

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Asian journal "STEPPE PANORAMA"

2025. 12 (2)

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025

© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көксебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 327-342, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_327-342

THE BATTLE OF THE SHURSHITQYRYLGAN IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE PEOPLE

*Mahsat Alpysbes*¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Alpysbes M.A., 2025

Abstract. Introduction. One of the most significant historical events of the 18th century is the battle that took place at the headwaters of the Shiderti River in Central Kazakhstan, known as Shurshutqyrylgan. *Shūrshūt* refers to the Manchu dynasty that ruled China from 1644 to 1913. Studying the history of battles and wars fought on Kazakh soil in defense of the homeland is essential for clarifying the locations of key military sites and preserving places of historical memory. Such history reflects the heroism of the Kazakh people, their resistance to enemies and foreign invaders, and their enduring strength, honor, and determination in safeguarding their homeland and territorial integrity for centuries. **Relevance.** The scholarly study of the Battle of Shurshutqyrylgan is especially important for preserving the collective memory of the Kazakh people’s defense of their lands. It also supports the establishment of historical monuments and the identification of key historical sites for cultural tourism. In particular, examining the heroic deeds of ancestors helps to honor their legacy, internalize their moral and ethical values, foster historical awareness, and educate younger generations. **Purpose and Objectives.** This study of the Kazakh-Qing battle in the Shurshutqyrylgan region aims to explore the connection between collective historical memory, regional toponymy, and documented historical facts. The research includes an analysis of primary sources, topographic maps, historical landscapes, and oral histories. **Methodology.** The study utilizes a combination of historical analysis and ethnographic fieldwork. Key sources include chronicles, maps, letters, official documents, and oral traditions preserved in Kazakh genealogical records (*shezhire*). Field methods involved interviews, surveys, topographic analysis, and the collection of genealogical and memory-based data. **Results.** Based on the collected historiographic and documentary evidence, the study concludes that the battle at Shurshutqyrylgan should be recognized as one of the most important military events in Kazakh history. It demonstrates the continuity of Kazakh military traditions and serves as a foundation for strengthening national identity and patriotism. This is supported by cultural and genealogical heritage, as well as records of military-diplomatic relations involving the Kazakh khans Abilmambet and Abylai, the Dzungars, and the Qing Empire. **Conclusion.** The research identified specific historical locations tied to the battle and highlighted the importance of establishing a modern memorial complex to commemorate this event.

Keywords: History, genealogy, military tradition, Manchus, Dzungars, Shurshutqyrylgan, Kazakh Khanate, Qing Dynasty, Olzhabay Batyr, Abylai Khan

For citation: Alpysbes M.A. The battle of the shurshitqyrylgan in the historical memory of the people // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 327–342. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_327-342

ШҮРШІТҚЫРЫЛҒАН ШАЙҚАСЫ ХАЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫСЫНДА

*Алпысбес Махсат Алпысбесұлы*¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Алпысбес М.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XVIII ғасырда орын алған маңызды тарихи оқиғалардың бірі – Шүршітқырылған шайқасы. Шүршіт дегеніміз 1644–1913 жылдар аралығында Қытайды басқарған маньчжурлердің билеуші әулетінің аты. Қазақ жерінде орын алған ел қорғаудағы шайқастардың тарихын зерттеу мәселесі халық ерлігінің көрінісі. Сырттан келген жауға тойтарыс беру тарихын көрсететін шайқастар тарихы қазақ халқының сан ғасырлар бойы өз елдігін сақтауда көрсеткен табандылығын, намыстылығын, өжет, қайсар мінезін көрсетеді. **Өзектілігі.** Шүршітқырылған шайқасын ғылыми зерттеу өзектілігі, қазақ елінің жауласқан жаулардан жерін қорғау тарихының даңқты оқиғаларын халықтың ұжымдық жадыда сақтауы, тарихи-мемориалдық ескерткіштер орнатуға, туризм үшін маңызды тарихи орындарын анықтау қажеттілігімен байланысты. Әсіресе, өскелең ұрпақ тәрбиесі үшін өткен замандағы ата-бабалардың ерлік істерін дәріптеп, өнегелік қызметін ашу үшін, тарихи сана қалыптастыру мен білім беру үшін зерттеу керек. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Шүршітқырылған шайқасы тақырыбын зерттеу халықтың тарихи жады, тарихи топонимикасы мен тарихи дерек фактілері арасында байланысын анықтау. Ол үшін дерек көздерін зерттеу, топографиялық карталар мен тарихи ландшафтты, және ауызша тарихи деректерді зерттеу міндеттері қойылған. Зерттеу жолы – осы тарихи оқиғаға қатысты тарихи фактілерді бір жүйеге келтіру мақсаты үшін тарихи дерек көздерін талдау. Оның ішінде жылнамалық, картографиялық, эпистолярлық, ресми құжат деректері, және ұжымдық халық жадысы ретінде жалғасын тапқан ауызша тарих мұралары. Ауызша тарихтың сақталу қалпы – шежірелік дәстүр аясында өмір сүретін тарихи аңыз-әпсаналар мен шежірелік тұлалардың ата-тектері. Тарихи зерттеу әдістері ретінде далалық ғылыми-этнографиялық экспедиция ұйымдастыру барысында түздік зерттеу жүргізу үшін сұқбат алу, топографиялық карталардың деректерін пайдалану, сыртқы және ішкі деректемелерді талдау, шежірелік жәдігерлерді анықтау, тарихи жады мәліметтерін айқындау жасалды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде тарихнамалық және тарихи деректермен тұжырымдар жасалды – Шүршітқырылған шайқасы ел тарихы үшін маңызды оқиғалардың бірі ретінде танылуы тиіс, қазақ халқының әскери өнері мен дәстүрінің жалғастығын көрсету, мемлекетшілдік пен отаншылдық сезім тәрбиелеудің құралы болуы керек. Ол мәндерді айғақтайтын қазақ халқының шежірелік мұралары, Әбілмәмбет пен Абылай хандар бастаған Қазақ хандығының Жоңғария және Цин патшалығы арасында әскери-дипломатиялық қарым-қатынастың ресми құжаттары, өзге елдердің тарихи дерек көздері. *Қорытынды.* Зерттеулер барысында Шүршітқырылған шайқасының тарихи орны мен оның ландшафтық ерекшеліктері анықталды. Тарихта болған оқиғаға арнап тарихи-мемориалдық кешен тұрғызылу мәселесінің өзектілігі айғақталды.

Түйін сөздер: Тарих, шежіре, әскери өнер, Шұршітқырған шайқасы, Қазақ хандығы, Цин патшалығы

Дәйексөз үшін: Алпысбес М. Шұршітқырылған шайқасы халықтың тарихи жадысында // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 327–342 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_327-342

БИТВА ШУРШУТКЫРЫЛГАН В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ НАРОДА

*Алпысбес Махсат Алпысбесұлы*¹

¹Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Алпысбес М.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Одним из важнейших исторических событий XVIII века является история битвы при верховье реки Шидерти в Центральном Казахстане, под названием Шуршуткырылган. Шуршут – это название маньчжурской династии, правившей Китаем в 1644–1913 годах. Изучение истории событий битв и войн по защите Родины, происходивших на казахской земле, является важным в связи с необходимостью выяснения локализаций исторических мест боевых сражений, и выявления мест исторической памяти. История сражений отражают героизм народа, показывают историю противостояния, отпора врагам и иноземных захватчикам, демонстрирует стойкость, честь и стойкий характер казахского народа в сохранении своей Родины, границ и территорий на протяжении веков. *Актуальность.* Актуальность научного изучения битвы при Шуршиткырылге связана с необходимостью сохранения в коллективной памяти народа славных событий истории обороны казахским народом своих земель от враждебных нападков, установления историко-мемориальных памятников, выявления важных исторических объектов для туризма. В частности, необходимо тщательно изучать славные деяния наших предков в прошлом для прославления их подвигов, усвоения их морально-нравственных ценностей, формирования исторического сознания и образования в целях воспитания подрастающего поколения. *Цель и задачи исследования.* Исследование темы казахо-цинского сражения в местности Шуршиткырган направлено на выявление прямой связи между исторической памятью народа, исторической топонимикой края и историческими фактами. Это включает в себя исследование источников, изучение топографических карт и исторического ландшафта, а также изучение данных устной истории. *Метод исследования* – анализ исторических источников с целью систематизации имеющихся исторических фактов, связанных с данным историческим событием. К ним относятся летописные, картографические, эпистолярные, данные официальных документов, а также историческое наследие, сохранившееся в виде коллективной памяти народа. Сохранение устной истории – это исторические предания и сказания, которые живут в рамках шежіре казахов, и их генеалогических знаний. В качестве методов исторического исследования при организации полевой научно-этнографической экспедиции использовались интервьюирование, с целью проведения опросного изучения, использования данных топографических карт, анализ внешних и внутренних источников, выявление генеалогических сведений, выявление данных исторической памяти. *Результаты.* В результате исследования на основе историографии и исторических фактов источников были сделаны следующие наиболее важные выводы – сражение в местности Шуршиткырылган следует признать одним из важнейших событий в истории страны, демонстрирующим преемственность военного искусства и традиций казахского народа, служащим средством воспитания чувства

государственности и патриотизма. Об этих ценностях свидетельствуют историко-культурное и генеалогическое наследие казахского народа, официальные документы по военным и дипломатическим отношениям Казахского ханства во главе с ханами Абыльмамбетом и Абылаем, Джунгарии и Цинской империи, а также исторические источники других стран. *Заключение.* В ходе исследований были вновь локализованы исторические точки места битвы в местности Шуршиткырылган, показана актуальность вопроса создания современного историко-мемориального комплекса, которая посвящена этому историческому событию.

Ключевые слова: История, генеалогия, военное искусство, манчжуры, джунгары Шуршиткырылган, Казахское ханство, династия Цин, Олжабай батыр, Абылай хан, битва

Для цитирования: Алпысбес М. Битва шуршуткырылган в исторической памяти народа // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 327–342. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_327-342

Кіріспе

Шүршіткырылған шайқасының тарихи маңызын көрсететін дерек көздеріне – халық аңыздары, батырлық жырлар, ата-тек шежірелері, карталар, ауызша әңгімелер, халық жадында сақталған естеліктер, жазба деректемелер жатады. Мысалы, Әлихан Бөкейханның дайындаған *Қазақтың жерлерді пайдалану материалдары* атты зерттеу еңбегінде *Шүршіткырылған шайқасына* байланысты жер аты туралы дерек келтіріледі. Бұл арадағы *шүршіт* ұғымын қазақтар кейде қытайларды атау үшін қолданған болса, ал кейде оны қалмақтарды атауға да *шүршіт* сөзін қолданған сияқты. «Павлодар уезі аумағындағы қазақтар мен қалмақтар арасында орын алған күрес мәңгілік ескерткіштер өзеннің жоғарғы ағысында қалады. Уездің оңтүстік-батыс бұрышы тұсындағы Шідерті Баянауыл сыртқы округінің оңтүстік-шығысындағы Шүршіткырылған шоқысы мен Қалмаққырған тауы. Тар мағынада қазақтар қытайларды «шүршіт» деп атайды, бірақ олар бұл атауды қалмақтарға да жиі қолданады. «Қырмақ» етістігінен шыққан «қырған» дегенді білдіреді. «Шүршіт-қырған» және «Қалмақ-қырған» еркін аудармасында қалмақтардың жеңілген жерін немесе қалмақтардың қырғынын білдіреді. (Материалы по киргизскому землепользованию, 1908; 8). Сонымен, Павлодар уезінің Бала Шідерті өзенінің жоғарғы ағысында Шүршіткырылған шоқысы және Қалмаққырылған тау аңғары жайғасқан. Бұл Бала Шідерті суы Қазақстанның кіндік тұсында, Сарыарқа жоталарында ағып жатқан өзендердің бірі, арнасының бір бөлігіне өткен ғасырда Ертіс-Қарағанды су каналы салынған.

2004 жылы және 2022 жылы жүргізген далалық зерттеулердің барысында жасалған этнографиялық барлауларда Шүршіткырылған шайқасы орнына қатысты жергілікті тұрғын өкілдерімен сұқбаттар жасалды. Тұрғылықты ақпарат берушілер осы шоқыны бұрынырақ саудагер сарт пен азды-көпті керуеншілер мен базаршылардың кепкен жүзім мен шабдалы курағанын саудалайтын жері болғанын көрсеткен еді, дейді дерек беруші Кәрім қария.

Қосуга Шүршіт оба жері жырақ,

Естуім көпайтуым шағынырақ,

Шүршіттің көшіп-жүрген кезде,

Қандыадыр жерінде қырған бірақ, - деп жырланады (Алпысбес, Аршабеков, 2005: 168).

Бірақ бұл мәлімет XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басына қатысты осы төңіректе өткен сауда-керуен жолына байланысты. Одан өзгеше берілген мәлімет бойынша, Шүршіт төбесімен қатар Қандыадыр төбелерінің арасындағы жазық жерлері Цин патшалығы әскері мен қазақ жасақтары арасындағы қақтығыстары болған орын (Ахметов, 2022).

Далалық зерттеулер көрсеткеніндей, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын естелік әңгімелердің өзі халықтың ұжымдық жадысында бір тарихи маңызды орынға байланысты естеліктер әрқашан тұрақты түрде жалғасатынын көрсетеді. Бұл мәліметтердің тарихи құжаттар жинағы беттеріне жарияланған деректерге қатысы жоқ, өйткені этнографиялық зерттеу барысында сұхбат берушілердің мәліметтері жергілікті тұрғындардың қариялары айтып келген дерегі негізінде жеке арна болып жалғасын тапқан. Мәлімет берушілер орыс ресми деректерінен, немесе қытай деректемелерінен еш хабары жоқ адамдар. Алайда қариялардың айтылған

естеліктері болған оқиғаның нақты қай жерде орын алғанын баяндап отырған. Тарихи жады құдіреті сондай.

Шүршітқырылған топонимдік жер-су аты болғанымен, тарихи оқиғаға қатысты қойылған нақты тарихи топоним. Қазіргі уақытта бұл жер аты – Жақсы Қандыадыр, Жаман Қандыадыр, Шыбынды көлі, Бала Шідерті атауларымен қатар аталады, өйткені бұл қатар орналасқан шоғырлы жерлер. Шүршіт/чурчут сөзі қазақтардың қара қытай мәнжуге қойған аты. Тарихи жағынан чжурчжэн деген халық атының өзгергені ғана. Ономастикалық сөз жасалымда шүршіттер деген атауға қатысқан, тарихта Цин патшалығы қытайлары өз шекарасын күзетуге мәнжуды (сибелерді) жалдағаны белгілі» (Бияров, 2013: 335). Қазақ жер-су деректерінде тек ауызекі сөз орамында ғана *қырылған* термині шолақ түрде *қырған* болып өзгереді. Жазбаша дереккөздерде әлі күнге дейін *Шүршітқырылған* емес, *Шүршітқырған* деп қолдануда. Былай атау дұрыс емес. Мысалы, *Қалмаққырылған* атауы да әдетте ауызекі үлгідегі *Қалмаққырған* делінеді. Сондықтан, бұл жазба еңбекте біз атаудың өз мәніне сай толық нұсқасын қолданамыз.

Шүршітқырылған шайқасы туралы жазылған зерттеу жоқ, себебі кеңестік кезең ғылыми тарихнамасында бұл қаралмаған тақырыптардың бірі. Бірақ бұл шайқастың маңызды орны кезінде болған Атлах шайқасынан кем емес. 751-ші жылдан мың жыл өткен соң, 1756 жылы қазақ даласына қайта көз тіккен ханзудің қаупінің бетін қайтарған оқиға болды. Жоңғария өзі ішінде үлкен дүрбелеңге түсіп, қонтайшы тағы үшін өзара күрес басталған уақытта, күш алған Цин патшалығы сол шешуші кезеңді пайдаланып, сегіз тулы қалың әскерімен соққы беріп, Жоңғар хандығының тас-талқанын шығарды. Тарих сахнасынан бұрынғы Моғолстан жеріне тарихи мұрагерлік етуді көздеген ойрат, торғауыттардың мемлекетінің құлталқаны шықты. Онымен қоймай, Цин патшалығы жоңғарлардың басқыншылық жасап, басып алған Қазақ хандығының бұрынғы жерлерін де өз қоластына қаратуды өз мұрат қылды.

Енді сол кезде Цин патшалығын басқарған Цяңлун туралы нақты ақпарат берейік. Цяңлун, оның жеке аты Хун Ли, 1711–1799 жылдары өмір сүрген, 1736–1796 жылдары Цин патшалығының 6-шы билеушісі болды. *Цяңлун* сөзінің мағынасын *Аспаннның әсемденуі* өкімет атына айналдырылған мағлұмдама. Цяңлун Инчжэнь патшаның төртінші ұлы еді, оның билігі тұсында ерекше белсенді сыртқы саясат жүргізілді. 1759 жылы ол атасы бастаған істі аяғына дейін жеткізе алды: Сюань патша Жоңғар хандығымен соғысып, көп халқын жойды. 1759 жылы Цин империясы өз билігін Шығысқа қарай кеңейтіп, Түркістан және оның іргелес аймақтарға дейін билігіне қаратпақ болды (Кузнецов, 1980).

1792 жылы гурктарды жеңгеннен кейін Тибетті өз боданына айналдырып, Цин империясы өзінің жер аумағының кеңеюіне жол ашты. Бирманы басып алу үшін 1765–1769 жылдары төрт әскери соғыс әрекетін жасады, бірақ ауыр жеңіліспен аяқталды. Вьетнамдағы алғашқы сәтті жорық 1788–1789 жылдары мәнжулер жасағының жеңіліске ұшырауына соқтырды. Цяңлун мәнжулердің мәдениетін сақтап қалу үшін күресіп, 1747 жылы оның бұйрығымен Айсин Киоро әулеті рәсімдері жиынтығы құрастырылды. Өзі Тибет буддизмінің белсенді қолдаушысы болды. Цяңлунның бұйрығымен қытай жазба мұрасының ең үлкен жинағы *Төрт қойма кітаптарының толық жинағы (Сику цуань шу)* 36 мың 381 томнан тұратын кітаптар топтамасы еді, оның мазмұнындағы мәнжуді келеке етер мәтіндер алынып тасталды. Цяңлун сарайына Д. Кастильонді алдыртқан. Соның басшылығымен Юаньмыңюң сарай кешенінде Цяңлунға сарай салынып, еуропалық стильде субұрқақтар жасады. Еуропаға еліктегені болды.

Шүршітқырылған соғысы тақырыбының қазақ-қытай шекарасы мәселесіне тікелей қатысы бар. Әбілмәмбет пен Абылай ханның ұстанған әскери-дипломатиялық саясатының нәтиже берген жері, олардың шығыс тарапындағы Қазақ хандығының Цин патшалығымен өзара шекаралық межелерін бекітіп алуы (Еженханұлы, 2017). Кейін ол келісілген шекараларға орта жолдан Ресей патшалығы кірісіп кетті-дағы, оны Ресей мен Цин патшалықтары аралығында шекара құру мәселесін қазақ жерін қазақ халқының келісімінсіз өз бетімен шекара межелеуге ұласты. Сондықтан, XIX ғасырда қалыптастырылған Ресей мен Цин патшалықтары арасындағы жер межелеп, шекараларды анықтау мәселесінде түрік және

моңғол халықтарының мүддесіне сәйкеспейтін, оларды бөліп алып, билеуге бағытталған халықаралық сыртқы саясатқа жол ашылды, енді қос империялар аз халықтарды таптап-жаншуға ұмтылды.

Қарастырылып отырған кезеңге байланысты қазақ-цин қарым-қатынастары туралы, әрі орыс-қытай қарым-қатынастары туралы тарихи құжаттар жинақтары жарияланып, басылып шығуына байланысты, Шүршітқырылған шайқасына қатысты жан-жақты ғылыми талдаулар жасау мүмкіндігі туындады. Әсіресе Мәнжу тілінде жазылған тарихи құжаттарды зерттеуген ғалымдардың еңбектері өте құнды (Қазақ хандығы мен Цин патшалығы, 2009). Бұл мәселеге орай ішкі дерек көздерін – қазақ шежірелерінің мәліметтерін, ауызша тарих деректерін пайдаланудың да маңызы үлкен. Мысалы, дипломатиялық хат алмасу құжаттары, және т.б. (Сыламханұлы, 2019: 341–347). Мысалы, шекара шебінен кірген Цин патшалығының әскерін сол беттен соққы бермей, қазақ жасақтары неге шегіне отырып, Сарыарқа даласына ертіп әкелді? Бұл әскери кампанияны ұйымдастырған Цин патшалығының стратегиясы қандай болды? Қазақ хандығының билеушілері болып тұрған Әбілмәмбет пен Абылай хандардың көздеген саясаты қандай болды? Қазақ жасағын бастаған қазақ батырларының, хан ақылмандарының жыраулардың, рубасылардың, билердің ұстанған қағидаты қандай болды? Осындай сұрақтар зерттеу үшін қойылып, гипотезалар негізіне айналады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақсаты-міндеттері мен ғылыми әдістер бір-біріне өзара байланысты. Зерттеу мақсаты – Шүршітқырылған шайқасы оқиғасына қатысты әр түрлі дерек көздердің мәліметтерін келтіре отырып, он оқиғаның тарихтағы орнына, орналасуына, барысына, қалыптасқан тұжырымдамаларға қатысты ізденістер жасау. Әсіресе бұл мәселені халықтың ұжымдық тарихи жады тұрғысынан қарастыру маңызды. Зерттеу мақсатын іске асыру үшін келесідей зерттеу міндеттері қойылды: Шүршітқырылған шайқасы орнының тарихи-географиялық локациясы туралы тарихи жадыны назарға алып, Шүршітқырылған» орнына зерттеушілік ғылыми сапарын іске асыру, зерттеу нысанына қатысты орналасу жерінде мәлімет жинау, Шүршітқырылған» шайқасы туралы тарихи жады деректерін іздестіру, зерделеу, шайқасқа қатысты тарихи мәліметтер негізінде оның орналасу орнында тарихи сана мен отаншылдық тәрбиесі мақсатында мемориалдық белгі орнату ұсынысын беру. Тарихи зерттеу әдістері ретінде далалық ғылыми-этнографиялық экспедиция ұйымдастыру барысында түздік зерттеу жүргізу үшін сұқбат алу, топографиялық карталардың деректерін пайдалану, сыртқы және ішкі деректерді талдау, шежірелік жәдігерлерді анықтау, тарихи жады мәліметтерін айқындау жасалды. Қолданатын ғылыми әдістер қатарына ауызша тарих әдісі, жалпы ғылыми, жалпы тарихи әдістер, тарихи салыстыру әдісі, сұхбаттау және өлкетанушылардан дерек сұрастыру әдісі, тарихи-танымдық әдіс, тарихи уақыт пен кеңістік мәселесін талдауға алатын тарихи-ретроспективалық әдіс қолданды.

Талқылау

Тарихи жады феноменінің бірнеше басты ерекшеліктері бар, ең алдымен, ол жады түрі индивидуалды жеке тұлға естелігінен ұжымдық, жалпы қауымдық жады форматына ауысуы және сол арқылы жадының тарихи жады, яғни біршама ұзақ тарихи мерзімде сақталатын естелікке айналатындығы. Екіншіден, халықтың ұжымдық тарихи жадысы нақты сол бір ұлт санасындағы өзіндік жеке жады болуы – тарихи өзіндік төл танымға айналуы. Үшіншіден, халықтың ұжымдық тарихи жадысы болуы нәтижесінде тарихтағы маңызды уақиғалардың кейін болса-дағы, оның түрлі жазба мұраларда хатталуы. Төртіншіден, тарихи оқиға куәгері болған бірінші тұлғадан, тарихи оқиғаны көрмеген екінші тұлғаға айтылып берілуі, үшінші және төртінші буындардағы ұрпақтардың *бабам баяндаушы еді*, деген нұсқамен әкеден балаға, ұрпақтан жұрағатқа жалғасып отыратындығы. Бесіншіден, халықтың тарихи жадысында тұрған тарихи оқиғалардың өзге оқиғалармен байланысты әңгімеленіп, өзіндік жады естеліктерінің кешенді жүйесін құратындығы.

Халықтың ұжымдық жады феноменінің басты ерекшелігі – оның негізгі әрі маңызды тарихи оқиғалардың, тұлғаларды, аталымдарды біршама ұзақ уақыт сақтап отыратындығы. Орта есеппен алғанда, уақыт шеңберіндегі өмір сүру аясы, шамамен 250–300 жыл аралықты құрайды. Осы уақыт аралығында шамамен 7–8 атаға дейін ұрпақ алмасатын болса, соншалықты уақыт межесінде тарихи мәдіметтер ауызша айтылып, әңгімеленіп, жалғасуы мүмкін болған. Бірақ ол кезең жазу мәдениетінің онша кең тарамаған, ақпараттардың ең көп бөлігі негізінен ауызша айтылуымен жалғастығын табатын кезеңге тиесілі. Бірақ бұл жазу мәдениеті мүлдем болмады деген сөз емес. Қағаз, сия хат, шаруашылық соңында жүрген адамдардың уақыты жазуға жат уақытта болған жағдай. Сол үшін жады беріктігі маңызды болған. Құрбанғали Халидтің, бұрынғы үлкендердің қары сөзің керек деген тілегі, сол ескі заманның тарихи оқиғалары туралы хабарың болып, халық жадысына қосатын үлесің болу керек деген шежірелік қағидаттардың бірі болған (Халид, 1992).

Тарихи жадыдағы оқиғалардың маңыздысы – хандардың билік құрған уақыты, ел дауы, мал мен жер тартыстары, жаугершілік оқиғалары, жұт жылдары, орын алған шайқастар мен жорықтар. XVIII ғасыр Қазақ хандығы үшін тартысты кезеңге айналды. Батыстан күш алып келе жатқан Ресей империясы, шығыста Жоңғар хандығы, одан кейін Цин империясы бірінен соң бірі қазақ даласын өз билігіне қаратуға мақсаттарын құра бастады. Бұл тартыстың соңы Жоңғар хандығының саяси картадан біржолата жойылып, мемлекеттер қатарынан өшті. Ол жағдай өз алдына Цин патшалығы факторы қауіпін арттырды. Жоңғар хандығын жойылуы бірден қазақ-цин шекаралық қарым-қатынастарды қалыптастыру мәселесін алға шығарды.

Қазақ жерінің әрбір өңірі үшін, өлкесі үшін жаумен бетпе-бет келген осы тұлғалар қосын ертіп, ел бастап, Қазақ хандығы аталатын мемлекеттің іргесін тіктеді, атамекенге иелік етті, ата-баба мұрасын ұрпаққа аманаттау жолында еңбектенді. Төрт ғасырға жалғасқан Қазақ хандығының тарихының тұрақты болуының өзі де осы дәстүрге берік болғандығының нәтижесі деп білу қажет. Сол дәстүрдің бастысы – тарихи жады, яғни халықтың өткен тарихын ел есінде берік сақтау болып табылады. Сол тарихи жадының қызметі әрқашан тарихи жер-су аттары мен тарихи тұлғаларға байланысты. Халықтың аузындағы *Шүриітқырылған* атауы да ел жадысына бекіген атаулардың бірі.

Қазақ даласындағы жоңғарлардың шапқыншылығы ауыр соққы болды. Қазақ жасағы жойқын шайқаста бір сан сарбазынан айрылып, халық үлкен шығынға ұшырады. Әсіресе, Оңтүстік өңірлердегі Арыс, Шыршық, Талас пен Сыр бойын мекендегендердің жаудан қорғануға мұршасы келмеді, ал тірі қалғандар жанын сақтап ата мекенін тастап шығуға мәжбүр болды. Өйткені олар орыстардың қолдауымен мылтық, зеңбірек, пілтелі отқару сияқты сол кездің озық қаруын қолданды. Ал қазақ сарбазының қолында жай қару болды. Нәтижеде жоңғарлар Ташкент, Сайрам мен Түркістан сияқты қалаларды басып алды.

Жоңғарияның билеушілерінің тақ үшін бақталас тартысын өз пайдасына бұруды көздеген манчжурлердің әулеті Цин империясы, Жоңғарияның соңғы қонтайшыларын құрықтағысы келді-дағы, олардың жерлерін толық қосып алуды жоспарлады. XVIII ғасырдың орта шенінде, нақты айтқанда, 1755–1756 жылы, Жоңғариядан қашып шыққан атақты қалмақтың билеушісі Амурсананы іздеп шыққан қытай әскері қазақтың Сарыарқасына бет алып, бір тобы Баянаула төңірегіне келеді. Амурсана бұл кезде қалмақты билеген соңғы ханы еді. Қытай императоры Амурсанаға қалмақ ордасын талқандап, оның қол астындағы жерлерді Цин патшалығының қоластына қаратады деген сенім артқан еді. Амурсана бұл міндетті атқармай, бой тасалап, қазақ даласына жасырынып кеткен. Осы 1756 жылы, Амурсана мен қазақ төрелері бірігіп қытайдың астамшылық істеген менмендігіне қарсы күш қосқан кезі болатын. Бұған Абылай және Әбілқайырдың балалары да бел шешіп кіріседі.

Бұқар Жырау Абылай ханның дұрыс шешім қабылдап, Қытай мен Ресей сияқты алып мемлекеттердің арасында оңтайлы саясатты ұстануына, еларалық дипломатияны сақтауға өте ықпалын тигізді. Ресейдің империялық ниеті мен әрекеттері әшкерелеп, оның қазақты отарлау бағыт алған басқыншылық, аяқ және зұлым саясатынан сақтандырды. Бұқар жырау өзінің *Қилы заман* толғауында былай жырлаған:

«... Күнбатыстан бір дұшпан,
Ақыры шығар сол тұстан.
Өзі сары, көзі көк,
Діндарының аты поп.

Күншығысқа қарайды,
Шашын алмай тарайды.
Құдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ,

Затсыз, тексіз бір кәпір,
Аузы-басы жүн кәпір,
Жемқорға жем беріп,
Азды көпке теңгеріп,
Ел қамын айтқан жақсыны,
Сөйлетпей ұрар ұртына.

Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды.
Қағазға жазар малыңды,
Есен алар пұлыңмен.
Солдат алар ұлыңнан,

Күндердің күні, Абылай
Жаяулап келер жұртыңа.

Жағалы шекпен кигізіп,
Балды май жағар мұртыңа.
Есе бермес өзіңе,

Есіктегі құлыңнан – деп толғаған Бұқар жырау (Бұқар Жырау, 1993: 49).

Осы сөзінде Бұқар жырау алдағы 200 жылдық тарихтың басты сипатын бірақ айтқан. Хан Абылайға кеңесші, ақылман болған Бұқар жырау (1668–1781):

«...Шүршіт келем деген сөз бар-ды,
Көктен түскен төрт кітап,
Енжіл атты кәләмда.
Егер шүршіт келмесін,
Егер шүршіт қаптаса,
Алып бір кетер ақтарып,
Көмулі көрден денеңді.
Шүршіт келсе Сырға көш
Ишетұғын суы бар.
Келіп сізді қамайды,
Ой Түндік пен беліңді,
Баяғыдай еркін деп,
Сарыарқада қалмаңыз,
Сірә ғана шер енді.
Шүршіт келсе жарамас,
Ай-түйіңе қарамас.
Сай суындай сарқырап,
Қалай көшіп барасың.
Найман жатыр өріңде,

Қырғыз жатыр шөлінде.

Атың жатыр беліңде,

Түйең жатыр өлеңде,

Он сай Алаш билігі

Хан Абылай төреңде, деп толғаған...» (Бұқар жырау, 1993: 34).

Сарыбел аталымы туралы әйгілі Иманжүсіп ақынның *Абылай аспас Арқаның Сарыбелі, Қуандық пен Сүйіндік жайлайды елі* жолы бар жыр шумағында айтылады. Жалпы тарихи деректерге сүйенгенде, сол XVII ғасыр аяғы мен XVIII ғасырдың басында Сарыарқада қой үстінде жұмыртқа ұялаған мамыражай кезең емес тұғын. Жан-жағынан анталаған сұм жаудың, батыс жағынан Ресей, шығыс жағынан мәнжу қаптап, екі бүйірден қысып жатқан уақыт.

Күншығыс Түркістанның жағдайы да қиынға соқты. Сол тұста күш алған кезінде тұрған Цин патшалығы жоңғарды қырғынға ұшыратып, ол жерді Шыңжан атап, Үлкен Жетісу деген ескі атын ұмыттырып, өлкені өзіне қаратып алады. Амурсананың өзі Қалмақ қызын алған жезделері Абылай хан мен Олжабай батырды жағалап келіп, дұшпаннан тығылып олардың қасында ұзақ қала алмай Ресейге кетуге мәжбүр болады. Нәтижеде Тобылда шешек ауруына шалдығып қайтыс болады. Әлікей Марғұланның мәліметіне сәйкес Абылай мен Олжабайдың Қытайға қарсы күш жинаған орны жоңғар тауындағы Талқы қамал еді. Қытайға қарсы жасалған жойқын соғысты қытай әскерлерімен бірге жүріп куә болған, және сәттерді қағазға түсіріп кеткен француз суретшісінің фотосуреттерінің көшірмесі Мәскеуде, Тарих музейінде сақтаулы (Марғұлан, 2021).

Қытай әскері Талқыға келіп одан қазақтың жеріне келіп, Амурсананы қайтаруды сұрайды. Атсыз қалған әскерлеріне ат беріп, мал сойып тойдыруға бұйрық береді. 1757 жылы Олжабай батыр қытай әскерлерін айламен бір жерге орнықтырып, хабарсыз қазақтың үш жүзінің батыр, атақты ерлерінен он сан қол жинап қытай әскеріне қарсы соғыс ашуға бел буады. Енді Амурсананың ізіне түселік деп қытай әскерін қырға шақырады. Сөйтіп қазақтар Шідерті өзенінің аңғарында қытай әскеріне қарсы соғыс ашып, оларды қоршап алып қырып тастайды. Бүгінде осы жер Қарағанды облысы Осакаровка ауданының күн шығыс аймағында орналасқан. Бұл жер атын Шүршітқырылған, Қандыадыр дейді. Олжабай қытай әскерлерін он сан қолымен қырып, елге аман оралғанда қазақтың үш жүзі қосылып батырға арнап ұлан асыр той беріп, Он сан Орта жүзге ұран болған ер Олжабай деп ат берген екен. Оның есімін Бұқар жырау Қалқаманұлы, және қазақ халқының біртуар ақын-жыраулары – Жаяу-Мұса мен Сақау ақын жырлаған. Көнекөз қариялар баяндаған тарихи әңгімелерді осы өңірде қазіргі ақсақалдар Болат Торбаев (Бұқар жыраудың тікелей ұрпағы), Көшер Әлімбаев (қанжығалы Жантай батырдың тікелей ұрпағы), Иса Олжабеков, Төлеген Ахметов (Ахмет молданың ұрпағы) айтып отырғанын жазып алдық (Алпысбес, 2023).

Халықтың ұжымдық тарихи жадысының бір маңызды ерекшелігі сол, ол сырт тарихи деректерде, мәселен, қытай мен орыс деректемелерінде жіті тарқатылып, онша көп айтыла бермейтін, қазақтың халық ортасынан шыққан тұлғалардың есімдерінің сақталуы. Халық шежіресі хан Абылай, ханның жанындағы атақты билер мен жүрек жұтқан батырлары жайлы, олардың ұрпағы туралы да баяндайды, мысалы, *Сүйіндік Күліктің Наурыз балалары Шобалай, Шұбай, Ақай, Түкей, Ерсембек, Мамек бар. Шобалайдан – Жаңабатыр би (ел ішінде Жаңке батыр дейді), Өміртай. Жаңке батырдың өзі ұзақ ғұмыр кешкен, жүз төрт жас өмір сүрген, және он төрт ұлдың атасы болғанда, тұқымдарының бәрі тегіс өскен-өнген, жетілген, жан-жаққа тараған. Абылай хан дәуіріндегі билердің ішіндегі маңдайалды биі ретінде танылған* деп Мәшһүр-Жүсіп әңгімелеген. Қаз дауысты Қазыбек би Келдібекұлы, тархан Шақшақұлы Жәнібек батыр, наймандағы қаракерейдің Қабанбайы, қанжығалы Ақшаұлы Бөгенбай батыр туралы Абылай хан өз заманында *Орта жүздің төрт тіреуі бар деп бағалаған*. Арғын Сүйіндікте де төрт тіреу бар деген, ол *Күлікте Шобалай батыр Наурызұлы, Айдабол пәлі Төлебай батыр Жанқозыұлы, Орманыда Қарабай, Қаржастағы Мырзағұл батыр*. Сол замандағы алып ойлы, сом тұлғалар солар деп атайды.

Қолжазбасын дайындап кеткен Әлікей Марғұланның «Олжабай батыр» туындысында: Қалың қазақ жұртшылығы жаудан теперіш көріп, бала-шағасы аш-жалаңаш қалып, тегіс босып кеткен уақытта, Ақтабан Шұбырынды – Алакөл Сұламада Кіші жүз қазақтары Ойыл, Қиыл, Жайық бойына, Орта жүз қазақтары үйреншікті Самарқанд, Бұқара жағына көшіп барып маза таппай, бір бөлігі Ырғыз бен Торғай бойына кетеді. Кейін арғын рулары жауды тұқыртып, қалын қолын шайқастарда жеңіп, өз ата қонысы, және ертеден құт болған аталарының ескі мекеніне оралып, Балқантау, Қу, Қазылық, Ой Түндік, Кен Қазылық, Мыржыққа, Көктау – Баянаулаға, Көрітау – Ерейменге, Қарқаралыға, Көкшетауға оралады.

*«...Қолбасшы, ел ағасы Ер-Олжабай,
Жер-жерден қол жияды Ер-Бөгенбай.
Қарықабат, Қарауылы мен Найман, Керей,
Келеді қыпшақтан ол Ер-Қошқарбай.*

*Ақылды батыр кісі Сары-Баян,
Бәсентіінде Малай-Сары данышпан.
Шақшақұлы атақты Ер-Жәнібек,
Қаракесек қадірлі би Ер-Қазыбек.
Мейрамға ұран болған Ер-Олжабай.*

*Аралап Ер-Олжабай бәрін көрді,
Тауына Баянтаудың тағы келді.
Бетегеден ат жүрмес сондай шүйгін,
Бұл жерді талай жерден тәуір көрді, - делінеді батырлық жырда (Алпысбес, 2005: 1).*

Шежіре сөзін тарқату үшін қажет маңызды нәрсе – оның тарихи қырларын, яғни жыл, ай мезгілдерін анықтап алу. Мысалы, 1739 ж. қара қалмақ шауып, неше кезек шабуылдаған ісіне қайта көшіп, қазақты тағы да тықсыруға күш салғанымен, хан Абылайдың ауыр қолы дұшпанға жеңіп шығуға мұрша бермеді. Бұл жайындағы дерек көз ретінде берілген шежірелік мәліметте, тарихи дастандағы дерекпен өзара байланыстыру маңызды. Тоқ етері, қазақ халқы бейбіт өмір сүрсін деген ниетпен екеуара тиімді еларалық қарым-қатынасты нығайтқысы келген іргеде ешқандай да көрші елдер болған жоқ. Мұны Мағжан ақын былай сипаттаған:

*«... Дұшпанның қалғандай боп табасына,
Арқаға аяқ салып, түскен барып,
Екі оттың – орыс, қытай арасына.
Күндерде сонау қара, тапсырған ел,
Тағдырын Абылайдай данасына.*

*Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыныштыпайды қалың қалмақ.
Артында ор, алдында – көр,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?! - дегені де сондықтан (Жұмабаев, 2013: 275).*

Олжабай Толыбай батыр ұлы (1709–1783) – әйгілі, айтулы батыр. Мәшһүр Жүсіптің шежірелік жазбаларында Әулиелі Қызылтау баурайында Қалмаққырылған атты жер бар. Шойынды көл асуында тұрған Жасыбай батыр оққа ұшқан сәтсіздігінен соң Ер-Олжабай өзі бас болып, аттан салып, қара қалмақты сол Қалмаққырылған қуысына қуып барып, қойдай қамап, қалмақты ақырғы аямай қазақтың қырған жері сол тұс болған соң қалмақ қырылған деп жерді атаған. Сол қырғын оқиғасынан соң қалмақ Сарыарқаға қайта беттей алмаған. Бала Шідертінің басындағы Шүршітқырылған, Қандыадыр майданында қасиетті Көктауды ерекше ерлікпен жаудан босатқан Олжабай батыр, Жасыбай батыр, алайда

Жасыбай ажал құшып, ал Олжабай батыр аман қалып, сол Қазанауыздан бергі тау асуында тұрған деп баяндаған (Көпеев, 1907).

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1907 жылы Қазанда баспадан жарыққа шығарған *Сарыарқа кімдікі екендігі туралы тарихи әңгіме* деген атпен жарыққа шыққан еңбегі қазақтың жерін қазаққа қорғап тұруға оңай болмағанын, сол жолда талай ерлер шәйт болғанын көрсетеді: *Күн батысында Сыр-Дария, күн шығар тұсында ұзынынан толқып құйылған Ұлы Ертіс, күнгей жағынан Кіші Жетісу, түндігінде Ұлы Еділ мен Жайық өзені. Бұл аралықтағы жерге қазақ халқы қайта оралғанда бұрыннан иесіз жатқан бір жерге келіп иеленген жоқ, ақ найза ұшымен, ақ білек күшімен қаракерей Қабанбай батыр, қанжығалы Ер-Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек батыр, тархан Шақшақұлы Жәнібек батырлар кезінде олар жаннан кешіп, ішер сусын орнына қызыл қан ішіп, шапқан жаудай алысып, жатпай сүргін салысып, күні-түні оқ атысып, сорғалаған қара қанға батысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не бір маңғаз сарбаздар жау жолында оққа ұшырап өлді, сөйтіп қайтарып алған жері еді, -* деп жазады (Көпеев, 1907.1: 2).

Кез келген мемлекет ниеті өз халқының тыныштығы мен елдің гүлденуі, адамзат баласының берекесі үшін құрылып жатса ізгі қадам ғой. Бірақ мемлекеттің жаулаушылық пен соғыс, тегін олжа іздеу мен аярлық жасау мақсатында құрылған болатын болса, ондай мемлекет түбінде өзіне де, өзгеге де қайғы, мұң болары анық. Тарихта солай болды да. Жоңғар хандығы, тарихи деректерде аталғанындай, торғауыт, дүрбіт, шорос, хошоут сияқты төрт ірі батыс моңғол ру-тайпасының әскери одағы ретінде құрылып, өзін *Догшин Зун-һарин хаан-улс, хаант-нутуг*, яғни мейірімсіз, құтырған, айбарлы Зунгар хандығы деп аталды. Батор қонтайшы билік құрған 1635–1653 жылдары 1635 жылы Жоңғар хандығы құрылған соң, қалмақтың дұшпандық әрекеттері өрши түсті. Жоңғар хандығы көшпелі мемлекет болды.

Жоңғария билеушілері Кіші Жетісу мен Сыр бойын алса, күш алып келе жатқан Орыс мемлекеті Ібір-Сібірді, Орта Азияның әмірлік, хандық, бектіктермен тығыз байланыс орнатып, маңызды сауда торабын бақылауына қаратуды жоспарға алды. Ауғанстан, Иранға жол ашып халықаралық жүйеге белсене араласуды ойлады. Қазақ жерін, жазиралы даласын түгелдей жаулап, Жоңғар хандығы шекарасын нығайтып, бодандыққа түскен халықтан алым-салық жинау арқылы мемлекеттік ісін күшейте түспек еді. Қазақ жерінің шұрайлы кең алқаптарын жеке иеленіп, оңтүстік, оңтүстік-шығыстағы сауда орталықтарын біржолата өзіне қаратып алу еді.

Қазақ даласында орын алған тарихи оқиғалардың ішінде қазақ-жоңғар арасындағы соғыстар ерекше орын алады. Жетісу, Сарыарқа, Еділ-Жайық бойында орналасқан қазақ даласына кіріп келген қара қалмақ, құба қалмақ басқыншылығынан босату тарихына байланысты киелі жерлер көп. Жоңғар хандығы батыс бетіндегі Қазақ хандығын ғана емес, шығыстағы халхаларды да толығымен өз билігіне бағындыруды көздеп, сол үшін халхалар мен Цин патшалығы әскерлерімен соғысты (Алпысбес, 2005).

Қытай құжаттарының мәлімдеуінше, «Қазақтың бір-екі тұтқынын үйлеріне қайтарып жіберіп, хан Абылайға бұл жағдайды былайша түсіндірсін: «Қазақтың бір-екі тұтқынын үйлеріне қайтарып жіберіп, хан Абылайға бұл жағдайды былайша түсіндірсін: Ұлы патшадан күннің шұнақ аязды болуына орай әскерді шығару туралы әмір алдық. Егер Амурсананы бізге қайтарып бермесеңіз ендігі жылдың көктемінде тағы екі әскер жіберіп, еліңді толығымен жайратып, жоямыз. (Хафизова, 1995).

Жасыбай көлі жағасында даяр отырған Олжабай батыр қолы аттанып, шығыс-солтүстік тарапынан шүршітке келіп тиді, ал оңтүстіктен шанышқылы Бердіқожа батыр бастаған қол келіп дұшпанды екі бүйірден қысты. Абылай ханның қырық батыры бастаған ауыр қолы аянбай шабуылдады. Шыбынды көлі мен Бала Шідергі тұсында шүршіт апатқа ұшырады, екі түмен әскерден бар-жоғы екі мыңға толмайтындай тірі қалған. *Шүршіт қырылған* шайқасында жасақтар арасында оқта-текте қақтығыс болғанымен, екі тараптың әскері бетпе-бет келіп ұрыс салған майдан болмаған. Өйткені, шүршіттің негізгі қырғын тапқан басты себебі, азық-түліксіз, киім-кешексіз, қақаған аязда қалған әскердің суықтан келген өлімнен болып тұр. Бастапқыдағы Абылайдың соғыс стратегиясы да осыны көздеген болып тұр.

Қытай қолбасшыларының өздері хат есептерінде жазып көрсеткеніндей: *айналаның бәрі қу дала, еш пайда жоқ.*

Сөйтіп, Дардана мен Хадаха өте қиын жағдайға килікті, содан кейін қыстың алғашқы аяздары да келіп жетті. Бұл кезде қазақ жасағы тылдағы жауды айналып өтіп, оның азық-түлік пен оқ-дәрімен қамтамасыз етуге құрылған арнайы жасауыл әскери бөлімдерін талқандап, тонауға ұшыратты. Хан Абылай жауға қолданатын жаңа әскери тәсіл ретінде осындай шегініп отырып, жауды қолайсыз жерге қамау соғысын қолданды. Абылай ханның өмірі қазақтың басына күн туып, бір емес, бірнеше елдермен атап айтқанда, ақ қалмақпен, жоңғармен, қара қалмақпен үздіксіз соғысты басынан өткеріп жатқан кезеңде өтті. Бұл туралы Әздембай ақынның өлеңінде:

*«...Аралас қазақ пенен қалмақ жатты,
Қалмақтар қазақтарға салмақ сапты.
Ханы бір басты кісі болды-дағы,
Қазақты шауып алып, қарап жатты»,* - деп тарих шындығын суреттеген.

Абылай ханға байланысты тарихи дерек көздері ел іші мен шетел мұрағаттарындағы қорлар, жеке қорлар, естелік, ресми және бейресми құжаттар, фольклорлық, жазбаша және ауызша деректер мен хабарламалар т.б. болып жіктеледі. Мұнан басқа қазақ, қалмақ пен қырғыздардың шежірелерінде, қытай елшілерінің хабарлары мен орыс тілді ресми құжаттамаларда, сауда реестрлерінде айтылады. Абылайханның әділ, елдің қамын ойлаған ханға риза болған ақын-жыршылар хикая, дастандарына қосып толғағанының бір мысалын төмендегі шежірелік дастаннан көруге болады:

*«...Абылай үкім шашты талай елге,
Тоқта! - деп әмір етті, осы жерге.
Орысша король, қазақша хан атанып,
Абылай жақсы жаман жетті шенге.
Жақсы хан Абылайдай табылмайды,
Абылайдың жақсы екенін білмегендер.
Ол лағнат Тәңірісін де танымайды,
Жүрсе-тұрса бағалы сондай қымбат.
Абылайды хан қойып, адам болып,
Біздің қазақ қалмақты болды қуып»,* - дейді Әздембай ақын.

Елге адал қызмет еткен әділ басшы, халық бірлігін сақтайтын көсем деп Абылай ханды бірінші болып таныған да Бұқар жырау. Солай болды да. Абылай осы талапқа сай елдің бейбіт болашағы үшін өлімге бас тігіп, белін бекем буып қызмет етіп, жырға, дастанға түрткі болды. Абылайды қазақ халқы құрметтеген, Абылай да қазақты сүйген ер, қазақ үшін жан пида етуге дайын болған батыр. Абылайдың қазақты көтермелеп, қазатың еркін рухын дәріптеп сөйлейтін бір үлгісі Боғда Ежен ханға жазған хатынан-ақ байқалады. Абылай бұл хатында *қазақты асау мінезді атқа теңеп, кең жазиралы кеңістігінде емін-еркін өмір сүру қағида қылғанын, алайда оларды қатты қинап кетуге болмайды* деген. Абылай ханның ерлігін баяндайтын осы сияқты жыр, дастандар бар. Әздембай ақынның жазып қалдырған келесідей бір өлең жолдары да аса бағалы:

*«...Абылай келіп, қазаққа болды теңдік,
Абылайдың қызметіне атты желіп.
Қалмақтан кек алам деп аттанғанда,
Шұбырып жан пида ғып сонда ердік.*

*Қалмақпен соғыс қылды неше жылдай,
Ортаншы кеткен жоқ ұрыс қылмай.
Он бес ел Абылаймен ұрыс қылып,
Қалмақтар жап-жалаңаш шықты сырдай», - дейді.*

Қазақ батырлары бастаған шағын топтары шүршіттердің пайдаланатын білтелі мылтық пен зеңбіректің оқ-дәрілері дымқылдана түсетін түнде немесе таң атқан сәтте от қарулары жарамсыз болып қалғанда кенеттен шабуылдап, тұтқиылдан ұрыс жасауды жөн көрді. Осындай қоян-қолтық ұрыста қазаққа тең келер дұшпан болмады. Осы кезде халхалардың шүршітке қарсы толқуы күшейіп, Амурсана қанзаданың қаруласы Чынгунжава ноянының бастауымен көтеріліс орын алды. Чианлун халхалардың көтерілісін басу үшін әскерлерін Жоңғариядан шұғыл шығаруға мәжбүр болды. Жоңғардың ақырғы өлуі кейінге қалды, бірақ Шыңгунжав жеңіліп, халхалардың солтүстік-батысына, туған жерлеріне кетті. Осы сәтті пайдаланып, бет кері бұрмау үшін Чианлун қыркүйекте қазақ даласындағы шабуылды тоқтатып, әскерді халхалардың солтүстігіне қарай көшіруге бұйрық берді. Шегініп бара жатқан жауды қуа жөнелген қазақ батырлары да сол амалды қолданып: шағын топтарды шүршітті шабуылдап отырып, әп-сәтте кең далада ғайып болатын.

Баянауланың батысында жатқан Батпақ, Шыбынды көлдері, Жаман Қандыадыр, Жақсы Қандыадыр тұсында шүршіт әскері толығымен жойылып, шайқас болған жер кейін *Шүршіт қырылған* (*Қытайлардың қырылған жері* деп аталды. Қыркүйек айының аяғында осындай өткінші шайқастардың бірінде Абылайдың өзі де жамбас тұсынан найзадан жараланып, бұл туралы Абылайдың ұлысына Амурсанамен кездесуге келген орыс елшісі Каскинов мәлімдеме қалдырған.

Бүкіл қазақ халқының болашағы үшін өз тұсында қатерлі сынға айналған қытай боғда хан әскерлерімен болған шайқастардың да Баянауыл өңірінде өткені белгілі. Тарихтан белгілі, 1756 жылдың мамыр айында Қытай боғдахан Фу Дэнің қолбасшылығымен ондаған мың қытай әскері - қазақ жағы Қытайға Әмірсананы ұстап бермегені үшін - қазақ жеріне аттандырылған. Сол 1756 жылдың қыркүйегінде Қытайдың Дардана, Хадаха деген әскербасшылары қазақтармен соғыстағы ерлігі үшін Қытай мемлекетінің ең жоғары құрмет белгісі - екі көзді тауыс қауырсынымен марапатталған.

Абылай ханның қасындағы ақылшылары мен қолбасшыларының стратегиясында Цин әскерінің негізгі күшімен бетпе-бет келіп соғыспау, үлкен қақтығыстарға себеп болатын жағдайларға жол бермеу, яғни сырттан шұбырып келген шүршіт әскерін қиян дала табиғатының қатал қысына ұрындыру тактикасы көзделген. Сол батырлардың қатарында сол заманда ерекше аталатын: уақ Деріпсалы батыр, қыпшақ Жазы батыр, арғыннан Күлеке батыр, Жидебай батыр, Шоқпар батыр, Ақсары батыр, Шотана батыр, Бекше мерген және тағы басқалар болған. Ақмола облысының қазіргі Ерейментау ауданының жерінде орналасқан Олжабай батыр ауылының атауы үкімет органдарының шешімімен қалпына келтірілді. Ендігісі Олжабай батырдың ерекше ерлігімен танылған *Шүршітқырылған* шайқасы оқиғасына байланысты. Бұл *Шүршітқырылған* деген жер Баянаула аймағы, бүгін Қарағанды облысына қарасты Осакаровка ауданы жерінде тұр.

Сондықтан, негізінен Шүршітқырылған оқиғасының басты ұстанымы да сырттан келген Цин патшалығы әскерінің қыстың мезгіліндегі қақаған аяз, сақылдаған сарышұнақ үскірікте қырылып қалуында жатыр. Мұндай тәсілді қазақ жасақтары кейін де қолданған, мысалы 1771 жылғы *Шаңды жорық* оқиғасында Сарышығанақ тұсында бытырап қашқан құба қалмақтардың бір бөлігін Бетпақ Далаға қамап қойған соң, олардың көпшілігі ақыр-соңында шөлде қырғын тапты. Шүршіт-қырылған шайқас орнының тарихи-мәдени маңызы батыр қазақ халқының ата-бабалардан мұра болып сақталған атамекен жерді қорғаудағы тарихи тәлім ерекшелігімен айғақталады. Дегенмен, далалық экспедициялық зерттеу барысында жиналған мәліметтерге орай, таң алды мезгілінен бұрын Олжабай батыр бастаған қазақ жасақтары шүршіттердің бес мыңдық қолына шабуыл жасап, оларды толығымен қырғынға ұшыратқан. Мәліметке сай шайқас маңы бұл оқиғадан кейін Қандыадыр деп аталды дейді.

Ел азаттығын, жердің амандығын сақтау жолындағы қазақ халқының ел бастаған тұлғаларының, кемеңгер қас батырларының жауды еңсерудегі ерлігін, ержүректілігін паш етеді. Қасиетті қазақ жеріне көз тіккен пасық дұшпандардың арам ниетінің жүзеге аспауына тосқауыл қойған, жаудың қара ниетін әуел бастан танып біліп, ел басына күн туған ауыр сәтте дұрыс шешім таба білген елдің данышпан абыз-жыраулары, ақылды қариялары, ел ақсақалдарының қасиеті екені белгілі.

1756–1757 жылдары ойрат-қалмақ апатқа душар болғаннан кейін, қазақты мазалаудан қойды. Қазақ жасақтары әбден титықтатқан Жоңғар хандығы шүршіттің қанды қырғынына түсіп жойылды. Сонымен, қазақ - жоңғар арасындағы соғыс қазақтың дарқан даласындағы басынан өткізген негізгі тарихи оқиға болғанмен, оның соңы қазақ-цин қарым-қатынастарына айналды. Себебі, 1635–1755 жылдары аралығында 120 жыл қатарынан өмір сүрген Жоңғар хандығы мемлекеті, ақыр соңында бықпырт тауып, әлем картасынан ел ретінде жойылды.

Қорытынды

Қазақ халқының әскери-саяси тарихында даңқты сәттері де көп, жоңғар шапқыншылығынан ел мен жерді қорғауда ерекше ерлік көрсеткен батырлары да аз болмаған. Қазақ батырларының ерлік тарихы бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігінің нығаюына, қазіргі ұрпақтың отаншылдық сезімдерін тәрбиелеуге қызмет етуі тиіс. Олжабай батырдың әкесінің есімі тарихи топонимика деректері көрсетіп отырғандай, географиялық атау ретінде сақталған. Мәселе – қазіргі Павлодар қаласынан қырық шақырым қашықтықта орналасқан Толыбай көлінің атын ресми түрде қайтару. Сол жерде орналасқан Толыбай батырдың қабіріне және Олжабай батырдың жатқан жеріне зәулім мемориалды ескерткіш орнату қажет.

Бүгінгі таңда қазақ ұлтының басынан өткізген тарихи, мәдени, саяси оқиғалармен тығыз байланысты киелі мекендер, орындар, тарихи ескерткіштер, тарихи және мәдени маңызы бар ландшафтар қасиетті әрі маңызды нысандар болып табылады.

Қазақ елінің әрбір қаласында қазақтың белгілі батырлары – Бөгенбай, Қабанбай, Қарасай, Наурызбай батырлардың есімдерімен көшелер, алаңдар мен даңғылдардың аталуының бүгінгі ұрпақ үшін тәрбиелік мәні зор шара. Сол батырлардың есімі қатарында Жасыбай батыр, Малайсары, Жазы, Қошқарбай, Олжабай батырлардың есімі де ұмыт болмауы тиіс. Әсіресе, бұл шаралар Қазақстанның ірі орталық қалаларының ортасында болуы шарт. Олжабай батыр Толыбайұлы тәрізді даңқты батырлардың ерлігін дәріптеуге арналған зерттеулер жасау, мақалалар, көркем шығармалар мен кітаптар жазу, кинофильмдер түсіру арқылы қадірлі бабаларымыздың есімін ұрпақ жадында сақтау мүмкін. Солардың барлығының жүзеге асуына аса тілектеспін.

Бұл мәдени мұралар жалпы ұлттық маңызға ие, қазақ халқы үшін құнды. Тарихи сана мен тарихи жады кешеніне жататын ескерткіштер мен жәдігерлерге көптеген объектілер кіреді. Ал қасиетті деп саналатын нысандардың қатарына ата-бабалардың жұниетанымына, мифологиялық әлем келбетінде ерекше орын алатын Қазақстанның эко ортасында орналасқан жер, тау, өзен, көл мен теңіздер де табиғи ескерткіштерге жатады. Мұнан басқа тарихи - археологиялық ескерткіштер мен артефактілер қазақ басынан өткерген сан алуан оқиғаларына куә. Оларға көне қалалар, қоныс орындары, керуен және сауда жолдары, бекіністер, қорықтар мен қоса егіндік пен жайылмалы жерлер т.б. кіреді.

Тарихи кезең тұрғысынан алғанда тарихи жады үшін маңызды болып табылатын аңыздар арқылы қалыптасқан зиярат орындары, ғибадат объектілері мен қасиетті нысандар қазақ халқының мемлекет болуына еңбегі сіңген хан, би, батыр, ағартушы, мәдениеті, ғылымы мен білімінің дамуына үлес қосқан ақын, ағартушы, ғұлама, ишан мен молдалардың есімдерімен байланысты болуы тиіс. Қазақстандағы этно туризмді дамыту үшін әулие феноменімен байланысты бірегей тұлғалардың есімдерімен қалыптасқан аңыз, эпос, жыр мен дастандарға арқау болған тәу етер ғибадат объектілері, табиғи үңгір, зиярат етілетін объектілері т.б. қорғауға алынып, жәдігер ретінде сақталуы тиіс.

Елдің бірлігінің символы тектес хан ордасы, ашаршылық, жұт, соғыс пен шайқас болған жерлер, ұлт азаттық қозғалысының орындары қазақтың тарихи ой-сананың тұтастығын қамтамасыз етуге, елдің басын қосуға, ұлттық рухтың оянуына себеп болатын орындар.

Осыларды ескере отырып, Шүршітқырылған шайқасының тарихи орны деп танылған Сарыбел биігіне қазақ жасағы ерлігінің жөдігері ретіндегі мәдени-тарихи ескерткішін көрсететін стелла орнатылып, жер қорғаудағы ерлікті насихаттайтын қызметті атқарар еді.

Әдебиеттер

Алпысбес, 2005 — *Алпысбес М.А.* Шежире, исторические и генеалогические знания в фольклорном наследии дореволюционных исследователей // Сб. матер. междунар. конф. посв. 170-летию Г.Н. Потанина. Павлодар: ПГУ имени С. Торайгырова, 2005. С. 156–162.

Алпысбес, 2005.1 — *Алпысбес М.А.* Этническая генеалогия казахов в контексте народного знания, идеологической и исторической традиции // Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур: Мат. V-ой междунар. конф. // Барнаул, 2005. С. 107–113.

Алпысбес, 2023 — *Алпысбес М.А.* Қасиетті жер аты – қазақ халқының жадысы, 2023. // URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339575> (қараған күні: 24.02.2025)

Алпысбес, т.д., 2005 — *Алпысбес М.А., Аршабеков Т.Т., Қасен Е.Б., Кейкі Е.* Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы. Астана: Парасат әлемі, 2005. 480 б.

Артықбаев, 2019 — *Артықбаев Ж.О.* Қанды адыр немесе Шүршіт қырылған құпиясы, 2019. // URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/2097> (қараған күні: 24.02.2025).

Ахметов, 2022 — Сұхбат беруші жергілікті өлкетанушы *Ахметов Мұрат*, Молодежный кенті. Қарағанды облысы, 2022. 5 с.

Бияров, 2013 — *Бияров Б.* Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана: Ш.Шаяхметов атын. Тілдерді дамытудың республ. Үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. 432 б.

Бұқар жырау, 1993 — *Бұқар жырау Қалқаманұлы.* Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. Алматы: Жалын, 1993. 96 б.

Еженханұлы, 2017 — *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр (1756–1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Argus. 2017. 496 б.

Жұмабаев, 2013 — *Жұмабаев М.Б.* Шығармалары. 1-ші том. Алматы: Жазушы, 2013. 376 б.

Кенжеахмет, 2016 — *Кенжеахмет Н.* Қытайдың көне карталарындағы Орта Азия және Қазақстан // Mäñgilik el халықар. конф. матер. (11 қыркүйек 2015 жыл) / Б.Ф. Аяған редакциясымен. Астана: Мемлекет тарихы институты, 2016. 753–766 бб.

Көпеев, 1907 — *Көпеев Юсуф.* Сарыарқаның кімдікі екендігі. Тарихи әңгіме. (араб жазуы). Қазан: Типография Шарф, 1907. 30 б.

Көпеев, 1907.1 — *Көпеев Юсуф.* Сарыарқаның кімдікі екендігі. Тарихи повесть. (араб жазуы). Қазан: Типография Шарф, 1907. 30 б.

Кузнецов, 1983 — *Кузнецов В.С.* Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII в. – первая половина XIX в.). Новосибирск: Наука СО, 1983. 127 с.

Қазақ хандығы мен Цин патшалығы, 2009 — Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары / Құраст. *Еженханұлы Б.* Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. I. 255 б.

Марғұлан, 2021 — *Марғұлан Ә.Х.* Олжабай батыр (зерттеулер, мақалалар, тарихи жырлар). Алматы: Press Со баспасы, 2021. 360 б.

Материалы по киргизскому землепользованию, 1908 — *Материалы по киргизскому землепользованию.* Том 4. Павлодарский уезд. Воронеж: Лито-Топография В.И. Исаева, 1908.

Сыламханұлы, 2019 — *Сыламханұлы Е.* Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасында жазысқан шағатай жазуындағы хаттар // Uluslararası Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları Sempozyum Kitabı. Алматы, Қожа Ахмет Яссауи Университеті, 2019. 411 б.

Халид, 1992 — *Халид Құрбанғали,* Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. Алматы: Қазақстан, 1992. 5 б.

Хафизова. 1995 — *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV–XIX вв. Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.

References

Ahmetov, 2022 — Sūhbat беруші žergiliktı ölketanuşy *Ahmetov Mūrat*, Molodežnyj kentı [Interviewer local historian Akhmetov Murat, Molodezhny settlement]. Qarağandy oblysy, 2022. 5 p. (In Kaz.).

Alpysbes, 2005 — *Alpysbes M.A.* Šezhire, istoričeskie i genealogičeskie znaniâ v fol'klornom naslediyi dorevolücionnyh issledovatelej [Shezhire, historical and genealogical knowledge in the folklore heritage of pre-revolutionary researchers] // Sb. mater. meždunar. konf. posv. 170-letiu G.N. Potanina. Pavlodar: PGU imeni S. Torajgyrova, 2005. Pp. 156–162. (In Kaz.).

Alpysbes, 2005.1 — *Alpysbes M.A.* Etničeskaya genealogiâ kazahov v kontekste narodnogo znaniâ, ideologičeskoj i istoričeskoj tradicii [Ethnic genealogy of Kazakhs in the context of national knowledge, ideological and historical tradition] // Rossiya Sibir i Centralnaya Aziya: vzaymodeystviye narodov i kultur: Mat. V-oj meždunar. konf. Barnaul, 2005. Pp. 107–113. (In Russ.).

Alpysbes, 2023 — *Alpysbes M.A.* Qasietti žer aty – qazaq halqynyñ žadysy [The name of the Holy Land – memory of the Kazakh people], 2023. // URL <https://e-history.kz/kz/news/show/339575> (qarağan küni: 24.02.2025) (In Kaz.).

Alpysbes, et. al, 2005 — *Alpysbes M.A., Aršabekov T.T., Qasen E.B., Kejki E.* Köne Köktau, bajyrğy Baânaula bajtağynyñ tarihy [Ancient Koktau, history of the ancient Bayanaul baytak]. Astana: Parasat âlemi, 2005. 480 p. (In Kaz.).

Artyqbaev, 2019 — *Artyqbaev Ž.O.* Qandy adyr nemese Shürshit qyrylğan qupiyası [The secret of the bloody slug or Shurshy shaved], 2019. // URL <https://e-history.kz/kz/news/show/2097> (Qarağan küni: 24.02.2025). (In Kaz.).

Biârov, 2013 — *Biârov B.* Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri [Typical examples of Kazakh toponyms]. Astana: Sh. Shayahmetov atyn. Tilderdi damytudyñ respubl. üjlestiru-âdistemelik ortalyğy, 2013. 432 p. (In Kaz.).

Bukhar zhyrau, 1993 — *Bukhar zhyrau Kalkamanovich. Ai, Abylai, Abylai!* [Abylai, Abylai!] Reflections. Almaty: Zhalyñ, 1993. 96 p. (In Kaz.).

Eženhanūly, 2017 — *Eženhanūly B.* Qożabergen batyr (1756–1767 žyldarda qalyptasqan mänju-qytaj murağat qūjattary negizinde) [Kozhabergen batyr (based on Manju-Chinese archival documents formed in 1756–1767)]. Almaty: Arys. 2017. 496 p. (In Kaz.).

Hafizova, 1995 — *Hafizova K.Š.* Kitajskaya diplomatiâ v Centralnoj Azii [Chinese diplomacy in Central Asia]. XIV–XIX vv. Almaty: Ğylym, 1995. 288 p. (In Russ.).

Halid, 1992 — *Halid Qurbanğali.* Tauarih hamsa: (Bes tarih) [Tawarih Hamsa: (five histories)] // Aud. B. Tötenaev, A. Žoldasov. Almaty: Qazaqstan, 1992. 5 p. (In Kaz.).

Kenžeahmet, 2016 — *Kenžeahmet N.* Qytajdyñ köne kartalaryndağy Orta Aziâ jäne Qazaqstan [Central Asia and Kazakhstan on ancient maps of China] // Mäñğilik el halyqar. konf. mater. (11 qyrkūjek 2015 žyl) / B.Ğ. Ayāğan redakciâsymen. Astana: Memleket tarihy instituty, 2016. 812b. B. 753–766. (In Kaz.).

Köpeev, 1907 — *Köpeev Ūsuf.* Saryarqanyñ kimdiki ekendigi. Tarihi äñğime [Who Saryarka belongs to. Historical story]. (arab žazuy). Qazan: Tipografiâ Šarf, 1907. 30 p. (In Kaz.).

Köpeev, 1907.1 — *Köpeev Ūsuf.* Saryarqanyñ kimdiki ekendigi. Tarihi povest' [Who Saryarka belongs to. Historical narrative]. (arab žazuy). Qazan: Tipografiâ Šarf, 1907. 30 p. (In Kaz.).

Kuznecov, 1983 — *Kuznecov V.S.* Cinskaâ imperiâ na rubežah Central'noj Azii [The Qing Empire on the borders of Central Asia] (vtoraâ polovina XVIII v. – pervaa polovina XIX v.). Novosibirsk: Nauka SO, 1983. 127 p. (In Russ.).

Marğūlan, 2021 — *Marğūlan A.H.* Olžabaj batyr (zertteuler, maqalalar, tarihi žyrlar) [Olzhabay batyr (research, articles, historical poems)]. Almaty: Press Co baspasy, 2021. 360 p. (In Kaz.).

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovani, 1908 — *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniū* [Materials on Kyrgyz land use] // Tom 4. Pavlodarskij uezd. Voronež: Lito-Topografiâ V.I. Isaeva, 1908. 5 p. (In Russ.).

Qazaq handyğy men Cin patšalyğy, 2009 — *Qazaq handyğy men Cin patšalyğynyñ saâsi-diplomatiâlyq qatynastary turaly qytaj mūrağat qūjattary* [Chinese archival documents on political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Kingdom] / Qūrast. Eženhanūly B. Almaty: Dajk-Press, 2009. Vol. I. 255 p. (In Kaz.).

Sylamhanūly, 2019 — *Sylamhanūly E.* Qazaq handyğy men Cin imperiâsy arasynda žazysqan šağataj žazuynдаğy hattar [Letters in Chagatai script, which corresponded between the Kazakh Khanate and the Qin Empire] // Uluslararası Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları Sempozyum Kitabı. Almaty, Qoža Ahmet Âssauı Universiteti, 2019. 411 p. (In Kaz.).

Žūmabaev, 2013 — *Žūmabaev M.B.* Šyğarmalary [Works]. 1 tom. Almaty: Žazuşy, 2013. 376 p. (In Kaz.).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 343-355, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_343-355

PROBLEMS OF SOCIAL STATUS IN LATE MEDIEVAL KAZAKH SOCIETY

Nogaybayeva Mendigul Sagatovna^{1*}, Shakirbayeva Indira Tulegenovna²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com
*Corresponding Author

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Student
 <https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>. E-mail: indira.81-81@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Nogaybayeva M.S., Shakirbayeva I.T., 2025

Abstract. *Introduction.* Research on social status in medieval Kazakh society enables the identification of the positions and roles of social groups, the organizational characteristics of society, methods of access to resources, and the societal views and value systems. *The purpose and objectives of the study* analysis of problems of social status in Kazakh society during the late Middle Ages In addition to classical written sources, the research incorporates folk traditions and oral literature as essential empirical data. The methodological framework is founded on the principles of interdisciplinary research. *Results.* The emergence of social status among groups in Kazakh society was not determined material wealth but was instead rooted in personal qualities and individual achievements. The social structure of Kazakh society, whose economic foundation in the medieval period was based on nomadic pastoralism, cannot be directly compared to those of sedentary societies. Classical conceptual frameworks are insufficient for explaining the social relations, formation, status, and mutual hierarchies of social groups in Kazakh society. Unlike the rigid social pyramids characteristic of sedentary societies, the concept of stratification in nomadic societies is inherently more flexible. *Conclusion.* The study concludes that in traditional Kazakh society, figures such as biys, batyrs, and aqsaqs formed the social elite based on personal capabilities that garnered societal recognition. Despite this, the economic and legal statuses of social groups remain underexplored within Kazakh historiography. Social status shaped the broader framework of Kazakh socio-economic and political organization, as well as its spiritual and cultural values. However, the colonial policies of the Russian Empire disrupted the sacred cultural space of Kazakh society.

Keywords: Social status, social groups, public organization, Kazakh society, historiography, batyrs, biys, tarkhans

For citation: Nogaybayeva M.S., Shakirbayeva I.T. Problems of social status in late medieval kazakh society // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 343–355. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_343-355

КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ногайбаева Мендигуль Сағатовна^{1*}, Шакирбаева Индира Тулегеновна²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>. E-mail: indira.81-81@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Ортағасырлардағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәртебе мәселелерін зерттеу әлеуметтік топтардың позицияларын, рөлдерін, ұйымдасу ерекшеліктерін, олардың ресурстарға қол жеткізу жолдарын, көзқарастар мен құндылықтар жүйесін айқындауға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Кейінгі ортағасырлар кезеңіндегі қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәртебе мәселелерін талдау. Деректік негізі ретінде жазба деректермен қатар халық фольклоры, ауыз әдебиет үлгілері қарастырылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін пәнаралық зерттеулер принциптері құрайды. *Нәтижелер.* Қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың әлеуметтік мәртебесінің пайда болуы индивидтің материалдық игіліктерге ие болуымен емес, адамның жеке бас қасиеттері мен жетістіктеріне байланысы болған. Ортағасырлардағы экономикалық базисі көшпелі мал шаруашылығына негізделген қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен ерекшеліктерін отырықшы-егіншілікке негізделген қоғамдармен салыстыруға болмайды. Классикалық тұжырымдармен дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатыстарды, әлеуметтік топтардың қалыптасуы, мәртебесі, өзара иерархиясын анықтау мүмкін емес. Бұл көшпелі қоғамның әлеуметтік стратификациясын анықтаудағы қиындықтармен байланысты. Көшпелі қоғамдардағы әлеуметтік стратификация ұғымы отырықшы қоғамдардың классикалық әлеуметтік пирамидасына ұқсас бола бермейді. Көшпенділердегі иерархия деңгейлері түрі жағдайларға байланысты икемді болуымен ерекшеленеді. *Қорытынды.* Мақалада дәстүрлі қоғамда мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын айқындаған билер, батырлар мен ақсақалдар жеке қабілеттеріне байланысты қол жеткізген мәртебесі арқылы әлеуметтік элитаны құрай отырып, олардың билігі қоғам тарапынан мойындалып, бекітілгені тұжырымдалады. Қазақстандық тарихнамада әлеуметтік топтардың экономикалық және құқықтық мәртебесі толық зерттелмеген. Әлеуметтік мәртебе адамның қоғамдағы жауапкершілігін де айқындаған. Бұл қазақ қоғамының экономикалық-әлеуметтік және қоғамдық-саяси ұйымдасуының ғана емес, рухани-мәдени құндылықтар желісі мен өзара қарым-қатынастар нормасын түзеді. Бірақ, Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамының мәдени сакральді кеңістігі бұзылды.

Түйін сөздер: Әлеуметтік мәртебе, әлеуметтік топтар, әлеуметтік ұйымдасу, қазақ қоғамы, тарихнама, батырлар, билер, тархандар

Дәйексөз үшін: Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т. Кейінгі ортағасырлық қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәртебе мәселелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 343–355 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_343-355

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Ногайбаева Мендигуль Сағатовна^{1*}, Шакирбаева Индира Тулегеновна²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

*Корреспондирующий автор

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>. E-mail: indira.81-81@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Изучение проблем социального статуса в казахском обществе в период позднего средневековья позволяет определить позиции, роли социальных групп в обществе, особенности организации общества, пути их доступа к ресурсам, позволяет определить систему общественных взглядов и ценностей. *Цель и задачи исследования* Анализ проблем социального статуса в казахском обществе в период позднего средневековья. В качестве источников наряду с классическими письменными данными используются образцы народного фольклора и устной литературы. Методологическая основа исследования опирается на принципы междисциплинарного подхода. *Результаты.* Возникновение социального статуса в социальных группах казахского общества было связано не с материальными возможностями, а с личностными качествами и достижениями человека. Социальная структура и особенности казахского общества, экономический базис которого основан на кочевом хозяйстве, нельзя сравнивать с оседло-земледельческими обществами. Классическими выводами невозможно определить особенности социальных отношений в традиционном казахском обществе, формирование социальных групп, статуса, взаимную иерархию. Это связано с трудностями в определении социальной стратификации кочевого общества. Понятие социальной стратификации в кочевых обществах не всегда схоже с классической социальной пирамидой оседлых обществ. Иерархические уровни в кочевых обществах отличались высокой гибкостью и адаптивностью в зависимости от конкретных обстоятельств. *Вывод.* В статье делается вывод о том, что бии, батыры и старейшины, определявшие внутреннюю и внешнюю политику государства в традиционном обществе, формировали социальную элиту через статус, достигнутый благодаря их личным способностям, а их власть признавалась и одобрялась обществом. В казахстанской историографии до конца не изучен экономический и правовой статус социальных групп. Социальный статус также определял ответственность человека в обществе. Это сформировало нормы не только в сфере экономической-социальной и общественно-политической организации казахского общества, но и в сфере духовно-культурных ценностей и взаимоотношений. Однако в результате колониальной политики Российской империи сакральное культурное пространство казахского общества было нарушено.

Ключевые слова: Социальный статус, социальные группы, общественная организация, казахское общество, историография, батыры, биі, тарханы

Для цитирования: Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т. Проблемы социального статуса в казахском обществе позднего средневековья // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 343–355. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_343-355

Кіріспе

Ортағасырлардағы қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының ерекшеліктерін талдағанда әлеуметтік топтардың мәртебесі мен өзара мәртебелік иерархиясын зерттеу маңызды. Әлеуметтік мәртебе мәселелері арқылы біз түрлі әлеуметтік топтардың қоғамдағы позицияларын, рөлдерін көрсете отырып, қоғамның ұйымдасу ерекшеліктері, оның ішінде топтарың түрлі ресурстарға (материалдық игіліктер, қоғамдық-саяси өмірдегі билік және т.б. – авт.) қол жеткізу жолдарын талдай аламыз. Сондай-ақ қоғамдық көзқарастар мен құндылықтар жүйесінің қалыптасуы мен күнделікті өмірдегі өзара қарым-қатынастардың сипатын анықтауға болады.

Қазіргі әлеуметтік ғылымдарда мәртебе ұғымы «белгілі бір үміттермен, құқықтармен және міндеттермен байланысты әлеуметтік жүйенің тұрақты жағдайы» ретінде қарастырылады (Джери, Джери, 1999). Әр адам қоғамда бірнеше позицияны иелене алуы мүмкін. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамындағы батыр – ел қорғаушы, тайпа не ру көсемі, елші де бола алды. Зерттеушілер осы әлеуметтік позициялардың әрқайсысы мәртебе деп аталатындығын көрсетеді. Осылаша адамның бірқатар мәртебесі болуы мүмкін болса да, олардың бірі негізгі болады, бұл оның қоғамдық жағдайын анықтайды (Смелзер, 1994: 72).

Қазақ қоғамының әлеуметтік стратификациясының (ақ сүйек және қара сүйекке бөліну) басты ерекшелігі қазақ халқының қалыптасу үдерісінің соңғы кезеңіндегі (XIII–XV ғғ. алғашқы жартысы) маңызды факторларға байланысты анықталды. Сондықтан дәстүрлі қазақ қоғамындағы екі әлеуметтік жіктің әлеуметтік мәртебесі, олардың шығу тегімен анықталды (төре тұқымы, қожалар және қарапайым халық). Қара сүйекке жатқан бұқара халық өз ішінде түрлі әлеуметтік топтарға жіктелді. Сондықтан мақалада осы топтардың әлеуметтік мәртебесінің мәселелері қарастырылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланың негізгі мәселесі (әлеуметтік мәртебе – авт.) классикалық зерттеушілердің тұжырымдарына негізделеді. Атап айтқанда Макс Вебер әлеуметтік стратификацияны жан-жақты талдай келе, мәртебенің негізгі үш компонентін атап, бедел және билікті бөліп көрсетеді (Вебер, 1990: 86). Келесі бір классикалық зерттеуші Пьер Бурдьё «капитал формалары» туралы тұжырымын жасап, олардың әлеуметтік мәртебе мен мүмкіндіктерге әсерін талдады (Бурдьё, 2005: 576). Бұл тұжырымдар әлеуметтік мәртебе ұғымын айқындатуға және сол арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы мен әлеуметтік қарым-қатынастарының ерекшеліктері туралы салыстырмалы-тарихи және тарихнамалық зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін пәнаралық зерттеу принциптері құрайды. Деректік негізі ретінде жазба деректермен қатар халық фольклоры, ауыз әдебиет үлгілері қарастырылады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің дерек ретіндегі маңызы олар жазба деректер жеткізе алмайтын қоғамның ішкі процесстерінен тереңірек мәлімет береді. Әлеуметтік мәртебе адамның қоғамда қалай қабылданатынына, одан қандай мінез-құлық күтілетініне және қандай сипаттамаларға ие болуы тиістігін және оған әсер ететін барлық элементтерді қамтитындығын ескерсек ауыз әдебиеті үлгілері дәл осындай халық жадындағы образдарды ашып көрсете алады. Жыр-дастандар мен ауызша тарих айту халықтың ұжымдық жады ретінде көрініс береді. Қазақ фольклорының үлгілері «Бабалар сөзі» атты 100 томдық жинақа енген басылымдары бойынша пайдаланылды. Қазақ хандығының әлеуметтік ұйымдасуының

ерекшеліктері, оның құрылымы мен жекелеген әлеуметтік топтарың институционалдық орнына қатысты деректерді негізінен мақаланың хронологиялық шеңберін қамтитын XV ғасырдың екінші жартысы мен XVIII алғашқы ширегіне қатысты парсы, түркі және орыс тілдеріндегі жазба деректер құрайды (Материалы по истории Казахских ханств, 1969; История Казахстана в русских источниках, 2005; История Казахстана в русских источниках, 2005а).

Бұл материалдар қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтар мәртебесінің қалыптасу жолдарына әсер еткен факторлар, мәселен, шығу тегі, тұлғалық қасиеттері, материалдық жағдайы, кәсібі тәрізді және т.б. факторлардың қайсысы бірінші орында тұрды және оның өзіндік ерекшеліктері қалай көрінді, оның қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының ерекшеліктерімен байланысын, әлеуметтік мәртебенің пайда болуы, өзгеруі, сондай-ақ оның ұрпақтан ұрпаққа берілу түрлері, фольклордағы көрінісі мен әлеуметтік мәртебеден айырылып қалу жолдарын талдауға маңызды орын алады.

Талқылау

Отандық тарихнамада әлеуметтік мәртебе мәселелері қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының принциптері, қоғамның саяси, экономикалық құрылымының ерекшеліктерімен байланысты талданды. Мысалы, Ж.Артықбаев қазақ қоғамының этноәлеуметтік ұйымдасуының басты ерекшелігі ретінде генеалогиялық байланыстар, яғни рулық құрылымның маңызына тоқталады. Әлеуметтік құрылымның маңызды көрсеткіші сословие ретінде өзіндік құқықтары мен міндеттері бар элитарлы сипаттағы түрлі топтарды атайды. Бұл топтардың өзіне тән белгілі әлеуметтік мәртебесімен қатар этнографиялық іс-әрекеттер (соның ішінде материалдық сипатағы – авт.) тән екендігін атап өтті (Артықбаев, 2005: 232).

Осы орайда Н. Әлімбаевтың қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының этно және социомәдени ерекшеліктері (Алимбаев, 2009; Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011: 11–34) туралы тұжырымдары маңызды. Келесі зерттеуші А. Оразбаеваның қазақ қоғамы ұйымдасуының өркениеттік ерекшеліктері туралы тұжырымдары (Оразбаева, 2005: 201–224; Оразбаева, 2017: 203–230) да тарихнамалық талдауымыздың методологиялық ұстанымын айқындайды.

А. Оразбаева батыс пен шығыс мәдениетінің принципіальді ерекшелігі тек қана өндіріс тәсілері, базисі, горизонтальді-вертикальді әлеуметтік құрылымы, сыртқы саяси көрсеткіштерінде ғана емес, рухани фактордан, яғни өркениетті қалыптастырушы ретіндегі адамның тіршілік кешу әрекетінен, өзін тануынан, қоршаған ортаның «жазылмаған заңдарымен» өзін-өзі тәрбиелейтін адамның мәдениеті мен оның ішкі рухани ұйымдасуымен ерекшеленетіндігін атап өтеді (Оразбаева, 2017: 211).

Ал, қазіргі тарихнамадағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы батырлар, билер, тархандар, жасауылдар, аталықтар және т.б. институттары туралы жүргізілген зерттеулерде (Оразбаева, 1998; Исенов, 2009; Дауытбекова, 2010; Қайрғалиева, 2010; Ерофеева, 2013) зерттеу фокусы аталған әлеуметтік топтардың әлеуметтік мәртебесі, олардың өзара иерархиясына толық аударылмағанын көреміз. Соңғы жылдары Қазақ хандығындағы аталықтар институтының кейбір аспектілері қарастырылған бірнеше еңбектер жарық көрді (Омари, 2011; Артықбаев, 2015; Кемелбеков, Жасымбаев, 2013; Атығаев, 2021). Дегенмен, К.Ш. Хафизова Қазақ хандығындағы аталықтар институты туралы мәліметтер әмір Темір және оның ұрпақтарының империясымен, сондай-ақ басқа да Орта Азия хандықтарымен салыстырғанда аз екенін атап өтеді (Хафизова, 2019: 372). И.В. Ерофеева Тәуке хан кезіндегі қазақ қоғамындағы аталықтың әлеуметтік мәртебесі рубасының мәртебесінен төмен болғанын, оның Бұхар хандығымен салыстырғанда өзгеше болғанына тоқталады (История Казахстана в русских источниках, 2005а:389). Аталықтар мәртебесінің төмендеуін Н. Атығаев Тәуке хан реформаларынан кейін орын алды деп санайды (Атығаев, 2021: 10). Қазіргі зерттеулерде А.Оразбаева атап өткендей әлеуметтік қарым-қатынастардың горизонтальді және вертикальді байланыстарының ерекшеліктеріне назар аударылмай келеді. Зерттеуші горизонтальді әлеуметтік ұтқырлық, басқаша айтқанда индивидтің немесе

әлеуметтік нысанның бір деңгейдегі әлеуметтік топтан екінші әлеуметтік топқа ауысуын, ал вертикальді байланыстар бір әлеуметтік қабаттан екіншісіне жоғары немесе төменге ауысуы екендігін көрсете отырып, «қоғамдық пирамиданың» иерархиялық деңгейлерін талдаудың маңыздылығына тоқталады. Сондай-ақ «әлеуметтік құрылым әдетте функционалдық әдіснама шеңберінде – қоғам үшін функционалдық маңызды позициялар мен институттардың жиынтығы ретінде немесе әлеуметтік теңсіздік категорияларында – жеке адамдар мен топтардың жағдайын көрсететін архитектуралық емес әлеуметтік байланыстардың жиынтығы ретінде сипатталатындығына» назар аударады (Оразбаева, 2005: 206). Осылайша бұл тұжырымдар мақалада қазақ қоғамындағы индивидтің немесе әлеуметтік нысанның әлеуметтік мәртебесінің пайда болуы, өзара байланыстары және өзіндік ерекшеліктерінің қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымының өзінің сипатымен байланысты талданады.

Зерттеу нәтижелері

Жалпы ортағасырлардағы экономикалық базисі көшпелі мал шаруашылығына негізделген қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен оның ерекшеліктерін зерттеудің отырықшы-егіншілікке негізделген қоғамдармен салыстырғанда өзіндік теориялық-методологиялық тұрғыдан қиындықтары бар. Классикалық тұжырымдармен дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатыстарды, әлеуметтік топтардың қалыптасуы мен олардың орны, мәртебесі, өзара иерархиясын анықтау мүмкін емес. Солардың бірі көшпелі қоғамның әлеуметтік стратификациясын анықтаудағы қиындық екендігін атап өтуге болады. Себебі көшпелі қоғамдардағы әлеуметтік стратификация ұғымы отырықшы қоғамдардың классикалық әлеуметтік пирамидасына әрдайым ұқсас бола бермейді. Көшпенділердегі иерархия деңгейлері түрі жағдайларға байланысты икемді болуымен ерекшеленеді.

Әлеуметтік мәртебе түрлерін қалыптасқан ұғымдар шеңберінде талдасақ, (мысалы жынысына, этникалық және әлеуметтік тегіне байланысты туа біткен немесе тағайындалған – авт.) қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелісі шығу тегіне қарай (шынғыс ұрпақтары, қожалар және қарапайым бұхара халық – авт.) ақсүйек және қарасүйек болып бөлінуінен көрінді.

Екіншіден әлеуметтік мәртебенің адамның қоғамдағы функцияларымен, оның әлеуметтік өзара әрекеттесудің басқа қатысушыларына қатысты құқықтары мен міндеттерімен анықталатын түрі бойынша қазақ қоғамындағы батырлар, билер, тархандар, аталықтар, төлеңгіттердің және т.б. топтардың мәртебелерін қарастыруға болады. XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихына қатысты парсы, түркі тіліндегі жазба деректерден қоғамның әлеуметтік құрылымына қатысты аталық, бахадүр, бек, би, қалантар, қараша-бахадүр, қараша, көшбегі, көкелташ, құсбегі, мырза, нөкер, жасауыл, ұлысбегі, жүзбасы тәрізді әлеуметтік топтары мен лауазымдардың атауларын көптеп кездестіруге болады (Материалы по истории Казахских ханств, 1969: 19, 20, 22, 23–28, 137, 143, 212, 337 және т.б.).

Әлеуметтік мәртебелерді талдағанда индивидтің жеке қабілеттері арқылы қол жеткізген мәртебені ажырату маңызды. Осы орайда, дәстүрлі қоғамда мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын айқындайтын билер, батырлар мен ақсақалдар тобының әлеуметтік элитасы болды. Олардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік қарым-қатыныстардағы ықпалы, билігі мен орны жеке еңбегі мен тұлғалық қасиеттеріне қарай қол жеткізген мәртебесімен ғана емес, сонымен бірге осы мәртебенің қоғам тарапынан мойындалуымен бекітілді. Қазақ қоғамындағы ерекше әлеуметтік топты құраған, жеке әлеуметтік институт болып қалыптасқан батырлардың әлеуметтік мәртебесінің пайда болу жолдары тұлғаның жеке бас қасиеттеріне ғана байланысты туындайтын әлеуметтік атақ пен мәртебе. Мәселен, қазақ қоғамындағы батыр атағы мирасқорлық жолымен берілмейтіндігін, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ғана ие болатындығы белгілі. Деректерден батыр атағын қарасүйектен шыққан қара халық өкілдері де, ақсүйек өкілдеріне жататын хан-сұлтандар да иеленгенін анық көреміз. Мәселен атақты Тәуке хан өзінің мөрінің астына «Тәуекел Мұхаммед батыр хан» деп жазған (История Казахстана в русских источниках, 2005: 402). Жеке ерлігімен ғана батыр мәртебесіне

ие болатын батырлар одан әрі тағыда жеке бас қасиеттері мен ерлік істеріне сәйкес өз ішінде мәртебеленген. Қ.Ахметжанов «ата-бабаларынан бері қарай «Батыр» атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамағандар «қара Батыр», не «қара Берен Батыр», қауіп-қатерді елемей, ұрысқа жалғыз кіріп ерлік көрсеткен адам «жеке Батыр» атанған дей келе, талай рет қақпа бұзып жау қамалына ойран салған ерлерін қазақ «қамал бұзған қас батыр» деп ерекшелеп атағанын атап өтеді (Ахметжанов, 1996: 3).

Зерттеушілер қазақ қоғамындағы батырлар мен билердің әлеуметтік мәртебесінің өсуін XVII–XVIII ғасырлардағы ішкі және сыртқы факторлармен тығыз байланыстырады. Олардың әскери-саяси мәртебесі ең алдымен отанды қорғаушылар ретінде көрініс беріп, бірте-бірте ру-тайпалық элита ретінде қалыптасуына жол ашты. И. Ерофеева XVIII ғасыр басында қазақ қоғамындағы батырлар рөлінің өсуін сыртқы саяси жағдайдың шиеленісуі мен қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуындағы әскери-потестарлық құрылымдардың белсенділігінің артуымен байланыстыра отырып, бұл батырлардың әлеуметтік беделі мен көшбасшылық рөлін арттырғаны туралы тұжырым жасаған (Ерофеева, 1997: 33–35). Одан әрі батырлар тобының кейбір өкілдері ру-тайпа деңгейінен көтеріліп, мемлекет істеріне атсалысып, халықаралық сырты саяси байланыстарда маңызды рөл атқарды. Олар бұл кезеңде көбінесе елшілер ретінде танылды (История Казахстана в русских источниках, 2005: 402–403; История Казахстана в русских источниках, 2005а: 267, 300, 305). Сондықтан біз батырлардың әлеуметтік мәртебесінің зерттелуін талдағанда олардың әскери-саяси мәртебесі мен әлеуметтік беделі және көшбасшы ретіндегі мәртебесінің қазақ қоғамының саяси өмірі мен қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарында өзіндік орынға ие болғанын тұжырымдаймыз.

Қазақ қоғамындағы институцияланған тағы бір ерекше әлеуметтік топ – билердің әлеуметтік мәртебесі олардың шығу тегімен, материалдық немесе т.б. жағдайымен байланысты емес, батырлар сияқты тек қана жеке тұлғалық қасиеттерімен байланысты болды. А.Оразбаева батыр мен би атағына тұлғаның тек өзінің жеке бас қасиеттеріне қатысты ғана қол жеткізе алатындағын атап өте отырып, бидің бойынан табылар қасиеттер шешендік, тапқырлық, өршілдік, тура мінезділік т.с.с. болса, батырға – жүректілік, көзсіз ерлікке бейімділік, қолбасшылық қабілет т. б. тән дей келе, бірақ батыр институтына қарағанда би институтының әлеуметтік табиғаты анағұрлым күрделі деп жазады (Оразбаева, 2004: 86). Автор «батыр» деп хан тұқымы да, қарасүйек те атала бергенін, мысалы Тәуекел бахадүр хан, Тәуке бахадүр хан, Абылай бахадүр хан және т. б. атап өтіп, алайда хан тұқымынан шығып би атанған кісі жоқ деп тұжырымдаған (Оразбаева, 2004: 86). Осылайша билердің әлеуметтік мәртебесі ең бірінші қол жеткізілетін, яғни адамның жеке бас қасиеттеріне ғана байланысты қалыптасатындығын көреміз. Н. Әлімбай «шынжыр қатары үзілмеген үрім-бұтақ» деп аталатын би әулеттерінен шыққан, би болудан үміткер балалары билік жүргізетін әкелерінің үлкен мектебінен өтетін атап өте отырып, дегенмен жеткіншектердің шаршы топқа түсіп, айырықша қасиеттерімен дараланғандарын ғана бала би деп атайтынына тоқталады. Оған әрі, бірақ олардың әрқайсысы бәрібір жоғарыда аталған бүкілхалықтық тандау – сұрыптау механизмінен сүрінбей өткенде ғана би атануға мүмкіндік алғанын алға тартады (Әлімбай, 2024: 34).

Жалпы билердің саяси, қоғамдық өмірдегі атқаратын функциясына сәйкес XVIII ғасырдағы хандық институттан кейінгі маңызды орынға ие болғанын көреміз. Зерттеушілер дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында билер формальді түрде хан, сұлтандардан төмен тұрғанымен, кей жағдайларды іс жүзінде қолына бүкіл ішкі саяси-әлеуметтік билік тетіктерін шоғырландырған және нақты іс-әрекетке қабілетті бірден-бір қоғамдық институт рөлін атқарды деуге толық мүмкіндік бар деген тұжырым жасаған (Оразбаева, 2004: 87). Дегенмен, қазақ қоғамының саяси, қоғамдық ұйымдасуы мен әлеуметтік құрылымына қатысты соңғы зерттеулер мен пайымдарды есепке ала келе, билер институтын хан билігінен (мемлекеттік биліктен – авт.) жоғары тұрды деген тұжырымдармен келісуге болмайды деп есептейміз. Орыс деректеріндегі «аты аталған билер, хан балалары, басқа сұлтандар ел талабына сай қызмет істесе халыққа жағымды, сыйлы, ал керісінше жасаса,

ешкім олармен санаспайды, тілін алмайды» (Материалы по истории, 1940:120) деген сипаттағы мәліметтерді жалпы қазақ қоғамындағы билік институттарының әлсіздігі емес, керісінше қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастардың өзіндік ерекшеліктері ретінде қарастыруға тиіспіз. Осыған орай біздің тақырыбымыз бойынша билердің де өз ішінде мәртебеленуін тағы да сараптау қажет. Мәселен, А.Оразбаева билер институтының қоғамдық қызметі мен қоғамдық ұйымдасуын (мәртебеленуін – авт.) саяси қарым-қатынастарды реттеу – үш жүз билері, әлеуметтік қарым қатынастарды реттеу – жүздердің төбе билері, рухани құндылықтарды сақтау жеткізу – ру тайпа билері, идеологиялық құндылықтарды насихаттау – ауыл ақсақалдары деп жіктеген (Оразбаева, 2005: 204). Осы арада төбе би мәртебесі үш жүздің бас биі ретінде көрініс беріп келеді. Әдебиеттерде қазақ тарихында үш жүздің төбе биі ретінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер аталады. Ал, Н. Әлімбай көшпелі қазақ қоғамындағы әдеттік-құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін көрсете отырып дауға түскен тараптар тандаған би – төбе би деген мәртебеге ие болғанына тоқталып, бұл мәртебенің құқықтық күші бір ғана іс шеңберінде билік жүргізудің ауқымымен шектелгенін көрсетеді (Әлімбай, 2024: 34). Зерттеуші «күнделікті тіршілікте билердің институционалдық мәртебесін айғақтайтын арнайы атау да, атақ та да болған жоқ. Бірақ олар қоғамдағы әлеуметтік жүйелердің таксономиялық деңгейлеріне сәйкес шамамен екі-үш атадан тараған отбасылардан тұратын ауыл, төртінші-бесінші атадан бірігетін үлкен ауыл, жеті аталық экзогамиялық бірлестік – ру, бірнеше аталас рулар бірлестігі – тайпа, жүз билері деген бүкіл халық мойындаған институционалдық категорияларға жіктелінгендігі аңғарылады» деп тұжырымдаған (Әлімбай, 2024: 34). Дегенмен, бірқатар зерттеушілер XVI–XVIII ғасырдың ортасына дейінгі қазақ қоғамының даму ерекшеліктеріне байланысты жүз жүз билерінің үлкен бедел жинап, төбе би мәртебесін алғандары үш жүздің билеушілері деңгейіне дейін көтерілгенін, осылайша төбе би институтының қалыптасқанын (Султанов, 1982: 84–85; Әлімбай, 2024: 34) көрсетсе, XVIII ғасырда қалыптасқан жағдайға байланысты үш жүздің деңгейінде төрелік жүргізетін «Ұлы би» институтының пайда болуы туралы жазып, Төле би осындай институционалдық мәртебеге ие болғанын дәйектеген (Ерофеева, 1996: 487).

Әрине, билердің бұлай мәртебеленуі XVIII ғасырдағы саяси жағдайға тікелей байланысты болды. Сондықтан, Қазақ хандығында осы кезеңде мемлекетаралық елшілік қызметті де қоса атқару мәртебесінің батырлар мен билердің бәріне беріле бермегенін түсінеміз. Олардың ішінде рулық деңгейден өсіп, елдік деңгейге жеткендері, батырларың ішінде, әсіресе би мәртебесін қоса иеленгендер ғана елшілік қызметін атқарған. Осы арада аталықтар мәртебесіне де тоқтала кетуге болады. Деректерге қарағанда қазақ қоғамында 15-жасқа дейінгі ақсүйек өкілдерінің тәрбиешесі қызметін атқарған аталық лауазымына батырлар да тағайындалған (История Казахстана в русских источниках, 2005а: 291).

Әлеуметтік мәртебелердің пайда болуы мен түрлерін талдағанда индивидтің жеке меншікке ие болу құқығымен (немесе оның болмауымен) анықталатын экономикалық мәртебені талдау маңызды. Себебі кеңестік тарихнамада қалыптасқан таптық жіктеліс принципі бойынша бұл мәселе «бай» мен «кедей» ретінде ғана ажыратылды. С.Г. Кляшторный, Т. Султановтар қазақ қоғамындағы байлар ерекше сословие болған жоқ дей келе, байлар әлеуметтік тұрғыдан қоғамның бір текті емес тобын құрағанын, мәселен бай деп сұлтан да, би де, тіпті қарапайым көшпелі қауым мүшелері атала бергенін атап өткен (Кляшторный, 1993: 351). Деректер мен зерттеулерді саралай келе, біз қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың экономикалық мәртебесі оның жеке әл-ауқатымен және руының беделімен анықталғанына көз жеткіземіз. Дегенмен, тұлғаның материалдық жағдайының төмен болуы оның белгілі бір әлеуметтік мәртебеге қол жеткізуіне кедергі келтірмеген. Экономикалық тұрғыдан жағдайы анағұрлым төмен болғанына қарамастан кейбір сұлтандар осы әлеуметтік топтың қоғамдағы орны мен мәртебесіне сәйкес барлық игіліктер мен құқықтарды пайдалана отырып, қоғамда ықпалын жоғалтпаған (Кляшторный, 1993: 351).

Сонымен қатар, тағы бір мәселе қазіргі кездегі зерттеулерде де қазақ қоғамына тән әлеуметтік топтардың экономикалық артықшылықтары мен материалдық игіліктерге қол жеткізуге байланысты қоғамның басқа мүшелерін экономикалық тұрғыдан қолдау

мәселелері толық талданбаған. Кеңесік тарихнамада сол кезеңде қалыптасқан методологиялық ұстанымға сәйкес сауын, асар, жүн беру, ат майын беру және т.б. ұғымдардың мәні бұрамаланды (Шакирбаева, 2024:7–8). М. Дауытбекова батырлар институтының ішкі саяси жүйедегі әлеуметтік, құқықтық-экономикалық қызметін негізінен «барымта», «олжа», «сауға» тәрізді ұғымдарымен байланыстыра қарастыру арқылы аталған әлеуметтік ұғымдардың әлеуметтік қарым-қатынастардағы орнын ғана талдаған (Дауытбекова, 2010: 18). Дегенмен, осы орайда олжадан сауға беру батырлардың маңызды әлеуметтік қызметінің бірі ретінде соғыста қаза тапқан жауынгерлердің, кедейлердің отбасыларына материалдық тұрғыдан қолдау түрі болғанын атап өтуге тиіспіз. Бұған ауыз әдебиеті үлгілерінен көптеген дәлелдер келтіруге болады. Мысалы, «Қарадөң батыр» жырында қалмақты жеңіп келгенде былай дейді:

«... Келе жатыр артымда
Қосылған және мал, мүлік,
Малдың саны төрт түлік
Ноғайлының аш-арық.

Соларға, ата, бер бәрін» деп олжадан сауға ретінде түгел таратып береді [Бабалар сөзі, 2008:234]. Осылайша «сауға» институты қоғамның әлеуметтік тұрғыдан аз қамтылған топтарын қолдаудың бір түрі ретінде көрініс береді. Бірақ, өкінішке орай қазіргі кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы мен оның ерекшеліктері туралы зерттеулерде сауға институтының орны, трансформациясы туралы нақты зерттеулер жоқ. Себебі сауғаның соғыстан түскен олжадан үлес сұрау тәрізді материалдық тұрғыдан қолдау көрсету функциясымен бірге, соғыс кезінде тұтқынға түскен адамның бас бостандығын сұрап алуға, жанын өлімнен сақтап қалу, сонай-ақ жалпы бейбіт заманда да белгілі бір дау-дамайға ұшыраған адамға рақымшылық жасау, оған қорған болу құқығын сұруды да білдіргенінен ауыз әдебиетінің мәліметтері айқын көрсете алады. Мәселен, «Баймағамбет сасады, сауға сұрап басына, ақырын есік ашады», «жылқышы сауға сұрап бабасынан, алдына домалады аттан құлай» немесе «өзіне біткен дүниесін сауға сұрап жинаған» деген фразеологизмдер ауыз әдебиеті үлгілерінде көптеп кездеседі (Кеңесбаев, 1977:456).

Қоғамдық қарым-қатыстармен бірге дәстүрлі әлеуметтік институттардың қызметі де өзгерген сайын «сауғада» мағынасынан біраз өзгеріске ұшыраған әлеуметтік ұғымға айналды. Ол әлеуметтік қарым-қатынастардың төменгі сатысында тұрған индивидтерді материалдық тұрғыдан қолдаудан гөрі, оларды әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан қолдау құралына айналғаны туралы тұжырым жасай аламыз. Себебі, XVIII ғасырдағы батырлар институтына қатысты мәселелерді талдағанда олардың басты мақсаты бұрынғы кеңестік тарихнамада көрсетілгендей олжа табу арқылы (соғыстың басты мақсаты ретінде – авт.) материалдық игіліктерге қол жеткізу емес, керісінше отанды қорғау мақсатын бірінші кезекке қойған. Бірақ, отарлық кезеңнің басталуымен батырлар институтының бұл функциясы өз мәнін өзгерте бастайды. А.Оразбаева XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында біршама уақыт маңызды орын алған тархандық институтты орыс өкіметі тарапынан таңылған, дәстүрлі әлеуметтік иерархияға жат жасанды құбылыс ретінде бағалады (Оразбаева, 2004: 84–85). Ал, Ө. Исенов XVIII–XIX ғғ. тархандық институттың тарихын зерттей отырып, Ресей патшалығы батырлар институтын бірте-бірте тархандар институтына айналдыру арқылы әлсіретуді мақсат тұтты, дәстүрлі қазақ билік институттарына іштен іріткі салатын ресейлік жүйені енгізді, - деп тұжырым жасайды (Исенов, 2009: 17). Себебі тархандардың сол кезеңдегі батырлардан бір ерекшелігі «орыс үкіметіне төленетін қандай да бір алым-салық түрлерінен толық босатылатын және осылайша XVIII ғасырдағы қазақ даласындағы тархандық өзіндік бір дербес лауазым емес, тек орыс үкіметі алдында «ерен енбек сіңірген» батырлар мен билерге қосымша берілетін атақ» ретінде ғана көрініс берген (Оразбаева, 2004: 85). Осылайша, көптеген батырлар әсіресе Ресей мен қарым-қатынастарда сауда байланыстарын жүзеге асыру, соның ішінде керуендерді, сауда және дипломатиялық миссиялардың қауіпсіздігін қамтамасыз етушілер ретінде көрініп, осы қызметтері үшін арнайы ақы алатын болды. Бұл олардың қоғамдағы материалдық жағдайларын жақсарту бойынша әлеуметтік мәртебесінің өзгеруінен

көрінді. Осылайша, XIX ғасырдағы қазақ қоғамына әсер еткен ішкі-сыртқы факторлардың, соның ішінде Ресей патшалығының отарлық саясатының күшеюімен дәстүрлі қазақ қоғамына тән институттардың бірте-бірте өз рөлдерінен айрыла бастауымен, ендігі тұста олар атқарған қоғамдық-саяси қызметтің формасы мен мазмұны жаңа күштердің қолына өте бастағанын көреміз (Дауытбекова, 2010: 20).

Әлеуметтік мәртебенің құрамдас бөліктерінің бірі құқықтық мәртебе болып табылады. Қазақ социумының негізін құраған түрлі әлеуметтік топтарың құқықтық мәртебесі туралы айтқанда ең алдымен «бірінші кезекте, рулық құрылым мен руаралық байланыстар саласындағы ежелден орныққан тәртіп – «ата-баба жолының» ұстанымдарын сақтау ғана жүзаралық және ру-тайпааралық байланыстардың дәстүрлі үйлесімдігін, осы арқылы бүкіл қазақ қоғамының тұтастығын қамтамасыз етіп отырғанымен» (Әлімбай, 2024: 24) негіздеуге болады. Басқаша айтқанда барлық әлеуметтік топтардың құқықтық мәртебесі «ата баба» жолымен анықталды. Ата баба жолы – көшпелі ортадағы қоғамдық қатынастар жүйесінің барлық салалары мен барлық деңгейлерін реттейтін ілкімді нормалардан, принциптерден, басқару тетіктерінен және сан алуан ғұрыптар мен салттардан, ырымдардан тұратын институционалдық қатынастардың негізгі функциясы ежелден қалыптасқан әлеуметтік тәртіп ретінде анықталған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 330). Осылайша мәселе әлеуметтік мәртебенің құрамдас бөлігін құрайтын құқықтық мәртебе ұғымына кіретін субъектің өз міндеттерін орындамауынан туындайтын жауапкершілігіне байланысты екендігін атап өтеміз. Осылайша әрбір әлеуметтік топтың мәртебесіне сәйкес оның қоғам алдындағы міндеттері мен жауапкершілігі де нақты бекітілді. Осылайша бидің әділ болуы, батырдың елді қорғауы, байдың материалдық қамқорлық жасауы, ақсақалдың елдің сөзін сөйлеуі міндетті болды.

Әлеуметтік мәртебе адамның қоғамда қалай қабылданатындығына, одан қандай мінез-құлық күтілетініне және қандай сипаттамаларға ие болуы тиістігіне әсер ететін барлық элементтерді қамтиды. Осы орайда батыр, би, ақсақал, бай және т.б. топтардың әлеуметтік мәртебесіне сәйкес ерекше дәстүрлер қалыптасты. М.Дауытбекова батырлардың әлеуметтік, рухани-моральдік бет-бейнесі туралы «Құндылықтар жүйесін қоғамның өзіндік тарихи-мәдени ерекшеліктерден туындайтын қоғамдық феномен ретінде қарастыра отырып, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қазақ батырларының өзіндік ұстанымдары, дәстүрлері, қасиеттері мен тұрмысы, салт-санасы, ар-намыс кодекстері, принциптері, портреті мен бейнелік тұлғалары, өзіндік мұраты, қоғамдық қызметі, этикалық ерекшеліктері, ырым-жоралғыларын құндылықтар категорияның ажырамас бөлшегі ретінде зерттеу қажеттігін көрсетеді. Қазақ батырлары да жапон самурайлары, үнді кшатрийлері сияқты қазақ қоғамында өзіндік салт-дәстүрлері мен мектебі қалыптасқан әлеуметтік топты құрады» деп тұжырымдаған (Дауытбекова, 2010: 22). С. Зиманов: «Би қазақ даласында хан болған жоқ. Бірақ ол өзінің жеке қасиеттері мен әлеуметтік межелер билігінде ханнан да жоғары тұрды. Сондықтан да халық арасында: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар» деген түсінік қалыптасқанын айта кетеді. Ғалым «Қазақтың құқық жүйесінің қозғаушы күші, алтын дінгегі, ерекше әлеуметтік категория «билер» болған» дей келе, «би» өз бойына саяси-құқықтық өмірдің қыр-сырын меңгерген жан» дейді де: «ол дала төсіндегі әділдіктің жаршысы, қара қылды қақ жарған төреші (сот), үлгілі жол- жоралғы түзе білген заң шығарушы, өрелі сөзді өрнектеген ақын, қызыл тілдің көркімен, ыстық тезімен талайды пәтуға келтірген шешен, батыр, әмбебап тұлға» ретінде сипаттайды (Зиманов, 2009: 204).

Сонымен қатар, әлеуметтік мәртебе, белгіленген компоненттерден басқа, жеке тұлғаның отбасылық мәртебесін де қамтиды. Дәстүрлі қоғамда отбасылық мәртебе үлкен маңызға ие және адамның әлеуметтік мәртебесіне автоматты түрде әсер етеді. Бұл ауыз әдебиетіндегі әртүрлі мақал-мәтелдерден («Ата даңқымен қыз өтер, мата даңқымен бөз өтер», «Жақсы әкенің аты жаман балаға қырық жыл азық» және т.б. – авт.) анық көрінеді.

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың әлеуметтік мәртебесінің қалыптасу ерекшеліктері, өзгерістері және ұрпақтан-ұрпаққа берілу жолдары мен оның қоғамдағы билік пен ресурстарға қол жеткізуге әсері қазақ қоғамының рулық-тайпалық ұйымдасу ерекшелігімен тікелей байланысты болғанын көреміз. Осылайша әлеуметтік мәртебенің пайда болуының ең басты жолы адамның жеке бас қасиеттері мен жетістіктеріне тікелей байланысы болды. Әлеуметтік мәртебенің туа біткен немесе тағайындалған түріне байланысты қоғамдық қарым-қатынастардың өзіндік ережелері қалыптасты. Сондықтан қазақ қоғамында индивидтің жеке қабілеттері арқылы қол жеткізген мәртебесіне байланысты қалыптасқан әлеуметтік элитаның билігі мен орны қоғам тарапынан мойындалып, бекітілді. Қазақ қоғамындағы билер мен батырлардың қоғамдық мәртебесінің өсуіне тарихи жағдайлармен бірге, олардың тұлғалық қасиеттері де ерекше әсер еткен. Зерттеу барысында қазақ қоғамына тән әлеуметтік топтардың экономикалық және құқықтық мәртебесінің мәселелері зерттелмегеніне көз жеткіземіз. Сонымен қатар әлеуметтік мәртебе белгілі жауапкершіліктер мен міндеттерді жүктей отырып, тиісті тұлғалық қасиеттерге сай болу қажеттілігін де анықтаған. Бұл қазақ қоғамының экономикалық-әлеуметтік және қоғамдық-саяси ұйымдасуының ғана емес, жалпы рухани-мәдени құндылықар желісі мен қарым-қатынастар нормасын түзеді. Бірақ, уақыт өте келе отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамының мәдени сакральді кеңістігінің бұзылуымен бұл қағидалар да өзгеріске ұшырады.

Әдебиеттер

- Алимбай, 2009 — *Алимбай Н.* Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2009. № 96. С. 317–326.
- Артықбаев, 2005 — *Артықбаев Ж.* Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий): научное издание Санкт-Петербург: Мажор, 2005. 5 с.
- Артықбаев, Жаркешов, 2015 — *Артықбаев Ж.О., Жаркешов Е.С.* Қазақ хандығындағы мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2015. 304 б.
- Атыгаев, 2021 — *Атыгаев Н.* Аталыки и институт аталычества в Казахском ханстве // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение, 2021. № 3. С. 10–24.
- Ахметжанов, 1996 — *Ахметжанов Қ.С.* Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. Алматы: Дәуір, 1996. 256 б.
- Әлімбай, 2024 — *Әлімбай Н.* Көшпелі қазақ қоғамындағы әдеттік-құқықтық қатынас пен іс-тәжірибенің антропологиясы (XVIII – XIX ғ. 60-жылдары) // *Turkic Studies Journal*, 2024. № 2. Б. 23–56.
- Бабалар сөзі, 2008 — *Бабалар сөзі:* Жүзтомдық. Т. 50. Батырлар жыры. Астана: Фолиант, 2008. 464 б.
- Бурдые, 2005 — *Бурдые П.* Социальное пространство: поля и практики / Пер. с франц.; Отв. ред. перевода, сост. и послесловие Н.А. Шматко. Санкт-Петербург: Алетей, 2005. 576 с.
- Вебер, 1990 — Вебер М. Основные понятия стратификации // Избранные произведения. Москва, Прогресс, 1990. 808 с.
- Дауытбекова, 2010 — *Дауытбекова М.Қ.* Қазақ қоғамындағы батырлар институты: тарих. ғыл. канд. ... дис.: 07.00.02., Алматы: Қазақ университеті, 2010. 24 б.
- Джерри, 1999 — *Джерри Д., Джерри Дж.* Большой толковый социологический словарь. Москва, 1999. Т. 2. 528 с.
- Ерофеева, 1999 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы: Санат, 1999. 336 с.
- Ерофеева, 2013 — *Ерофеева И.В.* «Между всеми старшинами знатнейший. первый казахский тархан Жанибек Кошкарұлы. Алматы, 2013. 308 с.
- Исенов, 2009 — *Исенов Ә.И.* Қазақ қоғамындағы тархандар институты тарихы (XVIII–XIX ғғ.): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009. 24 б.
- История Казахстана в русских источниках, 2005 — *История Казахстана в русских источниках* в XVI–XX веков. Том 1. Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словарей указателей А. Исына. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.

- История Казахстана в русских источниках, 2005а — *История Казахстана в русских источниках в XVI–XX веков. Т. 2. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана. Составление, транскрипция, комментарии, вступительная статья И.В.Ерофеевой.* Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 448 с.
- Кемелбеков, 2013 — *Кемелбеков, Б. Жасымбаев Е.* Қазақ хандығының аталықтары мен төлеңгіттері: мемлекетке қызмет істеу, тарихи оқиғаларға қатысы және шежіресі Алматы: «ИнформАрна», 2013. 480 б.
- Кеңесбаев, 1977 — *Кеңесбаев И.К.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 711 б.
- Кляшторный, 1992 — *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. 375 с.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017 — *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.* Энциклопедия. Т.1. А-Б. Алматы: ТОО «Әлем Даму Интеграция». 856 б.
- Қайырғалиева, 2010 — *Қайырғалиева Г.* Батырлар институты және оның дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны (Бөкенбай батыр әулетінің негізінде): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Орал, 2010. 24 б.
- Материалы по истории Казахских ханств, 1969 — *Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Составители С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин.* Алма-Ата, 1969. 652 с.
- Материалы по истории, 1940 — *Материалы по истории Казахской ССР. Т. IV.* Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. 543 с.
- Омари, 2011 — *Омари Ж.* Аталықтар әулеті: Арыстан, Барқы, Нияз. Астана: «Алтын кітап», 2011. 414 б.
- Оразбаева, 1998 — *Оразбаева А.И.* Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және ролі (XVIII ғасыр): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. Алматы, 1998. 151 б.
- Оразбаева, 2004 — *Оразбаева А.И.* Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 206 б.
- Оразбаева, 2005 — *Оразбаева А.И.* Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 309 с.
- Оразбаева, 2017 — *Оразбаева А.И.* Формула государственности казахов. Москва: Press-Book.Ru, 2017. 376 с.
- Смелзер, 1994 — *Смелзер Н.* Социология. Пер с англ. Москва: Феникс, 1994. 688 с.
- Султанов, 1982 — *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука, 1982. 134 с.
- Хафизова, — *Хафизова К.Ш.* Степные власти и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.
- Шакирбаева, 2024 — *Шакирбаева И.Т.* Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік ұғымдар мен категорияларды зерттеу мәселелері. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. № 4. 2024. Б. 4–13.

References

- Akhmetzhanov, 1996 — *Akhmetzhanov K.S.* Zaragan temir kigendeler: Batyrlarning karu-jaragy, askeri oneri, salt-dasturlery [Men in shining armor: Weapons, military art, and traditions of batyrs]. Almaty: Dauir, 1996. 256 p. (In Kaz.).
- Alimbai, 2009 — *Alimbai N.* Kochevaya obshchina kazakhov: problemy etnosotsiologicheskoi rekonstruktsii [Nomadic community of the Kazakhs: issues of ethnosociological reconstruction] // *Izvestiya Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena*, 2009. No. 96. Pp. 317–326. (In Russ.).
- Alimbai, 2024 — *Alimbai N.* Koshpeli kazakh kogamyndagy adet-tyk-kuiktyk katynas pen is-tazhiribenin antropologiyasy (XVIII–XIX g. 60-zhyldary) [Anthropology of customary law and practices in nomadic Kazakh society (XVIII – mid-XIX centuries)] // *Turkic Studies Journal*, 2024. No. 2. Pp. 23–56. (In Kaz.).
- Artykbaev, 2005 — *Artykbaev Zh.O.* Kochevniki Evrazii (v kaleidoskope vekov i tysyacheletii): nauchnoe izdanie [Nomads of Eurasia (in the kaleidoscope of centuries and millennia): scientific edition]. Saint Petersburg: Major, 2005. 319 p. (In Russ.).
- Artykbaev, Zharkeshov, 2015 — *Artykbaev Zh.O., Zharkeshov E.S.* Kazakh khandygyndagy memlekettik baskaru instituty [State governance institutions in the Kazakh Khanate]. Astana: Akademiya gosudarstvennogo upravleniya pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 2015. 304 p. (In Kaz.).
- Atygaev, 2021 — *Atygaev N.* Atalyki i institut atalychestva v Kazakhskom khandstve [Atalyks and the institution of atalykship in the Kazakh Khanate] // *Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie*, 2021. No. 3. Pp. 10–24. (In Russ.).
- Babalar sozi, 2008 — *Babalar sözi: Zhyztomdyk* [Grandfather's speech. One hundred volumes]. T. 50. Batyrlar zhyry. Astana: Foliant, 2008. 464 p. (In Kaz.).
- Bourdieu, 2005 — *Bourdieu P.* Sotsial'noe prostranstvo: polya i praktiki [Social space: fields and practices] / Translated from French; N. A. Shmatko (Ed.). Saint Petersburg: Aleteiya, 2005. 576 p. (In Russ.).
- Dauytbekova, 2010 — *Dauytbekova M. K.* Kazakh kogamyndagy batyrlar institut: tarikh [The institution of batyrs in Kazakh society: history]. Candidate's dissertation. Almaty: Kazakh University, 2010. 24 p. (In Kaz.).

Isenov, 2009 — *Isenov O. I. Kazakh kogamyndagy tarkhandar instituty tarikhy (XVIII–XIX gg.): tarikhy gylymdarynyn kandidaty gylmy darezhesin alu ushyn dayyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty* [History of the institution of tarkhans in Kazakh society (XVIII–XIX centuries): Autoreferat of candidate's dissertation]. Almaty, 2009. 24 p. (In Kaz.).

Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah, 2005 — *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah v HVI–HH vekov. Tom 1. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.)* [History of Kazakhstan in Russian sources in the 16th–20th centuries. Volume 1. Embassy materials of the Russian state (15th–17th centuries)]. Sostavlenie, transkripciya skoropisi, specialnoe redaktirovanie tekstov, vstupitelnaya statya, kommentarii, sostavlenie slovnikov ukazatelej A. Isina. Almaty: Dajk-Press, 2005. 704 p. (In Russ.).

Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah, 2005a – *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah v HVI–HH vekov. T. 2. Russkie letopisi i oficialnye materialy HVI – pervoj treti HVIII v. o narodah Kazahstana* [History of Kazakhstan in Russian sources in the 16th–20th centuries. Vol. 2. Russian chronicles and official materials of the 16th – first third of the 18th century about the peoples of Kazakhstan]. Sostavlenie, transkripciya, kommentarii, vstupitelnaya statya I.V.Erofeevoy. Almaty: Dajk-Press, 2005. 448 p. (In Russ.).

Jerry, 1999 — *Jerry D., Jerry J. Bolshoi tolkovyi sotsiologicheskii slovar* [Big explanatory sociological dictionary]. Moscow, 1999. Vol. 2. 528 p. (In Russ.).

Kairgalieva, 2010 — *Kairgalieva, G. Batyrlar instituty zhane onyn dasturli kazak kogamyndagy orny* (Bokenbai batyr auletin negizinde): *Tarikhy gylymdarynyn kandidaty gylmy darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty* [The institution of batyrs and its place in traditional Kazakh society (based on the lineage of Bokenbai batyr): Abstract of candidate's dissertation]. Oral, 2010. 24 p. (in Kaz.).

Kazakhstyn etnografiyalık kategoriiar, 2017 — *Kazakhstyn etnografiyalık kategoriiar*, ugymdar men ataularynyn dästüryly zhuiesi. Entsiklopediya. T. 1. A-B [Traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakh people. Encyclopedia. Vol. 1. A-B]. Almaty: TOO Alem Damu Integratsiya, 2017. 856 p. (in Kaz.).

Kemelbekov, 2013 — *Kemelbekov B., Zhasymbaev E. Kazakh khandygynyn ataliktary men tolengettery: memleketke kyzmet isteu, tarikhy okigalaryna katysy zhane shezhire* [Atalyks and tolengits of the Kazakh Khanate: state service, participation in historical events, and genealogy]. Almaty: Inform-Arna, 2013. 480 p. (In Kaz.).

Kenesbaev, 1977 – *Kenesbaev I.K. Kazak tilinin frazeologiyalyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym, 1977. 711 p. (In Kaz.).

Khafizova, 2019 — *Khafizova, K. Sh. Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh* [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th–19th centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 476 p. (in Russ.).

Klyashtorny, 1992 — *Klyashtorny S. G., Sultanov T. I. Kazakhstan. Letopis trekh tysyacheletii* [Kazakhstan: Chronicle of three millennia]. Alma-Ata: Rauan, 1992. 375 p. (In Russ.).

Materialy po istorii Kazahskikh hanstv, 1969 – *Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV–XVIII vekov. Izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenij* [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th–18th centuries. Extracts from Persian and Turkic works]. Sostaviteli S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin. Alma-Ata, 1969. 652 p. (In Russ.).

Materialy po istorii, 1940 – *Materialy po istorii Kazahskoj SSR* [Materials on the history of the Kazakh SSR]. T.IV. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1940. 543 p. (In Russ.).

Omari, 2011 — *Omari Zh. Atalyktar auleti: Arystan, Barky, Niyaz* [The lineage of atalyks: Arystan, Barky, Niyaz]. Astana: Altyn Kitap, 2011. 414 p. (in Kaz.).

Orazbayeva, 1998 — *Orazbayeva A.I. Kazakh kogamyndagy biler instituty: tarikhy bastaulary, orny zhane roli* (XVIII gasyr) [The institution of biys in Kazakh society: historical origins, position, and role (18th century)]. Candidate's dissertation. Almaty, 1998. 151 p. (In Kaz.).

Orazbayeva, 2004 — *Orazbayeva A.I. Dasturli kazakh kogamyna tan biler instituty* [The institution of biys typical of traditional Kazakh society]. Almaty: Daik-Press, 2004. 206 p. (In Kaz.).

Orazbayeva, 2005 — *Orazbayeva A.I. Tsvilizatsiya kochevnikov evraziiskikh stepei* [Civilization of the nomads of the Eurasian steppe]. Almaty: Daik-Press, 2005. 309 p. (In Russ.).

Orazbayeva, 2017 — *Orazbayeva A.I. Formula gosudarstvennosti kazakhov* [The formula of Kazakh statehood]. Moscow: Press-Book.Ru, 2017. 376 p. (In Russ.).

Shakirbaeva, 2024 – *Shakirbaeva I.T. Dastury qazaq qogamyndagy әleumettik ugymdar men kategoriyalardy zertteu мәселелери* [Problems of research of social concepts and categories in traditional Kazakh socie]. QazYU habarshysy. Tarih seriyasy, 4.2024. Pp. 4–13. (In Kaz.).

Smelzer, 1994 — *Smelzer, N. Sotsiologiya* [Sociology]. Translated from English. Moscow: Feniks, 1994. 688 p. (In Russ.).

Sultanov, 1982 — *Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaralya v XV–XVII vv. (Voprosy etnicheskoi i sotsialnoi istorii)* [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 15th–17th centuries (Issues of ethnic and social history)]. Moscow: Nauka, 1982. 134 p. (in Russ.).

Weber, 1990 — *Weber M. Osnovnye ponyatiya stratifikatsii* [Basic concepts of stratification] // *Izbrannye proizvedeniya*. Moscow: Progress, 1990. 808 p. (In Russ.).

Yerofeeva, 1999 — *Yerofeeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel i politik* [Khan Abulkhair: a commander, ruler, and politician]. Almaty: Sanat, 1999. 336 p. (In Russ.).

Yerofeeva, 2013 — *Yerofeeva I.V. “Mezhdu vsemi starshinami znatneishii”*. Pervyi kazahskii tarkhan Zhanibek Koshkaruly [“The most distinguished among all elders”: The first Kazakh tarkhan Zhanibek Koshkaruly]. Almaty, 2013. 308 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 356-366, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_356-366

THE PROBLEM OF RELIGION THE KARKARALIN PETITION IN THE KAZAK STEPPE (late XIX-early XX th centuries)

Farida A. Adilova¹, Zauresh E. Kolumbaeva², Aurika T. Serubayeva^{3*}

¹Kazakh national Abay Pedagogical University
(25, Zhambula Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Ph.D. Art. Teacher
 <https://orcid.org/0000-0001-9017-2516>. E-mail: fari77@mail.ru

²University “Turan-Astana”
(29, Dukenujy Str., 010011 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate in historical sciences, professor
 <https://orcid.org/0009-0000-1516-4540>. E-mail: zauresch_k@mail.ru

³M.H. Dulati Taraz University
(13, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Ph.D. Associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>. E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Adilova F.A., Kolumbaeva Z.E., Serubayeva A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* One of the most pressing problems for Russia in the Kazakh steppe was the final reconstruction of the structure of spiritual administrations. In particular, the systematization and regulation of the activities of Muslim religious administrations were on the agenda. Religious leaders of the region intensified their propaganda activities regarding the affairs of the Kazakhs under the jurisdiction of the Orenburg Mufti. As for the historical place of the Karkaraly petition, the authors of the document for the first time formulated and created the most basic demands of the Kazakh liberation movement, which had entered a qualitatively new stage of development, and presented them to the tsarist government authorities, thereby clearly expressing that the Kazakh people had embarked on the path of struggle for their freedom. Of course, this was an important historical period for the Kazakh society of that historical period. *Purpose and objectives of the study.* The purpose of the article is to clarify the fact that the Kazakh intelligentsia tried to negotiate with the tsarist administration by sending petitions based on extensive archival documents and research. *Results.* The main objective of the article is the dissemination of the Karkaraly petition and other mass petitions in all regions of the Kazakh steppe from the end of the XIX th to the XX th centuries. At the beginning of the religious affairs of the Kazakhs to the Mufti of Orenburg. These appeals cover not only issues of religion but also baptism of Kazakhs but also education, language, customs, land, etc. The colonial policy of the royal government was tested on these issues. Guardians were sent everywhere to clarify these issues. *Conclusion.* Guardians were sent everywhere to clarify these appeals. For

example, Khusein Bekishev and Mukhamedzhan Elubaev conduct conversation and meetings with the population of the Akmola region, explaining to listeners the harsh tyrannical policies of the tsarist government. Calls for the protection of people’s interests, including especially religion and language. In general, the ideas of the Kazakh intelligentsia regarding religion, that the oppressed Kazakh people at that time, in order to save the oppressed Kazakh people from the colonial shackles and lead our people to a highly civilized country, put the existence of our religion and culture in the first place, put the existence of our religion and culture in the first place, and I see that the service they provided to the Kazakh country was immeasurable.

Keywords: Petition. Muslims. Priest. Administration, Orenburg Muftiate, province

For citation: Adilova F.A., Kolumbaeva Z.E., Serubayeva A.T. The problem of religion in the Karakaraly petition in the Kazakh steppe // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 356–366. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_356-366

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҚАРҚАРАЛЫ ПЕТИЦИЯСЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ (XIX ғ. аяғы - XX ғ. басы)

Фарида Ауелханқызы Адилова¹, Зауреш Ермекқызы Колумбаева², Аурика Темірханқызы Серубаева^{3*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(25-үй, Жабыл көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Аға оқытушы, т.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0001-9017-2516>. E-mail: fari77@mail.ru

²«Тұран-Астана» университеті
(29-үй, Дүкенұлы көш., 010011 Астана, Қазақстан Республикасы)
Профессор, т.ғ.к.
 <https://orcid.org/0009-0000-1516-4540>. E-mail: zauresch_k@mail.ru

³М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(13-үй, Сулейменова көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Доцент, Ph.D.
 <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>. E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ даласында Патшалық Ресей үкіметінің аса маңызды болып саналған басты мәселелерінің бірі діни басқармалардың құрылысын түбегейлі қайтадан құру болатын. Ерекше атап айтсақ, Орынбор мүфтилігін бір ізге салып, қайтадан қарастыру күн тәртібіндегі басты мәселе еді. Қазақ даласындағы дін басылары, қазақ халқының дін істерін Орынбор діни басқармасына қайтадан қарату туралы өздерінің ой-пікірлерін ашық айтып, үгіт жұмыстарын бұрынғыдан да күйшейте түскен болатын. Қарқаралы аймағындағы петицияның тарихи маңызына тоқталатын болсақ, бұл құжат петиция жолдаушыларының осы кезеңдегі жаңа көзқарастарының қалыптасып, саяси тұрғыда жаңа бағыт алған қазақ халқының егемендігі жолындағы іс-қимылдарының бастапқы әрекеті ретінде жазылған талап-арыздарын қағаз бетіне түсіріп, ойларын еш бүкпестен патша үкіметіне ашық айта алуы, міне осы арқылы қазақ елінің бостандығы жолындағы күресе отырып, өз құқықтарын ашықтан-ашық білдіруінде еді. Әрине, бұл осы қазақ халқының алдындағы тұрған маңызды тарихи кезек болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақ ағартушыларының осындай петиция жазуп, оны жолдау арқылы патшалық Ресеймен өзара келіссөздер жүргізуге жасаған жұмыстары мен

әрекеттері туралы зерттеулер мен архив құжаттарына сүйене отырып, тақырыптың мазмұнын ашып көрсету. *Нәтижелер.* Қазақ өлкесіндегі зиялылардың жаппай осындай петиция мәтіндерін жазып, оларды жолдау арқылы, әсіресе Қапрқаралы петициянының, қазақ даласындағы XIX ғасырдың аяғытмен XX ғасырдың бас кезіне таман, пайда бола бастаған діни толқуларда қазақ халқының осы дін сәселелерін Орынбор діни басқармасының қарамағына қайта қаратуды талап етіп, осы уақыттағы түйіткілді мәселелердің бірі ретінде күн тәртібіне қойған. Осы үндеулерде тек қана, дінге қатысты мәселелер, жаппай шоқындыру ғана айтылмаған, сонымен қатар оқу мәселесі, тіл, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жер мәселесі т.б. төңірегінде патша әкімшілігінің отарлау саясатын қатты сынға алған еді. Халықтың мүдделерін, оның ішінде әсіресе дінді, тілді қорғауға шақырады. *Қорытынды.* Бұл петицияның мазмұнын қарапайым халыққа түсіндіру мақсатында, жер-жерге өздерінің сенімді өкілдерін жіберді. Мәселен, Ақмола өңіріне Хұсайын Бекішев пен Мұхамеджан Елубаевты ел ішінде түсіндіру жұмыстарын жүргізуге, жиындар өткізуге, жиылған жұртқа патшалық Ресейдің қатаң әділетсіз түрлі саясатын түсіндіреді. Жалпы қорыта айтатын болсақ, қазақ зиялы қауымының дінге қатысты ой-пікірлері, сол мезгілде езгіге ұшыраған қазақ халқын, отарлық бұғаудан құтқару мен ұлтымыздың жоғары өркениетті елге жеткізу мақсатындағы, дін, мәдениетіміздің бар болмысын бірінші орынға қойып, осы жолда аянбай күрескендігін, қазақ еліне жасаған қызметі өлшеусіз болғандығын көреміз.

Түйін сөздер: Петиция, мұсылмандар, діни қызметкер, әкімшілік, Орынбор мұфтиаты, губерния

Дәйексөз үшін: Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т. Қазақ даласындағы Қарқаралы петициясындағы дін мәселесі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 356–366 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_356-366

РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОПРОС В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КАРКАРАЛИНСКОЙ ПЕТИЦИИ (конец XIX – начало XX вв.)

Фарида Ауелхановна Адилова¹; Зауреш Ермековна Колумбаева², Аурика Темирхановна Серубаева^{3*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
(д. 25, ул. Жамбула, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н., ст. преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-9017-2516>. E-mail: fari77@mail.ru

²Университет «Туран-Астана»
(д. 29, ул. Дукенұлы, 010011 Астана, Республика Казахстан)
К.и.н., профессор

 <https://orcid.org/0009-0000-1516-4540>. E-mail: zauresch_k@mail.ru

³Таразский университет М. Х. Дулати
(д. 13, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Ph.D, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>. E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Одной из ключевых проблем, ставших приоритетными для правления Российской империи в казахской степи, была радикальная реорганизация религиозных властных структур. В этом контексте одним из важнейших вопросов повестки дня стало пересмотрение статуса Оренбургского муфтия. Духовенство региона активно высказывало свою позицию относительно повторного обращения казахского населения к Оренбургскому Духовному управлению, что существенно усилило напряженность в агитационной работе. Что касается исторического значения Каркаралинской петиции, то этот документ впервые сформулировал и выдвинул на первый план основные требования национально-освободительного движения казахского народа, вступившего на качественно новую ступень развития. Авторы петиции представили её царской власти, открыто заявив о начале борьбы казахского народа за свободу. Этот период стал важнейшим этапом в истории казахского народа. *Цель и задачи исследования.* Опираясь на обширные архивные документы и исследования, необходимо раскрыть и прояснить, что казахская интеллигенция пыталась вести переговоры с царской администрацией посредством подачи петиций. *Результаты.* Распространение Каркаралинской петиции и других массовых петиций во всех регионах казахской степи конца XIX пл XX века. В начале религиозных волнений основным требованием была передача религиозных дел казахов муфтию Оренбурга. В этих обращениях затрагиваются не только вопросы религии и крещения казахов, но и темы образования, языка, обычаев, земли и других аспектов. Колониальная политика царского правительства подвергалась критике по этим вопросам. *Вывод.* Для разъяснения содержания этих обращений по всей территории были направлены представители. Например, Хусейн Бекишев и Мухамеджан Елубаев организовывали беседы и встречи с населением Акмолинской области, в ходе которых объясняли слушателям жестокую тираническую политику царского правительства и призывали к защите интересов народа, с особым акцентом на сохранение религии и языка. Идеи казахской интеллигенции относительно религии заключались в том, что для освобождения угнетаемого казахского народа от колониального ига и для приведения его к высокоразвивающемуся цивилизованному обществу на первое место нужно было поставить сохранение нашей религии и культуры. Это было важнейшим вкладом в судьбу казахского народа, и их заслуга перед родиной неоценима.

Ключевые слова: Петиция, мусульмане, священник, администрация, Оренбургский муфтият, губернии

Для цитирования: Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т. Проблема религии в Каракаралинской петиции в казахской степи // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 356–366. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_356-366

Кіріспе

XX ғ. басында Патшалық Ресей үшін аса маңызды болған негізі мәселелердің бірі діни басқармалардың құрылысын, түбірімен қайтадан құру маңызды болды. Ерекше айтатын болсақ, соның ішінде мұсылмандық діни басқармаларды бір ізге түсіріп, ретке келтіру басты мәселе болды. Себебі патриархалдық дін басылары бұл уақытта өз жұмыстарын біз ізге оүсіріп және қаржылай да, рухани жағынан да өздерінің қолдаулары мен қамқорына алып, миссионерлік жұмыстарын күшейту үшін әртүрлі тәсілмен әркет жасап отырған едә.

Мұсылмандық діни басқармалар өзгеріссіз, ешбір жүйесіз күйінде өмір сүріп жатқан болатын. Бір жағынан алғанда олардың жұмысы әр түрлі заңдар мен қиыншылықтарға тап болып отырған еді. Діни басқармалардың бұндай жағдайлары жөнінде және олардың құрылымына түбегейлі өзгерістер жасау жөнінде түрлі ұсыныстар XX ғ. алғашқы онжылдығында көптеп біліне бастаған болатын.

Осыған байланысты ерекше көңіл аудартарлықтай күрделі әрі аса маңызды мәселе дін тақырыбы назарға ілініп отыр. Сол уақытта ашылған мұсылмандар құрылтайы жұмысында ерекше роль атқарған Алаш партиясы зиялылары ұсынған бағдарламада дін тақырыбы күн тәртібіндегі түйіткілді мәселе болғандықтан жеке тарау негізінде бағдарламаға енген еді. Осылай болуына себеп болған басты жағдай, жер мәселесі және тіл мәселесі тәрізді, дінде

ұлттың бірлігінің, тұтастығының басты белгісі болып табылған болатын. Өз кезегінде дінді халықты біріктіретін күш ретінде қолданбауы, бытыраңқылық пен алауыздыққа әкелуі әбден мүмкін еді (Муканова, 2024: 395).

Алашорда мемлекетінің құрастырып ұсынған бағдарламасында дін мәселесі мемлекет ісінен бөлек болуы қажет екендігін және де өзге де діндердің теңдігін қамтамасыз ету және оны ұстануға еркіндік беру туралы айтылған еді. Мұсылман халықтары соның ішінде қазақтардың дін мәселесінде некеге тұру, талақ жасау, жаназа шығару, балаға есім беру тәрізді мәселелер дін қызметкерлерінің құзыретінде қалдырылып, қазақ халқында байырдан келе жатқан жер және жесір дауы секілді мәселелерге мемлекет тікелей араласып, өз қарауындағы соттарға берілуі қажет деп айтылған болатын (Семипалатинский листок, 1905: 57).

Орынбор муфтилігінен өздерінің діни істерін шығарып қалуы қазақтардың сол кездегі көзі ашық көкірегі ояу зиялылардың назарынан тыс қалмаған еді.

Өңірдегі дін басылары қазақ халқының діни істерін Орынбор діни басқармасына қайтадан қарату туралы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге ерекше назар аударып, жүзеге асыра бастады. Осыған орай 1872 жылы Ішкі Ордада имамның көмекшісі қызметін атқарған, Түрік елінен жоғары білім алып келген абсаттар Жабилов қазақтардың дін мәселесіне тікелей араласып, бұрынғыдай Орынбор діни басқармасына қайтадан қарату туралы ел ішінде үгіт жұмыстарын жүргізумен айналысады. Патша әкімшілігі сол себепті оны елден қуып, Түрік еліне жер аударады (Рүстемов, 2004: 82).

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Тақырыптың қазақ халқының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының дін мәселесіне, рухани өміріне байланысты жазылған еңбек ретінде болашақта осы мәселеге қатысты дайындалған, көптеген еңбектерге теориялық және методологиялық тұрғыдағы ғылыми еңбек рөлін атқарады.

Мақаланың мазмұнын ашуда сол кезде татар тілінде жарық көріп тұрған «Вақыт» газетінен дерек келтіріп кететін болсақ, онда былай делінген болатын: «Мұсылмандар үкіметтің шешімін орынсыз және зорлық-зомбылық деп санап, оған бағынудан бас тартты. Қазақ губернаторы Скарятин провинциядағы мұсылман елді мекендерін әскери күшпен аралап, жүздеген мұсылманды тұтқындаған. Олардың біразы жер аударылып, ауыр жұмысқа жіберілді, ал Ақмолада губернатор жергілікті епископпен бірге Көкшетаудағы шіркеу алаңына облыстағы қазақтар мен татарлардың бір тобын жинады. Жиналған топты православие дінін қабылдауға шақырып, осы күннен бастап шарифат бойынша емес, орыс заңдарымен өмір сүретіндерін айтты. Сухотин бұл үкімге бағынбаған Көкшетау молдасының кім екенін біліп алып, Сібірге жер аудартты» (Вақыт, 1906: 3).

Жалпы мақаланың теориялық-методологиялық бағытын өркениеттілік ұстаным мен тарихилық қағида жасайды. Сонымен қатар, проблемалық, тарихилық, объективтілік жүйелеу мен принциптер, талдау, логикалық негізде қорытындылау тәсілдерін қолдану шынайы ақиқатқа жету үшін, маңызды болып саналып мақалада қолданылған еді.

Талқылау

XIX ғасырдың соңынан XX ғ. басына қарай белең ала бастаған діни толқуларда, қазақ халқының дін мәселесі көтеріліп, қайтадан Орынбор муфтилігінің қарамаңғына қосу басты талаптардың бірі болды.

Патша үкіметінің жүргізіп отырған заңдары нәтижесінде қазақ халқының діни басқармаларының атауларын де халықпен санаспай қойған еді. Діни басқармалар әр түрлі жиналыстар өткізген уақытта ғана кеңселік қызметтерді ғана атқаратын орын болды. «Невозможно было увидеть прошлые архаичные, то есть старые институты. Например, если мы рассмотрим религиозное управление Оренбурга, то можно увидеть, в какую бюрократическую систему оно включено, просто взглянув на его внешнюю форму» - деп Ахмет Цаликов 1909 жылы «Слово» газетіне жаған болатын.

Бастапқы уақытта бұл мүфтилік 1786 жылы II Екатерина патшайымның бұйырығы бойынша Уфа қаласында құрылып, ал 1836 жылы 15 қаңтарда мемлекеттік құрылымның бұйырығымен онда екі кеңсе жұмыскерлері мен бір басшы қосылды және де бұдан кейінгі уақытта оған еш өзгерістер енгізілген жоқ. Ондағы қызметкерлерге де жалақылары өте аз төленді. Мәселен, жиын өткізген басшыға 280 сом, кеңсе басқарушыға 171 сом, сонымен қатар мәлімет жинаушыларға, құжаттанушыларға 143 сомнан төленген болатын

Міне осындай мүфтилік жаңа туылған балалар мен некеге тұру, оларға куәлік беру сонымен қоса ол үшін қаражат алу тәрізді жұмыстар атқаратын.

Мәселен, осындай жағдайларға байланысты 14 855 сом қаражат жиналған, сонымен қоса мешіттер мен діни орталықтарға көмек ретінде қарапайым халықтан 10 000 сомнан аса ақшалай және заттай түрінде мүліктер жинастырылған (Цаликов, 1909: 181).

Зерттеу нәтижелері

Ендігі кезекте осындай мағлұматтарға қарап отырсақ патша өкіметінің мұсылман халықтарының діни басқармаларын ұстап тұруы қарапайым халықтың рухани өміріне жағдай жасау мақсатында емес, мүмкіндігінше оны құрту үшін әрекеттер жасалып бақты, жалпы халықтан өздеріне қосымша қаражат жинап алу мақсатында пайдаланғандығын көреміз.

Дәл осы уақытта тұрғылықты қазақ халқының рухани тірегі болған діни мүфтиліктердің жағдайларының өте мүшкіл халде болғандығын, алдында айтып өткеніміздей, бұрынғысынша қаз қалпында ешбір жүйесіз және бақылаусыз, ескерусіз қалып, сонымен қоса әр түрлі қиындықтарға кездесіп отырғандығын деректерден көруге болады (Мухатова и др., 2024: 810).

Осы жағдайлар барысында, 1905 жылдың бастапқы кезеңінде Далалық өлкенің генерал-губернаторының атынан Ішкі істер министрлігіне мынандай баянхат «Қазақ өлкесіндегі дін мәселесі жағдайына байланысты» келіп түсті.

Бұл хатта Қазақ даласындағы діни көтерілістердің пайда болуы туралы былай деп айтылған болатын: «Требования закона, принятого в 1868 году, оставляли татар под религиозным руководством Оренбурга, а религиозные дела казахского народа были переданы в ведение административных органов резиденции того времени, и по этому вопросу фракции этих двух народов, т. е. татар и казахов, были разделены. Эти действия явились проявлением особого обращения и особой заботы о татарском народе, что, в свою очередь, продемонстрировало тиранию татар на казахской территории и открытую дискриминацию казахского народа. Очень хитрые татары объяснили казахскому народу, что «причина, по которой царское правительство не включает вас в ряды религиозного муфтия, состоит в том, что они боятся нашего объединения как мусульманских народов», и попытались убедить народ.

В первые годы, когда муфтии приезжали в Казахский край с целью управления муфтиями, можно увидеть, что татарское духовенство вело пропагандистскую работу и осуществляло свои агрессивные действия, строя в регионе массовые мечети, с целью превратить казахский народ в татар и нормальную мусульманскую страну, открыть свои религиозные центры, а также подчинить их Оренбургскому религиозному управлению.

Ислам дініне кеңшілік берген уақытта бүткіл бұратана халықтар толықтай бір бүтін мұсылман еліне бірігіп, ислам діні орыс даласында ықпалды зор күшке айнала бастаған еді» (Победоносцева, 1926: 204-205).

Міне осындай орасан зор қарсылықтар бола тұра, патша үкіметі ол құжаттарға мөр басып, қол қоюға мәбүр болған етін, бұл жағдай қазақ өлкесіне де жеткен болаты. Осы жөнінде Алаш зиялысы Әлихан Бөкейханов «қазақтар» деген мақаласында: «Қарапайым халықтың сеніміне кіріп, ел ішіде белелге ие адамдардың басын қосып, сонымен бірге ел ішіндегі түйіткелді мәселелерді тізіп жазған петиция жолдауға рұқсат етілген қыс айындағы рескриптіні қазақ елі қуанышпен қарсы алған болатын. Міне осылай, тәуелсіздік жолында бүкіл қазақ даласында жүргізілген саясаттың нәтижесінде, қазақ елі бірігуге дайын болған еді. Қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігі мен жағдайлары жөнінде, зиялылар арасында қызу талқы жүріп, бір-біріне хат жазу арқылы, жағдайды баяндап отырды. Міне осы жағдайдан

кейін, сәуірдің 17 –сі күні дін мәселесіне байланысты патшалық Ресейдің шығарған қаулысы Қазақ халқының еңсесін көтеріп, үлкен қуанышқа бөлеген еді» деп жазып кеткен болатын. (Бөкейхан, 1993а: 57).

Осы Әлихан Бөкейхановтың жазбаларын 1905 жылдың сәуір айындағы сол кездегі Ақмола уезінің әскери губернаторына Петропавл өлкесінің 1-ші бөлімше крестьян басшысының ұсынған осындай мәлімдесісінде, келесідегідей жолдарды айтуға болады: «Патшалық Ресейдің жарлығы бойынша, халықтардың өзара діни силастығы туралы жарғының қабылдануынан соң, қырғыз халқы арасында бұрындары болмаған әрекеттер орын ала бастады. Әсіресе, Петропавл аймағының халықтары тұрғылықты мерзімді басылымдарға қызығушылықтары оянып, олар газеттерді жиі және көптеп жазыдып ала бастағандықтарын, әкімшіліктен келетін хаттарды күтуі, ол хаттардың мазмұнына аса назар салып, өз қадағалуларында ұстап отырды. Кейбір хат танитын, кейбір сауаты бар адамдардың қойын қалтасында дін мәселесіне қатысты әкімшіліктен почтаға келіп түскен жеделхаттардың көшірмесі мен орталықтан шығарылып отырған мерзімді басылымдарды көптеп кездестіруге болады» (Козыбаева, Султан-Хан, 2022: 22).

Мысалы, Ақмола қаласының басшысы әскери губернаторға Қазылжар өңірінің Бұғылы болысындағы Құдаймендин Жәңгір деген қазаққа орталықтан хат келгендігін айтқан, хатта қазақ халқының атынан Петербург қаласына петиция ұсыну қажет екендігін қолдауға шақырғандығы және ел ішінде үгіт насихат жұмыстарын жүргізу қажеттігі баяндалған, өз кезегінде осы петицияны өзара талқылау үшін қазақ халқының ең беделді, белсенділерін жинап съезд шақыру қажет деп айтылған болатын (Межов, 1909: 180).

Ақпан төңкерісі тұсында, осындай орталық билік орындарына дала халқының атынан жолданған петициялардың өте көп болғандығын және ол петицияда жер мәселесімен қатар дін істерінің де ерекше назарда болғандығын жан жақты зерттеп, ғылыми дәлелдеп жүрген академик М.Қ. Қойгелдиев «Қазақстандағы саяси репрессияның салдары» атты мақаласында: «Бұрынғы Қарқаралы ауданының Қу деп аталатын болыстығында үш мәрте басшылық қызметке тағайындалған, Қарқаралы өңіріндегі Қоянды жәрмеңкесін ұйымдастырғандар, және олар осы жәрмеңкеде 14 мыңнан астам адам қол қoған Петорбордағы өкімет орындарына жолдаған атақты Қарқаралы петициясын даярлау барысында өте белсенділік танытып, ат салысқан зиялылардың бірі, меценат Хасен Ақайұлы болды» деп атап көрсетеді (Қойгелдиев, 2024: 8).

Архив құжаттарының көрсетуіне қарағанда 1905 жылы көктем мезгілінен бастап қазақ өлкесінің барлық өңірінде жаппай жиындар өткізіліп, патша әкімшілігіне петициялар жазу жұмыстарына дайындықтар басталған еді. Мысалы, 1905 жылдың 4 сәуірінде Ақмола қаласының басшысы сол кездегі Ақмола облысының әскери-губернаторына жолдаған хатта 2 сәуірде өлкелік басқармаға сол өңірдің қазақтарының атынан 7 адам – Қорғалжын қаласынан Ж. Сатыбалдин, Нұра өңірінен Т. Тайшықов, Саран болысынан Ж. Тоқшылықов, Ереймен өңірінен К.Тайжанов, Қорғалжыннан Қ. Өтебаевтардың келуі жөнінде және де олардың патшалық үкіметке қазақ даласында жиындар өткізу үшін рұқсат берулерін сұрағандығын, өзекті мәселе болып тұрғанын, дін мәселесін Орынбор діни басқармасына беруді және де жолданған петицияны Петербургтегі билік орындарына жолдануын және оны қадағалау мақсатында құрылған арнайы делегацияның мамырдың 16-на дейін аттанатындықтарын арнайы жоспарлап отырғандықтарын әскери губернаторға жеткізген болатын (ҚРОМА, Қ. 369., П. 3-4.).

Қазақ даласындағы дін мәселесінің жағдаяты 1903 жылы Қызылжар өңірінің молдасы Мұхамеджан Бекішевтің басқаруымен астыртын ұйым болып құрылып, жұмыстар атқарған еді. (ҚРОМА, Қ. 367., П. 187).

М. Бекішевке тек қана молдалар ғана емес, мұғалімдар, саудамен айналысатын қала халқы да соның ішінде Петербург университетінде оқып жүрген Айдархан Тұрлыбаев сынды адамдар да мүше болып қабылданды.

Сол уақытта Ақмола уезінде сауда саттықпен айналысып жүрген Хұсайын Бекішев осы Петропавлдағы молда қызметін атқарған – Мұхамеджан Бекішевтің туған інісі еді. Ол екеуі де

осы мәселеге қатысты арнайы ұсыныстар мен тапсырмаларды, өзге де мұсылман қоғамдары дайындаған петиция мәтіндерінің көшірмелерін алып тұрған.

Хұсайын Бекішевтің үйіне жасырын түрде, сол кездегі мұсылман халықтарын мазалаған мәселелер жөнінде жергілікті тұрғындармен бірлескен жиындар өткізіліп ұсынылатын петицияның жобасы талқыланып, тұрған еді (Садвокасова, 2022: 113).

Жуық арада Ақмола уезіне Петропавлдан сол кездегі М. Бекішевке қарасты № 3 мешіттің қасынан мұсылмандарға арнап ашылған мектептің бұрынғы шәкірті, Спасск қаласынан 25 жастағы Мұхамеджан Елубаев келген болатын. Арнайы жіберілген тыңшылар арқылы алынған мағлұматтарға сүйеніп оның үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін арнайы қаражатпен қамтамасыз етілгендігін атап айтуға болады. Осы ұйымның құрамындағы қазақтардың дін мәселесін тұрғылықты әкімшіліктің құзыретінен алып, мұсылмандық діни мүфтияттарға қосу қажет екендігін айтып, 6 үндеу жолданған, және оларды бөлек-бөлек таратып, үндеудің бір данасын Сәдуақас Шорманұлына, Абай Құнанбайұлына, Жәңгір Құдаймендіұлына сонымен қатар Ғабдолла Исабековке де табысталған болатын. (ҚРОМА, Қ. 169., П. 143).

Патша үкіметі олардың соңынан тыңшыларды жіберіп, олардың әрбір қадамдарын аңдып отырды (ҚРОМА, Қ. 295., П. 29).

«Ақмола өңіріне келген Мұхаметжат Елубайұлы бұған дейінгі жиналысқа қатынасқан халықтарды жинап алып, қазақ даласындағы өзінің үгіт насихат жұмыстарын жүргізу үшін Спасск пен Қарағанды жерлеріне қарай аттанады», - дей келе сол кезде Петропавл қаласындағы М. Бекішевтің іс-әрекетіне тосқауыл қою туралы арыз айтқан еді (ҚРОМА, Қ. 64., П. 30).

1905 жылдың мамыр айының 4-де Петропавл қаласының Преспов, Станов, Анастай, Петропавл сияқты аудандарының белсенді болып жүрген игі жақсылары жиын өткізіп, ол жерде петицияның мазмұнын талқылап, патшалық ресейге петицияларды табыстауға баратын депутаттардың құрамын бекіткенді.

Сонымен қоса, осы жиында петиция тапсыруға баратын депутаттардың жол күресін және олардың әкімшіліктің қарапайым халықтан ақша жинау қажеттігі туралы шешім қабылдапған еді (ҚРОМА, Қ. 64., П. 18).

Осылардың бәрінің артында Петропавл өңірінің Полуденский мен Тайынша деп аталған ауылдарының қазақтары бас қосып, Министрлер кеңесінің төрағасының атына келесідей мәтіндегі петиция даярланған:

- «1. Қазақ халқының діни келесіде Орынбор мүфтилігіне қаратылсын;
2. Әрбір қазақ ауылының жеке мешіті болуы керек және әрбір мешітке жеке-жеке молда сайланып, ол жерлерге мешіттер салуға рұқсат етілсін;
3. Тұрғылықты халықтарды тіркеу, тізімдеу жұмыстарын сайланған молдалар атқаратын болсын;
4. Аймақтағы Халық соты атқарып отырған некеге тұру, отбасылық мәселелерге қатысты іс-қағаздарды, жұмыстардың барлығын молда атқару қажет» деп жазылған болатын
5. (Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві, Қ. 295., П. 34).

Петропавл уезіне қарасты осы екі аумақтағы қазақ халқының атынан даярланған петиция «Терджиман» газетінде жарияланып Петерборға, Министрлер кеңісінің төрағасы болған С.Ю. Виттеге жеделхат арқылы жіберіп табысталған (Тарджиман, 1905: 5).

Осы уақыттағы петициялар даярлап, жазудағы қазақ елінің ерекше ынтамен ат салысып, ұйымдаса отырып өздерінің әкімшілікке талаптары мен тілек арыздарының да мәнінің күрделене түскендігін көруге болады.

Міне осыған қатысты 1905 жылы маусым айындағы жазылған Қарқаралы петициясы жөнінде зерттеуші Мамбет Құлжабайұлының келесідей келтірген дерегі өте тың ақпарат болып табылады: «Қарқаралы өңіріндегі, петициялар жазуды ұйымдастырған зиялылардың қатарында, меценат Хасен Ақайұлының қазақ елінің азаттық көтерілісіне ерекше белсенділік танытқандығын, оның қазақ жұртына жасаған еңбегінің өлшеусіз болғандығын, Хасеннің өте тыңғылықты істерін көріп, еліне жасап отырған қызметі мен жақсылығын көріп отырған

қарапайым жұрт оны үш рет болыс басқарушысы қызметіне сайлаған еді. Бірақта, Хасеннің саяси ұстанымдары Паташалық Ресей үкіметіне аса ұнай қоймады. Х. Ақайұлының Ахмет Байтұрсынұлымен және Әлихан Бөкейханұлымен жиі байланысып отыруы, оның қызметтен босап, 1910-11 жж. Том губерниясына қарасты Барнауыл қаласына жер аударылуына себепші болады. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде ол екінші рет түрмеге тоғытылып, қозғалыс басылғаннан кейін ғана бостандыққа шыққан еді.

1927-1928 жж. астық даярлау науқаны тұсында Х. Ақайұлына Қылмыс кодексінің 68 бабының 1-нші бөлігіне сәйкес «салық салынуға тиесілі меншігін жасырды» деген айып тағылып 2 мың сом айып пұлы салынып, барлық меншігі тәркіленеді» деп өз мақаласында ОГПУ тарапынан жүргізілген күрес науқанына қатысты архив құжаттарына сүйеніп отырып айтып кетеді (Қойгелдиев, 2024: 9).

Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқан тұлғалардың бірі Мұхамеджан Тынышпаев болды. Ол 1905 жылы осы саяси әрі тарихи жағдайға аймақтан 25 мың адам қатысты және де «Ендігі кезекте генерал Сухотиннің барша қазақ халқын Сіріге қарай жер аударудан басқа ештеңе қалмағандығын, қараусыз далада өзіне патшалық құруы ғана қалды» (ҚРОМА, Қ. 64., П. 224) – деп өз ойын кекесінмен жеткізген тін.

Семей өңірі бойынша Қарқаралы, Семей, Павлодар қалаларының жиналған қазақ белсенділері Қарқаралы петициясына осы 1905 жылдың 22 маусымында Қоянды жәрмеңкесінде бас қосып, ол жерде 16000 адам қолын қойып, арыздары мен тілектерінің маңызы басқа өлкелердегімен салыстырғанда өте жоғары тұрған етін.

Міне бұның өзі сол уақыттағы Паташалық биліктің және оның әкімшілік орындарының ақсүйектері де осы петицияларды мойындаған еді (ҚРОМА, Қ. 69., П. 3).

Құжаттық мәліметтер бойынша, осы Қарқаралыдағы петицияны даярлау барысында Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жақып Ақпайұлы, Хасен Ақайұлы және өзге де сол уақыттағы қазақ халқынан шыққан беделді, белсенді қазақ зиялы қауымы, алаш өкілдерінің де ерекше жетекші роль атқарғандың көреміз (Тынышпаев, 1993: 27).

22 шілдеде ерекше қарқын алған Қарқаралы петициясы почта, телеграф арқылы Ішкі істер министрілегіне жіберіліп сол кездегі тұрғылықты аймақтағы әкімшіл әміршіл жүйені әбігершілікке түсірген жолдаулар болған еді.

Петиция мәтіні сонымен бірге «Сын отечества» мен «Русские ведомости» деп аталатын мерзімді басылымдарға да жолданған болатын (ҚРОМА, Қ. 69., П. 9).

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтып кеткеніміздей бірінші орыс революциясының бастапқы кезеңдерінде патшалық билікке тәуелді болған қазақ халқының мұң мұқтажы мен әсіресе жермен қоса осы кездегі өзекті проблема дін мәселесіне байланысты жазылған арыздар мен тілектер қазақ өлкесінің барлық аймағында жаппай кең етек алып, петиция түрінде жолданған еді. Яғни атақты Қарқаралы петициясының негізгі мазмұнында дін мәселесіне қатысты талаптар ең бірінші орында тұрғандығын Әлихан Бөкейханұлы діншіл, түрікшіл қазақ интеллигенция өкілдерінің арасында ықпалының өте жоғары болғандығын, ерекше басымдылық танытқанын айтып кеткен (Бөкейхан, 1993б: 26).

Патша әкімшілігі мен орталық билік орындарына жолданған осындай петициялардың негізгі қойған талаптары мен тілектерін патшалық ресей үкіметі назарға алмай, керісінше қазақ елінің саяси күрестерінің ерекше үлгісі болған Петициялар жолдауына, жазылуына мүмкіндігінше кедергі жасап, олармен күресуге әрекеттер жасап бақты, соған қарамастан қазақ хақы өздерінің егемендігі мен азаттығы жолында күресін жалғастыруын тоқтатпады және әкімшілік билік бұл тасқанға тосқауыл бола алмады.

Әкімшілік биліктің петиция мазмұнындағы халықтың қойған талаптары мен арыздарын ескерусіз қалдыруы, қазақ халқының патша өкіметіне деген сенімі мен наразылығын бұрынғыдан бетер күшейтіп, интеллигенция өкілдерінің ұлт азаттық қозғалыстың жаңа қарқында дамуына жол ашып, өзге жолдарды қарастыруға әкеп тіреді. Міне осындай кезде

ұлттық либералдық қазақ зиялы қауымы өздерінің қоғамдағы саяси өмірлерінде билік пен қарапайым халықты байланыстырып отырған ерекше қозғаушы күш ретінде көрсетуге тырысып бақты. Сол себепті де қазақ интеллигенциясы қолға алған 1905 жылдардағы петициялар қазақ елінің ұлт-азаттық жолындағы қозғалыста ерекше роль атқарғандығын нақты дәйектермен келтіре отырып баяндауға тырыстық (Муканова, 2023: 496).

Қазақ елінің бүткіл уездері мен аудандарында 17 қазанда қабылданған Манифестке байланысты жер-жерде саяси шерулер бой көтеріп, минтінгілер мен жиналыстар толқыны күшейе түсті.

Большевизм мен алаштық басшылық арасындағы бітіспес қайшылық, ақырында Қарқаралы петициясының авторларының қуғын-сүргінге ұшырауына, көптеген белсенді зиялыларды жұмыстан қуылып, басқа жерлерге жер аудартқандықтарын, мәселен Ж. Ақпаев Якутияға жер аударылған болса, ал Ақаев Хасен Ақайұлы Қазақстаннан тыс өңірге, Мәскеуде, Ленинградта, Киевте, Харьковте, Одессада, Дондағы Ростовта, осындай басқа да өлкелерге, сонымен бірге Орта Азияда тұруға тиым салынып, үш жылға жер аударылып кеткен еді (Қойгелдиев, 2024: 12). Сонымен қорыта келе айтатын болсақ 1905-1907 жылдардағы төңкеріс кезеңінде Қазақ даласында қалыптасқан саяси жағдайлар мен оқиғалар, ерекше айтқанша жұмысшы, шаруалар мен зиялы қауымның бой көтеріп, қарсылық танытулары азаттық жолындағы күрестері олардың бытыраңқылығына қарамай тұрғылықты еңбекші халық үшін үлкен саяси тәжірибе болған еді, міне осы жағдайларды қазақ халқының ұлт-азаттық және әлеуметтік қайшылықтар жолындағы кейінгі күрестерде де пайдаланған болатын.

Қазақтан шыққан саяси қоғам қайраткерлері Ә. Бөкейхан, М. Дулатұлы, Ж. Ақпайұлы, А. Байтұрсынұлы, Х. Ақайұлы т.б. сынды зиялылардың бірлесе отырып жолдаған петициялары сол кездің саяси партиясының негізгі қайнар көзі болды деп айтуға толық негіз бар. Осы Қарқаралы петициясының мәтінінде көрсетілген арыз-тілектердің барлығы алдағы уақыттарда Алаш партиясы күресінің негізгі арқауы болды, Алашорда өкіметінің жүргізілген барша іс-қағаздарының, бағдарламасы осы негізде құрастырылған еді.

Дереккөздер

КРОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві

Sources

KROMA — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Mukanova et al., 2024 — *Mukanova G.K. et al.* Suffrage and Its Implementation by Kazakh Deputies of the State Duma of Russia at the beginning of the XXth century. Alikhan Bukeikhanov and Shaimerden Koshygulov // *Bylye Gody*. 2024. 19(1). Pp. 395 – 406.

Бөкейханов, 1993 — *Бөкейханов Ә.* Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1993. 89 б.

Вақыт, 1906 — *Вақыт*. 1906. 15 сәуір. №5. 3-б

Козыбаева, Султан-Хан, 2022 — *Козыбаева М.М., Султан-Хан Ж.* Аликхан Букейхан, Ахмет Байтұрсынұлы и феномен газеты «Қазақ» // Электронный научный журнал «*edu.e-history.kz*». 2022. № 2(22). URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/22>.

Қойгелдиев, 2024 — *Қойгелдиев М.Қ.* Қазақстандағы саяси репрессияның себептері мен салдары // MUSEUM.KZ. Ғылыми-практикалық журналы. Алматы, 2024. 5–12-бб.

Межов, 1909 — *Межов В.* Слово // *Туркестанский сборник*. 1909. Т. 508. С. 180.

Муканова и др., 2023 — Муканова Г.К. и др. Симбиоз духовной и светской форм Центрально-Азиатского образования в истории XX века // *Отан тарихы*. 2023. № 26(3). С. 495–510. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_3_495-510

Мухатова и др., 2024 — Мухатова О.Х., Жумабаева З.З., Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н. Оренбургская мужская гимназия и представители казахской интеллигенции // *Bylye Gody*, 2024. 19(2). С. 803–813. URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1717237639.pdf.

Победоносцева, 1926 — *Победоносцева К.П.* Из черновых бумаг // Красный архив, 1926. Т. 5. С. 204–205.

Рүстемов, 2004 — *Рүстемов С.* Орынбор мүфтилігі және қазақтар // Қазақ тарихы. Алматы, 2004. № 5. Б. 82–85.

Садвокасова, 2022 — *Садвокасова З.Т.* Миссионерская деятельность среди раскольников в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX веков) // Вестник Ивановского государственного университета, 2022.

Серия «Гуманитарные науки». Вып. 1. С. 113–122. URL: <https://humanities.ivanovo.ac.ru/article/sadvokasova-z-t-missionerskaya-deyatelnost-sredi-raskolnikov-v-kazaxstane-vtoraya-pоловина-xix-nachalo-xx-veka/>

Семипалатинский листок, 1905 — *Семипалатинский листок*. 1905. № 112. 8 декабря. С. 57.

Тарджиман, 1905 — *Тарджиман*. 1905. № 61. 5 тамыз. 5-6.

Тынышпаев, 1993 — *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1993. 224 с.

Цаликов, 1909 — *Цаликов А.* К современному положению магометанских духовных правлений // Слово. 1909. С. 181.

References

Bukeikhanov, 1993 — *Bukeikhanov A.* Tandamaly [Featured]. Almaty: Khazakh ensiklopediyasy, 1993. 89 p. (In Kaz.).

Koigeldiev, 2024 — *Koigeldiev M. K.* Qazaqstandaғы saiasi represianyñ sebepteri men saldary [Causes and consequences of political repressions in Kazakhstan]. *MUSEUM.KZ* scientific and practical Journal. Almaty, 2024. Pp. 5–12. (In Kaz.).

Kozybaeva, Sultan-Khan, 2022 — *Kozybaeva M.M., Sultan-Khan Zh.* Alihan Bukeihan, Ahmet Baitursynuly i fenomen gazety «Qazaq» [Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynuly and the phenomenon of the newspaper “Kazakh”]. “*edu.e-history.kz*”. 2022. No. 2(22). URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/22>. (In Russ.).

Mezhov, 1909 — *Mezhov V.* Slovo [Word] // *Turkestanskyi sbornik*. 1909. T. 508. 180 p. [In Russian]

Mukanova et al, 2024 — *Mukanova G.K. et al.* Suffrage and Its Implementation by Kazakh Deputies of the State Duma of Russia at the beginning of the XXth century. Alikhan Bukeikhanov and Shaimerden Koshygulov. *Bylye Gody*. 2024. № 19(1). Pp. 395–406.

Mukanova, et al., 2023 — *Mukanova G.K. et al.* Simbioz duhovnoi i svetskoi form Senträlno-Aziatskogo obrazovaniya v istorii HH veka [Symbiosis of spiritual and secular forms of Central Asian education in the history of the twentieth century]. *Otan tarihy*, 2023. No. 26(3). Pp. 495–510. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_3_495-510 (In Russ.).

Mukanova et al, 2024 — *Mukhatova O.Kh., Zhumabayeva Z. Z., Tleubayev Sh.B., Konkabayeva A.N.* Orenburgskaia mujskaia gimnazia i predstaviteli kazahskoi inteligentsii [Orenburg men's gymnasium and representatives of the Kazakh intelligentsia]. *Bylye Gody*, 2024. No. 19(2) Pp. 803–813. URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1717237639.pdf. (In Russ.).

Pobedonostseva, 1926 — *Pobedonostseva K. P.* Iz chernyih bumag [From rough papers]. *Krasnyi arhiv*, 1926. Vol. 5 (18). Pp. 204–205. (In Russ.).

Rustemov, 2004 — *Rustemov S.* Oryinbor muftiligi jane Khazakhtar [Orenburg Muftiate and Kazakhs]. *Khazakh tarihy*. Almaty, 2004. № 5. Pp. 82–85. (In Kaz.).

Sadvokasova, 2022 — *Sadvokasova Z.T.* Misionerskaia deiatelnost sredi raskolnikov v Kazahstane (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vekov) [Missionary activity among schismatics in Kazakhstan (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)] // *Bulletin of Ivanovo State University. Series “Humanities”*, 2022. Pp. 113–122. URL: <https://humanities.ivanovo.ac.ru/article/sadvokasova-z-t-missionerskaya-deyatelnost-sredi-raskolnikov-v-kazaxstane-vtoraya-pоловина-xix-nachalo-xx-veka/>. (In Russ.).

Salikov, 1909 — *Salikov A.* K K sovremennomu polozeniu magometanskih duhovnyh pravleni [On the current state of the Mohammedan spiritual governments]. *Slovo*, 1909. 181 p. (In Russ.).

Semipalatinski listok, 1905 — *Semipalatinski listok*, 1905. 57 p. (In Russ.).

Tardziman, 1905 — *Tardziman*. 1905. No. 61. 5 p. (In Tatar.).

Tynyshpaev, 1993 — *Tynyshpaev M.* Istoriya Khazakhskogo Naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Khazakh Universitetyi, 1993. 224 p. (In Russ.).

Vakyit, 1906 — *Vakyit* [Time]. 1906. No. 5. 3 p. (In Tatar.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 367-381, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_367-381

GERZHOD'S CASE: THE UNREVEALED TRUTH

Amankul Azirbekova¹, Zhanat Abisheva^{2*}

¹Yasawi International Kazakh-Turkish University
(29, Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>. E-mail: doktor.amanda@mail.ru

²Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
(62, Jenis Str., 010011 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, acting Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>. E-mail: zhanat_2511@mail.ru

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Azirbekova A.J., Abisheva J.R., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines new trends and changes in domestic historical science that require a critical look at historical processes. One of the evidences of this will be a rethinking of the data obtained in the archives of recent years, establishing historical visions of historical justice. *Goal and objectives* of the study is to identify, on the basis of archival, written data and historical research, what terrorist methods, measures of intimidation, oppression and sanctions that took place as a result of the October Revolution, were inflicted irreparably on the national economy, demographic situation and gene pool of the Kazakh society. Obviously, although it is said that the first decade of Soviet power has been comprehensively studied, there are still questions that require research. *Results.* The article considers the influx of adventurers, criminals, random people, fugitives from captivity, from war, exiled diplomatic prisoners in the Kazakh steppe, who took advantage of the riots and scandals that occurred in the country from the first days of the revolution, and their impact on Kazakh society. They took advantage of the political situation in the country wisely, supported the provisional government on the one hand and the Bolsheviks on the other, and tried their best to come to power. Under the slogan “We have contributed to the freedom of the peoples of the East” they achieved success in relation to the peoples and continued the policy of military colonization of the tsar's time. *Conclusion.* In 1917–1919, I. governed the Perovsky district of the Syrdarya region, where he was famous for exterminating the local population, and was the chairman of the district executive committee. The activities and consequences of Gerzhod are defined. I. was called the “king of Perovsk”. The aim is to analyze the crimes and abuses committed by Gerzhod against the local population. Through the personality of Gerzhod, the image of the “Bolshevik cadres” of the first years of Soviet power is revealed. From the first days of taking power in the Perovsky district, unprecedented measures were taken to collect food and property from the population, impose taxes, arrests, punishments and executions. The tragic events in the Turkestan region are also considered in the works of M. Shokai and G. Safarov.

Keywords: February, October revolution, Soviet power, Perovsky district, Gerzhod, working masses, Kazakh people

For citation: Azirbekova A.J., Abisheva J.R. Gerzhod's case: the unrevealed truth // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 367–381. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_367-381

ГЕРЖОД ІСІ: АШЫЛМАҒАН АҚИҚАТ

Азирбекова Аманкуль Жорабековна¹, Абишева Жанат Рысбековна Абишева^{2*}

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29, Саттарханов көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>. E-mail: doktor.amanda@mail.ru

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(62-үй, Жеңіс көш., 010011 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдас.проф.м.а

 <https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>. E-mail: zhanat_2511@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Отандық тарих ғылымындағы жаңалықтар мен өзгерістер тарихи үдерістерге сын көзбен қарауды талап етеді. Соңғы жылдары архив қойнауынан жарыққа шыққан деректерді сүзгіден өткізіп, тарихи әділдікті орнату соның бір дәлелі болмақ. 1917 жылы Ресейде орын алған қос революция қазақтардың өмірінің барлық саласына орасан зор ауыр зардабын тигізді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Сырдария облысының Перовск уездік атқару комитетінің төрағасы болған И. Гержодтың басшылығымен қазан революциясынан кейін өңірде орын алған жергілікті халықты жеке-дара билеуге әрекет жасауы, қорқыту, қысым жасау, жазалау шараларының ақиқаты, оның екі-үш жыл аралығындағы халыққа көрсеткен озбырлығы, қысқа уақыттағы тұрғылықты қазақ халқының демографиялық ахуалы мен генофондын орны толмас шығынға ұшыратқандығын архивтік, басқа да жазба деректер және тарихи зерттеулер негізінде сипаттау. Әлбетте, кеңестік биліктің алғашқы онжылдығы кешенді түрде зерттелді деп айтылғанмен де әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелер бар. *Нәтижелер.* Мақалада қазан революциясының алғашқы күндерінен-ақ елде орын алған тәртіпсіздіктер мен келеңсіздіктерді пайдаланып, қазақ даласына авантюристер, қылмыскерлер, кездейсоқ адамдар, тұтқыннан, соғыстан қашқандар, жер аударылған саяси тұтқындар ағылып келуі, оның қазақ қоғамына ықпалы қарастырылады. Олар елдегі саяси жағдайды ұтымды пайдаланып, бір жағынан уақытша үкіметті, екінші жағынан большевиктерді қолдаған болып, мүмкіндігінше билікке келуге тырысты. «Шығыс халқына азаттық алып береміз» деген ұранмен жергілікті халыққа зорлық-зомбылық жасап, патша заманындағы әскери отарлау саясатын әрі қарай жалғастырды. *Қорытынды.* Авторлар 1917–1919 жылдары Сырдария облысының Перовск уезін жеке дара билеген, жергілікті халықты қырып жоюмен аты шыққан, уездік атқару комитетінің төрағасы болған И. Гержодтың қызметін зерттей отырып, оның іс-әрекетінің салдары мен озбырлығын архив құжаттары негізінде анықтады және сол кезеңнің тарихи экономикалық өзгерістер мен саяси оқиғалар арасындағы өзара іс-қимылдың күрделі динамикасын көрсетеді деген қорытындыға келді. «Перовск патшасы» атанған И. Гержодтың жергілікті халыққа жасаған қылмыстары мен қиянаты архив құжаттары негізінде талдау жасалып, оның тұлғасы арқылы кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы «кездейсоқ большевиктік кадрлардың» бейнесі ретінде көрсетілді. Билікті қолға алған алғашқы күндерден-ақ Перовск уезінде бұрын-соңды болмаған халықтан

күшпен азық-түлік, мал-мүлікті жинау, салық салу, «донос» арқылы қамау, жазалау, ату шаралары жүргізгендігі нақты дәйектермен негізделді. Мақалада талданған Түркістан өлкесіндегі келеңсіз жағдайлар М. Шоқай мен Г. Сафаровтың еңбектерінде де қарастырылған.

Түйін сөздер: Ақпан, уақытша үкімет, қазан революциясы, кеңестік билік, Сырдария облысы, Перовск уезі, Гержод, еңбекші бұқара, қазақ халқы

Дәйексөз үшін: Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р. Гержод ісі: ашылмаған ақиқат // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 367–381 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_367-381

ДЕЛО ГЕРЖОДА: НЕРАСКРЫТАЯ ПРАВДА

Азирбекова Аманкуль Жорабековна¹, Абишева Жанат Рысбековна Абишева^{2*}

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
(д. 29, ул. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>. E-mail: doktor.amanda@mail.ru

²Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина
(д. 62, ул. Женис, 010011 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, и.о. ассистент-профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>. E-mail: zhanat_2511@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются нововведения и изменения в отечественной исторической науке, требующие критического взгляда на исторические процессы. Одним из свидетельств этого станет переосмысление данных, полученных в архивах в последние годы, установление подлинного видения исторической справедливости. *Цель и задачи исследования* – описать на основе архивных, иных письменных данных и исторических исследований, что террористические методы, меры запугивания, притеснения и наказания, имевшие место в результате Октябрьской революции, нанесли непоправимый ущерб народному хозяйству, демографической ситуации и генофонду казахского общества. Очевидно, что хотя и говорится, что первое десятилетие советской власти всесторонне изучено, все еще остаются вопросы, требующие исследования. *Результаты.* В статье рассматривается приток авантюристов, преступников, случайных людей, беглецов из плена, от войны, ссыльных политических заключенных в казахскую степь, воспользовавшихся бунтами и скандалами, произошедшими в стране с первых дней революции, и их влиянием на казахское общество. Они рационально использовали политическую ситуацию в стране, поддерживали Временное правительство с одной стороны и большевиков с другой, и максимально старались прийти к власти. Под лозунгом «Мы принесём свободу народам Востока» они совершали насилие над местным населением и продолжали политику военной колонизации времен царя. *Заключение.* В 1917–1919 гг. И. управлял Перовским уездом Сырдарьинской области, при этом он славился истреблением местного населения, был председателем райисполкома. Определены деятельность и последствия Гержода. И. называли «королем Перовска». Целью является анализ преступлений и злоупотреблений, совершаемых Гержодом в отношении местного населения. Через личность Гержода раскрывается образ «большевистских кадров» первых лет советской власти. С первых дней взятия власти в Перовском уезде были приняты беспрецедентные меры по сбору продовольствия и имущества у населения, обложению налогами, арестам, наказаниям и расстрелам. Трагические события в Туркестанском крае рассмотрены также в трудах М. Шокая и Г. Сафарова.

Ключевые слова: Февральская, Октябрьская революции, Советская власть, Перовский уезд, Гержод, трудовые массы, казахский народ
Для цитирования: Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р. Дело Гержода: нераскрытая правда // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 367–381. (На Каз.).
 DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_367-381

Кіріспе

Туған өлке тарихын зерттеу қай кезеңде болмасын өзекті болып табылады. Себебі өлке тарихына қатысты деректер ауызша тарих айту дәстүрі арқылы атадан балаға естеліктер арқылы жетіп, бұрын-соңды жарияланбаған құнды мәліметтерді ғылыми айналымға қосуға болады.

Қазақ халқының тарихында зерттелмеген, ғалымдардың назарынан күні бүгінге дейін тыс қалған тақырыптардың бірі – кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы өлкедегі саяси жағдайды өз пайдасына шешіп, билік басына кездейсоқ келген адамдардың тарихы. Қос төңкеріс аралығындағы елде орын алған тәртіпсіздіктер мен саяси оқиғалар барысында тарих сахнасына И. Гержод секілді алаяқ «жалған революционер» шықты. Сыр өңірінде И. Гержодтың аты жауыздығымен, қазақ халқына деген өшпенділігімен аңыз болып қалған. Небәрі екі жыл, яғни 1917–1919 жылдары уезді басқарған кезінде Сыр өңірі халқына жасаған қатігездігі үшін халық оны «Кәріжұт» деп атап кеткен.

Перовскіде кеңестік билігі орнаған алғашқы жылдардағы өңірдегі қоғамдық-саяси үдерістерге талдау жасағанда, И. Гержодтың жеке басы мен оның қызметі назардан тыс қалған мәселелердің бірі болды. Оның себебі, біріншіден, Гержодтың сепаратизмінен мезгі болған Ташкент совдепі 1919 жылы қараша айында оған қарсы әскер жіберді. Алаяқ революционер Гержод күзетпен Ташкентке жеткізіліп, түрмеге қамалды. Кейіннен оны 1920 жылы Ташкент ревтрибуналы ату жазасына кескен. Алайда Гержодтың Мәскеудегі таныстары арқылы жазасы жеңілдеп, 10 жылға сотталып, мерзімін өтеу орны Иркутскіге айдалған. Екіншіден, Гержодтың қазақ халқына көрсеткен қиянаты мен жауыздығының шектен шыққандығы соншалықты, қазақтардың көпшілігі өздерінің тұрғылықты жерінен үдере көшуге мәжбүр болған. Сөйтіп кеңестік билік Гержод басқарған жылдардағы Перовск уезіндегі келеңсіз құбылыстарды, жаңа биліктің қазақ халқына жасаған қысымы мен асыра сілтеу саясатын айналып өтуге тырысты. Себебі, бір жағынан Қазан революциясының арқасында еңбекші бұқара жарқын болашаққа қол жеткізді деген аңызды орнықтыру болса, екінші жағынан халықтың қаны мен көз жасының арқасында үкімет басына келген большевиктердің қылмысын жасыру болды. Әлбетте, Ғылыми мақаланы жазу барысында архив құжаттарына, жарияланған жазба деректеріне, баспасөз мәліметтеріне сүйендік. «Гержод ісі» деген істі талдау төңкерістен кейінгі саяси ахуалды түсінуге, XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ даласындағы қолдан жасалған ашаршылықтың бастауы 1917 жылы И. Гержод заманынан басталғанын ұғынуға негіз болады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Ғылыми мақаланы жазу барысында архив құжаттарына, жарияланған жазба деректеріне, баспасөз мәліметтеріне сүйендік. Сондай-ақ архив деректерін, құжаттар жинақтарын саралауға негізделіп дайындалды. Негізгі дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасы Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің құжаттары пайдаланылды. Мәселені зерделеуде облыстық архив қорларындағы Гержодтың Перовск уездік совдепінің төрағасы қызметін атқарған жылдары жеке қарулы отрядының көмегімен уезд халқына жасаған қылмысы мен зұлымдығына қатысты деректерді үш топқа бөліп қарастырдық. Бірінші, Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қорындағы материалдар, 1-қорда Қызылорда уездік-қалалық атқару комитетінің қаулылары, ауылдар мен болыстардағы ауқатты адамдар туралы, қамалғандарды мерзімінен бұрын босату туралы, Перовскідегі еңбекпен түзеу орындарындағы қамалғандардың тізімі, аштықтың салдарын жоюға қатысты комиссияның жұмыстарына қатысты мәліметтер сақталған.

268-қорда Қызылорда облыстық кәсіптік кеңестің құжаттары сақталған. Атап айтар болсақ, хаттамалар, қаулы, қарарлар және т.б. құжаттардан құралған деректер жинақталған.

Екінші, Гержодқа қатысты деректерді Қазан революциясына қатысқан большевиктердің бірі Георгий Сафаровтың «Колониальная революция» (Сафаров, 1996: 269) еңбегінде Гержод және оған тікелей бағынатын «Жлобиндік» полкке қатысты материалдар берілген. Сонымен қатар М. Шоқайдың (Шоқай, 1992: 159) еңбегінде де 1917 жылғы Түркістан өлкесіндегі саяси ахуал мен жергілікті халықтың шағымдарын тексеру үшін Ақмешітке сапарына қатысты мәліметтер келтірілген.

Үшінші дерек, естеліктер 1957 жылы Қазан төңкерісінің 40 жылдығына орай Қызылорда қаласынан «Борьба за Советскую власть» (Усербаев и т.д., 1957: 125) естеліктер жинағы жарыққа шықты. Аталмыш еңбекте облыс территориясында Қазан төңкерісіне және азамат соғысына қатысқандардың естеліктері жарияланған.

Зерттеу жұмысын жазу барысында тәуелсіздіктен кейінгі жылдары жарыққа шыққан Отандық ғалымдардың еңбектері қаралып, тарихнамалық талдау жасалды.

Аталмыш мақаланы жазу барысында тарихилық принципіне негізделген тарихи үдерістерді талдау әдісі басшылыққа алынды. «Гержод ісі» мәселесінің пайда болуы мен барысын, қорытындысын зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы өлкедегі төңкерістен кейінгі саяси жағдайды объективті түрде бағалауға негіз бар. Сонымен қатар жан-жақтылық, жүйелеу әдістері де қолданылды.

Мақалада осындай деректерді зерделеу негізінде генерал-губернатор институтының белгілері мен ерекшеліктерін ашып көрсетуге әрекет жасалды.

Методологиялық тәсілдер ретінде тарихи зерттеудің диалектикалық тәсілдерімен тығыз байланыстағы тарихилық, объективтілік принциптер басшылыққа алынды. Мәселеге қатысты тарихи зерттеулердегі деректерді, мәліметтерді салыстыру, талдау, сипаттау, баяндау әдістері қолданылды.

Талқылау

Тақырыптың тарихнамалық деректері алға қойған мақсатқа сай екі топқа топтастырамыз. Тарихи әдебиеттерде Ресейдегі қос революция тек еуропалық аймақтарда ғана емес, Түркістан өлкесінде де түбірлі өзгерістерге алып келді. XX ғасырдың бас кезіндегі өлкедегі саяси ахуал мен саяси үдерістердің барысы туралы бірқатар зерттеулер жазылды. Тарихнамалық зерттеу тұрғысынан қарастырсақ оларды кеңестік және тәуелсіздік жылдарындағы зерттеулер деп екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Кеңестік кезеңдегі зерттеушілер «Кеңес үкіметінің Қазақстанда орнауы мен оның ерекшеліктері» тақырыбын идеологиялық асыра сілтеу сарынымен бірнеше рет жазып, том том еңбектер шығарды. Біз тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда кеңестік жүйенің орнығуы мен қалыптасуындағы әсіресе, Перовск уезіндегі кеңестік биліктің орнау ерекшелігіне басты назарды аударамыз. Әлбетте, Қазақстан тарихының 1917 жылдан басталатын кезеңі оқулықтарда күні бүгінге дейін кеңестік идеологиялық сарынымен берілгендігін де жоққа шығара алмаймыз.

Перовск уезіндегі кеңес үкіметінің ешбір шығынсыз, қантөгіссіз большевиктердің қолына өту мәселесі Түркістан өлкесінің тарихын оқытуда ғана емес, империялық саясаттың жергілікті халыққа көзқарасын зерттеуде де қарастырылды.

Ең алғашқылардың бірі болып аталмыш мәселенің өзектілігіне назар аударған Мұстафа Шоқай «Түркістанның қилы тағдыры» еңбегінде «Перовскіде (қазіргі Қызылорда) өзі би, өзі қожа Гержот отыр. Одан тұтастай халық-қырғыздар (қазақтар) үдере көшкен. Осы басқыншылықта бір миллионға жуық адам өлген. Мұның қайда жазылғанын білесіз бе? «Капиталистік Францияның газеттері» осылай жазады деп ойлап қалмаңыз, Мазони мырза. Жоқ. Бұл сіздер үшін қалтықсыз шындықты жазатындай көрінетін мәскеулік «Правданың» 1920 жылғы 20 маусымдағы 133-номерінде жарияланған» (Шоқай-оглы, 1993: 29), - деп атап көрсетіп, кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы тек Перовск уезі ғана емес, тұтас бір ұлттың мүшкіл жағдайынан хабар береді.

Патша заманы мен төңкерістен кейінгі өлкедегі әлеуметтік-экономикалық жағдай, қазақтардың тұрмысы, асыра сілтеушілік пен азамат соғысы және түрлі тақырыптардың жекелеген мәселелерін қамтитын бірқатар еңбектер бар. Олардың бір бөлігі мерзімді басылымда жарияланды. Қарастырып отырған кезеңнің тарихнамасының бір ерекшелігі елдегі қоғамдық-саяси үдерістер туралы басылымдарға «жаңа жүйенің» қазақ үшін алда қандай қиындықтардың күтіп тұрғанын астарлап жеткізетін материалдардың болуы еді.

1920 жылы «Ақ жол» газетінің бетінде «Гержодтың ылаңы» (Есенқарақызы, 2011: 163–173) атты мақала жарияланды. Ескерген деген бүркеншік атпен жарияланған мақала авторының 1917–1918 жылдардағы Ақмешіт уезіндегі жағдайды жан-жақты баяндауы ерекше қызығушылықты туғызады.

Отандық зерттеушілердің ішінде О. Қоңыратбаевтың еңбектері 1917–1919 жылдары Перовск уезін басқарған И. Гержод бастаған большевиктердің Сыр бойы қазақтарына жасаған жауыздық істері, қолдан жасаған аштық пен індет зұлматтары қарастырылған (Қоңыратбаев, 1991: 53–57). Б. Аяғанның мақаласы 1917 жылғы қазан төңкерісінің кейінгі Перовск уезіндегі саяси ахуал мен Гержодтың XX ғасырдың 60-жылдары Қызылорда сапарына шолу жасауға арналған (Аяған, 2007: 4).

XX ғасырдың бас кезіндегі саяси оқиғалардың ушығуы нәтижесінде қазақ жеріне шыққан тегі күмәнді, алаяқтар ағылып келе бастады. Халықты тонау арқылы жеке мүддесін ойлаған Гержод және оның айналасындағылардың әрекеті журналист Т. Дайрабайдың еңбегінде баяндалған (Дайрабай, 2009: 352).

Белгілі өлкетанушы С. Жүсіп ең алғашқылардың бірі болып Гержодтың қолжазбасы мен оның басқарған жылдарындағы Перовск уездіндегі асыра сілтеушіліктің қасіреті жайлы қалам тартты (Жүсіп, 2009: 360). Автор И. Гержодтың «Соңғы парад» атты қолжазбасына қатысты тың мәліметтер беріп, «Гержод ылаңы» жылдарындағы өлкедегі ахуалға тоқталып, Гержодтың қылмысын дәлелдейтін фактілерді, яғни, естеліктерді, әңгімелерді келтіреді. Тарихи фактілерге негізделіп баяндалған еңбекте атадан балаға мұра болып келе жатқан ауызша тарихты айту дәстүрі негізіндегі бірқатар көркем және аңыз әңгімелер берілген.

Сонымен, тарихнамалық талдау барысында байқағанымыз, мақалада көтеріліп отырған мәселе толықтай зерттелмеген, оның әлі де болса ашылмаған қыр-сыры және ғылыми айналымға түспеген құжаттар баршылық.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ даласындағы ашаршылық жайлы сөз болғанда, оны жиырмасыншы жылдардың аяғындағы күшпен тәркілеу, ұжымдастырумен, отырықшыландырумен байланыстыра айтады. Шындығында қазақ даласына ашаршылық большевиктердің билік басына келген күндерінен басталды. Кеңестік биліктің шынайы бейнесіне 1917–1919 жылдары Перовск совдепінің төрағасы болған Иосиф Гержодтың кезіндегі қанды қырғын айқын дәлел бола алады. Гержод уезді басқарған небәрі екі жылдың ішінде уезд халқының тұрмыстық жағдайы нашарлап, қазақтарға қиянат көрсетіп, мал саны күрт азайып, ашаршылық жайлап, жазықсыз мыңдаған адамдарды сотсыз, тергеусіз аттырған. Майдан үшін, соғысқа кеткен әскерлердің отбасын қамқорлыққа алу, теміржол жұмысын тоқтатпау деген сылтаумен қазақтың малын, астығын тартып алып, реквизиция жұмыстарын жүргізген. Астыққа айырбастаймыз деген желеумен қазақтардың өрік-мейізін, мата-жүндерін жинап алып, ол үшін ақы да төлемеген.

Бір айта кететін мәселе, Иосиф Гержод революция кезіндегі тарихи аласапыран толқынына кездейсоқ келген адам. Перовскіге 1914 жылы келген ол пошта қызметкері болып жұмыс жасап жүріп, аяқ астынан билік басына шыға келген. Елдегі тап күресі, революциялық жағдай кезінде «үйез съезі болып, исполкомға председатель Хүсейн Ибрагимов, оған серіктікке поштахана чиновнигі Гержод сайланған. Міне, Гержодтың ең алғаш пайда болатын жері. Председатель серігі болып жүріп, Хүсейн Ташкент кетіп қалған уақытта, орнына Гержод председатель болып қалып, сол бойынша орнын берместен Ақмешіт уезінің түпкілікті председателі болып, съездерде, сайлауларда түспестен абақтыға жабыларда орнынан бір-ақ түскен» (Есенқарақызы, 2011: 165). Ешбір кедергісіз билікке келген ол пошта, қазынашылық,

телеграф сияқты қаланың маңызды орындарын қолына алып, Уақытша үкіметтің құрылымдарымен, әскерилермен, тұтқындармен тез тіл табысып, милиция мен полк солдаттарын жеке күзетіне айналдырып, тек өзіне ғана бағынатын, жеке басқаратын шағын мемлекет құрмақ болған ба деген ой келеді.

И. Гержод билік қолына тигеннен кейін уезд халқының тұрмыстық жағдайы қиындап, жазықсыз мыңдаған адамдарды қамаған, аттыруға үкім шығарған. Зорлық көрген қазақтардан көптеген арыз-шағым түскен соң оны бірнеше рет Ташкентке шақырған. Алайда Гержод олардың ешқайсысына бармаған. Ол съездерге, мәжілістерге барған кезде қасына қарулы отряд ертіп баратын болған.

«Ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңде Перовск уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып қазан төңкерісіне дейін қызмет жасаған. «Қазан төңкерісінен кейін уездік атқару комитетінің төрағасы қармақшылық, уездік басқарманың бұрынғы тілмашы Ералы Қасымов болды. Үш айдан кейін оның орнына ақмешіттік адвокат Күсейін Ибрагимов тағайындалған. Оның орнына большевик Гержод отырды», - деп жазады белгілі тарихшылар Т. Хазірет пен А. Қабыл (Тұрсұн, Қабыл, 2022: 393).

Архив қорында Гержодтың арнайы жеке қарулы отрядының болғандығы және оның тонаумен, қырып-жоюмен айналысқандығы туралы деректер кездесті. 1917 жылдың 14 қарашасында полк адъютантының қолымен (фамилиясы көрсетілмеген) Перовск совдепіне жазылған қатынаста «Астық тиелген 22-і және 8-і поездарды тәркілеу жөніндегі Совдептің қатынасына байланысты азық-түлік комитетінің қарамағына жіберілетін 5 солдатты қандай уақытқа жіберетінімді айтыңыз» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 3-іс, 40-п.), - деп көрсетілген.

«Жлобиндіктер» деп аталатын Перовскіде орналасқан, тек қана Гержодқа бағынатын арнайы полктің солдаттары жергілікті халыққа білгенін істеп, зорлық-зомбылық жасаған. Солдаттардың басынғандығы сондай, олар қалалық милиционерлердің өзін адам санатына алмаған. Перовск қалалық милициясының комиссары Эрфурт 1918 жылдың 20 қарашасында Перовск атқару комитетіне жазған мәлімдемесінде «Красноармейцы следующих на Оренбургский фронт эшелонов Жлобинского полка являются в город то тут, то там целыми взводами, вооруженными револьверами, винтовками и шашками, производят всякие бесчинства вплоть до нападения и ограбления мирных жителей. В то же время они выражают, не стесняясь враждебные свои отношения к блюстителям общественного порядка и тишины, милиционеров и потрулям. ... 4 дня тому назад в закоулке около Советского базара 9-ю вооруженными револьверами жлобинцами было произведено ночное открытое нападение на 8 киргиз и одного уездного милиционера с ограблением означенных киргиз на 3900 рублей. Сегодня же милиционеры Овсянников и Михневич, ведших как раз арестантов в камеру мирового судьи были остановлены бандою таких вооруженных винтовками бандитов с приказанием немедленно пустить арестантов и снять свои шашки. Сегодня же в 3 часа дня одним из жлобинцев был произведен выстрел из нагана в киргиза, торгующего дынями, причем в панике разбежался весь базар, когда же верховой милиционер пустился вслед за производившим выстрел жлобинцем, спокойно шедшим с целой оравой по направлению к вокзалу, то в него было произведено еще несколько выстрелов из револьверов. Я мог бы без конца перечислить такие мерзкие выходки со стороны жлобинцев, но не позволяет ни времени, ни терпенье» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 2-іс, 17-п.), - деп баяндады. Аталмыш мәлімдемені Гержод хатшы С. Миреевке жібереді. Ол «Қаперге алынсын» деген бұрыштама қоюмен ғана шектелген (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 2-іс, 17-п.).

Гержод жайлы Қазақ революциясына қатысқан Г. Сафаров та «Перовскіде Литва княздарының ұрпағы, «жолдас» Гержод басшы болып отырды. Өзінің «көркем сұмдықтары» үшін Түркістан майданының ревтрибуналының үкімімен ату жазасына кесілген болатын. Сол қылмыстардың нәтижесінде мыңдаған, он мыңдаған қырғыздар өмірімен қоштасты» (Сафаров, 1996: 157), - деп айта келе өлкені отарлаудағы кеңестік биліктің асыра сілтеулері мен қысымына тоқталып өтті.

Егер де тарихқа үңілер болсақ, қазақты қырып-жою, қазақ байларының малын тартып алу, алым-салықты үстемелеу арқылы қазақты тентіретіп жіберу, күштеп отырықшыландыру

арқылы қазақты жою саясаты 1917 жылғы қазан төңкерісінен бастау алатыны ақиқат. Осы саясатты Иосиф Гержод 1917 жылдың аяғында уезд басшылығына келген күннен бастап жүргізді. Қызылорда облыстық архивінде Гержодтың қандықол саясатын дәлелдейтін бірқатар құжаттар кездесті. 1918 жылдың 1 сәуірінде Перовск совдепінің қаулысымен бекітілген Кеңтүп болысы (қазіргі Сырдария ауданының Қоғалыкөл ауылы жанында орналасқан) бойынша бағалау комиссиясының есебі шықты (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 30-іс, 1-п.). Үш адамнан тұратын мүлікті бағалау және есепке алу комиссиясы (біреуі аудармашы) бір айға жетпейтін уақытта әр ауылдағы байлардың тізімін жасап, олардың малы, дүние-мүлкінің көлемін анықтады. Кеңтүп болысының шағын ғана қазақ ауылдарынан 50-ге жуық бай адамдардың тізімі берілді (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 39-іс, 43, 52-п.). Бағалау комиссиясының мүшелері Шпедт, Пашкевичтің ағымдағы жылдың 10 наурызында қол қоюымен акт жасалып, салықты сол аралықта жинап алды. Салықты толық төлей алмаған адамдардан төлейтін уақытын көрсетіп қолхат жаздырып алды. Мәселен, Кеңтүп болысының 7-ші ауылының азаматы Ихан Майкин бағалау комиссиясына беруге тиісті 2000 сомның 300 сомын беріп, қалған 1700 сомды ағымдағы жылдың 20 наурызында тапсыруға міндеттелді (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 39-іс, 52-п.). Тізімдегі байлардың барлығына 1000 сомнан 5000 сомға дейін салық салды. Егер де төлей алмаған жағдайда дүние-мүлкінен айырылып, түрмеге қамалатындығы ескертілді (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 16-іс, 4-п.). Салықтың халыққа ауыр тигендігін мынадан байқауға болады. Сол жылдары Кеңтүп болысында 7 ауыл (№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-і ауылдар) болған. Халық саны – 1952 адам (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 24-іс, 2-п.). Екі мыңға жетпейтін халыққа 150 мыңдай сом салық салынған. Рубльдің сол кездегі бағасына келетін болсақ, уезд басшылары қара жұмыс істейтін қазақтарға күніне 1 рубль, еуропалықтарға 5-10 рубльден (Шпедт бастаған салық жинаушылар өздеріне бір күндік жалақыны 10 рубльден қойған) төлейтін болған. Тізімдегі адамдардың ең байы Нүрке Жарасовтың 15 түйесі, 205 қойы, 2 аты, қалғандарының 3-10 түйесі, 1-2 аты, 20-50 қойы ғана болған (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 39-іс, 52-п.). Әлбетте, мүлік салығы деп аталатын салықтың бұл түрі халықты тонау мен тартып алудан еш айырмасы жоқ еді. Архив құжаттарының арасынан сіңірі шыққан кедей ауылдары туралы да деректер кездесті. 1918 жылы 20 наурызда мүлікті бағалау және есепке алу комиссиясы Головачаевск болысы № 9 ауылға келгенде ауылда ауқатты адамдар мүлде болмаған (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 39-іс, 43-п.). Ауыл тұрғындарының басым бөлігі күн көріс мақсатымен жан жаққа көшіп кеткен. Перовск уезінде барлығы 23 болыс, 186 ауыл болған (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 66-іс, 1-п.). Әрбір болыста мүлікті бағалау және есепке алу комиссиясы жұмыс жасап, бай, ауқатты қазақтарды анықтап, салықты үстемелеп салып отырған.

Ол жылдары қазақтардың көпшілігінің қолында ақша болмады, тек малдарын сатқанда ғана қолдарына ақша тиді. Тәркілеуден 10 жыл бұрын басталған Гержодтың басшылығымен ұйымдастырылған большевиктердің салық саясаты нағыз бандиттік, қарақшылық тонаудан еш айырмасы болған жоқ. Сыр өңірі қазақтары Гержод бейнесіндегі кеңестік биліктің тарапынан болып жатқан қысымнан құтылудың жолдарын іздеп, қазақтар ауылымен, тіпті бүкіл болыс халқы болып бір түнде қаша бастаған. Гержодтың басқа уездерге көшіп кеткен Сыр қазақтарының артынан қарулы отрядты жібергендігін архив құжаттарынан кездестіруге болады (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 42-іс, 144-п.).

Гержод 1918 жылы Қарсақбай-Атбасар қалаларына астық дайындау керуенін ұйымдастырып, оған керекті мал мен адам күшін Жөлек учаскесіне қарасты Сарысу аймағындағы қазақтардан күшпен тартып алған. Алғашқы кезде жергілікті халық өз еркімен түйе беруге үзілді-кесілді қарсы болған. 1918 жылы 27 маусымда уезд продотрядының бастығы «түйе жинау қиын болып отыр, себебі олар (қазақтар) көшіп кеткен. Түземдіктер түйелерін уақытша беруге үзілді-кесілді келіспейді. Әр түйеге 700-900 соммен ақша сұрағандығын» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 15-іс, 3-п.) айтып совдепке хат жазды. Осы хаттан кейін Гержод күшпен 2000 түйе, жүздеген жылқы, арқан, қап, жолға керекті азық-түлікті тәркілеген. Керуеннің ауыр жұмыстарын атқаруға деп 320 қазақты күштеп аттандырған. Гержодтың осындай қысымына шыдамай, мал жинаудағы өктемдігіне наразылық білдірген уезд тұрғындары ТуркЦИКке бірнеше рет шағым жазған. Мысалы, 1919 жылы 24 шілдеде

Ташкентке жіберілген жеделхатта «... уезд өкілдері түйе мен жылқы тәркілеуді жиілетті. Қазақтар далаға, құм арасына көшіп кетуге мәжбүр болып жатыр. Салық жинау мүмкін емес» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 66-іс, 1-п.).

Қызылорда облыстық архивінде Қарсақбай-Атбасар қалаларына астық керуенін жіберуге арналған кейбір құжаттар сақталған. 1918 жылдың 16 маусымында Герждодтың қол қоюымен Перовск қалалық милиция бастығына жазылған хатта керуеннің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін 32 күзетшіні дайындауға қатысты тапсырма берілген. Қаладағы көпшілік жерлерге хабарландыру ілініп, күзетшілер «тек қана орыстар мен татарлар болсын» деп жазылған. Күзетшілердің айлық жалақысы 300 сом және тамақпен қамтамасыз етілетін болған. Ал керуенді алып жүретін 320 қазақтардың әрқайсысына күніне 1 сом жалақы тағайындаған. Керуенді басқарып жүру және керуен үшін барлық жауапкершілік Гродеков (қазіргі Сұлутөбе ауылы) болысының қазағы Битуған Нұрымбетовке жүктеліп, оған айына 300 сом жалақы бекітілген (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 15-іс, 3-п.). Жұмысқа зорлықпен тартылған қазақтар мүмкіндігінше наразылық білдіріп, қашып кеткен жағдайлар да орын алған. Керуеннен қашып кеткендер кейіннен ұсталып, атылып кетті.

1917–1918 жылдың қысында Түркістан республикасының бүкіл аумағын қамтыған аштық басталды. Түркістан халқының 30 % аштықтан, суықтан қырылған. Бұл жайлы Георгий Сафаров «Зимой 1917–1918 года трупы умерших с голоду валялись всюду – на улицах новых городов, на железнодорожных станциях, на больших дорогах. Вот краткие, но красноречивые сообщения того времени; в селении Янги-Корган за одну неделю умерло от голода 35 человек. В селении Будал умерло голодной смертью за одну неделю 43 человека. В селении Буке за то же время умерло от голода 37 человек. В Семиречье голодные киргизы начинают поедать трупы умерших от голода» (Сафаров, 1996: 131), - деп жазды. 1919 жылы Түркістан республикасы әскери-революциялық кеңесінің төрағасы А.А. Казаков барлық облыс, уезд, қала және болыстық совдептерге аштыққа қарсы шұғыл шара қолдануды сұраған жеделхаты жіберілді (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 50-іс, 14-п.).

Сыр өңірінде басталған аштық пен індет халыққа ауыр соққы болып тиді. Перовск уезінде аштық басталды [3; 96]. Халықтың өзі аштықтан қырылып жатқанына қарамастан большевиктердің зорлауымен Арал балықшылары Ресейге балық жіберіп тұрды. Кезінде кеңестік идеологияның үстемдігі жағдайында В.И. Лениннің 1920 жылдың 25 желтоқсанында Арал балықшыларына жазған өтінішіне орай 1921 жылдың 5 сәуірінде аштыққа ұшыраған Поволжье халқына 14 вагон балық жібергенін мақтанышпен айтылып келді. Кейін де Ресейге бірнеше вагон балық жөнелтілген. Алайда сол жіберілген балықтар белгіленген орынға жетті ма? Бұл жөнінде Георгий Сафаров былай деп жазды: «В громадном количестве была заготовлена рыба из Аральского моря для вывоза в Россию. Но ввиду оренбургского фронта и отсутствия транспорта часть испорченной рыбы пришлось сжигать вместо топлива» (Сафаров, 1996: 155). Яғни, паровоздың пешіне отын орнына балық жағып отырған.

И. Герждод бастаған Перовск совдепі аштық мәселесін шешуге қатысты батыл қадамдарға барды. Арнайы азық-түлік комиссариаты, аштықпен күресу комитеттері құрылды. Ташкенттегі билікке жеделхаттар жіберіп, өтініштер мен қатынастар жазып, ақша мен қаражат сұрады. Әрбір болыс бойынша байлар мен ауқатты адамдардың тізімі жасалып, оларға салық салу, артық астықты тартып алу, саудагерлермен күрес және т.с.с. жұмыстар жүргізді. Десек те, И. Герждод бастаған топ аталмыш жұмыстарды Сыр өңірі қазақтарының жағдайын ойлап емес, уездегі еуропалықтардың, Перовск қаласында орналасқан №3 Сібір полкінің, темір жол, почта-телеграф, милиция, комиссариат қызметкерлерінің отбасылары мен өздері үшін жасады. Бұл жөнінде Г. Сафаровтың «Ясно, что все поступавшие хлебные грузы шли исключительно для распределения среди русского населения» (Сафаров, 1996: 132), - деген пікірімен келісуге болады. Жалпы алғанда ашаршылыққа ұшыраған, өлгендердің дені мұсылман халқы болды. Уездегі, өлкедегі еуропалықтар, орыстар әскери қызметте, темір жол, почта-телеграф, әкімшілік мекемелерінде жұмыс істеді. Сол жылдардағы тәртіп бойынша оларға азық-түлік карточкасы берілді. Сонымен қатар оларға жергілікті халықтарға күш көрсетіп, малын, дүниесін тартып алуға, тәркілеуге рұқсат болды. Егер де қазақтардың малына

салық салынбағанда, егіншілікпен айналыспайтын қазақтарға астық салығын салып қысым жасамағанда, халық аштық пен індеттен аз шығынмен шыққан болар еді. Астық салығын төлеу үшін қазақтар бар малын орыстарға астыққа айырбастауға мәжбүр болды. Қалыптасқан көшіп-қону үрдісі бұзылып, қазақтар қыстаулары мен жайлауларын тастап, Торғай мен Ақмола облыстарының кейбір жерлеріне көшті. Осы көшу кезінде жолда өлгендердің саны жөнінде деректер жоқ. Қарсақбай-Атбасарға 2000 түйеден тұратын 3 астық керуенінің жіберілетіні осы кезеңге жатты.

Айта кететін бір мәселе, И. Гержод славян тілдес халықтарға ерекше материалдық жағдайлар ғана емес, саяси жағынан да еркіндікті беріп қойды. Перовск уезінде мөрі, бұрыштық штампы бар бірнеше қоғамдық ұйымдар құрылды (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 51-іс, 88-п.). Құрамында бірде бір қазағы жоқ «Союз служащих в Перовском уездном продовольственном отделе», «Союз телеграфистов Перовского района», «Перовский районный союз конторских служащих», «Союз металлистов», «Союз служащих Перовского Казначейства», «Союз служащих земской больницы», «Союз кондукторов бригад отд. Перовска» және т.с.с. ұйымдар әртүрлі жеңілдіктер мен еркіндіктерді пайдаланып отырды.

И. Гержод уездегі барлық билікті бір уысында ұстап тұруға тырысты. Уезде болып жатқан әрбір іс-әрекет, алыс-беріс, кіріс-шығыс оның қырағы бақылауында еді. Барлық мекемелердегі штаттық қызметкерлер, тіпті күзетші, көше тазалаушыға дейін совдептің рұқсатымен жұмысқа алынып, жұмыстан шығарылатын болды. Қызметкерлерге жалақы төлеу, оны көтеру, түсіру, іссапар шығындары, салық мөлшері және т.б. тек совдеп шешті.

1918 жылдың желтоқсанында Гержод Перовск қалалық милицияның, қалалық шаруашылық бөлімінің басшыларына «Атқару комитетіне жеке адамдардан жеткен хабарлар бойынша 13 желтоқсанда Перовскіде цирк ашылыпты. Бұл жайлы маған хабарламадыңдар, аткомнан рұқсат сұрамадыңдар. Жұрттан келген хабарлардан естігенім – 1-қатар 10 сом, 2-қатар 8 сом, 3-қатар 6 сом және т.б. тұрады екен. Мұндай бағаны аткомсыз, қала мен уездің жоғарғы органның келісімінсіз кім қойды, кім бекітті? Дереву бүгін осы істі тексеріп, аткомға хабарлаңыз. Гержод» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 18-іс, 156, 394-пп.), - деген хат жазды.

Скобелев (қазіргі Шиелі ауданы) қыстағының бір топ азаматтарының Мұсылмандардың жұмысшы одағын (арасында орыстар да бар) құрғанын естіген Гержод 1919 жылдың 15 қаңтарында Бәйгекұм учаскелік комиссары Кудряшовқа «Тез арада Скобелев қыстағына барып, кімнің тапсырмасымен, кімнің бастамасымен мұсылмандардың жұмысшы одағы ұйымдастырылып отыр, одақ қандай мақсатты көздейді? Рахат Тулешов, Аекенов, Кузьма Филипповский мен Әлиев деген күмәнді тұлғалардың одаққа қалай келгенін хабарлаңыз» деген хаты, ал 16 қаңтарда «В виду того, что во главе союза правит и среди его членов имеются темные личности и кулаки самочинную организацию не признавать» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 18-іс, 394-п.), - деген хабарламасы жолданды.

Қаладағы әртүрлі мекеме басшылары совдепке хат жазып, тәркілеуге, тартып алуға қатысты қаулы, қарар, жарлықтарды шығартып алып отырды. Мысалы, азық-түлік комиссарының қол қоюымен Перовск совдепіне «Земствалық емханаға қарсы тұрған Сафы Ахметжановтың үйі қарап шыққан үйлердің ішінде азық-түлік бөлімі канцеляриясы үшін ыңғайлы болып отыр. Сол себептен де Ахметжановқа тиеселі үйді азық-түлік бөлімінің қарамағына беру туралы тиісті өкімді шығаруға қарсылық көрсетпеңіз» (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 18-іс, 156-п.), - деп қатынас хат жазған. Қатынас хаттың астында Гержодтың милиция басшысына «тексеріп, есеп берілсін» деген сөзі жазылды.

Гержод өз жұмыстары мен қылмыстарын әскерилер мен милиция қызметкерлерінің қолымен жасады. Оның орнына Перовск уездік милициясының бастығы Ж. Есенов қол қойған құжаттар аз емес. Мысалы, 1918 жылдың 3 қазанында Гержод А.Балтабаевтың жазу столын тәркілеп, большевиктер партиясына беруге ұсыныс айтса, Латиф Шарипов деген азаматтың шкафын тәркілеп, білім беру кеңесінің кеңсесіне (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 18-іс, 156-п.) өткізуге рұқсат берген. Ал орындаушы уездік милиция бастығы болды. Әлбетте, Гержодтың Перовскідегі шексіз билігі мен зұлымдығы ең алдымен жергілікті халыққа қарсы бағытталды. Сол жылдары тергеусіз, заңсыз, ешқандай айып тағылмай, «донос» арқылы жазықсыз

атылғандардың, түрмеге қамалғандардың саны көп болды. Қызылорда облыстық архивінде 1918-1920 жылдар аралығында Перовск түрмесіне қамалған, тұтқындалған адамдардың тізімі сақталған. Барлығы 10 тізімнен тұратын құжаттарда 266 адамның аты-жөндері, қашан, не үшін қамалғаны көрсетілді. Мысалы, 1-тізімде, Перовск түрмесінде жатқан, Перовск уезі халық сотының 1 учаскесіне қарайтын тұтқындардың тізімі – 20 адам.

2. Перовск түрмесінде жатқан, ревтрибуналға қарайтын тұтқындардың тізімі – 22 адам.

3. Перовск түрмесінде жатқан, мұсылман халық соттары бойынша тұтқындалғандардың тізімі – 21 адам.

4. Перовск түрмесінде жатқан, атқару комитеті бойынша тұтқындалғандардың тізімі – 20 адам.

5. Перовск түрмесінде жатқан, әскери-дала соты бойынша тұтқындалғандардың тізімі – 5 адам.

6. Перовск түрмесінде жатқан, Қазалы уезінің халық сотының 3 учаскесіне қарасты тұтқындалғандардың тізімі – 3 адам.

7. Перовск түрмесінде жатқан, Ақтөбе майданының әскери-дала соты бойынша тұтқындалғандардың тізімі – 8 адам.

8. Перовскінің жұмыспен тәрбиелеу үйінде жатқан тұтқындалғандардың тізімі – 71 адам.

Осы тізім бойынша тұтқындалғандардың ішінде Роджай Бәкіроғлы деген адам шпиондығы үшін деген күдікпен жатса, экспедицияға жолсерік болмағаны үшін, атақты ұрыларды жасырған үшін деген айыппен Тиыштыбай Жанбатыров, Исмаил Қолпанбаев, Исмаил Көшіков, Жетербай Мәселеев, Қиянбек Жұбанышев, Медер Құлбатыров, Ұшақбай Күнашаров тұтқындалып, істері әскери ревтрибуналға жіберілді.

9. Перовскінің тұтқын үйінде қамалып жатқандардың тізімі – 75 адам.

10. Бірқазан арығын қазып жатқан және қоғамдық жұмыстардағы тұтқындалғандардың тізімі – 21 адам. Барлығы – 266 адам (ҚОМА. 1-қ., 2-т., 43-іс, 5-15-пп.).

Жасалған тізімдерден байқағанымыз, тұтқындалғандардың біразы «ұрлық жасады», «саудагерлігі үшін», «қару сатқаны немесе сақтағаны үшін», соғыс шығыны салығынан қашқан қазақтар, қашып жүргендердің «аманат» үшін ұсталған туысқандары және т.б. айыппен отырды. Тұтқындалғандар арасында небәрі үйінде, ауласында жөндеу жұмыстарын жүргізгені үшін түрмеге жабылғандар да болды (Қоңыратбаев, 1991: 3). Әлбетте, табылған құжаттардан ату жазасына кесілгендердің тізімі табылмады. Себебі адамдарды қаланың сыртына апарып, ешбір құжатсыз, сот үкіміңсіз атып, көміп тастап отырған. 1919 жылғы Ташкентте болған «Осипов бүлігінен» кейін «Ташкенттен қалмайын дегендей-ақ, Герждод түрлі шағыммен һәм басқа жөнінен жатқан адамдарды шығарып алып, бытырлатып аттыра берген. Қаншама жаман болса да кісі өлтіруге қолы бармайтын қазақ мырзалар бұрын айтып тастаған сөздерінен тая алмай, ішінен қорықса да сыртқа шығарып сыр бермей, адамдарды атқызып тәуекел деп көз жұмып, Герждодпен бірге шабуылдай берген. Сөйтіп, абақтыда жатқандар бар, кейін ұсталып келгендер бар Ақмешітте 180-нен артық адам атылған.

Абақтыны ашып қойып адамды шұбыртып шығарып, қойдай қырғанның белгісі: атылғандардың ішінде төңкеріс жайын білетін, төңкеріске қарсы болудың не екенін түсінетін бір қазақ жоқ. Бұларды сұрап, тексеріп, хукім қылып, сол хукімді орынға келтіріп те атқан емес. ... Қысқасы, осы ретпен 200-ге жақын адам атылған. Ақмешітте төңкеріс дұшмандарын екенде шықпайтын, екі жүз төңкеріс дұшманы Ақмешіттің маңдайына симайтын сан екені анық», (Есенқарақызы, 2011: 169–170), - деп жазды Ескерген деген атпен «Ақжол» газетінің бетінде жарияланған мақаланың авторы. Адамдарды ешбір сотсыз, үкімсіз аттырып тастағаннан кейін енді оларды заңға туралап қою үшін жалған құжаттар жасап, ревтрибунал, әскери-далалық сот және төтенше тергеу комиссиясының қаулысымен құжаттап қойған. Бұл жөнінде Ескергеннің айтуы бойынша «... өліп қалған адамдарға сот жасалып, атылған уақыттың, айын, күнін салып, трибунал хукім жасаған. Сөйтіп, законға туралап атып, Ақмешіт хукіметі адамды қырып салып, алаңсыз отыра берген» (Есенқарақызы, 2011: 171).

Алайда, атылғандарға қатысты бірде бір құжат архивтерден табылмады. Өзінің қылмыстарын жасыру мақсатында Герждодтың құжаттарды жойып жіберуі де мүмкін.

Кейіннен Герждоттың ісін тексерген комиссия оның құжаттарды жойғандығына қатысты «Атқару комитетінің бұрынғы төрағасы И. Герждоттың кеңес құжаттарын жоюы бойынша ашылған №9-ы айыптау ісін» (Қоңыратбаев, 1993: 57). ревтрибуналға жіберген. Демек, Герждотты соттаған Ташкент ревтрибуналының құжаттары, яғни бірқатар шындықтың бетін ашатын құжаттар Ташкенттегі архивте бар болуы мүмкін. Ал оны зерттеу, жарыққа шығару, ғылыми айналымға енгізу алдағы уақыттың еншісінде.

Сонымен Герждоттың Перовскіні екі жыл уақыт жеке-дара басқарған жылдарында уезд халқына жасаған қылмыстары мен қиянаты онсыз да қайыршыланған қазақтардың өз үйлері мен дүние-мүліктерін тастап, босқыншылыққа ұшырауына алып келді. Герждоттың жүгенсіз іс-әрекеттерінен тұрғындарды қорқыныш пен үрей билегені соншалық, ешкім батылы жетіп оның іс-әрекеттеріне шағым жасай алмады (Қоңыратбаев, 1991: 3).

Әсіресе, 1917–1918 ж. қазақ жерін жайлаған аштық Түркістан Республикасының бүкіл аумағын қамтыған тұста И. Герждоттың жергілікті халыққа қысымы күшейе түседі. 1918 жылдың көктемінде Түркістан қаласының әскери революциялық кеңесінің төрағасы, Казаков барлық облыстарға, ауданға, қалалық және болыстық Совдептарға аштықпен күресу үшін жеделхат жолдайды. Бірақ бұл аштықпен күрес сол ашыққан халықтың игына түскен ауыртпашылық еді. Ал 1919 жылы 24 шілдеде Ташкентте жіберілген жеделхатта уездік уәкілдердің үнемі жылқыларды талап ететіндігі, ал мүлікті мемлекет менжігі алу мен мал шаруашылығын тәркілеудің жиілеуі қазақтардың далаға жаппай қоныс аударғанына жол бергендігі ашық көрсетіледі. Большевиктер партиясының Орталық Комитетінің органы болған «Правда» газеті 1920 жылы 20 маусымда: «Перовскіде билігі шексіз Герждот отырды. Одан бүкіл халық - қырғыздар (қазақтар) ауа көшіп кетті. Бұл қоныс аудару кезінде миллионға жуық адам қайтыс болды». Шығын сандары шамадан тыс болуы мүмкін, бірақ мұндай қоныс аудару жағдайлары орын алды. 1919 жылға қарай Герждот аймақта әскери билікті едәуір күшейтті. Осы кезеңде қарулы отрядтардан басқа, оның жергілікті халықты қорқытып ұстаған құпия гвардиясы болды. Сол жылдың күзінде ол тіпті Түркістан Компартиясының VIII съезіне делегат болды» (Корнилов, 2012), - оның билікке келуінің астары құпия екендігін және оның жергілікті көрсеткен озбырлығын ашық жазды.

Сонымен қазан төңкерісінен кейінгі аласапыран тұстағы ауыс-түйіс кезеңінде өзін-өзі сайлап алған кеңес төрағасы болған «Герждоттың көптеген ауызша және жазылып қалған дерек көздерінде Перовск уездік депутаттар Кеңесін басқарған (1918–1919) екі жылға жуық мерзім ішінде көптеген адамдар жазықсыз атылып, атылмағаны Ақмола, Торғай, Арысқұм, Қарақұм өңірлеріне қашып бой тасалаған. Алғашқы күннен тұрғын халықтарды басып-жаншу, зорлық-зомбылық көрсетуден өз жұмысын бастаған. Перовскінің көзі ашық кісілері басы Р. Балтабаев болып Герждоттың іс-әрекетін баяндаған хатын Түркістан Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесіне 1918 жылдың 20 мамырында Ташкентке жіберген. Осы хатта «...Төраға қызметіне кіріскенін Герждот уезд тұрғындарына 3 миллион сом салық салумен атап өтті. Герждоттың жанында өз қызметтерін ұсыну арқылы тұрғындардан не керектің бәрін қорқытып алатын бірнеше бас бұзар-тыңшылар әрекет етеді». Арыз-хат соңында: «...Сонымен қатар бұл шағымның жеке сипатта емес, тек терроршылар мен сатраптар, тұтқындалғаннан соң ғана өздерін атай алатын барлық жәбірленген тұрғындар атынан екенін баяндаймыз...», - деп жергілікті халықтың ашынған дауысы естіле бастайды (Дайрабай, 2007).

Герждоттың қылмысы Ташкенттегі Мұсбюроға да жетіп, 1919 жылы 20 шілдеде Герждот мәселесі бойынша арнайы мәжіліс ұйымдастырып, оны тұтқындау туралы шешім шығарды. Ал 1919 жылы 23 шілдеде Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы К. Сорокин республиканың Ішкі істер халық комиссарына жолдаған 1919 жылғы 23 шілдедегі №3604 бұйрығында Герждот ісі бойынша шұғыл түрде арнайы комиссия тағайындап, Перовскіге аттандыруды тапсырды (Жүсіп, 2015: 87).

1919 жылы 29 шілдеде құрамында Өлкелік партия комитетінің өкілі – Ж. Отарбаев, Мұсылман бюросының өкілі – И. Тоқтыбаев, Ішкі істер комиссариатының өкілі – Тайыров және т.б. бірнеше өкіл кірген Тексеру комиссиясы құрылды.

Тамыз айының басында Перовскіге келіп іске кіріскен комиссия алғашқы күннен бастап-ақ қатты қарсылыққа ұшырады. Комиссия төрағасы И. Тоқтыбаевтың жігерлілігінің арқасында ғана уезде орын алған толып жатқан қылмыстардың беті ашылды. Комиссия атынан

үкімет төрағасына жолдаған жеделхатында И. Тоқтыбаев Перовск кеңесін таратуды, уезд басшыларын қызметтерінен алып, сотқа тартуды өтінді. Комиссияның қорытынды пікірімен танысқан Халық комиссарлар Кеңесінің төрағасы К. Сорокин Ішкі істер комиссарына арналған 1919 жылғы 8 тамыздағы № 3994 бұйрығын жариялады. Бұйрықта Перовск кеңесінің төрағасы Гержодты тез арада тұтқындап, Ташкентке жеткізу, оны іске асыруды Перовскіде жүрген үкімет комиссиясына жүктеу тапсырылған (Жүсіп, 2015: 88–89).

К. Сорокиннің аталмыш бұйрығымен танысқан Гержод комиссия мүшелерінің мандаттарын жыртып, өздерін түрмеге жаппақ болды. И. Тоқтыбаев бастаған комиссия мүшелері өз бастарына қатер төнгендіктен бас сауғалап, қашуға мәжбүр болды.

Гержод өмір бойы Иса Тоқтыбаевқа деген өшпенділігін сақтап кеткен. Қанішер Гержодтың қанды қол шеңгелінен аман қалған И. Тоқтыбаев бәрібір НКВД-нің шеңгелінен құтыла алмады. 1933 жылы Ленинградта әскери академияда оқытушы болып жүрген кезінде әуелі 10 жылға сотталып, сегіз жыл түрмеде отырып шыққаннан кейін де тыныштық бермеді. Өмірінің соңына дейін Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бақылауында болды (Жүсіп, 2015: 201).

Архивтен И. Тоқтыбаевтың 1958 жылы 16 мамырда өз қолымен жазылған түсініктемесі табылды (ҚОМА. 268-қ., 1а-т., 1281-іс, 11–12-пп.). Заман ағымына қарай жазылған түсініктемесінде халық бұқарасы мен партияның тұтастығын айта келе, мектепке бай-құлақ элементтерінің балаларын қабылдау және қазақ зиялыларын пайдалану мәселесіне қатысты үлкен қателік жібергендігін өкінішпен жеткізді. Түсініктемедегі сөз саптауына, мәселеге қатысты баяндауынан Исаның өте сауатты, білімді, зиялылығы байқалады. Оның кеңес үкіметінен көрген азаптарынның қаншалықты болғанын осы түсініктемеден-ақ аңғаруға болады.

МҚК қызметкерлері И. Тоқтыбаевты қайта-қайта шақырып, сөйлесіп отырған. Соған қарағанда оны кеңестік жүйенің неше түрлі зұлымдық істерін, нақты кейіпкерлерін ешкімге айтпауға, жазып қалдырмауға тиіс екендігін қадағалап отырған болуы мүмкін. И. Тоқтыбаевтың Гержодтың қаншалықты жауыз екендігін біле тұра ол жайлы жазбаша ешқандай естелік жазып қалдырмағандығы осының айғағы болса керек. Гержодтың қылмысын Иса Тоқтыбаевтан артық ешкім көрген де, білген де емес. Не де болса Тоқтыбаев бар құпияны өзімен бірге алып кетті.

Екі жыл аралығында жергілікті халықты қанқұйлы билігімен зар қақсатқан «өзін-өзі сайлап алып» билікке келген «И. Гержодтың Сыр бойы халқына жасаған зұлымдығы шектен шыққасын Ташкент совдепі 1919 жылы қараша айында әскер жіберіп оны тұтқынға алып, кейіннен 10 жылға соттайды. Гержодтың қандастарымызға қарсы жүргізген қанқұйлы саясатына нүкте қоюшылардың бірі – Алаштың арысы Тұрар Рысқұлов екенін айту парызымыз», - деп жазған зерттеуші Қали Омаровтың пікірімен толық келісуге болады (Омаров, 2013).

1920 жылдың 19 маусымында Перовск уезінің жұмысын тексеруге Москвадан арнайы шыққан, «Красный Восток» пойызының саяси комиссары Г. Сафаров «Колониальная революция (Опыт Туркестана)» атты кітабында: «Перовскіде Литва князьдерінің ұрпағы «жолдас» Гержотт отырды, кейіннен Түркістан майданының Революциялық әскери трибуналы мыңдаған және он мыңдаған қазақтардың өмірін қиған «өнерлері» үшін атуға тағайындалды» (Сафаров, 1921: 157), - деп жазды.

Осындай озбыр істеріне қарамастан Иосиф Гержод «Соңғы парад» деп аталатын естелік-қолжазбасында «...ақ гвардияшылар қастандығына қатысқан екі рысқұловшыл ағайынды Лапиндерді (үшінші бауыры, прапорщик, генерал Дутовқа қашып кетті), өзін хан деп жариялаған бандит Зарқұм Қуанышевті... т.б. атқаным үшін сотталдым... Бұл адамдардың барлығы да ЧК-ның тексеру комиссиясының қаулысы бойынша атылса да, кінәлі деп жалғыз мені таныды» (Омаров, 2013), - деп Сыр бойы халқының алдындағы кінәсін мойындаудан бас тартуының өзі оның жалпы кісілік пен тұлғалық бейнесін аша түсері анық.

Қорытынды

Төңкерістен кейінгі Түркістан өлкесіндегі қалыптасқан саяси жағдайды бағамдау үшін «Гержод ісі» деген істі ауқымды түрде зерттеген дұрыс. «Гержод ісі» - Отандық тарихтағы ашылмаған «ақтаңдақтардың» бірі әрі бірегейі. Гержод мысалында Қазақстанның басқа аймақтарындағы саяси ахуалды түсінуге және кеңестік биліктің жергілікті халыққа деген отаршылдық, шовинистік көзқарасы негізіндегі асыра сілтеулерін анықтауға мүмкіндік бар.

Перовскіні небәрі екі жыл басқарған жылдарында Гержод Сыр елінде «қызыл террор» ұйымдастырып, қарсы келгендерін ату, жазалау шаралары арқылы басып отырды. Гержодтың жасаған қылмыстары халық аузында жыр болып айтылып, естеліктермен қалғаны белгілі. Оның қулығы мен айлакерлігі сонда, артында ешбір құжат қалдырмауға тырысқан. Дегенмен де, барлық құжаттарды жойып жібере алмаған. Архивтен табылған құжаттарда Перовск түрмесіне қамалған адамдардың басым бөлігі қазақтар екендігін байқауға болады. Олар негізінен мал ұрлағаны үшін қамалғандар болса, бір-екі орыс ұлтының өкілдері сыра қайнатқаны үшін қамалған екен.

Шексіз билікті қолына алған Гержод «бөліп ал да, билей бер» принципін басшылыққа алып, қазақтарға заңсыз қиянат жасап, өзіне жақпағандарды түрмеге қамап, не атып тастап отырған. Гержодтың жазадан құтылып кетуінің астарында да үлкен сыр жатқан секілді. Себебі «Гержод тағылымы» арқылы болашақта қазақ халқына қарсы террордың тәжірибесі сынақтан өткізіліп, Голощекиннің бейнесіндегі 2-ші Гержод қазақ даласына жіберілді.

Уезд халқына қарсы жүргізілген жаппай террор, бір ғана адамның шексіз билігін дәлелдейтін естеліктер мен жазбаларды, яғни большевиктердің имиджіне нұсқан келетін тарихи құжаттардың бірқатары билік тарапынан жойып жіберілді немесе құпия ұсталды. Гержодпен қызметтес болғандардың бірқатары 1938 жылы халық жауы ретінде атылды.

Демек, «Гержод ісінен» қандай пайым жасауға болады? деген сұраққа, өлкедегі халықтың басым бөлігі автохтонды халықтың өкілі болып келетін қазақ жерін басқару қазақсыз жүргізілді. Нәтижесінде қазақ даласындағы 1918–1921 жж, 1931–1933 жж. ашаршылық орын алып, қазақ босқыншылыққа ұшырады.

Дереккөздер

ҚОМА — Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві

Sources

SAKR — State Archive of the Kyzylorda Region

Әдебиеттер тізімі

- Аяған, 2007 — *Аяған Б.* Гержодтың ақырғы жорығы // Егемен Қазақстан. 2007. 28 қараша. 11 б.
- Дайрабай, 2009 — *Дайрабай Т.* Тұғырлы тұлғалар. Астана: Фолиант, 2009. 352 б.
- Дайрабай, 2007 — *Дайрабай Т.* Гержод ылаңы, 2007. // URL: <https://turkystan.kz/article/50893-gerzhod-yla-y>. [қаралған күні: 25.10.2024]
- Есенқарақызы, 2011 — *Есенқарақызы Х.* Ақ жол. Алматы, 2011. 1 кітап. Б. 163–173.
- Жүсіп, 2009 — *Жүсіп С.* Қанішер Гержодтың қолжазбасы. Қызылорда: Абди, 2009. 220 б.
- Жүсіп, 2015 — *Жүсіп С.* Қанішер Гержодтың ізімен Алматы: Курсив, 2015. 360 б.
- Корнилов, 2012 — Корнилов И. Иосиф Гержод – «красный самодержец» Кызыл-Орды (история) // URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1336286700> [қаралған күні: 04.11.2024]
- Қоңыратбаев, 1991 — *Қоңыратбаев О.* Гержод деген кім? // Социалистік Қазақстан. 1991. № 98–99. 3 б.
- Қоңыратбаев, 1991 — *Қоңыратбаев О.* Гержодтың озбырлығына қарсы жазылған шағымдар // Социалистік Қазақстан, 1991. № 98–99. 3 б.
- Қоңыратбаев, 1993 — *Қоңыратбаев О.* Төңкеріс тудырған қаніпезер // Жалын, 1993. № 2. 57 б.
- Омаров, 2013 — *Омаров Қ.* Зарқұм // URL: <https://old.syrboyi.kz/tagilim/838-zarm.html> [қаралған күні: 25.10.2024]
- Сафаров, 1996 — *Сафаров Г.* Колониальная революция (опыт Туркестана). Алматы: Жалын, 1996. 272 с.
- Тұрсұн, Қабыл, 2022 — *Тұрсұн Х., Қабыл А.* Серікұл Алдабергеновтің алаштық идеядан басталып, ауақөшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері // Ясауи университетінің хабаршысы, 2022. № 4(126). Б. 389–402. // URL: <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>
- Усербаев, т.д., 1957 — *Усербаев Б., Козут М., Панкова М.* Борьба за Советскую власть. Кызыл-Орда, 1957. 175 с.

Чокай-оглы, 1993 — *Чокай-оглы М.* Туркестан под властью Советов Алматы: Айқап, 1993. 160 с.
 Шоқай, 1992 — *Шоқай М.* Түркістанның қилы тағдыры. Алматы: Жалын, 1992. 159 б.

References

- Aiağan, 2007 — *Aiağan B.* Gerjodtyñ aqyrғы joryғы [Gerzhod's final campaign] // Egemen Qazaqstan, 2007. 11 p. (In Kaz.).
- Chokai-ogly, 1993 — *Chokai-ogly M.* Turkestan pod vlästä Sovetov [Turkestan under Soviet control]. Almaty: Aiqap, 1993. 160 p. (In Russ.).
- Dairabai, 2007 — *Dairabai T.* Gerjod ylañy [Gerzhod's riot] // URL: <https://turkystan.kz/article/50893-gerzhod-yla-y> [qaralğan kunı: 25.10.2024] (In Kaz.).
- Dairabai, 2009 — *Dairabai T.* Tūğyrly tūlğalar. [Outstanding figure] Astana: Foliant, 2009. 352 p. (In Kaz.).
- Esenqaraqyzy, 2011 — *Esenqaraqyzy H.* Aq jol. [Akjol]. Almaty, 2011. 1 kitap. Pp. 163–173. (In Kaz.).
- Jüsip, 2009 — *Jüsip S.* Qanışer Gerjodtyñ qoljazbası. [Manuscripts of the murderer Gerzhod]. Qyzylorda: Abdi, 2009. 220 p. (In Kaz.).
- Jüsip, 2015 — *Jüsip S.* Qanışer Gerjodtyñ ızımen. [Following murderer Gerzhod]. Almaty: Kursiv, 2015. 360 p. (In Kaz.).
- Kornilov, 2012 — *Kornilov İ.* İosif Gerjod – “krasnyi samoderjes” Kzyl-Ordı (istoria) [Iosif Gerzhod-the red autocrat] // URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1336286700> [qaralğan kunı: 25.10.2024]. (In Russ.).
- Omarov, 2013 — *Omarov Q.* Zarqūm. [Zarkum], 2013. // URL: <https://old.syrboyi.kz/tagilim/838-zarm.html> [qaralğan kunı: 25.10.2024]. (In Kaz.).
- Qoñyratbaev, 1991 — *Qoñyratbaev O.* Gerjod degen kım? [Who is Gerzhod?] // Sosialistik Qazaqstan, 1991. No. 98–99. 3 p. (In Kaz.).
- Qoñyratbaev, 1991 — *Qoñyratbaev O.* Gerjodtyñ ozbyrlyğyna qarsy jazylğan şağymdar. [Written complaints against Gerzhod's tyranny] // Sosialistik Qazaqstan, 1991. No. 98–99. 3 p. (In Kaz.).
- Qoñyratbaev, 1993 — *Qoñyratbaev O.* Töñkeris tudyrgan qanıpezer. [Blood path] // Jalyn. 1993. No. 2. 57 p. (In Kaz.).
- Safarov, 1996 — *Safarov G.* Koloniälnaia revoliusia (opyt Turkestana). [Colonial Revolution] (Turkestan s case) Almaty: Jalyn, 1996. 272 p. (In Russ.).
- Şoqai, 1992 — *Şoqai M.* Türkıstannyñ qılı tağdyry. [The fate of Turkestan] Almaty: Jalyn, 1992. 159 p. (In Kaz.).
- Türsün, Qabył, 2022 — *Türsün H., Qabył A.* Seriqūl Aldabergenovtıñ alaştıq ideıadan bastalyp, auaköşumen aiaqtalğan qyzmetınıñ arhivтік derekteri. [Archive data of Serikul Aldabergenov s activities from Alash ideas to political exile] // İsaui universitetiniñ habarşysy. – 2022. No. 4(126). Pp. 389–402. URL: <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34> (In Kaz.).
- Userbaev, et. al, 1957 — *Userbaev B., Kogut M., Pankova M.* Börba za Sovetskuiu vläst. [Struggle for Soviet power]. Kyzyl-Orda, 1957. 175 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 382-398, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_382-398

ANTIRELIGIOUS UPBRINGING IN THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN IN THE 1950–1980s OF THE 20th CENTURY: HISTORICAL ANALYSIS

Galya Alpyspaeva^{1*}, Gulmira Zhuman², Hadisha Aubakirova³

¹Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
(62, Zhenis Str., Astana, 010011 Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Science, Professor of the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>. E-mail: galpyspaeva@mail.ru

*Corresponding Author

²Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
(62, Zhenis Str., Astana, 010011 Republic of Kazakhstan)
Professor, Candidate of Historical Science, Acc. Professor of the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-9428-6411>. E-mail: guliktim@mail.ru

³Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
(62, Zhenis Str., Astana, 010011 Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Science, Professor of the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Alpyspaeva G., Zhuman G., Aubakirova H., 2025

Abstract. *Introduction.* The article proposed for publication reveals one of the most important discourses in the history of Soviet atheism – anti-religious upbringing in the school education system of Kazakhstan in the 1950–1980s. The anti-religious policy of the Soviet state was most clearly manifested in the public education system, as the most important public and social institution that formed the future “builder of communism” in an atheistic state. *The purpose.* Based on a critical analysis of archival sources and scientific literature, to study the Soviet system of atheistic education and its implementation in the republic, the mechanisms of discrediting religion in the eyes of the younger generation and the processes of the impact of anti-religious education not only directly on children, but also on their parents. *The results.* At the regional level, the organizational concepts and principles of the system of atheistic education in the schools of the republic were studied under the conditions of the policy of “militant atheism” (1950 – mid-1960s) and during the period of partial stabilization of state-confessional relations (second half of the 1960s – 1980s). The main directions of anti-religious training in the educational process were studied by filling the programs of academic disciplines with atheistic content, when the “fallacy of religious beliefs” was proven in theory and practice, and during extracurricular activities. The problems and shortcomings in the system of atheistic education are summarized; the reasons for its inefficiency are identified. *Conclusions.* During the period under review, there is a strengthening of ideological control of the public education

system by party and state bodies. Its key goal was to form a scientific and materialistic worldview in the younger generation and to refute religious views. Scientific atheism became an important component of Soviet school education. The Marxist-Leninist thesis that religion is the “opium of the people” was put at the forefront. All levels of the public education system, including secondary schools, were involved in the work of eradicating religious beliefs from the consciousness of Soviet citizens. Anti-religious education in schools was comprehensive, systematic and progressive.

Key words: Atheism, anti-religious education, religion, school education, Kazakhstan

Acknowledgments: The research was carried out within the framework of the project “Historical experience of state-confessional relations in Kazakhstan (1940-1990)” under the programme of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project IRN: AP23486006).

For citation: Alpyspaeva G., Zhuman G., Aubakirova H. Antireligious Upbringing in the School Education System of Kazakhstan in the 1950–1980s of the 20th Century: historical Analysis // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 382–398. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_382-398

XX ҒАСЫРДЫҢ 50–80-ші ЖЖ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕКТЕП БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІНГЕ ҚАРСЫ ТӘРБИЕ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Галья Алпыспаева^{1*}, Гүлмира Жұман², Хадисша Аубакирова³

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(62-үй, Желіс көш., 010011 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>. E-mail: galpyspaeva@mail.ru

*Автор-корреспондент

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(62-үй, Желіс көш., 010011 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының асс. профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-9428-6411>. E-mail: guliktim@mail.ru

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(62-үй, Желіс көш., 010011 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының асс. профессоры

 <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлихановатындағы ТЭИ, 2025

© Алпыспаева Г.А., Жұман Г., Аубакирова Х.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Баспаға ұсынылып отырған мақала кеңестік атеизм тарихындағы аса маңызды тақырыптардың бірі — 1950–1980-ші жылдардағы Қазақстанның мектеп жүйесіндегі дінге қарсы тәрбие беру мәселесін ашуға бағытталған. Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты атеистік мемлекеттегі болашақ «коммунизм құрылысшысын» қалыптастырудың ең маңызды мемлекеттік және әлеуметтік институты ретінде халықтық білім беру жүйесінде өте айқын көрініс тапты. *Мақсаты.* Архивтік дерек көздерін және ғылыми әдебиетті сыни талдауға негізделе отырып, кеңестік атеистік тәрбие жүйесін және оның республикада жүзеге асырылуын, өскелең ұрпақтың көз алдында діннің беделін түсіру тетіктерін, сонымен қатар дінге қарсы тәрбиенің тек ғана білім алушыларға ғана емес, олардың ата-аналарына да әсер ету үрдістерін зерделеу. *Нәтижелері.* Республика мектептеріндегі атеистік тәрбие жүйесінің

ұйымдастырушылық тұжырымдамалары мен принциптері «жауынгер атеизм» саясаты аясында (1950–1960 жылдардың ортасы) және мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды ішінара тұрақтандыру кезеңінде (1960-шы жылдардың екінші жартысы-1980-ші жылдары) аймақтық деңгейде зерттелді. Білім беру үдерісіндегі дінге қарсы тәрбиенің негізгі бағыттары оқу пәндерінің оқу жоспарларын атеистік мазмұнмен толықтыру арқылы қарастырылды, мұнда «діни нанымдардың қателігі» теория мен тәжірибе арқылы, сондай-ақ сыныптан тыс жұмыстар кезінде жүргізілді. Атеистік білім беру жүйесінің проблемалары қорытындалды, оның тиімсіздігінің себептері анықталды. *Қорытындылар.* Қарастырылып отырған кезең ішінде партиялық және мемлекеттік органдар тарапынан халықтық білім беру жүйесіндегі идеологиялық бақылау күшейтілді. Оның басты мақсаты – өскелең ұрпақтың бойында ғылыми және материалистік дүниетанымды қалыптастыру және діни көзқарастарды жоққа шығару болды. Ғылыми атеизм кеңестік мектеп білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Дін «халық үшін опиум» деген марксистік-лениндік тұжырым маңызды орнынға иеленді. Мемлекеттік білім берудің барлық буындары, оның ішінде алдымен орта мектептер, кеңес азаматтарының санасындағы діни сенімдерді жоюға күш салды. Мектептердегі дінге қарсы білім жан-жақты, жүйелі және ілгері сипатта жүзеге асырылды.

Түйінді сөздер: Атеизм, дін, дінге қарсы білім, мектеп білімі, Қазақстан

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша «Қазақстандағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың тарихи тәжірибесі (1940–1990 жж.)» атты жобасы шеңберінде орындалды (жобаның ЖТН: АР 23486006).

Дәйексөз үшін: Алпыспаева Г.А., Жұман Г., Аубакирова Х.А. XX ғасырдың 50–80-ші жж. Қазақстанның мектеп білім беру жүйесіндегі дінге қарсы тәрбие: тарихи талдау // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 382–398 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_382-398

АНТИРЕЛИГИОЗНОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА В 50–80-Е ГГ. XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Галья Алпыспаева^{1*}, Гульмира Жуман², Хадииша Аубакирова³

¹Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина (д. 62, ул. Женис, 010011 г. г. Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>. E-mail: galpyspaeva@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина (д. 62, ул. Женис, 010011 г. г. Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, асс. профессор кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-9428-6411>. E-mail: guliktim@mail.ru

³Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина (д. 62, ул. Женис, 010011 г. г. Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, асс. профессор кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Аубакирова Х.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Предложенная к публикации статья раскрывает один из важнейших дискурсов в истории советского атеизма – антирелигиозное воспитание в системе школьного образования Казахстана в 1950–1980-х годах. Антирелигиозная политика советского государства наиболее ярко проявлялась в системе народного образования, как важнейшего общественного и социального института, формирующего будущего «строителя коммунизма» в атеистическом государстве. *Цель.* На основе критического анализа архивных источников и научной литературы изучить советскую систему атеистического воспитания и ее реализацию в республике, механизмы дискредитации религии в глазах молодого поколения и процессы воздействия антирелигиозного воспитания не только непосредственно на детей, но и на их родителей. *Результаты.* На региональном уровне исследованы организационные концепты и принципы системы атеистического воспитания в школах республик в условиях политики «воинствующего атеизма» (1950–середина 1960-х гг.) и в период частичной стабилизации государственно-конфессиональных отношений (вторая половина 1960-х – 1980-е гг.). Изучены основные направления антирелигиозного воспитания в образовательном процессе посредством наполнения программ учебных дисциплин атеистическим содержанием, когда в теории и на практике доказывалась «ошибочность религиозных убеждений», и во время внеаудиторных занятий. Обобщены проблемы и недостатки в системе атеистического воспитания, выявлены причины ее неэффективности. *Выводы.* Авторы резюмируют, что в рассматриваемый период происходит усиление идеологического контроля системы народного образования со стороны партийных и государственных органов. Его ключевой целью было формирование научно-материалистического мировоззрения и опровержение религиозных взглядов. Научный атеизм стал важной составляющей советского школьного образования. Во главу угла был поставлен марксистско-ленинский тезис о том, что религия – это «опиум для народа». Все звенья системы народного образования, включая среднюю школу, были вовлечены в работу по искоренению религиозных убеждений из сознания советских граждан. **Ключевые слова:** Атеизм, антирелигиозное воспитание, религия, школьное образование, Казахстан

Благодарности. Исследование выполнено в рамках проекта «Исторический опыт государственно-конфессиональных отношений в Казахстане (1940–1990 гг.)» по программе грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН проекта: АР 23486006).

Для цитирования: Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Аубакирова Х.А. Антирелигиозное воспитание в системе школьного образования Казахстана в 50–80-е гг. XX века: исторический анализ // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 382–398. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_382-398

Введение

1950–1980-е годы в истории СССР характеризуются новым наступлением государства на религию, жестким администрированием и контролем деятельности религиозных объединений после временного послабления в военные и первые послевоенные годы. Важнейшей составляющей религиозной политики КПСС был процесс активной атеизации секуляризации не только взрослого населения, но и подрастающего поколения. Партийно-государственный аппарат полагал, что будущее поколение должно соответствовать идеалам коммунизма. Идеологическая монополия стремилась к созданию и практической реализации такой организационно-воспитательной платформы, в рамках которой формировались материалистические взгляды и происходило окончательное искоренение религиозных предрассудков в молодежной среде.

В исследуемые годы были приняты ряд нормативно-правовых актов по внедрению атеистических убеждений, направленных на выработку повседневных антирелигиозных пропагандистских практик, а также активизацию работы государственных, общественных и образовательных структур всех уровней. Антирелигиозная политика советского государства нашла свое проявление в системе народного образования, как важнейшего общественного и

социального института, формирующего будущего «строителя коммунизма» в атеистическом государстве.

Рассматриваемая тема актуальна как в научном, так и практическом смысле. Научная актуальность обусловлена потребностями объективного изучения темы на основе малоизвестных архивных источников, преодоления идеологических установок в оценке влияния антирелигиозного атеистического воспитания на формирование бездуховной личности. Практический аспект проблемы состоит в необходимости изучения и обобщения исторического опыта государственной религиозной политики для дальнейшей выработки научных концептов, применимых в системе образования. Республика Казахстан является светским государством, в котором проживают люди разных вероисповеданий. В условиях поликонфессионального общества система образования государства должна, с одной стороны, давать свободу выбора, с другой – воспитывать у молодежи противостояние к таким негативным тенденциям современного общества, как религиозный фанатизм и религиозный экстремизм.

Материалы и методы исследования

В исследовании авторы опирались на разнохарактерные архивные источники. Документы, выявленные в фондах архива Президента Республики Казахстан (АП РК), Центрального государственного архива РК (ЦГА РК) и региональных архивов Казахстана, позволяет иллюстрировать атеистическое воспитание в системе казахстанского школьного образования в период антирелигиозной кампании, начатой по инициативе Н. Хрущева во второй половине 1950-х гг., и проследить динамику ее развития в последующие 1960–1980-е годы. Комплекс используемых источников включает: Постановления ЦК КПСС и ЦК КПК по вопросам атеистического воспитания; приказы Министерств просвещения СССР и КазССР, инструктивные письма и рекомендации центральных властных структур местным исполнительным органам по вопросам религии; делопроизводственную документацию областных уполномоченных Советов по делам религиозных культов (СДРК) при Совмине КазССР и СДРК при Совмине СССР; материалы Комиссий по контролю соблюдения законодательства о религиозных культах при райисполкомах за 1950–1980-е годы, отчеты учителей о посещениях собраний верующих и другие. Наиболее информативны ежеквартальные отчеты областных уполномоченных СДРК, материалы их переписки с вышестоящими партийными структурами, письма верующих и прочая документация.

Изученные авторами материалы являются важным транслятором системы антирелигиозного воспитания в советском государстве и ответной реакции верующих. Они дают целостное представление о том, как партийное руководство республики воспринимало религиозность детей и молодежи, и какие разнообразные инструменты были использованы для воспитания атеистического мировоззрения и дискредитации религии в глазах молодых.

Исследование проблемы атеистического воспитания осуществлялось с применением комплекса научно-исследовательских подходов и методов. Философский подход применим для анализа мировоззренческих основ антирелигиозного воспитания, направленного на формирование бездуховной личности. Психолого-педагогические подходы использовались для понимания и характеристики методов и приемов, посредством которых в советском обществе Коммунистическая партия формировала атеистические установки у детей, подростков и взрослых.

Историко-теоретический и историко-сравнительный методы использовались для понимания исторических особенностей рассматриваемого периода 1950–1980-х годов. В истории СССР это была противоречивая «хрущевская» эпоха, «застойные» брежневские годы и годы «перестройки» М.С. Горбачева. Применение политологических методов позволило обобщить опыт государственной политики по отношению к религии в системе народного образования, определить уровень ее воздействия на общественные структуры, ценностные установки и поведенческие практики молодого поколения. С помощью культурологического метода предпринята попытка осмысления последствий антирелигиозного воспитания

молодежи в советском обществе. Культурологический аспект проблемы ориентирован на изучение проблемы влияния антирелигиозной политики государства на такой важный общественный институт, как система образования.

Применяемые авторами теоретические подходы и научные методы исследования позволили в комплексе изучить проблему школьного антирелигиозного воспитания в Казахстане в 50–80-годы XX столетия, выявить и обобщить региональные аспекты проблемы.

Обсуждение

Антирелигиозная политика советского государства всегда была объектом повышенного внимания и научного интереса со стороны исследователей. Последние десятилетия характеризуются активным стремлением исследователей переосмыслить историю советского атеизма и специфику антирелигиозной политики в масштабах всего советского государства. Написаны и опубликованы труды таких известных авторов-религиоведов, как М. Шкаровский (1999), А.В. Горбатов (2014), А.Л. Никифоров (2009), М.И. Одинцов (2003), Т.А. Чумаченко (1999), С. Штырков (2010) и др. Учеными предпринята попытка дискурсивного анализа противоречивых взаимоотношений государства и религии в контексте новых методологических подходов.

Остановимся более подробно на работах, посвященных атеистическому воспитанию, как составной части антирелигиозной политики государства. В работах Л.И. Сосковец анализирует феномен антирелигиозных практик советского государства, раскрывает их понятие, содержание, целевые установки, выделяют этапы их реализации. Антирелигиозные практики автор определяет, с одной стороны, как важнейшую подсистему советской политической системы в целом, с другой, как самостоятельное системное образование с собственной структурой, функциями, институциональной основой, решавшее вполне конкретные задачи, имевшее своих исполнителей и объектов воздействия (Сосковец, 2005; Сосковец, 2013).

Исследователь Е.В. Гончаренко отмечает период правления Н.С. Хрущева (1954–1964 гг.) как особый этап в становлении и формировании стратегии атеистического воспитания; именно в эти годы были выработаны основные формы и методы интеллектуальной борьбы с религией. Акценты были поставлены на просветительскую деятельность среди широких масс населения, в особенности среди молодежи и подрастающего поколения (Гончаренко, 2015; 62–68).

Этой же точки зрения придерживаются и другие авторы. Так, А. Бенингсен, рассматривая положение религии в СССР, отмечал, что хрущевский «возврат к ленинизму» положил конец «сталинской оттепели», «открыв новую неистовую антирелигиозную кампанию, длившуюся с 1954 по 1964 годы» (Бенингсен, 1983; 45). Митрополит Исидор (Тупикин), анализируя вероисповедную политику коммунистического государства, показал специфику и методы атеистической пропаганды и воспитания в 1958–1964 гг. (Митрополит Смоленский..., 2023).

А.Л. Глушаев резюмирует вывод о том, что антирелигиозная пропаганда выступала в качестве специфической практики мобилизации населения. Однако репрессивная стратегия атеистической пропаганды не получила поддержки в обществе. Возобладал «умеренный» подход в государственно-конфессиональных отношениях (Глушаев, 2011: 120).

Особо следует обозначить вклад В. Смолкина в изучение и переосмысление советского атеизма, как системы антирелигиозного воспитания и пропаганды. В интерпретации автора, создание в 1964 году Института научного атеизма, ставшего первой в СССР организацией, которая централизованно координировала процессы исследования религиозности и систему атеистического воспитания в стране, стало решающим звеном в формировании научного атеизма как идеологии советского государства (Смолкин, 2009; Смолкин, 2022).

Рассматривая систему антирелигиозного воспитания в СССР, О.А. Шабалин делает вывод о несоответствии форм и методов антирелигиозного воспитания в разные периоды истории государства. Методы, применяемые в 1930-е гг., в условиях преобладания аграрного

производства, и методы 1970–1980-х гг., когда страны вступила в индустриальную эпоху, по убеждению автора, должны быть различны. Но, «в целом, антирелигиозная пропаганда, бытовавшая на территории СССР в различные периоды лишний раз продемонстрировала высокую степень значения содержательности методики в воспитательном процессе» (Шабалин, 2012: 311).

Проблемы атеистического воспитания в Казахстане нашли освещение в трудах советских авторов А.Сакне и В.В. Тельнова. Написанные в 70–80-е годы работы отражают идеологический подход к оценке вероисповедной политики государства и обосновывают необходимость непримиримой борьбы с религией. В книге «Молодежь и советское законодательство о религиозных культах» А.Сакне рассматривает аспекты религиозного воспитания молодежи, борьбу с их религиозными взглядами. Книга была адресована организаторам атеистической работы среди молодежи и лекторам-пропагандистам, поэтому в полной мере отражала государственную идеологию той эпохи (Сакне, 1973). В.В. Тельнов обосновывает идеологический взгляд на религию: религия – не что иное, как антисоветская деятельность, а религиозные взгляды – идеологические диверсии клерикального антикоммунизма (Тельнов, 1988).

Среди работ современных авторов, обращающихся к вопросам антирелигиозного воспитания, следует отметить труды Ахмадуллина В.А., Бодеева К.Т., Ильясовой К.М., Мажитовой Ж., Сактагановой З.Г., Шмидт В., в которых затрагиваются отдельные аспекты антирелигиозного воспитания в Казахстане, анализируются особенности и показана специфика антирелигиозной политики на основе региональных данных, приводятся факты и сведения из повседневной жизни верующих советского Казахстана (Бодеев, Сактаганова, 2020; Mazhitova и др., 2022; Шмидт, 2021).

Авторами предлагаемой статьи предпринята попытка комплексного изучения проблемы с опорой на материалы казахстанских архивов, выявление региональных особенностей в реализации госпрограммы атеистического воспитания.

Результаты

Антирелигиозную политику советского государства условно можно разделить на два этапа, различающихся концептуальными подходами, характером и методами ведения борьбы с религией. Первый этап – довоенный период с 1917 до конца 1930-х гг., характеризуется тем, что отношение государства к религии и священнослужителям основывалось на неприятии их как классово чуждых и идеологически вредных элементов эксплуататорского общества, врагов социализма, которые в условиях непримиримой борьбы должны быть уничтожены. Политический террор, массовые репрессии против религиозно-церковных институтов, священнослужителей и значительной части рядовых верующих были типичными формами борьбы с религией.

Второй этап укладывается в хронологические рамки конца 1940-х по 1990-й гг., характеризуется переходом противостояния советского государства и религии в плоскость идеологической конфронтации с антинаучным религиозным мировоззрением. Партийное руководство страны, осуществляя принудительную секуляризацию и атеизацию для достижения своих целей, использовала разнообразные механизмы морально-психологического и административного давления на верующих, зачастую нарушая права человека. Антирелигиозная политика 1940–1980-х гг., в сравнении с довоенным периодом, прошла определенную трансформацию, менялись механизмы ее реализации, методы антирелигиозного воспитания, но контроль религиозной жизни оставался, по-прежнему, тотальным.

По мнению исследователей, политика «воинствующего атеизма» и идеологическая борьба против религии в стране начинается с правления Н.С. Хрущева в 1954–1964 гг. (Исидор (Роман Тупикин), 2023; 68). Процессы частичной либерализации общественной жизни в СССР в эти годы сопровождалась изменениями в религиозной политике государства. Масштабная антирелигиозная кампания в 1950–1960-гг. была направлена на полное уничтожение религии. Религиозные институты воспринимались партийным руководством в

качестве основного идеологического оппонента. В русле обозначенной политики выстраивалась система антирелигиозного воспитания молодежи.

В 1950-е годы была принята серия специальных нормативно-правовых актов и постановлений с акцентом на антирелигиозное воспитание учащейся молодежи. 7 июля 1954 г. вышло Постановление ЦК КПСС «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения». В нем отмечалось запущенное состояние научно-атеистической пропаганды в стране. Центр обязал министерства просвещения союзных республик усилить воспитательную работу среди учащихся и студентов «в духе воинствующего материализма». В школах, средних специальных и высших учебных заведениях планировалось систематическое проведение популярных бесед и лекций на естественнонаучные и атеистические темы, демонстрация научных кинофильмов. Преподавание истории, литературы, естествознания, физики, химии и биологии в школах предлагалось «насытить атеистическим содержанием», а в программу вузов по диалектическому и историческому материализму включить темы по научно-атеистическим вопросам. Давалась установка на привлечение к научно-атеистической работе лучших партийных и комсомольских пропагандистов, интеллигенции и научных кадров.

27 сентября 1954 г. издан Приказ Министерства просвещения Казахской ССР за № 696 «О крупных недостатках антирелигиозного воспитания в школах и мерах его улучшения». В приказе приводился инструктаж для инспекторов школ, на которых были возложены обязанности по осуществлению контроля за учебно-воспитательной работой в школах и постановку антирелигиозного воспитания среди учащихся (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 86). 10 ноября 1954 г. вышло Постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения», опубликованное в газете «Правда». 25 января 1957 г. ЦК ВЛКСМ издает Постановление «Об усилении научно-атеистической пропаганды среди молодежи». Выход документов не был случайным, а их содержание свидетельствовало об изменениях в положении религиозных объединений и их взаимоотношениях с государством. Принятые документы спровоцировали в стране волну антирелигиозных компаний против верующих и ускорили разработку системы антирелигиозного воспитания молодежи. Республиканские органы образования, следуя установкам ЦК КПСС, приступили к реализации постановлений. В период с 1954–1957 гг., с целью исполнения Приказа Министерства просвещения Казахской ССР за № 696 «О крупных недостатках антирелигиозного воспитания в школах и мерах его улучшения», в республике было проведено массовое инспектирование образовательных учреждений. По результатам проверки подготовлено соответствующее письмо, адресованное учреждениям школьного образования. В письме содержалась примерная тематика бесед, докладов и лекций по научно-атеистическим вопросам для учащихся всех возрастов и их родителей (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 86).

Антирелигиозное воспитание в системе народного образования в Казахстане проводилось в двух направлениях: во-первых, непосредственно в учебном процессе, путем наполнения дисциплин антирелигиозным материалом; во-вторых, во время внеклассной воспитательной работы. Развернувшаяся повсеместно практика атеистического воспитания в советских школах отражена в архивных источниках. Для отрицания существования бога активно использовались учебные материалы по ботанике и биологии. При изложении темы «Клеточное строение растений» учителя биологии рассказывали, что церковники обвиняли изобретателей микроскопа в колдовстве, грозили за «дьявольские изобретения» сжечь на костре (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 33).

На уроках астрономии для опровержения религиозных догм учителя использовали материалы о строении и происхождении Вселенной, об исторических открытиях Коперника, Д. Бруно, Г. Галилея, о советских искусственных спутниках земли (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 33). У учащихся формировали представление об определении возраста Земли, убеждали их в несостоятельности религиозного мифа о божественном сотворении мира (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 7).

Атеистическим содержанием были наполнены школьные программы по физике, так как почти каждый физический эксперимент нес в себе отрицание сверхъестественного, непознаваемого, противопоставляя им достижения науки и техники. Ученикам объясняли, что все атмосферные явления –гром, молния, северное сияние, дождь, радуга, - происходят не по воле божьей, а по законам физики (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 8–9).

На уроках истории атеистическое воспитание основывалось на доказательстве тезиса о том, что религиозная идеология использовалась для подчинения населения духовенству и служила эксплуататорским классам. Весь курс всемирной истории, начиная с древнего мира и заканчивая новейшей историей был наполнен материалами антирелигиозного содержания. В разделе по истории Древнего Востока отмечалось, как жрецы использовали религиозные представления в качестве орудия для подчинения и порабощения народа. В курсе истории средних веков школьники усваивали тезис о том, что история инквизиции –одна из наиболее позорных и страшных страниц истории католической церкви и христианства (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 4). Безусловно, что упрощенность в теоретическом плане трактовки исторических фактов выливалась в определенный примитивизм в объяснении религии и церкви.

5 июля 1957 г. вышло Постановление ЦК Компартии Казахстана «О недостатках антирелигиозной пропаганды и мерах её улучшения». Во всех учебных заведениях республики началась работа по их устранению. В ноябре 1957 г. в организации образования республики направлено очередное письмо Министерства просвещения за № 5-5-93 «Об улучшении педагогической пропаганды среди родителей и населения», в котором давалась примерная тематика атеистических лекций (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 89). В 1957-1958 уч. г. государственными республиканскими органами были проинспектированы школы Гурьевской и Целиноградской областей, а в 1958–1959 уч.г. – Западно-Казахстанской, Кокчетавской и Кустанайской. Серьезной критике была подвергнута работа по антирелигиозному воспитанию в нескольких регионах. В ходе проверки в педагогическом училище и Веденовской СШ Щучинского района Кокчетавской области, в нескольких сельских школах Карагандинской и Павлодарской областей были выявлены факты вовлечения учащихся в секты евангельских христиан-баптистов (ЕХБ) и Адвентистов Седьмого Дня (АСД) (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 87–90).

12 марта 1959 г. вышло Постановление ЦК Компартии Казахстана «О мероприятиях по дальнейшему усилению научно-атеистической пропаганды в республике». Министерством просвещения был разработан комплекс мероприятий по усилению антирелигиозного воспитания учащихся и научно-атеистической пропаганды среди взрослого населения. Отдел агитации и пропаганды ЦК Компартии Казахстана и научно-исследовательский педагогический институт оказывали учителям всестороннюю научно-методическую помощь в вопросах формирования безбожного молодого поколения, разрабатывали методические указания по вопросам атеистического воспитания. Определенную роль в обобщении и продвижении атеистического опыта учителей сыграли центры повышения квалификации педагогических кадров - институты усовершенствования учителей. Работники институтов разрабатывали тематику и тексты атеистических лекций и докладов, проводили консультации учителей и руководителей школ, обобщали и популяризировали опыт учителей, проявлявших усердие в борьбе с религиозными предрассудками (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 89). К примеру, сотрудниками Джамбульского областного института повышения квалификации обобщен и рекомендован к использованию опыт учителей астрономии средней школы им. Крупской г. Джамбула в вопросах доказательства антинаучного происхождения «библейского повествования о сотворении земли богом», в разъяснении революционного учения Коперника и Галилея. Их опыт чиновники характеризовали как «захватывающий момент для проведения атеистического воспитания» (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 7).

Внеклассную антирелигиозную работу в школах направляли и координировали Советы атеизма. Формы и методы ее проведения зависели от возраста школьников. Для учащихся младших классов практиковали беседы на популярные темы: «Как возникла религия?»,

«Как страх породил богов» и др. На классных часах читали и обсуждали рассказы по атеизму, помещенные в газетах «Пионерская правда», «Дружные ребята» (ГАКО. Ф. 1086. Оп. 1. Д. 234. Л. 126). Для детей среднего школьного возраста проводились беседы и классные часы по теме: «Сон и сновидения», «Пионеры в борьбе с религией» и др. (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 9–10).

Формы работы со старшеклассниками были более разнообразными. На атеистические мероприятия приглашались верующие родители. Тематика бесед отличалась тем, что содержала элементы творчества и научности: «Русские писатели в борьбе с религией», «Религия в изображении художников», «Наука и религия» (ГАКО. Ф. 1086. Оп. 1. Д. 234. Л. 131). Распространенной формой были литературные вечера и атеистические постановки в культурно-просветительских учреждениях, библиотеках, музеях (АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д. 1504. Л. 32; Оп. 37. Д. 1293. Л. 130). Посредством кино демонстрировали и «разоблачали» архаичность и вредность религиозных канонов.

В программах школьных радио в рубрике «Поговорим о религии» звучали атеистические передачи: «От чего бывает ветер, дождь, снег?», «Законы природы и чудеса религии», и др. (Государственный архив г. Астаны – далее ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 98. Л. 122–123). В целом же, тематика атеистических лекций и бесед была типичной для всех школ республики, а основной целью мероприятий было формирование у учащихся материалистического понимания природы, разоблачение религии, ее социальных корней, демонстрация религии как пережитка прошлого и несовместимость ее с коммунистической идеологией.

Практически в каждой школе действовали клубы юных атеистов, члены которого самостоятельно проводили тематические вечера, сопровождая их химическими и физическими опытами, организовывали просмотры фильмов «Как страх породил богов», «Есть ли чудеса в природе» (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 1293. Л. 135). Объектами повышенного внимания были дети из верующих семей. Одноклассники старались вовлечь их во все пионерские и комсомольские дела. Выявлять семьи верующих, места проведения молитвенных собраний помогали школьные отряды юных друзей милиции, действовавшие при школах (Государственный архив Карагандинской области – далее ГАКО. Ф. 22. Оп. 2. Д. 4. Л. 22).

С середины 1960-х гг., после свертывания хрущевской антирелигиозной кампании, активность атеистических мероприятий не снижалась и оставалась высокой еще на протяжении двух десятилетий. Более того, антирелигиозное воспитание теперь поставлено было на научную основу. В 1964 г. на базе Академии общественных наук был создан Институт научного атеизма, занимавшийся разработкой теоретических концептов советской идеологии, формированием научной базы атеистического воспитания и пропаганды. Эпитет «научный» как бы удостоверял высокое мировоззренческое качество того, что было экипировано этим эпитетом (Филиппов, 2022: 107). Филиалы и опорные пункты института были созданы и в Казахстане: в Алма-Ате, Чимкенте, Караганде, Кустанае, Павлодаре.

Советские чиновники считали, что религиозность молодежи обусловлена была, в первую очередь, проблемами в семье и в сфере образования. Они критиковали школы за невнимание к атеистическому воспитанию и побуждали учителей бдительнее следить за жизнью семей своих учеников и оказывать большее влияние на мировоззрение своих подопечных (Смолкин, 2021: 101). В этом плане показателен информационный отчет уполномоченного СДРК по Северо-Казахстанской области В. Ляпунова, в котором он пишет о десоциализирующем влиянии родителей-сектантов на своих детей: «Сектантская верхушка ограничивают неписанный закон для своих членов, ограждая детей и подростков от влияния советской культуры. Им запрещается посещать клубы, библиотеки, кино, театры, участвовать в спортивных мероприятиях. Таким образом, сектанты ограждают своих детей от влияния советской культуры, тщательно скрывая это» (Государственный архив Северо-Казахстанской области – далее ГАСКО. Ф. 2376. Оп. 1. Д. 81. Л. 11–12).

Чиновник приводит характеристику молодого человека из семьи верующих баптистов, родители которого, по его мнению, использовали деструктивные методы воспитания и оказали

негативное влияние на его эмоционально-психологическое развитие. «В. Гребенюк, выходец из семьи сектантов, с раннего детства воспитывался в строгих правилах секты. Закончил 4 класса сельской школы и 6 месяцев учился в школе ФЗУ г. Петропавловска. Работал кочегаром на рабочем паровозе, затем грузчиком на железной дороге. За всю свою жизнь ни разу не был ни в клубе, ни в кино, ни в театре, ни в библиотеке, ни на стадионе, или каких-либо спортивных мероприятиях. Не пьет, не курит, не ухаживает за девушками, не играет на музыкальных инструментах, даже в шахматы. Не читает газет. Из всех книг, кроме религиозных, прочитал книгу Л. Толстого «В чем моя вера». Не был ни пионером, ни комсомольцем, в общественной жизни участия не принимает, по субботам на работу не выходит. Все свое свободное время посвящает молитве, религиозным собраниям, проповеди своего учения» (ГАСКО. Ф. 2376. Оп.1. Д. 81. Л. 13).

Указ Президиума Верховного Совета КазССР от 03. 06. 1966 г. «Об административной ответственности за нарушение законодательства о религиозных культах» должен был оградить детей от влияния церкви. Религиозным объединениям и служителям культов запрещалось организовывать детские и юношеские молитвенные собрания, библейские, проповеднические, литературные, трудовые кружки и группы по обучению религии, устраивать экскурсии, приобщать детей к совершению религиозных обрядов (Государственный архив Кзыл-Ординской области – далее ГАКОО. Ф. 808. Оп. 1. Д. 20. Л. 5). После выхода Указа по инициативе Комиссий содействия соблюдению советского законодательства о культах во всех школах Казахстана стали выявлять верующих родителей и учеников, чтобы вести с ними атеистическую работу.

В 1970–1980-ые гг. система антирелигиозного воспитания претерпевает изменения, что было обусловлено несколькими причинами. Во-первых, эти годы отмечены ростом религиозности среди населения в целом и среди молодежи особенно. Расчеты партийного руководства на то, что религия постепенно исчезнет вследствие естественной смертности взрослого поколения, составлявших основу религиозных объединений, оказались ошибочными. В связи с чем, 21.09.1979 г. было принято очередное постановление ЦК КПСС «О мерах по усилению атеистической пропаганды и воспитательной работы с детьми верующих». Оно содержало поручение ЦК ВЛКСМ, Министерством просвещения и образования «разработать меры по усилению атеистической и воспитательной работы с молодежью и детьми верующих с целью отрыва их из-под влияния церковников и сектантов». В ответ на это поручение ЦК ВЛКСМ в ноябре 1979 г. принял Постановление «О мерах по усилению атеистического воспитания детей и подростков из семей верующих».

Во-вторых, в стране появляются новые формы сопротивления верующих антирелигиозной политике государства, как ответная реакция на секуляризационное религиозное законодательство. Священнослужители разрешали молодым вступать в комсомольские и партийные организации, но при этом «не вредить вере», т.е. продолжать осуществлять религиозные практики. В 1970-е годы имел место феномен «двоемыслия», когда молодые люди из верующих семей скрывали свои религиозные чувства. В протестантских общинах ЕХБ, АСД, меннонитов, пятидесятников поощрялось активное проявление религиозности молодыми, а их родителям оказывали особые почести и знаки внимания. В результате удельный вес молодых в общинах возрастал. К примеру, если в 1946г. верующие в возрасте до 25 лет составляли 6,6 %, то в 1973 г. уже 16,9 % (Государственный архив Кустанайской области – далее ГАКуО. Ф. 268. Оп. 11. Д. 285. Л. 6–8). Происходило значительное обновление общин сектантов.

В-третьих, вторая половина 1970-х – 1980-ые гг. отмечены растущим недовольством верующих, которые остро реагировали на любые ограничения своих прав и свобод, что вызывало беспокойство центральной власти. Верующие усматривали прямое нарушение своих прав в статьях 39 и 52 Конституции СССР 1977 г. В частности, статья 52 разрешала свободу атеистической пропаганды, но не предусматривала свободу религиозной пропаганды и, по мнению верующих, «фактически направлена была против религии и верующих», содействовала «насильственному отрыву детей от религии» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 23. Л. 63).

Соппротивление верующих религиозному законодательству нередко приобретало открытые формы протеста. В этом преуспели верующие из сектантских общин. Сектанты-родители не скрывали религиозное воспитание в семье, а священнослужители особое внимание в проповедях стали уделять семейному религиозному воспитанию детей. Приведем фрагмент из проповеди священнослужителя общины ЕХБ г. Кустаная: «Нет ничего более благословенного в жизни верующих семейств, как общее семейное поклонение богу. Семейный алтарь необходим всякой верящей семье. Попытаться иметь христианскую семью, но без семейного алтаря, — это значит только убедиться в провале своего желания» (ГАКустО. Ф. 268. Оп. 11. Д. 285. Л. 5). Проповедники особо опекали многодетные семьи, оказывая систематическую «помощь словом и делом». Повышенное внимание уделяли новым семьям, вступившим в общину.

Уполномоченные СДРК ряда областей (Павлодарской, Карагандинской, Кустанайской, Актюбинской и Целиноградской) сообщали об активной деятельности религиозных общин ЕХБ, лютеран и меннонитов в населенных пунктах с высокой концентрацией немецкого населения по вовлечению детей в секты. Были установлены факты посещения детьми воскресных библейских школ, крещений детей в церквях (Государственный архив Павлодарской области — далее ГАПО. Ф. 646. Оп. 13. Д. 266. Л. 30). В общине АСД г. Целинограда проводились специальные занятия для молодежи, на которых изучали религиозную литературу: «Послание Апостола Павла к Тимофею», отдельные главы Евангелия. Верующую молодежь призывали строго соблюдать заповедь и не учиться в этот день (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 192. Л. 12–13). Следуя канонам религии, ученики из верующих семей пропускали учебные занятия по субботам. Так, в 1982 г. был установлен факт непосещения ученицей 7 класса СШ № 20 г. Целинограда Е. Матерн занятий в субботные дни, ею было пропущено 165 учебных часов. Администрация школы провела беседу с родителями, но результатов она не дала. Материалы дела были переданы в Комиссию по делам несовершеннолетних Советского района. В соответствии с принятым решением родители Матерн Е. были подвергнуты штрафу и предупреждены о более строгом наказании в последующем (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 901. Л. 24–25). Мы привели лишь один факт, но их было немало в целом по республике, что вызывало обеспокоенность власти.

На учителей школ была возложена обязанность — посещать церкви, мечети, молебные дома, где проходили собрания верующих и выявлять случаи участия детей в религиозных обрядах. Два-три раза в месяц учителя в порядке очереди дежурили возле объектов культа, присутствовали на молебных собраниях. В дни религиозных праздников дежурили чаще, писали отчеты по результатам дежурства. Тексты отчетов позволяют резюмировать об уровне вовлеченности школьников в религиозные общины не только в плане количественных показателей, но и в плане восприятия детьми религиозных догм. В отчетах фиксировались не только факты посещения религиозных собраний учениками школ, но и характеризовалось поведение детей на молебнах, их эмоционально-психологическое состояние. Так, в заметках учительницы СШ № 10 г. Целинограда Бессоновой Е.И. имеются сведения о поведении детей на собрании в доме баптистов: «Бросается в глаза, с каким усердием произносят проповеди, читая наизусть, девочки — старшеклассницы, потупив лица, с закрытыми глазами или стоя на коленях. Просто не верится, что наши дети, наши ученики могут быть такими покорными, смиренными» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 15. Л. 39). Щедрина В.К., учитель СШ № 17 г. Целинограда, в своем отчете по результатам очередного дежурства на религиозном собрании отметила, что на вопрос учителя «с какой вы школы»? — дети не отвечают. Им запрещают говорить проповедники» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 15. Л. 40).

Ответными действиями государства на изменившуюся ситуацию было изменение вектора антирелигиозного воспитания в направлении активной индивидуальной работы с верующими семьями (АП РК. Ф. 708. Оп. 37. Д. 1293. Л. 130). Детей из верующих семей брали на учет для дальнейшей индивидуальной работы с ними. В каждой области выявлялись десятки и даже сотни таких семей. Приведем статистику по г. Целинограду. На контроле школьной и городской администрации в начале 1980-х гг. состояли дети баптистов Шмидт,

Бабич, Соловьевы, Павловой, Гейзе, Колпаковых, Фалько, обучающиеся в средних школах №№ 8, 16, 17, 18 (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 15. Л. 5, 35). Лидером по количеству верующих учащихся была средняя школа № 16, где обучались дети из двадцати религиозных семей, учтенных официально (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 98. Л. 122).

Учителя регулярно посещали дома верующих учеников, знакомились с социально-бытовыми условиями их проживания. Так, при посещении квартиры многодетной семьи баптистов Т.Т. Бабич, было установлено, что «домашний быт всех шестерых детей хорошо устроен, имеются все возможности для занятий и подготовки. В комнатах детей, рядом с географической картой СССР, висят религиозные лозунги. Все дети были приучены к труду» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 8. Л. 16–17). Учителя в процессе беседы с детьми старались определить ведущую роль каждого из родителей в передаче религиозности ребенку. Наблюдения показали, что дети в семьях, где доминировала мать-сектантка, находились под более тяжелым домашним прессингом, им запрещали посещать кино, смотреть телевизор, общаться со сверстниками.

На каждого верующего ученика классный руководитель составлял характеристику. Отмечалось, что большинство детей из семей ЕХБ замкнуты, не проявляют интереса к чтению художественной литературы, занятиям в технических кружках и клубах, но проявляют интерес к таким видам деятельности, как дежурство, участие в работе санитарных постов, отдельные (без ведома родителей) участвуют в хоровом коллективе. Религиозную склонность в школе не проявляют. Классные руководители объясняли отсутствие интереса к общественной работе в школе со стороны верующих детей занятостью на дому (все дети баптистов были приучены к труду с раннего детства), так как семьи баптистов многодетные и состояли из 4–7 детей. Были и исключения, когда отдельные учащиеся, вопреки запретам своих родителей, становились пионерами, комсомольцами, участвовали в общественной жизни школы (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 46. Л. 4–6). Приведем выдержки из характеристик детей из семьи баптистов Соловьевых: «Дети учатся хорошо, дисциплинированные, но очень замкнутые. Занимаются в кружках художественной самодеятельности, проводят политинформации, но на сбор пионерской дружины приходят без галстуков» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 15. Л. 35–36). Зачастую классные руководители натывались на недружелюбное отношение со стороны родителей и нежелание обсуждать какие-либо религиозные темы. Местные органы власти из идеологических соображений брали под свою опеку многодетные семьи верующих, которым два раза в год из фонда всеобуча выделялась материальная помощь на приобретение одежды (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 518. Л. 61–62).

Одним из недостатков советской системы атеистического воспитания было отсутствие специальных методик изучения уровня религиозного влияния в семье. В системе народного образования недооценивались возможности конкретно-социологических исследований для выявления действительного количества школьников, подверженных религии. Нужны были методики, посредством которых можно было бы дифференцировать детей на предмет их религиозности. Среди школьников и молодежи были такие, кто открыто признавал веру в бога, исполнял вместе с взрослыми религиозные обряды и посещал молитвенные собрания, а также были дети, которые признавали существование божественных сил, хотя и не исполняли религиозные обряды и не посещали собрания верующих. Таких детей нельзя было назвать верующими, но они могли стать ими при определенных условиях.

В 1970–1980-е гг. в республике начали применять специальные методики, которые должны были иллюстрировать атеистическую, антирелигиозную результативность воспитательного процесса в советских школах: социологические опросы, тестирования, устные беседы, письменный опрос и другие. Так, в 1981 г. в школах Ленинского района г. Целинограда было выявлено всего 34 верующих школьника, хотя в реальности их было больше. Это были дети, которые не скрывали своей религиозности. Цифры и результаты социологических исследований подвергались сомнению, поскольку не все дети открыто заявляли о своих религиозных чувствах. И это вполне понятно; в условиях жесткого прессинга и давления со стороны госорганов и общественности многие считали разумным официально не признавать себя верующим.

Массовый безличный опрос, анкетирование, тестирование и другие исследования по выявлению религиозного состояния проводились крайне редко. Но, даже такие исследования выявляли провалы в антирелигиозном воспитании. Так, исследования в школах и вузах городов Алма-Аты и Караганды показали, что 15–20 % детей имеют определённые религиозные представления и образы, считают, что сверхъестественные силы существуют на самом деле. Среди студентов первого курса 12–17 % оказались индифферентны к мировоззренческим вопросам, не видели от религии какого-либо вреда (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 98. Л. 33).

В 1950–1980-е гг. наряду с атеистическим воспитанием учащихся активно велась антирелигиозная работа среди родителей. Она рассматривалась в качестве актуальной задачи, так как дети в религиозных семьях перенимали мировоззренческие ценности своих родителей, и являлись носителями семейных религиозных традиций. 28 апреля 1959 г. вышел Указ Министерства просвещения «О дальнейшем усилении антирелигиозного воспитания учащихся и научно-атеистической пропаганды среди родителей», адресованный заведующим отделам народного образования, директорам школ, детских домов и руководителям внешкольных детских учреждений (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 85). Учителя и директора школ на родительских собраниях проводили беседы и выступали с докладами на атеистическую тематику: «Происхождение христианской веры и задачи по атеистическому воспитанию детей», «О происхождении уразы» и др. (АП РК. Ф. 708. Оп. 37. Д. 1293. Л. 135). Например, учителями школ в Кызыл-Ординской области было прочитано свыше 300 антирелигиозных лекций (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 86–87). В качестве лекторов приглашались ученые и преподаватели вузов, техникумов, учителя школ, специалисты и передовики промышленности и сельского хозяйства. К работе привлекали школьный актив – родительские комитеты. Школа и учителя продвигали и претворяли в жизнь государственную систему научно-атеистического воспитания молодежи, которая должна была «навсегда закрыть дорогу церковникам к вовлечению молодежи в болото религии» (ГАКО. Ф. 1086. Оп. 1. Д. 82. Л. 65–72).

На предприятиях, где работали верующие родители, действовали атеистические Советы, в составе которых обязательно были представители органов образования. Усилиями членов советов велась антирелигиозная работа с верующими, но эффективность ее была практически нулевой. Руководители предприятий лишь разводили руками. Например, директор производства, где работал баптист Т.Т. Бабич, воспитывающий детей в религиозном духе, отмечал, «что работник он хороший, а с его религиозными взглядами ничего сделать не можем» (ГАГА. Ф. 33. Оп. 2. Д. 15. Л. 37).

Большое значение в реализации системы антирелигиозного воспитания придавалось средствам массовой информации: республиканским, областным периодическим изданиям – газетам и журналам, например таким как «Қазақстан мұғалімі», «Халық мұғалімі», «Қазақтан мектебі» на казахском языке, «Учитель Казахстана» на русском (АП РК. Ф. 708. Оп. 32. Д. 431. Л. 91–92). В помощь пропагандистам и учителям регулярно издавались методические брошюры по вопросам атеистического воспитания учеников и антирелигиозной пропаганды среди родителей, тираж которых исчислялся тысячами. Широко практиковались выступления атеистов-пропагандистов на телевидение (АП РК. Ф. 708. Оп. 37. Д. 1293. Л. 130).

Выводы

Таким образом, антирелигиозное воспитание в системе школьного образования в Казахстане являлось составной частью антирелигиозной политики и борьбы с религиозным мировоззрением в СССР. В 50–80-е гг. XX века интеграция атеистического воспитания в систему народного образования достигла апогея. Был реализован широкий комплекс мероприятий, направленный на формирование атеистического общества. В образовании эти мероприятия затрагивали как собственно процесс обучения, так и внеаудиторную работу. Основные подходы в образовательном процессе и атеистическом воспитании базировались на том, что религия препятствует формированию духовных и нравственных качеств советского

человека. Научный атеизм становится главной составляющей учебных программ школьных дисциплин и воспитательной работы среди школьников. Антирелигиозное воспитание стало важной составной частью советской идеологии и носило комплексный, систематический и поступательный характер. Для достижения целей воспитания атеистов государство использовало различные механизмы и формы воздействия на детей, подключало все советские институты и общественные организации. Средствам массовой информации и периодическим изданиям отводилась значительная роль в ограничении влияния религии на молодое поколение.

Атеистическое воспитание в школах Казахстана осуществлялось в русле общесоюзной идеологической концепции, применялись такие же формы и методы, как в других регионах СССР. Отличительными чертами советского антирелигиозного воспитания и пропаганды были широкомасштабность (охвачены были все уровни школьников: младших, средних, старших классов), многоструктурность (в нее вовлечены были все воспитательные, образовательные, научные и культурные институты, СМИ), перманентность (периоды особой активизации сменялись периодами частичной стабилизации). С точки зрения содержательного наполнения, система антирелигиозного воспитания в школах не отличалась корректностью и не оставляла детям свободы выбора. Региональной спецификой антирелигиозного воспитания в казахстанских школах в рассматриваемый период стали акценты на индивидуальную работу с детьми из семей сектантов, подверженных глубокому воздействию религии.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SAAC — State Archive of Astana city
SAKOR — State Archives of the Kzyl-Orda Region
SAKostR — State Archive of the Kostanay Region
SAKR — State Archives of the Karaganda Region
SANKR — State Archives of the North Kazakhstan Region
SAPR — State Archives of the Pavlodar Region

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ГАГА — Государственный архив г. Астаны
ГАКО — Государственный архив Карагандинской области
ГАКОО — Государственный архив Кзыл-Ординской области
ГАКостО — Государственный архив Костанайской области
ГАПО — Государственный архив Павлодарской области
ГАСКО — Государственный архив Северо-Казахстанской области
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Beningsen, 1983 — *Beningsen A.* Musul'mane v SSSR [Muslims in the USSR]. Ymc a-press Paris, 1983. 86 p. (In Russ.).
- Bodeev, Saktaganova, 2020 — *Bodeev K.T., Saktaganova Z.G.* Karagandyoblysyndagydyniyjymdardyntarihy (XX g. 60-shy zhzh. ortasy) [History of religious organizations in Karaganda region (60s XX century. middle)] // *VestnikKaragandinskogouniversiteta. Seriya: Istorija. Filosofija.* 2020. No. 1(97). Pp. 57–67. // DOI: <http://rep.ksu.kz/handle/data/9700> (In Kaz.).
- Chumachenko, 1999 — *Chumachenko T.A.* Gosudarstvo, PravoslavnaiaTserkov, veruiushchie. 1941–1961 gg. [The State, the Orthodox Church, and believers. 1941–1961]. Moscow: AIRO-KhKh, 1999. 248 p.
- Glushaev, 2011 — *Glushaev A. L.* Antireligioznajakampanija 1954 goda: mobilizacionnyepraktikiipovsednevnost' (naprimereMolotovskojoblasti) [The anti-religious campaign of 1954: mobilization practices and everyday life (using the example of the Molotov region)] // *VestnikPermskogouniversiteta*, 2011. No. 2(16). Pp. 120–129. (In Russ.).
- Goncharenko, 2015 — *Goncharenko E. V.* Sovetskoe gosudarstvo I ateizm: popytka sozdanija novoj religiiinovaja antireligioznajavojna (period N.S. Khrushcheva) [The Soviet State and Atheism: an attempt to create a New Religion and a new Anti-religious War (the period of N.S. Khrushchev)] / *Novyeidei v filosofii: materialy I Mezhdunarodnoj. nauchnojkonferencii (g. Perm', aprel' 2015 g.). Perm': Zebra*, 2015. Pp. 62–68. (In Russ.).
- Gorbatov, 2014 — *Gorbatov A. V.* Propaganda i SMI v period hrushhevskojantireligioznojkampanii (1954–1964) [Propaganda and mass media during the Khrushchev anti-religious campaign (1954–1964)] // *VestnikKemerovskogogosudarstvennogouniversiteta*, 2014. No. 3(59). Pp. 157–160. (In Russ.).

Mazhitova, et al., 2023 — *Mazhitova Zh., Ilyassova K., Shamshiyeva G., Shukeyeva A., Yespenbetova A., Utegenov M.* Religioznajapovsednevnojzhizn' nemeckogonaselenija Severo-Kazahstanskajoblasti v konce 1950-h gg. [Everyday Religious Life of German Population in North Kazakhstan Region in the late 1950s] // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series, 2023. No. 4(145). Pp. 92–109. // DOI: [10.32523/2616-7255-2023-145-4-92-109](https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-92-109) (In Russ.).

Mitropolit Smolenskij, 2023 — *Mitropolit Smolenskij Dorogobuzhskij Isidor (Roman Tupikin).* Sistema ateisticheskoy propagandy v period hrushhevskoj antireligioznoj kampanii v 1958–1964 gg. (po arhivnym materialam Kalininskoy oblasti) [The system of atheistic propaganda in the period of Khrushchev's anti-religious campaign 1958–1964 (based on archival materials of Kalinin region)] // Bogoslovskij sbornik Tambovskoj duhovnoj seminarii, 2023. No. 2(23). Pp. 68–93. (In Russ.).

Nikiforov, 2009 — *Nikiforov A.L.* Puti isredstvaideologicheskogovozdeystvija nasoznaniyesovetskikhgrazhdan v pervyeposlevoennyyegody (1945–1953) [Ways and means of ideological influence on the consciousness of Soviet citizens in the first post-war years (1945–1953)] // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A. Pushkina. Seriya: Istorija, 2009. No. 1. Pp. 79–87. (In Russ.).

Odincov, 2003 — *Odincov M.I.* Veroispovednaja politika sovetskogo gosudarstva v 1939–1958 gg. / Vlast' icerkov' v SSSR istranah Vostochnoj Evropy, 1939–1958: diskussionnye aspekty. Moscow, 2003. Pp. 7–68. (In Russ.).

Philippov, 2022 — *Philippov B.A.* Kak razrushalos' gospodstvo “nauchnogo ateizma” v sovetsko mobshchestvovedenii (1960–1980 gg.) [How the Monopoly of “Scientific Atheism” in soviet social IN Science was Ruined] // Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya I: Bogoslovie. Filosofii. Religiovedenie, 2022. Vol. 104. Pp. 107–122. DOI: [10.15382/stur2022104.107-122](https://doi.org/10.15382/stur2022104.107-122) (In Russ.).

Postanovlenie, 1954 — *Postanovlenie CK KPSS “Ob oshibkah v provedeniinauchno-ateisticheskoy propagandy sredina selenija”* [Resolution of the Central Committee of the CPSU “On errors in conducting scientific and atheistic propaganda among the population”] // Pravda, 1954. (In Russ.).

Sakne, 1973 — *Sakne A.* Molodezh' isovetskoe zakonodatel'stvo o religioznykh kul'tah [Youth and Soviet legislation on religious cults]. Alma-Ata: Kazahstan, 1973. 44 p. (In Russ.).

Shkarovskii, 1999 — *Shkarovskii M.V.* Russkaia Pravoslavnaia Tserkov pri Stalinei Khrushcheve (gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v SSSR v 1939–1964 godakh) [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (state-church relations in the USSR in 1939–1964)]. Moscow: Krutitskoe Patriarshee Podvorie; Obshchestvo liubitelei serkovno i istorii, 1999. 400 p. (In Russ.).

Shmidt, 2021 — *Shmidt V.* Nemetskie konfessii Kazakhstana v 1945–1960 gg. [German confessions of Kazakhstan in 1945–1960] // Vostochnyi arkhiv, 2021. No. 1(43). Pp. 85–90. (In Russ.).

Shtyrkov, 2010 — *Shtyrkov S.* Prakticheskie religiovedenie vremen Nikity Khrushcheva: respublikanskaia gazeta v borbe s «religioznym iperezhitkami» (naprimere Severo-Osetinskoi ASSR) [Practical Religious Studies from the time of Nikita Khrushchev: a Republican newspaper in the fight against “Religious remnants” (using the example of the North Ossetian ASSR)] // Traditsii narodov Kavkaza v meniaiushchemsia mire: preemstvennost i razryvy v sotsiokulturnykh praktikakh: sbornik statei k 100-letiiu so dniarozhdeniia Leonida Ivanovicha Lavrova / sost. i otv. red. Iu. Iu. Karpov. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 2010. Pp. 306–343.

Smolkin, 2009 — *Smolkin V.* “Svjato mesto pusto ne byvaet”: ateisticheskoe vospitanie v Sovetskom Sojuze, 1964–1968 [“A Sacred Space is never empty”: Atheistic education in the Soviet Union, 1964–1968] // Neprikosnovennyj zapas. 2009. No. 3. (In Russ.).

Smolkin, 2021 — *Smolkin V.* “Svjato mesto pusto ne byvaet”: istorija sovetskogo ateizma [“A Sacred Space is never empty”: A History of Soviet Atheism] / Viktorija Smolkin; per. s angl. O.B. Leont'evoy, nauch. Red. M. Ju. Smirnov. Moscow: Novoeliteraturnoe obozrenie, 2021. 552 p. (In Russ.).

Soskovets, 2005 — *Soskovets L.I.* Fenomen sovetskogo antireligioznogo agitpropa [The phenomenon of Soviet anti-religious agitprop] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2005. No. 288. Pp. 189–199. (In Russ.).

Soskovets, 2013 — *Soskovets L.I.* Antireligioznyye praktiky sovetskogo gosudarstva: celi, struktura, jetapy, sredstva [Anti-religious practice of soviet state: aims, structure, stages, means] // Izdatel'stvo “Gramota”, 2013. No. 9(35). Pp. 179–182. (In Russ.).

Tel'nov, 1988 — *Tel'nov V.V.* Pod prikritiem religii [Under the guise of religion]. Alma-Ata: “Obshchestvo “Znanie” KazSSR, 1988. 44 p. (In Russ.).

Список литературы

Бенингсен, 1983 — *Бенингсен А.* Мусульмане в СССР. YMCA-Press, Paris, 1983. 86 с.

Бодеев, Сактаганова, 2020 — *Бодеев К.Т., Сактаганова З.Г.* Қарағанды облысындағы діни ұйымдардың тарихы (XX ғ. 60-шы жж. ортасы) // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия, 2020. № 1 (97). С. 57–67. DOI: <http://rep.ksu.kz/handle/data/9700>

Глушаев, 2011 — *Глушаев А. Л.* Антирелигиозная кампания 1954 года: мобилизационные практики и повседневность (на примере Молотовской области) // Вестник Пермского университета, 2011. № 2(16). С. 120–129.

Гончаренко, 2015 — *Гончаренко Е.В.* Советское государство и атеизм: попытка создания новой религии и новая антирелигиозная война (период Н.С. Хрущева) / Новые идеи в философии: материалы I Международной научной конференции (г. Пермь, апрель 2015 г.). Пермь: Зебра, 2015. С. 62–68.

Горбатов, 2014 — *Горбатов А. В.* Пропаганда и СМИ в период хрущевской антирелигиозной кампании (1954–1964) // Вестник Кемеровского государственного университета, 2014. № 3 (59). С. 157–160.

Мажитова и др., 2023 — *Мажитова Ж., Ильясова К., Шамишева Г., Шукеева А., Еспенбетова А., Утегенов М.* История религиозной жизни немецкого населения Северо-Казахстанской области в конце 1950-х гг. по докладным запискам в Совет Министров СССР (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение, 2023. №.4 (145). С. 92–109. DOI: [10.32523.2616-7255-2023-145-4-92-109](https://doi.org/10.32523.2616-7255-2023-145-4-92-109)

Митрополит Смоленский, 2023 — *Митрополит Смоленский и Дорогобужский Исидор (Роман Тупикин).* Система атеистической пропаганды в период хрущевской антирелигиозной кампании в 1958–1964 гг. (по архивным материалам Калининской области) // Богословский сборник Тамбовской духовной семинарии, 2023. № 2 (23). С. 68–93.

Никифоров, 2009 — *Никифоров А.Л.* Пути и средства идеологического воздействия на сознание советских граждан в первые послевоенные годы (1945–1953) // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. Пушкина. Серия: История, 2009. № 1. С. 79–87.

Одинцов, 2003 — *Одинцов М.И.* Вероисповедная политика советского государства в 1939–1958 гг. / Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958: дискуссионные аспекты. М., 2003. С. 7–68.

Постановление, 1954 — *Постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения»* / Правда, 1954.

Сакне, 1973 — *Сакне А.* Молодежь и советское законодательство о религиозных культах. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 44 с.

Смолкин, 2009 — *Смолкин В.* «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964–1968 // Неприкосновенный запас, 2009. № 3(65).

Смолкин, 2021 — *Смолкин В.* «Свято место пусто не бывает»: история советского атеизма / Виктория Смолкин; пер. с англ. О.Б. Леонтьевой, науч. Ред. М.Ю. Смирнов. М.: Новое литературное обозрение, 2021. 552 с.

Сосковец — *Сосковец Л.И.* Антирелигиозные практики советского государства: цели, структура, этапы, средства // Издательство «Грамота», 2013. № 9(35). Ч. 2. С. 179–182.

Сосковец — *Сосковец Л.И.* Феномен советского антирелигиозного агитпропа // Вестник Томского государственного университета, 2005. № 288. С. 189–199.

Тельнов, 1988 — *Тельнов В. В.* Под прикрытием религии. Алма-Ата: «Общество «Знание» КазССР, 1988. 44 с.

Филиппов, 2022 — *Филиппов Б.А.* Как разрушалось господство «научного атеизма» в советском обществоведении (1960–1980 гг.) // Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, 2022. Вып. 104. С. 107–122. DOI: [10.15382/sturI2022104.107-122](https://doi.org/10.15382/sturI2022104.107-122)

Чумаченко, 1999 — *Чумаченко Т.А.* Государство, Православная Церковь, верующие. 1941–1961 гг. М.: АИРО-XX, 1999. 248 с.

Шабалин, 2012 — *Шабалин О.А.* Антирелигиозное воспитание на территории СССР в 1930–1980-е годы // Гуманитарные и социальные науки, 2012. № 5. С. 307–312.

Шкаровский, 1999 — *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье; Общество любителей церковной истории, 1999. 400 с.

Шмидт, 2021 — *Шмидт В.* Немецкие конфессии Казахстана в 1945–1960 гг. // Восточный архив, 2021. № 1(43). С. 85–90.

Штырков, 2010 — *Штырков С.* Практические религиоведение времен Никиты Хрущева: республиканская газета в борьбе с «религиозными пережитками» (на примере Северо-Осетинской АССР) // Традиции народов Кавказа в меняющемся мире: преемственность и разрывы в социокультурных практиках: сборник статей к 100-летию со дня рождения Леонида Ивановича Лаврова / сост. и отв. ред. Ю.Ю. Карпов. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. С. 306–343.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 399-414, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_399-414

“IDEOLOGICAL MISTAKES” IN SCHOOL TEXTBOOKS OF KAZAKH LITERATURE IN THE 1950S

Maisara Zh. Bekmagambetova^{1*}, *Ruslan K. Bekmagambetov*², *Aigul A. Bimoldanova*³

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: maisara75@mail.ru

*Correspondent author

²Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>. E-mail: ruslan69_07@mail.ru

³Abay Kazakh National Pedagogical University
(13, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Bimoldanova A.A. 2025

Abstract. *Introduction.* School textbooks in the humanities, especially literature, influence not only intellectual development, but also the formation of worldview and national identity. *Goals.* The purpose of the article is to show how the socio-political situation and ideological campaign influenced it in the 1950s.in the Kazakh USSR on the process of creation (republication) and content of school textbooks of Kazakh literature. The materials for the article were archival documents, periodicals, memoirs and school textbooks of Kazakh literature. The basis of the study was the method of empires (Soviet) and postcolonial concepts. *Results.* After the adoption of the historical Resolutions of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan “On gross political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR” and “For Marxist-Leninist coverage of issues of the history of Kazakhstan,” a powerful ideological campaign unfolded in the republic, which became the basis for changing the contents of textbooks of Kazakh literature. The author of the textbook for grade 8, K. Zhumaliev, was especially criticized. The new team of authors was faced with the difficult task of creating new textbooks in a short time and under strict censorship control. All information, especially on folklore, associated with the names of Kenesary Kasymov, poets of the “Zar-Zaman era”, Edige should have been removed from textbooks and adjusted with party guidelines. *Conclusion.* As a result of this approach, Kazakh literature, namely material on oral folk art, was included in school textbooks in a limited version.

Key words: School textbooks, Kazakh literature, Uchpedgiz, ideology, party control, folklore, writers

Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project AP 19678146 “Children's Literature of Kazakhstan as a Tool for the Formation of Soviet Citizens (1950–1980): Historical and Anthropological Approach”.

For citation: Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Bimolanova A.A. “Ideological mistakes” in school textbooks of kazakh literature in the 1950s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 399–414. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_399-414

1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ «ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАТЕЛІКТЕР»

Бекмағамбетова Майсара Жауғаиштықызы^{1*}, Бекмағамбетов Руслан Қабдугалиұлы², Бимолданова Айгүл Амантайқызы³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: maisara75@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>. E-mail: ruslan69_07@mail.ru

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғылы., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы

 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Гуманитарлық циклдің мектеп оқулықтары, әсіресе әдебиет бойынша, интеллектуалды дамуға ғана емес, сонымен қатар дүниетаным мен ұлттық сананың қалыптасуына да әсер етеді. Мақаланың *мақсаты* 1950 жылдардағы ҚазКСР-дегі қоғамдық-саяси жағдай мен идеологиялық науқанның қазақ әдебиеті бойынша мектеп оқулықтарын жасау (қайта басып шығару) процесіне қалай әсер еткенін көрсету. Мақала материалдары ретінде архив құжаттары, мерзімді басылымдар, мемуарлар және қазақ әдебиетінің мектеп оқулықтары қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеудің негізі империялар (кеңестік) және постотарлық тұжырымдамалар әдісі болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» және «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыдан жариялағаны үшін» тарихи қаулылар қабылданғаннан кейін республикада қазақ әдебиеті оқулықтарының мазмұнын өзгертуге негіз болған қуатты идеологиялық науқан өрбіді. 8-сынып оқулығының авторы Қ. Жұмалиев ерекше сынға ұшырады. Жаңа авторлар ұжымының алдында қиын міндет – қысқа мерзімде және қатаң цензуралық бақылауда жаңа оқулықтар жасау тұрды. Кенесары Қасымовтың, «Зар-заман» дәуірінің акындары, Едіге есімдерімен байланысты фольклор бойынша барлық ақпарат оқулықтардан алынып, партия нұсқауымен түзетілуі керек еді. *Қорытынды.* Осы ұстанымның нәтижесінде қазақ әдебиеті, атап айтқанда ауызша халық шығармашылығы бойынша материал мектеп оқулықтарына шектеулі түрде енді.

Түйін сөздер: Мектеп оқулықтары, қазақ әдебиеті, Учпедгиз, идеология, партиялық бақылау, фольклор, жазушылар

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды грант АР19678146 «Қазақстанның балалар әдебиеті кеңес азаматтарын қалыптастыру құралы ретінде (1940–1980 жж.): тарихи-антропологиялық тәсіл».

Дәйексөз үшін: Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А. 1950 жылдардағы қазақ әдебиетінің мектеп оқулықтарындағы «идеологиялық қателіктер» // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 399–414 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_399-414

«ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОШИБКИ» В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В 1950-Е ГОДЫ

Бекмағамбетова Майсара Жаугаишиновна^{1*}, Бекмағамбетов Руслан Кабдугалиевич², Бимолданова Айгуль Амантаевна³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: maisara75@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>. E-mail: ruslan69_07@mail.ru

³ Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
(д. 13, проспект Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Школьные учебники гуманитарного цикла, в особенности по литературе, влияют не только на интеллектуальное развитие, но и на формирование мировоззрения и национального самосознания. *Цель* статьи показать как повлияла общественно-политическая ситуация и идеологическая кампания в 1950-е гг. в КазССР на процесс создания (переиздания) и содержание школьных учебников казахской литературы. Материалами для статьи стали архивные документы, периодические издания, мемуары и школьные учебники казахской литературы. Основой исследования послужил метод империй (советской) и постколониальных концепций. *Результаты.* После принятия исторических Постановлений ЦК Компартии Казахстана «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» и «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» в республике развернулась мощная идеологическая кампания, ставшая основой для изменения содержаний учебников казахской литературы. Особой критике подвергся автор учебника за 8 класс К.Жумалиев. Перед новым авторским коллективом стояла сложная задача, за короткий срок и под жестким цензурным контролем создать новые учебники. Вся информация, особенно по фольклору, связанная с именами

Кенесары Касымова, поэтами эпохи «зар-заман», Едиге должна была изъята из учебников и откорректирована партийными установками. *Заключение.* В результате такого подхода, казахская литература, а именно материал по устному народному творчеству, в ограниченном варианте вошел в школьные учебники.

Ключевые слова: Школьные учебники, казахская литература, Учпедгиз, идеология, партийный контроль, фольклор, писатели

Благодарность. Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проект АР 19678146 «Детская литература Казахстана как инструмент формирования советских граждан (1950–1980 гг.): историко-антропологический подход»

Для цитирования: Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимоланова А.А. «Идеологические ошибки» в школьных учебниках казахской литературы в 1950-е годы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 399–414. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_399-414

Введение

Советское образование всегда играло важную роль в формировании идеологически устойчивого поколения граждан. Школьные учебники выступали не только в качестве источника знаний, но и как инструмент идеологического воспитания, целенаправленно воздействующий на мировоззрение учащихся. В Казахстане, как и в других республиках Советского Союза, школьные учебники были разработаны с учетом общесоюзных требований, однако иногда они в некоторой степени адаптировались под местные реалии и культурные особенности.

Советская система образования предполагала тесную взаимосвязь между получением знаний и воспитанием обучающихся. Каждый элемент учебного и дидактического процесса, включая содержание и структуру учебников, должен был соответствовать основным идеологическим принципам социалистического государства.

Как отмечает исследователь Е. Пономарев, литература, начавшаяся изучаться как отдельный предмет с середины 1930-х годов, стало основным предметом в учебном процессе советском школьном образовании. Именно этой дисциплине были отведены основные идеологические задачи по воспитанию подрастающего поколения. Уже в тот период возникает тезис о том, что из двух составляющих обучения литературе – изучение художественного произведения и воспитание советского гражданина – воспитание должно стоять на первом месте. Это утверждение основывалось на словах М.И. Калинина: «Главная задача учителя – воспитание нового человека – гражданина социалистического общества» (Пономарев, 2017:122).

Впрочем и на современном этапе данная учебная дисциплина позиционируется как предмет, который формирует духовный облики нравственные ориентиры молодого поколения. Ей принадлежит ведущее место в эмоциональном, интеллектуальном и эстетическом развитии школьника, в формировании его миропонимания и национального самосознания, без чего невозможно духовное развитие нации в целом. (Программа, 2018).

Материалы и методы.

В качестве источниковедческого материала использованы архивные данные фонда 708 Архива Президента Республики Казахстан. В основу исследования взята стенограмма совещания у секретаря ЦК КП(б) Казахстана т. Сужикова с авторами и редакторами учебников казахского языка и литературы, проходившее 16 февраля 1952 года (АП РК. Ф.708. Оп. 16/2. Д. 29).

Для раскрытия общей ситуации и положения в сфере казахского литературы в обозначенный период использованы статьи центрального печатного органа Коммунистической партии республики – «Казахстанской правды». В этой газете в обличительной форме подверглись критике творчество авторов учебников – писателей, кроме

того в статьях указывается на различные идеологические ошибки, допущенные в школьных учебниках. Отправной точкой для критики литературоведческих работ, в том числе школьных учебников стала докладная записка в ЦК ВКП(б) «Об ошибках и недостатках в идеологической работе в партийной организации Казахстана», которая содержит источниковый материал по обозначенной теме. Для более глубокого понимания атмосферы того периода использованы мемуары одного из авторов учебника, писателя С.Кирабаева (Кирабаев, 2002).

В качестве методологической основы исследования правомочно применение методов исследования имперской (советской) и постколониальных концепций. Советская казахская литература являлась частью государственного проекта по созданию советской многофункциональной культуры. Идеологическая составляющая данного проекта обусловила партийный контроль и цензуру над творчеством писателей и авторов учебников. Как верно отмечено Ю.Козицкой, развитие казахской советской литературы определялось не в Казахстане, а в Москве (Козицкая, 2021).

В ходе проведения исследовательской работы авторы применяли принципы исторического анализа, а также методы описания, синтеза, сопоставления событий. Данные методы позволяют на базе интерпретации исторических фактов делать обосновано-научные выводы. В процессе написания работы был применен системный подход. Этот метод использован для систематизации различного рода документов в системе образования советского периода. Данный метод был использован для анализа разработанных и принятых нормативных документов, содержания школьных учебников, взглядов авторов этих учебников и административных представителей. Особое внимание при работе с источниками в работе уделялось технологиям структурно-семантического исследования текста, что позволило пролить дополнительный свет на проблему воздействия идеологии на содержание учебных текстов по казахской литературе.

Обсуждение.

К теме школьного учебника как идеологического инструмента обращались в основном через изучение учебников по истории. Необходимо отметить коллективную монографию, под общей редакцией В.И. Якунина которая рассматривают специфику интерпретаций исторического процесса в школьных учебниках со сталинского периода до постсоветского, авторы исследуют школьный учебник истории в качестве политического феномена. (Багдасаряни др., 2009).

Огоновская И.С. посвятила ряд работ школьным учебникам истории, которые рассматривает как слепок официальной исторической науки. Она рассмотрела влияние школьных учебников истории СССР – России на формирование исторической памяти обучающихся, в частности автор связывает содержание учебников с идеологическими установками власти, развитием исторической науки, целями и задачами исторического образования в школе (Огоновская, 2012; Огоновская, 2018). Данной проблеме посвящены работы Пепелиной Н.И., Фукс А.Н. (Пепелина, 2011; Пепелина, 2013), (Фукс, 2017). В исследованиях Пепелиной Н.И. рассмотрен опыт создания советских учебников по истории, где она отмечает главным критерием была политическая выдержанность и решение воспитательных задач. Так же требовалось освещение исторических явлений и деятелей, отражающих примеры патриотизма в русской истории и соответствующих поставленным идеологическим задачам; изучение исторического процесса на основе марксистской методологии. Фукс А.Н. рассматривая школьные учебники истории как историографический феномен резюмировал, о явной взаимозависимости и взаимообусловленности интересов государства в сфере исторического образования и первостепенных идеологических и политических задач, выдвигаемых руководством партии большевиков. Это свидетельствовало о закономерном характере государственной политики в советский период, об использовании содержания школьных учебников истории в борьбе за власть (Фукс, 2017:359).

Вопрос об идеологическом влиянии со стороны партийных органов на литературу в советской школе рассмотрен Е.Пономаревым. Он обозначил литературу как главного идеологического предмета советской школы, с чем мы с ним согласны. И направлена была на формирование идеологически подготовленного советского гражданина (Пономарев, 2017). По мнению Е.Пономарева, государственная идеология, которую транслировал учебник, находила воплощение в интерпретационных шаблонах: каждый писатель изучается в начале 30-х годов как носитель определенного классового сознания, а его произведение как отражение/воплощение идей определенной эпохи. Со сменой идеологической парадигмы с классовой на имперскую учебник литературы постепенно становится учебником патриотизма. Цикл исследований Е.Пономарева был опубликован на страницах питерского журнала «Нева» в 2010 году. Это одиннадцать статей о советском учебнике и методике преподавания литературы в советской школе. Основную функцию советской учебной книги по литературе автор видит в воспитательной: «именно средствами литературы школа во многом осуществляла идеологическое воспитание, то есть учила шаблонам мысли и шаблонам поведения» (Пономарев, 2010:209).

В отечественной историографии исследований на анализ содержаний учебников в контексте идеологического влияния не имеется.

Результаты

После опубликования Постановления Центрального Комитета Компартии Казахстана от 21 января 1947 года «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» положение в сфере литературной общественности республики было сложным. Научные труды и произведения института подверглись критике. Обвинению подверглись научно-исследовательские работы, за допущение «грубых политических ошибок и извращений националистического характера», что в них воспеваются прошлое, возвеличиваются ханы, баи, бии. Под волну критики попали и школьные учебники. В данном постановлении отмечалось, что в учебниках по литературе для средней школы, многие представители казахской литературы XIX и XX веков изучаются односторонне, только с положительной стороны. Далее, отмечалось, что исходя из такой вредной и антинаучной концепции, ведущие научные сотрудники Института языка и литературы Исмаилов и Джумалиев «протащили в учебник для средней школы, основного представителя реакционной романтики, вредного и чуждого советскому народу литературного направления – декадентства на казахской почве – поэта Ш. Букеева и одного из деятелей буржуазно-националистической контрреволюционной алаш-ординской партии поэта О. Карашева» (РГАСПИ. Ф.17. Оп. 125. Д. 563. Л. 13–18).

Как отмечал Д.А.Кунаев в своих мемуарах, именно в этот период, 1951–1954 гг., ситуация в сфере литературы особо усугубилась и приобрела тяжелый характер. По его мнению, это обстоятельство было связано с личностью М. Сужикова, работавшего тогда секретарем ЦК Компартии Казахской ССР по идеологии. «Чего стоили, например, погромные постановления ЦК КП Казахстана о так называемой антинародной сущности лучших образцов эпоса, связанных с ними научных трудов многих ученых, историков, филологов и целых научных коллективов. Разгрому подвергались лучшие произведения художественной литературы» (Кунаев, 1992: 76–77).

В главной газете республики «Казахстанской правде» выходят критические статьи, касающиеся проблемного, по мнению авторов, положения с содержанием школьных учебников. В них четко было обозначено, что большевистская партия придает огромное значение советской школе, призванной формировать коммунистическое сознание подрастающего поколения, развивать высокие патриотические чувства любви к социалистической Родине, к своему народу. Успешное решение этой важнейшей задачи во многом зависит от содержания учебников, по которым учатся наши школьники, писалось в передовице (Аманжолови др., 1951: 3).

Постановление ЦК КП (б) Казахстана, опубликованное в газете «Правда» от 26 декабря 1950 г. «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» о националистических ошибках Е. Бекмаханова, стала основанием для пересмотра содержания школьных учебников. Е. Бекмаханова обвинили в положительной оценке Кенесары Касымова как национального героя, а движение, возглавляемое им как национально-освободительное. После прозвучавшей критики со стороны партийных органов в учебной литературе образ Кенесары рассматривался как антинародный, а движение феодально-монархическим. Необходимо отметить, что такая формулировка в отношении Кенесары Касымова, оставалась в школьных учебниках вплоть до обретения независимости Казахстана. До появления «Постановления», практически во всех учебниках казахской литературы Кенесары был представлен как герой казахского народа, его образ оказал влияние на творчество представителей казахской литературы. Появление «Постановления» означало, что Центральный Комитет и партийные органы, взяли этот вопрос под контроль. А это демонстрировало значимость и важность данной проблемы.

Издание, а точнее переиздание, учебников по казахской литературе происходит под жестким контролем партийных органов. 22 января 1952 года выходит постановление бюро ЦК по переизданию учебников казахского языка и казахской литературы (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 1–2). В стенограмме совещания у секретаря ЦК КП(б) Казахстана М. Сужикова с авторами и редакторами учебников казахского языка и литературы от 16 февраля 1952 г. указывается, что Министерство Просвещения долгое время занималось подготовкой авторов, редакторов, рецензентов, так сказать «с учетом тех ошибок, которые были допущены в работе министерства просвещения по изданию учебников». При представлении списка авторов, как отмечается в источниках «Министерство не могло не учитывать прошлую деятельность некоторых авторов, т.к. некоторые из них допускали серьезные политические ошибки националистического характера» (АП РК. Ф.708. Оп.16/2. Д.29. Л.2). Всесторонне изучив данный вопрос, по составу нового авторского коллектива, Министерство просвещения представило свои предложения. Персональный состав авторов выбирался непосредственно министром, и данные кандидатуры получили одобрение решением на бюро ЦК. Учебники по казахской литературе писали Шайхы Карибаев (5, 7 класс), Ахметов (6 класс), Малик Габдуллин (8 класс), Кайнекей Жармагамбетов, Сагингали Сеитов, Серик Кирабаев (9–10 класс). Переиздавались и хрестоматии, авторами которых стали Мухаметкали Хасенов (8 класс), Шарипов (9 класс), М.Сармурзина (10 класс).

Это были известные писатели в республике, самым молодым среди них был С. Кирабаев. По его воспоминаниям, после окончания института, летом 1951 года, по приглашению Министерства Просвещения, он участвовал в написании школьного учебника. В этот время он готовился к поступлению в аспирантуру и параллельно работал главным редактором в издательстве государственной художественной литературы. С.Кирабаев вызвали к заместителю министра просвещения Казахской ССР Ади Шарипову. Там он встретил кандидата филологических наук К. Турганбаева, и школьных учителей З. Кабдолова, А. Нуркатова и К. Жолаева. Заместитель министра А.Шарипов объяснил, что в связи с критикой в адрес авторов предыдущих учебников и борьбой с националистическими взглядами, необходимо написать новые учебники. На тот момент, автор учебника «Казахской литературы» для 8 класса Кажым Жумалиев был отстранен от должности и отправлен в Карагандинский пединститут работать преподавателем, а Есмагамбет Исмаилов был уволен и исключен из партии. Учебники, написанные этими авторами, были изъяты. Как пишет С. Кирабаев: «А. Шарипов отметил, что ознакомился с творчеством каждого из нас, обвинить нас в национализме невозможно. Затем были представлены министру просвещения А. Сембаеву. Нам было поручено написание учебника для 9 класса. В течение лета писали каждый свои разделы. Нас консультировал Ш. Карибаев, и сам А. Шарипов давал советы. Учебник в итоге был написан Зейноллой Кабдоловым, Айкыном Нуркатовым и мной» (Кирабаев, 2006: 320).

После опубликования в газете «Правда» статьи «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» и постановления ЦК КП(б) Казахстана Учпедгизом была начата проверка учебников, в которых по мнению партийных органов «имеются серьезные ошибки». Основным проблемным вопросом стала личность Кенесары Касымова и оценка его роли со стороны казахских историков и писателей, авторов учебников. Так, например, коллектив авторов учебника по казахской литературе для 10 класса (1952 г.), возглавляемый Г. Мусреповым обвинили в том, что в трактовке ряда вопросов казахской литературы допустили националистические извращения. Уже после того, как книга была готова, было дано указание изъять из нее страницу 170, где «восхвалялся злейший враг казахского народа Кенесары Касымов» (Аманжолови др., 1951:3).

Таким образом, основной задел для фактической травли казахских писателей и историков был обозначен. Огульной критике подверглось творческая деятельность целой плеяды писателей, которые осмеливались в своих работах обращаться к личности Кенесары Касымова. Имя его вычеркивалось из уже изданной литературы. Так, в первый том «Истории казахской литературы» (фольклор), изданном в 1948 году под редакцией профессора М. Ауэзова, были включены статьи А. Коныратбаева «Кенесары – Наурызбай» и Е. Исмаилова «Исторические песни о Кенесары и Наурызбае». Авторы обвинили, что они трактуют движение Кенесары, как народное, национально-освободительное, идеализируют личности реакционных султанов Саржана, Амангельды, Кенесары, Наурызбая, их феодальных приближенных, «возводя их до небес устами феодально-байских акынов Нысамбая, Досхожи и других». Так же встречаем такие отзывы: «литературоведы Казахстана, как К. Джумалиев, Е. Исмаилов и некоторые другие, все еще не освободились от сугубо ошибочных взглядов на феодальное прошлое Казахстана. В течение последних лет они систематически идеализировали реакционного хана Кенесары Касымова и других султанов-чингизидов» (Сулейменов, 1951:3).

Резкой критике была подвергнута литературоведческая деятельность Е. Исмаилова и К. Жумалиева, которые, по мнению авторов, фальсифицировали фольклор, подняли на щит творчество феодальных байских поэтов.

Наибольшая критика была направлена на Кажыма Жумалиева (1907–1968 гг.), автора учебника казахской литературы для 8 класса средней школы (Рисунок 1). «В учебниках казахской литературы произведения реакционных поэтов Нысымбая, Досхожи характеризуются К. Жумалиевым с положительной стороны, а произведения подлинно народного творчества, как, например, поэмы «Ханшаим», «Гибель есаулов», «Гнедая кляча», разоблачающие реакционную сущность движения Кенесары, дающую правильную оценку этому злейшему врагу казахского народа, или упоминается вскользь, или замалчиваются», отмечалось в критических статьях (За марксистско-ленинское освещение, 1951:2).

На совещании у секретаря ЦК КП(б) Казахстана М. Сужикова, с авторами и редакторами учебников казахского языка и литературы в 1952 г., К. Жумалиева критикуют за издание 1942 года, обвиняя, в том что он поместил в учебник произведения феодально-байских акынов, как, например «Ханшаим» и другие, в которых Кенесары и Наурызбай возводятся в ранги легендарных полководцев, народных вождей. А также, что автор учебника преподносит учащимся движение Кенесары Касымова как «национально-освободительное, народное». И здесь же отмечают, что при полном попустительстве Министерства Просвещения Казахской ССР, в учебнике, вышедшем в свет в 1950 году, весь материал повторился. «К. Жумалиев оставляет трибуну феодально-байским приспешникам – Нысамбаю и другим, которые воспевают злейшего врага казахского народа Кенесары и его приближенных» (Рисунок 2).

Рис.1 К.Жумалиев
[Fig.1 K. Zhumaliyev]

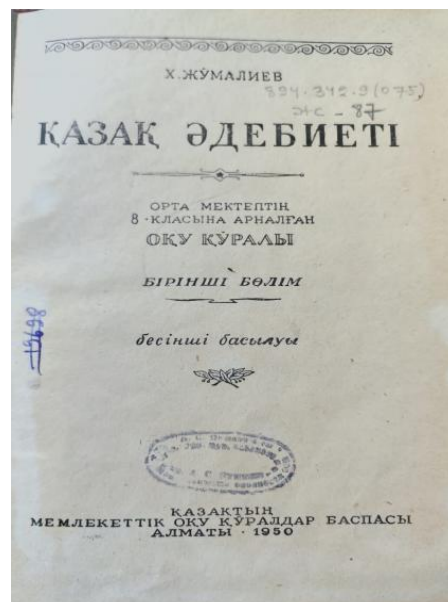

Рис.2 Учебник К.Жумалиева
[Fig.2 Textbook by K. Zhumaliyev]

Тут же его обвиняли в том, что он не ограничивается только тем, что приводит выдержки из произведения байских акынов, выдавая их за труды народного творчества. К. Жумалиев сопровождает эти выдержки своими комментариями, в которых открыто проповедует идею «единого потока», смешивает в одну кучу реакционных акынов с представителями прогрессивной общественной и подлинной демократической культуры казахского народа (Сулейменов, 1951: 3).

Следующий аспект критики К.Жумалиева связан с оценкой поэтов эпохи «Зар-заман». Считали, что он в своем учебнике, заведомо ложно утверждает, что развитие казахской литературы XVIII–XIX веков представляет из себя «единую линию от Бухара до Абая», и что «Алтынсарин и Абай вышли на историческую арену в качестве продолжателей Дулата, Шортанбая, Мурата». В то время, когда как непреложная истина утверждалось, что воззрение «великих просветителей казахского народа Чокана Валиханова, Ибрагима Алтынсарина и Абая Кунанбаева формировалось, прежде всего, под могучим влиянием великой русской демократической культуры и складывалось в непримиримой борьбе против реакционных феодально-байских акынов, против панисламистов и пантюркистов» Однако К. Жумалиев иного мнения (Сулейменов, 1951: 3).

О содержании учебника пишет и газета «Казахстанская правда». Авторы газетной статьи профессор, доктор филологических наук С. Аманжолов, кандидат исторических наук Ш. Юсупов, старший преподаватель Казахского государственного университет А. Нильдибаев пишут, что автор учебника «не жалеет красок для восхваления реакционных акынов Шортанбая, Мурата, Дулата других. К. Жумалиев включил в учебник так называемую легенду «Патшаны куган батыр», искажающую историческую действительность» (Аманжолови др., 1951: 3).

Далее авторы указывают на то, что К. Жумалиевым и С. Мукановым был переработан учебник по казахской литературе для 9 класса, который был выпущен в 1950 году с грубыми политическими ошибками. По их мнению, вся переработка выразилась в том, что из книги были изъяты отдельные страницы, посвященные восхвалению реакционных ханов и акынов, а в остальном учебник мало в чем изменился. В нем, по-прежнему, некритически подали тексты, которые воспевали феодально-байские обычаи. В своем постановлении ЦК КП(б) Казахстана «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» квалифицировал акынов Дулата, Шортанбая и Мурата, как носителей самых реакционных традиций в истории казахской литературы, как ярких проповедников идей панисламизма. А в учебнике К. Жумалиева Шортанбай представлен как

акын-реалист, произведения которого отражали общественную жизнь». В своей докторской диссертации «Поэтический язык Абая», изданной в 1948 г., реакционных акынов Дулата и Шортанбая, осужденных самим Абаем, характеризует как поэтов-сатириков и выдает за предшественников великого Абая (Сулейменов, 1951: 3).

Безусловно, это стало для авторов статьи поводом для осуждения творчества К. Жумалиева. В официальных трактовках утверждалось, что реакционный акын Мурат воспевал душителя русского и других народов, временщика Золотой орды Едигея, повторял в своих песнях всякого рода мифы о предках Едигея, его потомках – золотоордынских, казанских, крымских ханах и т. л. Ссылаясь на постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии пропагандистской работы в татарской парторганизации» (1944 г.), в котором были полностью разоблачены попытки идеализации Едигея, отмечают, что это не помешало К. Жумалиеву посвятить в своем учебнике, изданном в 1950 году, целый раздел реакционному акыну Мурату, всячески затушевывая антинародный характер его творчества. В несколько замаскированном виде в учебнике воспроизвел легенды о Едигее и его потомках - ханах Ораке, Мамае, Карасае и Казы (Сулейменов, 1951: 3).

Поскольку учебник был посвящен устному народному творчеству, демонстрируя разнообразие видов и жанров фольклора, авторы представили традиционные обрядовые песни. Это тоже вызвало критику, заявив: «Не одна страница в том же учебнике отведена идеализации байского быта. Так, на страницах 31–37 всячески смакуются такие культивируемые баями обычаи, как «Той бастар», «Жар-жар» «Бет-ашар», «Коштасу» и т.д., которые выдаются за народные обычаи, и подчеркивается, что осведомленность советского школьника об этих обычаях якобы имеет воспитательное значение» (Сулейменов, 1951: 3).

На совещании у М. Сужикова, Ш. Карибаев так же высказался по ситуации, связанной с фольклором. Он отметил, что люди боятся говорить о «Жар-Жаре», даже те, которые не знакомы с этими образами. В частности, приводит пример, когда он встретил знакомого вузовского преподавателя, который спросил, что это у Вас в литературе «Жар-Жар», зачем литературоведы занимаются такими вопросами? На что Ш.Карибаев ответил, что он по возрасту старше и должны знать (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 24).

В 1951 г., из-за сложившейся ситуации, учащиеся оказались без учебника по казахской литературе. Согласно архивным документам, в течение пяти месяцев 1951 года учебник по казахской литературе для 8 и 9 классов, за авторством Джумабаева, дважды перерабатывался и переиздавался, но в связи с наличием политических ошибок, учебник для 8 класса тиражом 13 тысяч экземпляров не был выпущен в свет. Только по переизданию указанного учебника и на расход бумаги типографией было израсходовано свыше 30 тыс.рублей (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 56).

В 1952 г. учебник для 8 класса поручается написать М. Габдуллину (1915–1973 гг.) (Рисунок 3). При обсуждении данного учебника, автор поднимает проблему о периодизации в происхождении казахского устного народного творчества. Этот вопрос оставался спорным, в науке не разрешенным. На тот момент ни один из профессоров не мог ответить на вопрос, что раньше возникло: эпос или сказ? Исходя из этого, автор учебника, посоветовавшись с работниками Министерства просвещения и с другими специалистами, решил, что в учебнике о таких спорных вопросах не писать, а дать материал по жанру. Несмотря на то, что среди историков существовала точка зрения, что если в учебнике не установлена периодизация, то он не соответствует критериям учебника (АП РК. Ф.708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 8).

При обсуждении учебника за 8 класс высказал свое мнение Ш. Карибаев. Он обратил внимание на характер учебного материала и на содержание учебника, автором которого являлся М. Габдуллин. Учебник, в соответствии с программой, в основном состоял из фольклорного материала, причем, досоветского периода. Из персональных личностей в единственном лице был представлен только поэт Махамбет Утемисов. Ш. Карибаев задался вопросом, насколько такое содержание обеспечивает качество учебника данного класса. Начиная с 4 по 8 класс, учащиеся знакомятся с отдельными произведениями русской классической литературы, виднейшими казахскими поэтами и писателями, их краткими

биографическими сведениями. Учащиеся 6 и особенно 8 классов знакомы с элементарными формами казахской и русской советской литературы и вдруг, учащиеся, заканчивая 7 класс и переходя в 8 класс, в течение целого года будут сидеть на одном фольклорном материале, за исключением Махамбета Утемисова, что, по мнению Ш. Карибаева, не совсем верно. Им же создавались экзаменационные билеты для восьмых классов по казахской литературе, на основе программы, так как восьмиклассники занимались без учебника. Программа по казахской литературе для 8 классов была выпущена накануне текущего учебного года. Он пришел к выводу, что сложилась парадоксальная ситуация, когда невозможно было сделать необходимое количество вопросов. Нужно было, чтобы билетов было не менее 30. Ш.Карибаевым набрано было вопросов для 25 билетов. При том, что количество вопросов в каждом билете должно быть 3, а он взял всего по 2 вопроса. Изучив программу по русской литературе для 8 класса и учебников по русской литературе для 8 класса, сравнив программы, приходит к выводу о разных подходах к изучению литературы (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 21). По мнению Ш.Карибаева, если восьмиклассники будут изучать литературу в историко-литературном плане, то такое содержание учебника совершенно не удовлетворяет учащихся. Они уже в течение 7 лет, хотя бы в элементарной форме, но знакомы с основными произведениями русско-казахской литературы. И, вдруг, в течение целого года они будут изучать один только фольклорный материал. Он предлагает расширить фольклорный материал, при этом надо дать все малые формы, образцы былинного эпоса, образцы лирико-эпического творчества и т.д. Соблюдая идеологический ценз, Ш.Карибаев отмечает, что казахские, советские фольклорные материалы будут, безусловно, изучаться на основе произведений общепризнанных народных акынов нашего советского периода, в частности Джамбула, Д.Нурпеисова и др. (АП РК. Ф.708. Оп.16/2. Д.29. Л.22).

Заместитель министра А. Шарипов высказал свое мнение в отношении программы для 8 класса. Он отметил о необходимости дополнить ее другими поэтами. При этом Шарипов сослался на программу узбекской школы и школ соседних республик, где в программе для восьмиклассников дается Пушкин, Крылов, Лермонтов. Поэтому он предлагает также включить этих поэтов в программу, поскольку для казахского читателя эти поэты были известны по переводам XIX века (АП РК. Ф.708. Оп.16/2. Д.29. Л.23).

Рис 3. М.Габдуллин
[Fig. 3. M. Gabdullin]

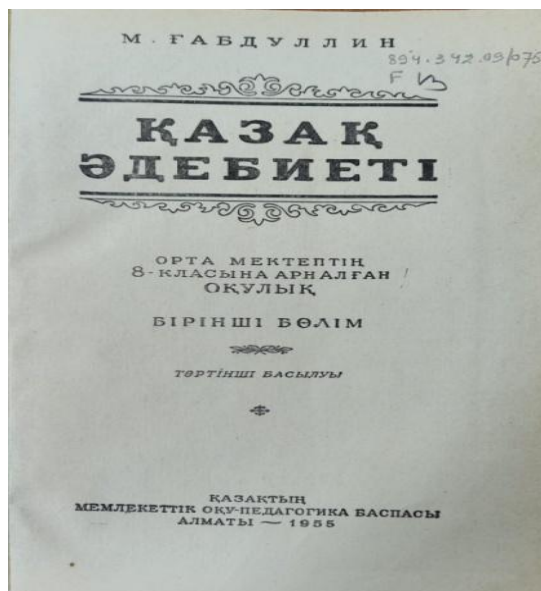

Рис.4 Учебник М.Габдуллина
[Fig. 4 Textbook of M. Gabdullin]

Учебник М.Габдуллина для 8 класса (Рисунок 4), учебники С. Кирабаева, А. Нуркатова «Казахская литература» для 9 класса в редакции 1952 г. были приняты и использовались в средней школе вплоть до 1963 года.

Составители учебников вынуждены были ориентироваться и ждать указания от курирующих органов. Так, например, авторами учебника для 10 класса Кайнекей Жармагамбетов и Сагынгали Сеитов проведена была огромная работа. Они проработали около ста произведений казахстанских писателей, изучили мнение общественности и критические статьи, помещенные в республиканской печати о произведениях. На этом этапе они столкнулись с проблемой, поскольку имелись противоречивые данные по одному и тому же произведению, одного и того же писателя. В качестве примера, приводят произведения С. Муканова, по которому имеются три разные оценки. Когда отмечали юбилей С. Муканова, то говорили, что его произведения являются вехой казахской литературе. В течение 25 лет его произведение «Светлая любовь» оценивали положительно, а в 1951, в августе месяце, когда подвергались критике отдельные произведения писателей, это произведение было вычеркнуто (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 11).

В качестве критики указывалось, что учебники казахской литературы популяризируют произведения. К таковым отнесли поэму С. Муканова «Сулушаш», о которой сам автор еще в 1932 году писал, что она содержит серьезные политические ошибки. Указывалось на то, что в поэме проповедуется пессимизм, отрицается классовая борьба в старом казахском ауле, восхваляются феодальные нравы, а житейская мудрость выражается изречением: «Кто богат, тот силен и счастлив». Таким образом, авторы учебника задаются вопросом: как теперь быть, как его показывать.

В той же «Казахстанской правде» подвергали критике отдельные произведения, помещенные в учебнике для 10 класса. В ней писалось: «В учебнике дается совершенно неправильная оценка повести Г. Мусрепова «Шугла». Известно, что в этой повести грубо искажена колхозная действительность. Но авторы учебника не подвергли критике ошибки писателя» (Сулейменов, 1951: 3). В создавшейся ситуации авторы должны были решать: освещать эту критику или не освещать.

С такими затруднениями они встречались в изучении произведений по любому жанру и любого писателя. Одни обосновано критиковались, другие нет. Авторы учебника отмечают о произведениях С.Муканова, М.Ауэзова, Г.Мустафина и др. У данных писателей крупные произведения, которые нужно подвергать анализу содержание, структуру, композицию, идейность образов и т.д. Но у них имелись произведения, которые подвергались серьезной критике. Авторы учебника находятся перед дилеммой: указать об этих критических замечаниях в новых учебниках или замолчать. Поскольку никаких указаний по этому вопросу не было.

Дискуссионной стала ситуация с романом М. Ауэзова «Абай». С критикой романа выступил А.Фадеев, отметив «крупные недостатки» этого романа. Указывалось, во-первых, в романе имеется идеализация старины, во-вторых, увлечение ненужными деталями бытовой жизни прошлого. Авторы учебника откровенно указывают, что нужна конкретная помощь по этому вопросу со стороны учебно-методического совета Министерства, коллегии Министерства и редакционной коллегии учебно-педагогического издательства. А именно, конкретная установка о произведениях, которые должны подвергаться в большей или меньшей мере анализу на страницах учебников (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 12).

Обсуждаемые учебники должны были пройти рецензирование. Сам процесс редактирования учебников выглядел следующим образом. Поступающие рукописи давались на рецензии, рецензентами были учителя, которые преподавали этот предмет, научные работники. После замечаний и указаний рецензентов приступали к исправлению недостатков. После окончательной редакции ведущим редактором, учебник обсуждался на редакционном совете издательства. С замечаниями, сделанными учителями и научными работниками, учебник исправлялся вторично. Затем, давался на утверждение в министерство Просвещения, которое обсуждало материал на Совете Учпедгиза и утверждало этот учебник к набору в типографии.

Данный процесс тоже вызвал дискуссию. М.Габдуллин отметил, что за год до этого, в 1951 г., в качестве рецензентов привлекался «кто угодно, даже счетоводы и бухгалтеры».

В связи с чем, он предлагает, в текущем году рецензентами должны выступить компетентные люди. Писатель отметил: «Я лично желаю, чтобы в качестве моих рецензентов выступали учителя истории и литературоведы, чтобы они никакой скидки не делали, указывали на недостатки и ошибки. Этим они могли бы помочь нам. Это моя личная и первая просьба – никакой скидки, а наоборот они должны быть беспощадными и требовательными. Тем более, что за учебник отвечают не только авторы, но и Учпедгиз и отделы школ. Поэтому первое мое предложение, чтобы рецензирование было проведено на высоком уровне, а в качестве рецензентов привлекать не таких людей, как прошлые годы» (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 9).

Так же М.Габдуллин подчеркнул, что, если есть ошибки и недостатки, на них нужно указать и одновременно рецензент должен дать совет как исправить, и предлагает размножить отдельные учебники вроде макетов, давать учителям прочитать, посылать в области, чтобы там обсудили на кустовых совещаниях учителей.

Ш. Карибаев отметил, что без обсуждения и рецензирования учебник издавать нельзя. Как опытный педагог, им же было предложено поддержать идею М. Габдуллина выпускать отдельные учебники в виде макетов и рассылать для обсуждения учителям. Или же, приглашать учителей, конечно же опытных преподавателей казахской литературы из ближайших районов. По его мнению, рецензентов должно быть не один, а несколько.

Для обеспечения высокого идейного качества учебника было предусмотрено каждый учебник дать двум или трем рецензентам, один рецензент из научных работников, а другой практический работник – учитель начальной или средней школы. По этим учебникам получить по 2–3 рецензии. По рецензиям в издательстве ведущие редакторы ведут работу по замечаниям. По окончании редактирования будут обсуждаться на совете и на коллегии Министерства будут утверждены. По мнению, присутствующих на заседании, это должно было обеспечить высокое качество учебников (АП РК. Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 29. Л. 10)

В ходе обсуждения ситуации, сложившейся с учебниками казахской литературы, критике подверглась и деятельность Казахского учебно-педагогического издательства. Вся критика была направлена на Абу Сарсенбаева, который возглавлял Учпедгиз с 1947 по 1953 годы. В современном литературоведении его называют мастер художественного слова, патриарх национальной литературы, а его произведения шедевром казахской литературы. В тот период именно А. Сарсенбаева обвинили, что ошибки не могли бы иметь места, а идейный уровень учебников был бы намного выше, если бы в учебно-педагогическом издательстве была создана настоящая, здоровая обстановка для творческой работы, развернута принципиальная большевистская критика и самокритика. Его обвинили в разведении в издательстве семейственности. «Директор издательства окружил себя людьми, единственным «достоинством» которых является угодничество и подхалимство. К таким людям, не заслуживающим доверия, относятся Букейханов, Аблаев, Баймендин, Удияров и другие. Именно им было поручено редактирование учебников, по которым учатся сотни тысяч детей. Подобная гнилая атмосфера вполне устраивает А.Сарсенбаева, так как он сам выступает в качестве автора и допускает националистические извращения в учебнике», писали авторы статьи в газете «Казахстанская правда» во главе с С.Аманжоловым (Аманжолов, т.д., 1951: 3).

Его взгляды в хрестоматии «Родная речь» оценили как буржуазного националиста, считая, что он, по существу, отрицает историческую дружбу казахского и русского народов, игнорирует великое прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. В ней, А.Сарсенбаев, грубо искажает историческую действительность, написав, что казахи до Октябрьской революции жили изолированно, вели непрерывные войны и объединились в единый народ, отстояв свою независимость (Аманжолови др., 1951: 3).

Определялось, что первейшая обязанность издательства – обеспечить высокий идейный уровень учебников, с непримиримостью относиться к недостаткам, творчески работать с авторами, оказывать им необходимую помощь. Авторы статьи отметили, что в Учпедгизе игнорировалась коллегиальность в работе, редакционный совет не играл никакой роли. Это привело к отсутствию серьезного критического разбора подготовляемых к изданию

учебников. «Их рецензирование и редактирование передано в руки узкой группы людей, преимущественно приятелей и земляков директора издательства. Немало случаев, когда одни и те же лица фигурировали и в качестве авторов, и в качестве рецензентов, и в качестве редакторов. Неудивительно, что в такой обстановке процветало взаимное восхваление, замазывание ошибок, а главным критерием для оценки той или иной работы являлись приятельские отношения» писалось в статье.

Далее авторы статьи утверждают, Учпедгиз упорно привлекал к составлению учебников педагогических кадров, «любящих свою профессию, отдающих все силы и умение воспитанию школьников». А.Сарсенбаева обвинили в том, что в качестве авторов и редакторов учебников были лица, не связанные с педагогической деятельностью и подчас не обладали необходимой общеобразовательной и специальной подготовкой. Они приходят к выводу, что в этом кроются причины методологических ошибок, от которых не свободны изданные учебники. Составители учебников не учитывали возрастных особенностей школьников, нарушали принципы советской педагогики.

Следующий ряд претензий связан с материальной составляющей. Руководители издательства закрывали глаза на то, что себестоимость учебников намного стало дороже. Это было следствием бесконечных переделок и выдирок листов, из уже отпечатанных тиражей. А это наносило большой материальный ущерб государству. Но, в Учпедгизе свыклись с тем, что систематически выпускался брак, срывалось выполнение плана издания учебников.

Критика была высказана ряду организаций и ведомств. В частности, институт педагогических наук, который «самоустранился от участия в работе над учебниками». А Министерство просвещения республики, которое было призвано обеспечить выпуск идеологически выдержанных учебников для казахских школ, смирилось с создавшимся положением в Учпедгизе. Руководство в лице министра А. Сембаева и его заместителя А. Шарипова никаких мер не предпринимало на неоднократно поступавшие сигналы о том, что в Учпедгизе необходимо оздоровить атмосферу. При этом А.Шарипова посчитали самого не свободного от серьезных ошибок. Поскольку в составленной им хрестоматии по литературе для 9-го класса, Амангельты Иманов именовался ханом и султаном, а не народным героем, большевиком и борцом за победу советской власти в Казахстане. Партийным организациям Учпедгиза и Министерства просвещения во главе с секретарями тт. Джолушевым и Аймановым было указано на то, что они оказались в незавидном положении, заняв недопустимую позицию пассивных созерцателей.

Начиная с середины шестидесятых годов в связи с изменением школьных учебных программ, начался новый период в создании и обновлении учебников. Практически тот же состав авторов был привлечен к данному процессу. Учащиеся занимались по учебникам К. Жумалиева (9–10 классы), С. Кирабаева (9–10 классы), Ш. Карибаева (7 класс), Т. Абдрахманова (3–4 классы), Х. Адибаева и С. Куспанова (для 8–10 классов русских школ).

Выводы

Общественно-политическая ситуация конца 1940-начала 1950-х годов в республике в результате принятий Постановлений ЦК КП Казахстана повлияла на развитие и состояние казахской литературы, и особенно на создание школьных учебников. Материал по фольклору, устному народному творчеству казахского народа связан был с образом Кенесары Касымова, в адрес которого и была направлена вся критика. Данный материал был размещен в учебнике за 8 класс, соответственно в «идеологических ошибках» обвинили автора учебника К.Жумалиева. Центральные печатные органы активно поддержали и продолжили развенчание «националистического извращения». Началась большая кампания по изъятию «неправильных» учебников и подготовке новых, отвечающих партийным идеологическим запросам.

Тщательно отбирался новый авторский коллектив. Он должен был отвечать анкетным данным, представлял лучшие писательские кадры: М. Габдуллин, Ш. Карибаев, К. Жармагамбетов, С. Сеитов, З. Ахметов, С. Кирабаев. Подготовка новых учебников,

учитывая создавшуюся ситуацию, происходила под жестким контролем ЦК, министерства. Несмотря на ряд проблем: сжатые сроки, идеологический ценз, сложности с рецензированием, учебники были подготовлены, и стали основой для учебной литературы последующих поколений советского периода.

В результате такого подхода, казахская литература, а именно материал по устному народному творчеству, в ограниченном варианте вошла в школьные учебники. А ведь казахский фольклор, как отмечал М. Ауэзов, представлял океан народных знаний. Партийно-классовый подход, советская идеология лишила учащихся познать легендарные имена Едиге, Кенесары, творчество поэтов эпохи «Зар-заман». Отечественная творческая и научная интеллигенция, участвовавшая в создании учебной литературы в лице Е. Исмаилова, К. Жумалиева, Е. Бекмаханова попала в опалу.

Источники

АППК — Архив Президента Республики Казахстан

РГАСПИ — Российский Государственный Архив Социально-политической Истории

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

RSASPI — Russian State Archive of Socio-Political History

Литература

Аманжолов и др., 1951 — *Аманжолов С., Юсупов Ш., Нильдибаев А.* За высокоидейные учебники для школ республики // *Казахстанская правда*, 1951. №188(6779). 3 с.

Багдасаряни др., 2009 — *Багдасарян В.Э., Абдулаев Э.Н., Клычников В.М., Ларионов А.Э., Морозов А.Ю., Орлов И.Б., Строганова С.М.* Школьный учебник истории и государственная политика. М.: Научный эксперт, 2009. 376 с.

За марксистско-ленинское освещение, 1951 — *За марксистско-ленинское освещение* вопросов истории и литературы Казахстана // *Казахстанская правда*, 1951. 2с.

Кирабаев, 2002 — *Кирабаев С.* Өмір тағылымдары. Естеліктер. Алматы: «Білім», 2002. 480 б.

Козицкая, 2021 — *Козицкая Ю.М.* Казахская литература как часть проекта «многонациональной советской литературы» в 1930-е годы» автореферат на соиск. Кан. филол наук. М., 2021. 15 с.

Кунаев, 1992 — *Кунаев Д.А.* О моем времени: Воспоминания. Алма-Ата: Дәуір: Ынтымак, 1992. 312 с.

Огоновская, 2012 — *Огоновская И.С.* Эксперименты XX века и их цена (по материалам школьных учебников Отечественной истории XX–XXI веков) // *Челябинский гуманитарий*. 2012. № 2. С. 61–71.

Огоновская, 2018 — *Огоновская И.С.* Школьный курс отечественной истории как инструмент формирования советского человека образца 1930-х годов // *Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сб. науч. трудов / под ред. О. В. Горбачева, Л. Н. Мазур.* Екатеринбург, 2018. С. 463–477.

Пепелина, 2011 — *Пепелина Н.И.* Опыт создания советского школьного учебника по истории // *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Исторические науки*. 2011. № 2. С. 96.

Пепелина, 2013 — *Пепелина Н.И.* Из истории народного образования в СССР в 1930-х годах: работа над школьным учебником Отечественной истории // *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. История и политология*. 2013. № 2. С. 19–32.

Пономарев, 2010 — *Пономарев Е.* Чему учит учебник?: учебник по литературе в рамках советской школы // *Нева*. 2010. №1. С. 208–220.

Пономарев, 2017 — *Пономарев Е.* Литература в советской школе как идеология повседневности. // *Новое литературное обозрение*. 2017. № 3 (145). С. 120–138.

ПРОГРАММА, 2018 — *ПРОГРАММА* основного общего образования по учебному предмету «Казах әдебиеті» для общеобразовательных организаций Республики Алтай (5–9 классы). Одобрена решением ФУМО по общему образованию 30 мая 2018 года Протокол № 3/18.

Сулейменов, 1951 — *Сулейменов Б.* Грубые ошибки в учебниках казахской литературы. // *Казахстанская правда*. №99(6891). 27 апреля 1951 г. 3 с.

Фукс, 2017 — *Фукс А.Н.* Школьные учебники по отечественной истории как историографический феномен (конец XVII в. – вторая половина 1930-х гг.). М.: МГОПУ, 2017. 420 с.

References

- Amanzholov, et al., 1951 — *Amanzholov S., Jusupov Sh., Nil'dibaev A.* Za vysokoidejnye uchebniki dlja shkol respubliki [For highly ideological textbooks for schools of the republic]. //Kazhstanskaja pravda, 1951. No. 188(6779). 3 p. (In Russ.).
- Bagdasarjan, et al., 2009 — *Bagdasarjan V.Je., Abdulaev Je.N., Klychnikov V.M., Larionov A.Je., Morozov A.Ju., Orlov I.B., Stroganova S.M.* Shkol'nyj uchebnik istorii i gosudarstvennaja politika [School textbook of history and state policy]. M.:Nauchnyj jekspert, 2009. 376 p.(In Russ.).
- Za marksistsko-leninskoe osveshhenie, 1951 — *Za marksistsko-leninskoe osveshhenie* voprosov istorii i literatury Kazahstana [For Marxist-Leninist coverage of the history and literature of Kazakhstan]. Kazhstanskaja pravda, 1951. 2 p. (In Russ.).
- Kirabaev, 2002 — *Kirabaev S.* Omir taglyymdary [Life lessons]. Estelikter. Almaty: “Bilim”, 2002. 480 p. (In Kaz.).
- Kozickaja, 2021 — *Kozickaja Ju.M.* Kazahskaja literatura kak chast' proekta “mnogonacional'noj sovetskoj literatury” v 1930-e gody [Kazakh literature as part of the project “multinational Soviet literature” in the 1930s], avtoreferat na soisk. Kan. Filol nauk, M., 2021. 15 p.(In Russ.).
- Kunaev, 1992 — *Kunaev D.A.* O moem vremeni: Vospominanija [About my time: Memories]. Alma-Ata: Daur: Yntymak, 1992. 312 p.(In Russ.).
- Ogonovskaja, 2012 — *Ogonovskaja I. S.* Jeksperimenty XX veka i ih cena (po materialam shkol'nyh uchebnikov Otechestvennoj istorii XX–XXI vekov).[Experiments of the XX century and their price (based on the materials of school textbooks of National history of the XX–XXI centuries)]. // Cheljabinskij humanitarij, 2012. No. 2. Pp. 61–71. (In Russ.).
- Ogonovskaja, 2018 — *Ogonovskaja I. S.* Shkol'nyj kurs otechestvennoj istorii kak instrument formirovanija sovetskogo cheloveka obrazca 1930-h godov [The school course of national history as a tool for the formation of a Soviet man of the sample of the 1930s]// Sovetskij projekt. 1917–1930-e gg.: jetapy i mehanizmy realizacii: sb. nauch. trudov / pod red. O. V. Gorbacheva, L. N. Mazur. Ekaterinburg, 2018. Pp. 463–477.(In Russ.).
- Pepelina, 2011 — *Pepelina N. I.* Opyt sozdanija sovetskogo shkol'nogo uchebnika po istorii. [The experience of creating a Soviet school textbook on history]. // Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Serija: Istoricheskie nauki, 2011. No. 2. Pp. 96–1. (In Russ.).
- Pepelina, 2013 — *Pepelina N. I.* Iz istorii narodnogo obrazovanija v SSS R v 1930-h godah: rabota nad shkol'nym uchebnikom Otechestvennoj istorii. [From the history of public education in the USSR in the 1930s: work on a school textbook of National History]// Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta im. M. A. Sholohova. Istorija i politologija, 2013. No. 2. Pp. 19–32.(In Russ.).
- Ponomarev, 2010 — *Ponomarev E.* Chemu učit uchebnik?: uchebnik po literature v ramkakh sovetskoy shkoly [What does the textbook teach?: a textbook on literature within the framework of the Soviet school] // Neva, 2010. No. 1. Pp. 208–220.(In Russ.).
- Ponomarev, 2017 — *Ponomarev E.* Literatura v sovetskoj shkole kak ideologija povsednevnosti. [Literature in the Soviet school as an ideology of everyday life].// Novoe literaturnoe obozrenie, 2017. No. 3 (145). Pp. 120–138. (In Russ.).
- PROGRAMMA, 2018 — *PROGRAMMA* osnovnogo obshhego obrazovanija po uchebnomu predmetu “Kazakhadebieti” dlja obshheobrazovatel'nyh organizacij Respubliki Altaj (5-9 klassy). [The PROGRAM of basic general education in the academic subject “Kazakhadebieti”for general education organizations of the Altai Republic (grades 5-9)]. Odobrena resheniem FUMO po obshhemu obrazovaniju 30 maja 2018 goda Protokol No. 3/18. (In Russ.).
- Sulejmenov, 1951 — *Sulejmenov B.* Grubye oshibki v uchebnikah kazahskoj literatury. [Gross errors in textbooks of Kazakh literature].//Kazhstanskaja pravda, 1951. 3 p. (In Russ.).
- Fuks, 2017 — *Fuks A. N.* Shkol'nye uchebniki po otechestvennoj istorii kak istoriograficheskij fenomen (konec XVII v. – vtoraja polovina 1930-h gg.). [School textbooks on national history as a historiographical phenomenon (the end of the XVII century – the second half of the 1930s)]. M.: MGOPU, 2017. 420 p.(In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 12. Is. 2, pp. 415-426, 2025
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_415-426

THE SITUATION OF ETHNIC GROUPS IN KAZAKHSTAN DURING THE FAMINE (1931–1933)

A. Belyalova¹, A.T. Kaipbayeva^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (95, Karasay Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD., Doctor of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
 © Belyalova A., Kaipbayeva A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* The catastrophic famine that engulfed Kazakhstan in the early 1930s, driven by aggressive Soviet collectivization policies, constituted one of the most severe instances of state-induced mass starvation in the twentieth century. While the disaster’s toll among ethnic Kazakhs has received significant scholarly attention, the experiences and transformations suffered by the republic’s ethnic groups – Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, and others – have been insufficiently explored. These communities were profoundly affected by the simultaneous pressures of forced agricultural reorganization, political repression, and acute resource deprivation, unfolding against a broader backdrop of multifaceted, often involuntary migrations that had already produced a highly complex ethnic mosaic in Soviet Kazakhstan. *Goals and Objectives.* This study seeks to fill critical gaps in understanding the multiethnic dimensions of the 1930s famine in Kazakhstan. Its main objectives are: to examine the differential impact of famine, state violence, and forced collectivization on major ethnic groups, including Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, and Tatars; to analyze the specific coping mechanisms, survival strategies, and acts of solidarity or differentiation employed by these communities under conditions of extreme scarcity and evolving political suspicion; to contribute to a more nuanced and inclusive historiography of the Kazakh famine by situating minority experiences at the core of broader debates on Soviet social engineering and state-sponsored catastrophe. *Results.* Using newly re-evaluated demographic data, archival documentation, and a growing body of survivor testimonies, the study uncovers substantial variation in how representatives of ethnic groups experienced the famine’s consequences. Across these groups, survivor narratives depict both the collapse of solidarity under extreme duress and the emergence of adaptive communal strategies designed to preserve identity and endurance in hostile conditions. *Conclusions.* The study reveals how Soviet manipulations of nationality policy and population statistics rendered minority experiences both invisible and precarious, with implications for both historical narrative and

contemporary identity politics. Ultimately, the endurance and evolution of ethnic groups during and after the famine continues to inform Kazakhstan’s multiethnic society and its ongoing negotiation with the legacy of its Soviet past.

Keywords: Ethnic groups, famine, multiethnic society, Soviet collectivization, Kazakhstan

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of targeted program financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: “Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants” (Registration number: BR24993018).

For citation: Belyalova A., Kaipbayeva A.T. The situation of ethnic groups in Kazakhstan during the famine (1931–1933) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 415–426. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_415-426

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ (1931–1933 жж.)

Белялова Айгерим¹, Каипбаева Айнагуль Толганбаевна^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(95-үй, Қарасай көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD., педагогика ғылымдарының докторы, доцент м.а

 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Белялова А., Каипбаева А.Т., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1930-жылдардың басында Қазақстанды қамтыған апатты ашаршылық кеңестік ұжымдастыру саясатының салдарынан туындап, XX ғасырдағы мемлекет тарапынан жасалған ең ірі аштық апаттарының бірі болды. Бұл катастрофаның этникалық қазақ халқы үшін салдары ғылыми тұрғыдан едәуір зерттелгенімен, республикадағы этникалық топтар өкілдерінің – орыстар, украиндар, немістер, корейлер және басқа да қауымдастықтар бастан кешкен тәжірибе мен өзгерістер әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Бұл қауымдастықтар ауыл шаруашылығын күштеп қайта ұйымдастыру, саяси репрессиялар және ресурстардың жетіспеушілігі сияқты бір мезгілде жүріп жатқан ауыр жағдайлармен қатар, еріксіз көші-қон үдерістері аясында қалыптасқан күрделі этникалық мозаиканың ішінде өмір сүрді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Бұл зерттеу 1931–1933 жж. ашаршылықтың көпэтносты қырларын тереңірек түсінуге бағытталған маңызды олқылықтарды толтыруды мақсат етеді. Негізгі міндеттері: ашаршылық, мемлекеттік зорлық және ұжымдастырудың орыстар, украиндар, немістер, корейлер мен татарлар сияқты ірі этникалық топтарға тигізген әртүрлі әсерлерін зерттеу; осы қауымдастықтардың қиындықтарды еңсеру, аман қалу стратегиялары, сондай-ақ экстремалды жағдайларда бірлік пен ерекшеленудің әртүрлі формаларын талдау; азшылық өкілдерінің тәжірибесін кеңестік әлеуметтік инженерия мен мемлекеттік қолдаумен жүзеге асқан апат жайлы пікірталастардың орталығына орналастыру арқылы қазақ ашаршылығы туралы тарихнаманы кеңейтіп, оны инклюзивті етуге үлес қосу. *Нәтижелер.* Жаңадан қарастырылған демографиялық деректер, мұрағаттық материалдар мен куәгерлердің естеліктеріне сүйене отырып, бұл зерттеу этникалық топтар өкілдерінің ашаршылықты әртүрлі түрде өткергенін анықтайды. Бұл топтардағы аман қалғандардың әңгімелері төтенше қысым жағдайында ынтымақтың күйреуін де, бір уақытта қауымдастықтық бейімделу мен

тұрақтылықты сақтап қалу әрекеттерін де сипаттайды. *Қорытынды.* Зерттеу кеңестік ұлттық саясат пен демографиялық статистикаға жасалған манипуляциялар азшылық өкілдерінің тәжірибесін көзден таса әрі тұрақсыз еткенін айқындайды, бұл тарихи баяндау мен қазіргі ұлттық бірегейлік саясаты үшін маңызды салдарларға ие. Ақыр соңында, ашаршылық жылдары мен одан кейінгі кезеңдегі этникалық топтардың өміршеңдігі мен эволюциясы Қазақстанның көпэтносты қоғамының қазіргі болмысына және кеңестік мұрамен жалғасып жатқан келіссөздеріне әсер етуді жалғастыруда.

Түйін сөздер: Этникалық топтар, ашаршылық, көпэтносты қоғам, кеңестік ұжымдастыру, Қазақстан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1931–1933 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері және олардың ұрпақтарының естеліктері жинағын дайындау және басып шығару» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993018).

Дәйексөз үшін: Белялова А., Қаипбаева А.Т. Қазақстандағы ашаршылық кезінде этникалық топтардың жағдайы (1931–1933 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 415–426 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_415-426

ПОЛОЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП В КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ ГОЛОДА (1931–1933 гг.)

Белялова Айгерим¹, Қаипбаева Айнагуль Толғанбаевна^{2*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби

(д. 95, ул. Карасай, 050012 Алматы, Республика Казахстан)

PhD., доктор педагогических наук, и.о. доцента

 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Белялова А., Қаипбаева А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Катастрофический голод, охвативший Казахстан в начале 1930-х годов, вызванный агрессивной политикой советской коллективизации, стал одним из самых серьезных случаев массового голода, вызванного государством, в двадцатом веке. В то время как потери от катастрофы среди этнических казахов получили значительное научное внимание, опыт и трансформации, пережитые этническими группами республики – русскими, украинцами, немцами, корейцами и другими – были недостаточно изучены. Эти общины были глубоко затронуты одновременным давлением принудительной реорганизации сельского хозяйства, политическими репрессиями и острой нехваткой ресурсов, разворачивавшимися на более широком фоне многогранных, часто недобровольных миграций, которые уже создали весьма сложную этническую мозаику в Советском Казахстане. *Цели и задачи исследования.* Это исследование стремится заполнить критические пробелы в понимании многоэтнических измерений голода 1930-х годов в Казахстане. Его основными задачами являются: изучение дифференциального воздействия голода, государственного насилия и принудительной коллективизации на основные этнические группы, включая русских, украинцев, немцев, корейцев и татар; анализ конкретных механизмов преодоления трудностей, стратегий

выживания и актов солидарности или дифференциации, используемых этими сообществами в условиях крайней нехватки и растущей политической подозрительности; внесение вклада в более тонкую и инклюзивную историографию казахского голода, помещая опыт меньшинств в центр более широких дебатов о советской социальной инженерии и спонсируемой государством катастрофе. *Результаты.* Используя недавно переоцененные демографические данные, архивную документацию и растущий массив свидетельств выживших, исследование раскрывает существенные различия в том, как представители этнических групп пережили последствия голода. В этих группах рассказы выживших описывают как крах солидарности под экстремальным давлением, так и появление адаптивных общинных стратегий, направленных на сохранение идентичности и выносливости во враждебных условиях. *Выводы.* Исследование показывает, как советские манипуляции национальной политикой и статистикой населения сделали опыт меньшинств невидимым и нестабильным, что имеет последствия как для исторического повествования, так и для современной политики идентичности. В конечном счете, выносливость и эволюция этнических групп во время и после голода продолжают информировать многоэтническое общество Казахстана и его продолжающиеся переговоры с наследием советского прошлого.

Ключевые слова: Этнические группы, голод, многоэтническое общество, советская коллективизация, Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевое финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 гг. в Казахстане и их потомков» (регистрационный номер: BR24993018).

Для цитирования: Беялова А., Каипбаева А.Т. Положение этнических групп в Казахстане в годы голода (1931–1933 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 415–426. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_415-426

Introduction

The famine that devastated Kazakhstan in the early 1930s was a catastrophic event, fundamentally altering the course of the republic’s social, demographic, and political history. While the Kazakh Famine, or “Asharshylyk”, has been thoroughly examined with respect to its catastrophic impact on the Kazakh population (Kendirbaeva, 1997; Thomas, 2020), the circumstances of the numerous ethnic groups residing within Kazakhstan’s borders during this crisis remain relatively underexplored. By the dawn of Soviet rule, Kazakhstan was already characterized by pronounced ethnic diversity, a product of tsarist-era resettlement, subsequent Soviet colonization policies, and a web of forced and voluntary migrations that brought Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, Tatars, and others to the steppe (Brown, 2005; Diener, 2009).

The onset of collectivization, accompanied by rapid agricultural transformation, forced sedentarization, and intensifying state control, precipitated an unprecedented wave of mortality, displacement, and social upheaval (Kassymbekova, 2021; Caşu, 2020). Although the economic and demographic disaster that unfolded is well documented, efforts to chart its intricacies have been hampered by deliberate state manipulation of demographic data, especially regarding minority and ethnic groups (Tolts, 2006). Soviet policies – ranging from enforced settlement and collectivization to targeted deprivation and repression – created a complex landscape of vulnerability, where some groups were more likely to experience resource deprivation and exclusionary practices, while others were subjected to different forms of marginalization (Tolts, 2006; Caşu, 2020). The dynamics of this multiethnic catastrophe are further complicated by the distortion of population records and evolving Soviet nationality policies, which both obscured and shaped the lived experiences of ethnic communities during and after the famine (Tolts, 2006; Keller, 2020).

Building on these historical complexities, the present study sets out to systematically examine the situation of ethnic groups in Kazakhstan throughout the famine period, focusing on their disparate experiences of mortality, coping, and adaptation amidst the crisis. The research aims to: first, analyze how different ethnic groups communities – Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, Tatars, among

others – were differentially affected by the famine’s material deprivation and political violence; *secondly* assess the strategies employed by these groups to mitigate existential risks and maintain cohesion, whether through mobility, communal organization, or negotiation with Soviet institutions; and thirdly, interrogate the legacies of the famine for the longer-term integration, transformation, and sometimes dispersal of these ethnic groups, tracing connections to subsequent patterns of migration and changing collective identities in Soviet and post-Soviet Kazakhstan.

By utilizing newly re-evaluated census data, internal party and security records, and personal testimonies, this study seeks to move beyond the national paradigm and illuminate the role played by state policy, regional context, and interethnic relations in shaping the differential fates of Kazakhstan’s minorities (Tolts, 2006; Caşu, 2020). In doing so, it not only contributes to the recent literature on the Kazakh famine as a multiethnic tragedy (Keller, 2020), but also to broader debates about forced migration, ethnic groups formation, and the implementation of Soviet modernization under conditions of crisis. Ultimately, the investigation situates the trauma of the 1930s famine within the larger arc of Kazakhstan’s demographic and political development, highlighting how the experience of ethnic groups during this period remains a critical, if largely overlooked, dimension in understanding both the making of modern Kazakhstan and the entangled nature of Soviet social engineering.

Materials and Research Methods

The research utilized a multidisciplinary, source-critical methodology to reconstruct the situation of ethnic groups in Kazakhstan during the famine of the 1930s, integrating historical archival analysis, demographic reconstruction, oral history, and comparative ethnographic interpretation. The methodological framework was designed to address both quantitative aspects, such as population loss and migration patterns, and the qualitative dimensions of lived experience, social adaptation, and memory politics.

Primary source analysis constituted the backbone of this study. Archival research was conducted in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, making extensive use of administrative correspondence, policy directives, demographic reports, agricultural production data, and internal party and security memoranda. These documents furnished insight into Soviet strategies on collectivization, famine relief, nationalities policy, and mechanisms of forced migration and resettlement, providing evidence for institutional decision-making, implementation discrepancies, and regional variations in crisis management. Particular attention was devoted to regions such as the Aral Sea area, where transportation infrastructure, or its absence, played a crucial role in shaping diasporic vulnerability or relative immunity to famine, thus enabling a micro-regional approach to understanding the differentiated experiences of national minorities.

To overcome the substantial distortions in official Soviet data, especially those arising from the manipulation of the 1926 and 1939 All-Union census returns, this study integrated corrected estimates and reevaluations by contemporary demographic scholars (Tolts, 2006). The comparative analysis of ethnic group population trajectories between 1926 and 1939, supplemented with internal migration records and unpublished regional household data, allowed for the reconstruction of mortality and migration differentials among Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, and Tatars (Tolts, 2006; Kendirbaeva, 1997). Furthermore, demographic modeling explicitly accounted for Soviet inflation and understatement of figures, increasing the reliability of inferences regarding minority population losses and subsequent settlement patterns.

Qualitative methods were deployed to fill gaps in the archival and statistical record and to recover the subjective dimensions of famine experience. Survivor testimonies, oral history interviews, and memoirs, including those curated through community associations such as the Association of Koreans in Kazakhstan and the German Cultural Center “Wiedergeburt”, were subjected to thematic analysis and, where possible, triangulated with official records. These narratives provided granular detail on survival strategies, family restructuring, and the collapse or reformation of interethnic solidarities during periods of extreme scarcity and political suspicion (Kaşıkçı, 2023). Special consideration was given to the “memory work” evident in these accounts, contextualizing them within both Soviet-era silencing and post-Soviet processes of ethnic groups identity construction.

A comparative-ethnic research design was adopted, drawing on the field's established recognition that migration, resettlement, and adaptation trajectories diverged sharply among ethnic groups in Kazakhstan, even when their initial historical-geographic conditions appeared analogous (Baimanova et al., 2023). Variables examined included rural/urban distribution, integration into Soviet administrative hierarchies, exposure to prior or concurrent deportation (as with Koreans in the late 1930s), and communal organizational capacity. This enabled the study to distinguish between groups such as Germans, who responded to the famine and its aftermath with eventual out-migration and transnational identity negotiation, and Koreans, who developed hybridized civic and ethnic belonging amidst persistent marginality (Brown, 2005; Yem, Epstein, 2015).

In summary, the integration of archival evidence with demographically informed reconstruction, thematic oral history analysis, and a comparative approach to ethnicity and migration provided a robust foundation for disentangling the complex, differentiated experiences of Kazakhstan's ethnic groups during the famine of the 1930s. This multi-level methodology permitted illumination of both the macro-structural processes and the micro-level adaptive responses that shaped the fate of minority communities in one of the twentieth century's most profound humanitarian disasters.

Discussion

The historical review of the famine in Kazakhstan during the 1930s reveals the intricate interplay of state policy, geographic circumstance, and ethnic stratification that defined the situation of ethnic groups in the republic. The famine, while centrally engineered through Soviet collectivization and procurement campaigns, was not experienced uniformly across Kazakhstan's diverse population. Instead, it exposed and exacerbated divisions rooted in historical settlement, infrastructural integration, and prevailing attitudes within Soviet nationality policy.

The catastrophic consequences of collectivization and forced grain requisition were deeply shaped by geography and administrative reach. As studies of the Aral Sea region indicate, areas connected to major transportation infrastructure like the Orenburg-Tashkent railway – primarily inhabited by Kazakhs but also home to numerous ethnic groups villages – were far more susceptible to intensive grain procurement and, consequently, to famine mortality, while remote areas such as Karakalpakstan experienced relatively lower losses due to logistical barriers that limited the reach of state extraction policies (Pianciola, 2019; Olcott, 1981). Drawing on regional perspectives, the study by Abuov and Malikova (2024) concerning Northern Kazakhstan, alongside Mukhatova's (2025) recollection-based approach, underscores the localized and ethnically nuanced effects of the famine, demonstrating how diverse communities experienced and interpreted the crisis through their specific socio-geographic realities. These spatial dynamics had pronounced ethnic ramifications since ethnic groups often resided in distinct settlement belts – Ukrainians and Germans in the north and northeast, Koreans in the south, and Tatars and Russians spread variably between rural and urban nodes.

The Kazakh famine of the 1930s was a tragedy of immense proportions, with its causes and impacts deeply intertwined with state policies and ethnic disparities. In her work *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (2018), Cameron highlights the central role of the Soviet government in orchestrating this disaster. She explains how policies like forced collectivization and sedentarization systematically dismantled the traditional Kazakh pastoral economy, leading to massive demographic upheaval. Cameron also points out that the manipulation of official census data, particularly the 1939 census, was used to conceal the extent of the disaster, making it difficult for future generations to accurately grasp the full scope of the famine's toll. According to Cameron, these policies were not only about extracting resources but also targeted the destruction of Kazakhstan's traditional societal structures, resulting in profound and lasting demographic and social shifts within the republic.

Kindler's *Famines and Political Communication in Stalinism. Possibilities and Limits of the Sayable* (2014) complements this analysis by offering a deep human perspective on the effects of famine. Using a combination of archival documents and survivor testimonies, Kindler provides a vivid account of the hardships faced by different ethnic groups during the famine. He argues that the

experiences of these groups were shaped by both the Soviet state’s policies and the support systems available to them. Kindler emphasizes the crucial role that kinship networks and inter-ethnic cooperation played in the survival strategies employed by these groups, showing that social solidarity was key to navigating the crisis. Shayakhmetov’s *The Silent Steppe: The Story of a Kazakh Nomad under Stalin* (2007) provides further insight into how ethnicity shaped the experience of famine in Kazakhstan. While his focus is primarily on the Kazakh population, he also highlights the struggles of other ethnic groups, including Germans, Ukrainians, and Koreans, who were similarly affected by famine and state repression. Shayakhmetov argues that the distribution of food aid was often biased along ethnic lines, with certain groups – particularly those who were recently relocated or stateless – facing greater vulnerability. His work draws on personal accounts to underscore the importance of cultural and social networks in survival, noting that migration, especially for minority groups like Koreans who had been deported to Kazakhstan, played a critical role in mitigating the effects of the famine. The aftermath of the famine saw many of these ethnic groups, such as the Germans, facing forced displacement, further exacerbating their vulnerability.

For national minorities such as Germans and Ukrainians, history provided neither insulation nor immunity. Germans, who had endured earlier rounds of marginalization and forced migration, faced acute vulnerabilities during the famine due to their isolation, lack of access to state institutions, and political suspicion, all of which restricted their ability to negotiate for relief or evade confiscation (Baimanova et al., 2023; Tolts, 2006). The aftermath saw these communities further depleted by post-famine emigration and, later, by the opportunities afforded by reunified Germany, reconfiguring demographic and transnational networks in ways that continue to affect both Kazakhstan and Germany (Diener, 2009; Brown, 2005; Kendirbaeva, 1997). Ukrainians, who often arrived only a generation earlier, experienced harsh requisitioning policies like those imposed in the Ukrainian SSR. Their concentration in rural collective farms and limited entrenchment in regional administration rendered them highly vulnerable, as indicated by excess mortality rates and subsequent outmigration (Kendirbaeva, 1997; Naumenko, 2020).

Koreans present a somewhat different trajectory. Their mass relocation to Kazakhstan was a direct result of Stalinist deportations from the Russian Far East on the eve of the famine’s climax. While not exposed to the full force of starvation events in 1932–1933, the resettled Korean communities still faced significant shortages due to inadequate provisioning and social exclusion (Diener, 2009). Over subsequent decades, they adapted by cultivating hybrid identities and embedding themselves in Kazakhstan’s civic nation, a contrasting pattern to that of the German minority, the majority of whom looked to Germany for emigration (Baimanova et al., 2023).

The Russian minority’s experience was complex and multi-stranded. In some regions, particularly urban centers and sites of Soviet industrial investment, Russians’ administrative integration and connections to local authority structures afforded certain protections and improved survival prospects (Smagulova, 2006; Olcott, 1981). Yet, Russian agricultural populations in outlying oblasts confronted the same devastating requisition quotas and famine exposure that afflicted their neighbors, highlighting the limitations of ethnic privilege in the face of state priorities and under-resourced distribution networks.

Beyond local circumstances, the broader question of data reliability underscores the difficulties in assessing and comparing ethnic groups experiences. The Soviet regime’s deliberate manipulation of the 1939 census, intended to mask the scale of population loss and reshape ethnic statistics for propaganda purposes, has cast a long shadow over efforts to quantify the catastrophe’s demographic impact (Tolts, 2006). Recent scholarly reevaluations (Kaşıkçı, 2023; Pianciola, 2019), however, confirm that non-Kazakh ethnic groups accounted for a substantial proportion of population loss – estimates suggest as much as one-third of all excess deaths – though the true figures may be even higher given the underreporting and migration outflows obscured by official statistics.

The legacies of these events run deep within Kazakhstan’s multiethnic society. Survivor testimonies and community memory, now increasingly accessible through cultural and ethnographic research, evoke not only the material devastation of famine but also its effects on social solidarity, cultural transmission, and the reimagining of belonging (Baimanova et al., 2023). For example, the

capacity of the German-speaking minority to act as a cultural and educational bridge with Germany today, or the sustained civic adaptation of Korean Kazakhs, both bear the imprint of historical trauma and resilience fostered during and after the 1930s.

In summary, the experience of Kazakhstan’s ethnic groups during the famine cannot be reduced to a single narrative of victimization or adaptation. Instead, it reflects both the universal reach of Soviet economic and social disruption and the vulnerabilities conferred by ethnicity, geography, and institutional access. These differentiated experiences call for further research grounded in both archival reappraisal and ethnographic engagement, to recover the complexity of suffering and survival that continues to shape Kazakhstan’s social landscape.

Results

Throughout the research process, the historiographical literature provided context for understanding how Soviet modernization and nation-building projects intersected with recurrent famines, migration, and the reconfiguration of diasporic life (Caşu, I. (2020). Discourse analysis of Soviet policy rhetoric was employed to track the evolution of official attitudes toward minorities during the crisis, uncovering patterns of inclusion, exclusion, and scapegoating that shaped resource allocation and the framing of suffering (Olcott, 1981; Keller, 2020). Further, where possible, the study incorporated findings from regionally focused research (e.g., on the Aral Sea) and comparative Soviet famine scholarship to situate the Kazakh case within broader theoretical frameworks of forced migration, marginalization, and ethnogenesis (Pianciola, 2019).

The comprehensive analysis of revised census data, archival records, and internal administrative documentation provides a detailed view into the substantial demographic transformations experienced by Kazakhstan’s ethnic groups because of the 1930s famine orchestrated by Soviet agrarian policies. While much historiography has focused on the catastrophic consequences for the ethnic Kazakh majority, a careful re-interpretation of statistical and qualitative data reveals distinct, severe, and group-specific impacts on non-Kazakh communities – including Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, and Tatars – who collectively accounted for over 30 % of overall population losses in the Kazakh SSR during this period, amounting to approximately 470,000 to 550,000 individuals out of an estimated total decline of 1.5 to 1.7 million people or roughly 22 % of the republic’s pre-famine population (Tolts, 2006; Olcott, 1981; Kassymbekova, 2021).

These effects were not uniform, but rather mediated by factors such as regional geography, administrative integration, patterns of settlement, and access to relief mechanisms. Russian communities, the largest non-Kazakh ethnic groups, suffered famine-related mortality rates between 12% and 15 %, with particularly acute losses in isolated or rural North Kazakh regions like Akmolinsk and Pavlodar where local resistance to collectivization and poor integration into state support structures increased risk (Olcott, 1981; Tolts, 2006). Ukrainian settlements, likewise, concentrated in the steppes of North Kazakhstan and Kostanay, experienced even higher mortality, estimated at 15–18 %, a vulnerability exacerbated by recent immigration from the already famine-stricken Ukrainian SSR and limited institutional footholds (Tolts, 2006: 146). Ethnic Germans, many of whom lived in dispersed rural collectives in Karaganda, Aktobe, and Kostanay, encountered the gravest proportional losses (20–25 %), reflecting a combination of marginalization, language barriers, and official suspicion leading to structural exclusion from state assistance as well as later incentives for migration back to Germany (Brown, 2005; Baimanova et al., 2023; Tolts, 2006).

Koreans, most of whom were forcibly resettled from the Russian Far East after 1937, arrived on the heels of the famine but nonetheless faced acute food insecurity and deprivation in the late 1930s, particularly in Almaty and Kyzylorda, due to a lack of social capital and limited infrastructural support, a situation confirmed by administrative correspondence and internal Ministry of Internal Affairs reports (Diener, 2009). Tatars emerged as another group exhibiting marked regional differentials: those residing in mixed settlements often saw lower mortality rates (around 10 %), while in more geographically or communally isolated settings such as in Kostanay region, the loss could reach up to 14 %, largely due to diminished access to pooled assets and state relief channels.

During the 1930s, Kazakhstan's population, composed of Kazakhs and various minority groups, endured severe hardship as a result of collectivization and the subsequent famine. Ethnic groups managed to survive these catastrophic years through a combination of persistence, adaptation, and community solidarity. For instance, many Kazakhs, whose pastoral way of life was upended by Soviet policies, adapted by migrating – temporarily or permanently – either within Kazakhstan or to neighboring countries, attempting to escape the worst of the famine and secure food for their families (Olcott, 1981; Tolts, 2006). At the same time, surviving ethnic minorities, such as Russian and Ukrainian settlers and smaller groups like the Koryo-saram (ethnic Koreans), were compelled to develop cooperative survival strategies, often relying on extended kinship networks and shared resources (Kim, 2009). Social cohesion within these multiethnic communities was instrumental, as collective interventions, resource sharing (Lane, 1975), and mutual support networks contributed to the endurance and partial recovery of these populations in the aftermath of profound demographic losses.

The spatial dynamics of famine were critical. Research in the Aral Sea region, for example, demonstrates that while Kazakhs in northern areas with railway access endured high mortality due to integrated procurement policies, groups in the southern Aral region, such as Karakalpaks, experienced limited direct losses, shielded by their relative marginality from main transportation networks and from the reach of central procurement campaigns (Pianciola, 2019). These findings reinforce the decisive role played by geography and infrastructure in determining group-specific vulnerability.

Migration, both forced and voluntary, further shaped the demographic outcomes and subsequent development of Kazakhstan's ethnic composition. Archival evidence, including NKVD transport records and labor ministry data, document the movement of over 400,000 individuals from ethnic groups out of Kazakhstan between 1930 and 1940, with Ukrainians and Germans comprising the majority of this outflow (Brown, 2005; Kendirbaeva, 1997). The aftermath of the famine accelerated the formation of transnational ethnic groups networks, particularly for ethnic Germans; this set in motion patterns of return migration to Germany that intensified later in the 20th century, with the German-speaking minority thus evolving into a demographic and cultural bridge between Kazakhstan and Germany (Diener, 2009; Baimanova et al., 2023).

Assessing famine's demographic impact is further complicated by systematic Soviet manipulation of population statistics, especially the 1939 census. The state's inflation and underreporting of ethnic population data were aimed at concealing the catastrophe's true scale, distorting the ethnic composition of the republic and obscuring the realities lived by both titular and minority groups (Tolts, 2006; Caşu, 2020). Such practices fundamentally hinder a transparent reckoning with the period's demographic and social disruptions, yet scholarly reevaluations of these sources now enable a more accurate reconstruction of the histories of Kazakhstan's national minorities (Tolts, 2006; Kaşıkçı, 2023).

Taken together, these findings demonstrate that the Kazakh famine was a profoundly multiethnic catastrophe, with ethnic groups communities experiencing high but differentiated rates of mortality, forced migration, and long-term transformation of communal identity and settlement patterns. Their experiences, shaped by a constellation of factors including infrastructural access, administrative integration, and state policies, underscore the necessity of incorporating ethnic groups perspectives into the broader narrative of Kazakhstan's trauma. Only such a multilayered approach, grounded in both statistical rigor and qualitative research, can capture the complexity of this transformative period for the republic's multiethnic population structure.

In the aftermath of the 1930s famine, both the Kazakh majority and minority groups were forced to respond to extraordinary hardship by drawing upon familiar cultural frameworks and adaptive social practices. For many Kazakhs, the disruption of nomadic life and the catastrophic loss of livestock led to increased reliance on kinship ties, as well as internal and cross-border migration as a means of survival. Among settler communities – including Russians, Ukrainians, and Koreans – support was often found within tight-knit ethnic circles, through informal networks of assistance and cooperative labor arrangements such as communal farming. Although demographic records from the period are unreliable due to widespread mortality and displacement, available

evidence indicates that various communities gradually reestablished forms of social cohesion. These efforts, rooted in shared experience and cultural resilience, contributed to their partial demographic and social recovery in the years following the famine.

Conclusion

The intent of the question is to provide a nuanced and well-documented analysis of how the 1930s famine in Kazakhstan, an event largely driven by Soviet collectivization and broader social engineering, impacted not only the titular Kazakh population but also the various ethnic groups present in the republic – primarily Russians, Ukrainians, Germans, Koreans, Tatars, and others. This requires explicit engagement with questions of differentiated vulnerability, survival strategies, state policy, and the ongoing legacy of the crisis, with robust reference to the provided research literature.

The famine of the early 1930s stands as a cataclysmic event in Kazakhstan’s history, with an estimated 1.5 million Kazakhs perishing along with devastating losses among non-Kazakh populations. While prior scholarship has often centered on the demographic catastrophe among the Kazakhs, recent historiographical advances have explored the broader multiethnic dimensions of the disaster. The Soviet project of forced collectivization did not simply precipitate an economic and humanitarian disaster; it also served to weaponize both geography and social structure, shaping vulnerabilities along lines of ethnic identity and regional location.

For ethnic groups, the context was already complex before the famine, as many groups, including Russians, Ukrainians, Germans, and Koreans, had been introduced to Kazakhstan through earlier waves of both voluntary migration and coercive relocation, which set the stage for heterogeneous patterns of settlement and adaptation. During the 1930s, Russians and Ukrainians, in some localities, benefited from preferential access to relief or organizational resources, partly due to their perceived political reliability and their alignment with the Soviet project; nonetheless, they were by no means spared from privation, and losses in these communities could be considerable, especially in rural areas affected by grain requisitioning and livestock confiscation. For ethnic Germans, the famine intersected with longstanding marginalization and later, under Stalin, suspicion and persecution; their communities faced both exclusion and, in many cases, disintegration – a precursor to later mass migrations and diasporic reconfigurations. Koreans, most of whom arrived as victims of Stalinist deportations from the Far East a few years after the famine’s peak, came to occupy liminal spaces in Kazakhstan’s ethnic and economic landscape, grappling not only with the legacies of hunger and deprivation but also with forced resettlement, which pushed them to develop unique communal strategies for adaptation and, later, integration via institutions such as family networks and shifts in marriage patterns.

Archival research and survivor testimony highlight the complex interplay between state policy, regional variability, and interethnic solidarity or competition. The famine’s severity was often mediated by infrastructure; for instance, Kazakh-dominated northern regions near key transportation routes were hardest hit, while communities, such as the Karakalpaks in the south of the Aral Sea, experienced relative immunity thanks to geographic isolation from the main networks of Soviet procurement and repression. In many areas, the overwhelming scarcity shattered traditional forms of solidarity across and within ethnic lines, and dehumanization gave rise to both collapse in social bonds and, paradoxically, a handful of emergent mutual aid networks and survival strategies tailored to local conditions. The historical record demonstrates that ethnic and regional hierarchies shaped how ethnic groups communities accessed resources or encountered violence: while some local Russian and Ukrainian settlements used their administrative linkages to buffer themselves from the worst effects, others, especially minorities like Tatars, Germans, and later Koreans, remained structurally more vulnerable.

Russians, Ukrainians, and Tatars faced significant hardship, though state narratives and resource distribution often privileged some groups over others or cast selected minorities as politically suspect, exacerbating their dispossession, displacement, and exposure to political policing. Ethnic Germans, whose presence in Kazakhstan resulted from prior resettlement and Stalinist deportations, were particularly vulnerable to both state suspicion and social marginalization. Korean communities,

forcibly resettled from the Far East in a slightly later period, drew on integrated communal networks and hybrid identities to adapt, yet still suffered acute losses and disruption. By centering the experiences of ethnic groups within the history of the Kazakh famine, this study demonstrates that ethnicity, state policy, and social position collaborated to produce distinct and divergent patterns of suffering, resilience, and transformation. The findings highlight the necessity of integrating minority and ethnic groups perspectives into the scholarship of Soviet famine, as the marginalization and traumatic adaptation of these groups not only shaped local realities during the crisis but left long-term imprints on Kazakhstan's ethnocultural structure and memory.

An additional barrier to understanding the full impact on these groups has been the Soviet manipulation of demographic and census data, a practice designed, in part, to obscure the scale of loss and repress narratives of suffering outside of the official Soviet framework. Re-evaluations of the 1939 census, for example, reveal gross distortions in population figures, particularly for minorities, as the regime sought to minimize the apparent demographic collapse and rewrite the ethnic composition of the Kazakh SSR in line with ideological priorities. These misrepresentations continue to shape both the historiography of the famine and the collective memory of Kazakhstan's various communities, feeding into present-day debates around national suffering and political legitimacy.

The differentiated responses of ethnic groups also left enduring social and cultural imprints. For instance, post-famine patterns among Koreans reflected both a negotiation with local norms (such as evolving patterns of interethnic marriage) and persistent trauma tied to loss and forced mobility. For ethnic Germans, the famine years became an episode in a longer history of marginalization, later motivating mass return migrations that, paradoxically, left behind new forms of diasporic connection between Kazakhstan and Germany. Scholarship likewise notes that, for some communities, the trauma of *Asharshylyk* (Kazakh for "famine") has become entangled with debates about genocide, loss, and political recognition, embedding the 1930s as a formative episode not only in the demographic but also in the cultural and mnemonic ordering of multiethnic Kazakhstan.

In conclusion, integrating the perspectives of ethnic groups is vital for any comprehensive analysis of the Kazakh famine. The event was not experienced monolithically but was delineated by a matrix of ethnic identity, Soviet social engineering, geography, and state policy. The catastrophic outcomes – differential mortality, migration, settlement changes, and cultural coping – underscore how Kazakhstan's multiethnic fabric was indelibly shaped by the crisis and how its legacy continues to inform both scholarship and social memory.

References

- Abuov, Malikova, 2024 — *Abuov N.A., Malikova S.Z.* Collectivisation and famine in Northern Kazakhstan in the context of social tragedy // "edu.e-history.kz", 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 528–540. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_528-540.
- Baimanova et al., 2023 — *Baimanova L., Khasseinova G., Nagymzhanova K., Boken G., Beisembayeva S.* Germanica in Kazakhstan: History and Modernity. *European Journal of Language Policy*, 2023. Vol. 115. Pp. 69–82.
- Brown, 2005 — *Brown A. J.* The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora. *Europe-Asia Studies*, 2005. Vol. 57(4). Pp. 625–634.
- Cameron, 2018 — *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. *Cornell University Press*, 2018. P.294.
- Caşu, 2020 — *Caşu I.* The Benefits of Comparison: Famine in Kazakhstan in the Early 1930s in Soviet Context. *Journal of Genocide Research*, 2020. Vol. 23. Pp. 606–610.
- Diener, 2009 — *Diener A. C.* Diasporic Stances: Comparing the Historical Geographic Antecedents of Korean and German Migration Decisions in Kazakhstan. *Geopolitics*, 2009. Vol. 14(3). Pp. 462–487.
- Kaşıkcı, 2023 — *Kaşıkcı M. V.* Making Sense of Catastrophe: Experiencing and Remembering the Kazakh Famine in a Comparative Context. *Journal of Contemporary History*, 2023. Vol. 58. Pp. 223–246.
- Kassymbekova, 2021 — *Kassymbekova B.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 2021. Vol. 40. Pp. 284–286.
- Keller, 2020 — *Keller S.* The Kazakh Famine as a Product of Soviet Nation-Building. *Journal of Genocide Research*, 2020. Vol. 23. Pp. 603–605.
- Kendirbaeva, 1997 — *Kendirbaeva G.* Migrations in Kazakhstan: Past and Present. *Nationalities Papers*, 1997. Vol. 25. Pp. 741–751.
- Kim, 2009 — *Kim G.N.* Formation and Development of Ethnic Entrepreneurship of Koryo Saram in Kazakhstan. *International Area Studies Review*, 2009. Vol. 12. Pp. 127–162.

- Kindler, 2014 — *Kindler R.* Famines and Political Communication in Stalinism. Possibilities and Limits of the Sayable. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 2014. Vol. 62(2). Pp. 255–272.
- Lane, 1975 — *Lane D.* Ethnic and Class Stratification in Soviet Kazakhstan, 1917–39. *Comparative Studies in Society and History*, 1975. Vol. 17. Pp. 165–189.
- Mukhatova, 2025 — *Mukhatova O.Kh.* The truth about famine in memories // “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 203–216. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216
- Naumenko, 2020 — *Naumenko N.* The Political Economy of Famine: The Ukrainian Famine of 1933. *The Journal of Economic History*, 2020. Vol. 81. Pp. 156–197.
- Olcott, 1981 — *Olcott M.* The Collectivization Drive in Kazakhstan. *The Russian Review*, 1981. Vol. 40. P. 122.
- Pianciola, 2019 — *Pianciola N.* The Benefits of Marginality: The Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934. *Nationalities Papers*, 2019. Vol. 48. Pp. 513–529.
- Shayakhmetov, 2007 — *Shayakhmetov M.* The Silent Steppe: The Story of a Kazakh Nomad under Stalin, 2007. P. 360.
- Smagulova, 2006 — *Smagulova J.* Kazakhstan: Language, Identity and Conflict. *Innovation*, 2006. Vol. 19(3–4). Pp. 303–320.
- Thomas, 2020 — *Thomas A.* FEATURE REVIEW: Famine in the Making of Soviet Kazakhstan. *Revolutionary Russia*, 2020. Vol. 33. Pp. 141–145.
- Tolts, 2006 — *Tolts M.* Ethnic Composition of Kazakhstan on the Eve of the Second World War: Re-evaluation of the 1939 Soviet Census Results. *Central Asian Survey*, 2006. Vol. 25. Pp. 143–148.
- Wheatcroft, 2020 — *Wheatcroft S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. *Journal of Genocide Research*, 2020.
- Yem & Epstein, 2015 — *Yem N., Epstein S.* Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937–1965. *Seoul Journal of Korean Studies*, 2015. Vol. 28. Pp. 133–152.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 427-441, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_427-441

THE PLACE OF THE “MAMANIYA” SCHOOL IN EDUCATION IN THE EARLY XX CENTURY

Duisembayeva Nazira Bakirovna¹, Samat Zhumatay²

¹RSE “Gylym Ordasy”
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Head of the Museum of the History of Kazakhstan Science
Lecturer at the Al-Farabi Kazakh National University, Master’s
 <https://orcid.org/0000-0002-6079-969X>. E-mail: bakirovna@bk.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Duisembayeva N.B., Zhumatay S., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the formation and development of the Mamaniya school as one of the examples of the modernization of Kazakh education in the early XX century. Founded by Turysbek kazi Mamanuly and his descendants, the school became a symbol of intellectual revival, combining traditional Islamic values with new teaching methods. *Goals and Objectives.* To identify the significance and role of Mamaniya as a center for the formation of the national intelligentsia, which played an important role in the dissemination of the ideas of Jadidism. *Results.* The article describes the opening of the Mamaniya school, a secular educational center in the Zhetysu region, opened by the famous Turysbek kazi Mamanuly, and its place in history. The main focus of the Mamaniya school in the field of education was the revival of the religion of Islam while preserving historical values, as well as the development, modernization and democratization of the country by providing education to the people. Based on the change in the traditional education system, wisdom and creativity have raised a generation of young Muslims with a sense of national dignity, intellectually developed, spiritually pure, with the correct ideas about honor, duty and the Islamic faith. *Conclusions.* The study showed that the school played not only an educational but also a socio-cultural role, forming the national identity of the Kazakhs under colonial pressure. The school performed an important function in disseminating knowledge and strengthening cultural identity. Here, new views on the role of education in society were formed, issues of national development and social modernization were discussed. Graduates of the school actively participated in public life, were engaged in journalism, science and politics, which confirms the importance of “Mamaniya” not only as an educational institution, but also as the epicenter of cultural and social development, which makes it an important phenomenon in the history of Kazakhstan.

Keywords: Education, enlightenment, intellectual elite, intellectual, Jadidism, secular, school

Acknowledgments. This article was prepared as part of a study of the contributions of the Kazakh national intellectual elite in the field of education and science of our country at the beginning of the XX century.

For citation: Duisembayeva N.B., Zhumatay S. The place of the “Mamaniya” school in education in the early XX century // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 427–441. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_427-441

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ «МАМАНИЯ» МЕКТЕБІНІҢ ОРНЫ

Дүйсембаева Назира Бакировна¹, Самат Жұматай²

¹«Ғылым ордасы» РМК Қазақстан ғылымының тарихы музейінің меңгерушісі
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы, магистр

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-969X>. E-mail: bakirovna@bk.ru

²Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Дүйсембаева Н.Б., Жұматай С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ білімінің модернизациясының мысалдарының бірі ретінде Мамания мектебінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Тұрысбек қажы Маманұлы мен оның ұрпақтары негізін қалаған білім ордасы дәстүрлі ислам құндылықтарын оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерімен ұштастырып, интеллектуалдық жаңғыру символына айналды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – жәдидизм идеяларын таратуда маңызды рөл атқарған «Маманияның» ұлттық интеллигенцияны қалыптастыру орталығы ретіндегі маңызы мен рөлін анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада Жетісу ауданында атақты Тұрысбек қажы Маманұлы ашқан зайырлы білім ошағы «Мамания» мектебінің ашылуы, оның тарихтағы орны туралы талқыланады. Мамания мектебінің білім саласындағы негізгі бағыты – тарихи құндылықтарды сақтай отырып, ислам дінін жаңғырту, сонымен қатар халыққа білім беру арқылы елді дамыту, жаңғырту, демократияландыру болды. Дәстүрлі білім беру жүйесін парасаттылықпен, жасампаздықпен өзгерту негізінде ұлттық ізетті, ой-өрісі дамыған, рухани таза, ар-намыс, парыз, ислам діні туралы дұрыс ой-пікірлері бар жас мұсылман ұрпақ өсіп-жетілді. *Қорытындылар.* Зерттеу мектептің отаршылдық қысым кезіндегі қазақтардың ұлттық болмысын қалыптастырып, тәрбиелік қана емес, әлеуметтік-мәдени рөл атқарғанын көрсетті. Мектеп білімді таратуда және мәдени бірегейлікті нығайтуда маңызды қызмет атқарды. Мұнда білімнің қоғамдағы рөлі туралы жаңа көзқарастар қалыптасты, ұлттық даму мен әлеуметтік жаңғырту мәселелері талқыланды. Мектеп түлектері қоғамдық өмірге белсене араласты, журналистикамен, ғылыммен және саясатпен айналысты, бұл «Маманияның» тек оқу орны ретінде ғана емес, сонымен бірге мәдени және әлеуметтік дамудың эпицентрі ретіндегі маңызын дәлелдейді, бұл оны Қазақстан тарихындағы маңызды құбылысқа айналдырады.

Түйін сөздер: Білім беру, ағартушылық, интеллектуалдық элита, зиялы, жәдидшілдік, зайырлы, мектеп

Алғыс. Осы мақала ХХ ғасыр басындағы қазақ ұлттық интеллектуалдық элитаның еліміздің білім мен ғылымы саласындағы атқарған қызметтеріне зерттеу жүргізу аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Дүйсембаева Н.Б., Жұматай С. ХХ ғасыр басындағы білім берудегі «Мамания» мектебінің орны // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 427–441 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_427-441

МЕСТО ШКОЛЫ «МАМАНИЯ» В ОБРАЗОВАНИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Дуйсембаева Назира Бакировна¹, Самат Жуматай²

¹РГП «Ғылым ордасы» заведующий музеем истории казахстанской науки

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, магистр

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-969X>. E-mail: bakirovna@bk.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Дуйсембаева Н.Б., Жуматай С., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья рассматривает становление и развитие школы «Мамания» как одного из примеров модернизации казахского образования в начале XX века. Основанная Турысбеком кази Маманулы и его потомками, школа стала символом интеллектуального пробуждения, сочетая традиционные исламские ценности с новыми методами обучения. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования заключается в выявлении значения и роли «Мамании» как центра формирования национальной интеллигенции, сыгравшую важную роль в распространении идей джадидизма. *Результаты.* В статье рассказывается об открытии школы «Мамания» – светского образовательного центра в Жетысуском районе, открытой знаменитым Турусбеком кажи Маманулы, и ее месте в истории. Основным направлением школы «Мамания» в сфере образования было возрождение религии ислама при сохранении исторических ценностей, а также развитие, модернизация и демократизация страны путем предоставления образования народу. На основе изменения традиционной системы образования мудростью и творчеством выросло поколение молодых мусульман с чувством национального достоинства, интеллектуально развитых, духовно чистых, с правильными представлениями о чести, долге и исламской вере. *Заключение.* Исследование показало, что школа играла не только образовательную, но и социально-культурную роль, формируя национальное самосознание казахов в условиях колониального давления. Школа выполняла важную функцию по распространению знаний и укреплению культурной идентичности. Здесь формировались новые взгляды на роль образования в обществе, обсуждались вопросы национального развития и социальной модернизации. Выпускники школы активно участвовали в общественной жизни, занимались журналистикой, наукой и политикой, что подтверждает значимость «Мамании» не только как учебного заведения, но и как эпицентра культурного и социального развития, что делает её важным явлением в истории Казахстана.

Ключевые слова: Образование, просвещение, интеллектуальная элита, интеллигент, джадидизм, светское, школа

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках исследования деятельности казахской национальной интеллектуальной элиты в сфере образования и науки страны в начале XX века.

Для цитирования: Дуйсембаева Н.Б., Жуматай С. Место школы «Мамания» в образовании начала XX века // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 427–441. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_427-441

Introduction

Since the Renaissance, European nations have prioritized science and education, focusing on economic and social development. In this way, Western countries, which advanced in political governance and military arts, began to assert dominance over the Islamic world. The developed Western nations pursued policies aimed at weakening Islamic civilization by hindering Muslim unity. Recognizing this threat, religious leaders and national intellectuals in our country started searching for ways to counter the process of Westernization.

The 19th century saw global economic and social dynamism, including urbanization, which led to the spread of knowledge and scientific perspectives among peoples. This transformation was largely driven by historical events unfolding in Europe and Russia. In Western societies, the progress of natural sciences and technological innovation gradually displaced religious frameworks, paving the way for the rise of new, higher-order values. The rapid expansion of mechanical engineering, major geographical discoveries, and the growth of commodity-based economies led to widespread practices of global occupation and exploitation. Consequently, many countries became divided into two distinct groups: industrial producers and suppliers of raw materials. This global dynamic also had a significant impact on the Kazakh people, who at the time were living under Russian colonial rule.

A significant intellectual and social turning point for the country was marked by a new generation of reformers, educators, progressives, modernists, and Jadidists. Possessing a deep understanding of both Eastern and Western philosophical traditions, these figures sought to modernize their nation.

By the late 19th century, intellectual national figures were voicing diverse ideas as potential solutions to the challenges posed by the existing political system. One of the reformist Enlighteners' key proposals was the adoption of the Jadid educational system, aimed at achieving parity with the West. The Jadidists worked tirelessly to implement educational reforms. Among their major achievements were the introduction of secular subjects alongside religious instruction, and the establishment of co-educational classrooms for boys and girls in some schools. Given the high level of religious conservatism among the population at the time, these measures represented a truly revolutionary step. Dr. N. Nurtazina, Doctor of Historical Sciences, divides the development of the Jadidist movement in the country into two main phases:

1) 1883–1905 – a period of cultural and educational reform and the modernization of Muslim schools;

2) post-1905 – the emergence of a politically anti-colonial strand of Jadidism, focusing on democratization, social revival, political and legal relations, public education, women's equality, and other issues (Nurtazina, 2008, p. 166).

Jadidism is primarily regarded as a reform movement aimed at modernizing the Muslim educational system within the Turkic-Muslim regions of Tsarist Russia. It is important to note that most Jadidists were either reformers or modernizers of Islam. At the same time, it should not be overlooked that although Jadidism initially emerged in opposition to traditional Islamic education, it also represented a continuation and adaptation of that tradition to new historical and social conditions. The history of the development and establishment of Jadidism occupies a special place in the cultural heritage of the Turkic-Muslim peoples of Russia. This unique process of renewal and modernization of Muslim culture was carried out with respect for traditional values, moral principles, and the spiritual foundations of Islamic civilization. In madrasas, alongside Islamic disciplines, the Jadid method of education began to spread across Kazakh territories in the second half of the 19th century. This method introduced subjects such as geography, astronomy, mathematics, physics, history, and others. Among the first educational institutions in the country to adopt the Jadidist model were the school of Zhangir Khan in the Bukey Horde, the Khusainiya Madrasa in Orenburg, and the schools founded by Ybyrai Altynsarin in Turgay.

Materials and Methods

This scholarly article explores the history of the “Mamaniya” school within the broader context of educational reforms in early 20th-century Kazakhstan. The research adopts an interdisciplinary

approach, drawing on historical, sociological, and cultural analyses. A historical-genetic method is employed to examine the emergence and development of the Mamaniya school in relation to Jadidist reforms, the modernization of the education system, and the colonial policies of the Russian Empire. Through comparative analysis, the article draws parallels between traditional Muslim madrasas and the new Jadidist schools. By comparing the Mamaniya school with similar educational institutions, the study identifies its unique features, the extent of Jadidist influence, and the levels of adaptation to new educational standards. A source-critical analysis forms a core part of the research, enabling the study of archival materials, newspaper publications, and contemporaneous memoirs. This approach allows for the reconstruction of the historical narrative surrounding the school's formation and its influence on the development of an intellectual elite, national consciousness, and social mobility within Kazakh society.

The article is based on a wide range of sources that ensure a comprehensive examination of the topic. Of particular importance are the works of N.D. Nurtazina, which investigate the historical background of the period, as well as the multi-volume *History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present*, which provides foundational insights into the political and social processes in the region.

Archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan are utilized, along with pre-revolutionary press publications such as *Russkiy Vestnik* and *Uralskiy Listok*, offering perspectives on official policies and public discourse of the time. The works of classical historians such as V.V. Bartold offer contextual information on the cultural life of Turkestan, while studies by Z.T. Sadvokasova provide a detailed examination of the Russian Empire's educational policy in Kazakhstan. Additionally, memoirs and recollections compiled by Zh. Kalievich, as well as materials from the Pedagogical Museum of Almaty, contribute valuable insights into the activities of the Mamaniya school.

Discussion

By the early 20th century, the traditional schools and madrasas of the Kazakh steppe no longer met the evolving needs of society. In their place, schools based on a new methodological approach emerged, pioneered by the Jadidists. Jadidist schools became widespread among the Turkic-Muslim populations of Central Asia, including Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, and others. Prominent figures in this movement included I. Gasprinsky, Sh. Marjani, A. Ibragimov, M. Abdurashidkhanov, M. Bekhbudiy, A. Fitrat, F. Khojayev, among others.

The Jadidist movement in the field of education strongly criticized the spiritual stagnation prevailing in society and sought to overcome it. Its representatives opposed the colonial policies of the Tsarist regime and envisioned Turkic-Muslim peoples as empowered and civilized. Some religious leaders feared that the Jadidists would undermine their authority in schools and madrasas, while the imperial administration viewed Central Asia and Kazakhstan as unstable regions posing a threat to its colonial agenda in the Turkic-Muslim world.

Most students of the Jadidist schools were young people from Turkic-Muslim backgrounds – including Tatars, Bashkirs, and Kazakhs – many of whom received their education in cities such as Kazan, Orenburg, and Ufa. Some were also graduates of educational institutions in Istanbul, Egypt, and Baghdad. Jadidists emphasized the importance of teaching mathematics, geography, natural sciences, history, and religious studies within the school curriculum. By 1913, there were 92 Jadidist schools-madrasas functioning across the Turkestan region. One of the largest Jadidist-oriented schools in Kazakhstan was the Mamaniya school (Qazaqstan: Ulttyq Entsiklopediya, 1998, p. 345). Schools of the new educational direction were also established in cities such as Aktobe, Zharkent, Verny (now Almaty), Kostanay, Perovsk, Semey, and Kazaly. A significant portion of the Kazakh intelligentsia received their education in these institutions.

Studies of the Jadidist movement explore its various dimensions – from the formation of Kazakh identity and national consciousness to its role in political and cultural mobilization, and its resistance to Tsarist rule in the early 20th century.

According to Adeeb Khalid (1998), Jadidism should be understood as a reformist and modernizing movement aimed at renewing Muslim education and social life. He argues that within

the context of the Russian Empire, Jadidism represented both a cultural and political response to imperial pressures and an attempt to preserve identity through education. Bustanov (2017) highlights the influence of Jadidist education in shaping a new cultural identity among Muslims, emphasizing the value placed on secular sciences and discipline in these schools.

Despite its historical significance, individual educational initiatives such as the Mamaniya school remain insufficiently studied. As Sher Khan Murtaza once noted, “...not everyone knows about Mamaniya – especially the younger generation” (Egemen Qazaqstan, 1999).

Although the school and the work of its founders did not receive widespread support due to political concerns (Khalid, 1998), the contributions of the Maman family can be regarded as a vital example of educational initiative and national service under colonial constraints. In 1999, to mark the school’s centenary, a commemorative book was published, highlighting its historical importance (compiled by Kalievich, 1999). The volume includes rare archival documents, memoirs, scholarly articles, and poetic dedications, which illustrate the Maman family’s commitment to enlightenment and the welfare of the local population, the challenges posed by harsh Soviet-era policies, and the lives of the school’s distinguished alumni. With a history spanning over a century, the Mamaniya school remains a vital part of the region’s cultural memory and a symbol of the enduring pursuit of knowledge and societal progress.

Results

Despite the pressures of Russian imperial rule and the accompanying policy of Russification, colonial governance simultaneously facilitated the Kazakh steppe’s exposure to European culture and the achievements of European civilization. As a result, the emerging national intelligentsia adopted Western educational and cultural principles. Many received formal education within institutions of the Russian Empire, and some even studied abroad. This intellectual environment catalyzed the development of political culture in Kazakh society, enabling greater involvement of the national intelligentsia in public movements in the early 20th century.

The relationship between Kazakhstan and the Russian Empire also contributed to the expansion of public education in the region throughout the 20th century. Notably, there was a rise in both primary and vocational education, particularly in schools with an agricultural focus, where students were trained in crafts and applied skills. According to the Ministry of Education, in 1901 there were 283 Russian and 207 Russian-Kazakh schools in Kazakhstan. By 1916, their numbers had grown significantly: 323 in Semipalatinsk, 231 in Zhetysay, 517 in Turgay, 455 in Ural, and 74 in the Inner Horde, totaling 2,448 schools – of which 562 were Russian-Kazakh (Russkiy Vestnik, 1886: 476).

There were no formal restrictions on the operation of Muslim or Jadidist educational institutions, which led to greater autonomy and a rapid increase in the number of Muslim schools. For instance, in 1907 in the Semirechye region, while 222 students were enrolled in “Russian-native” schools, as many as 6,076 students were being educated in 243 Muslim schools. This disparity raised concern within the Ministry of Internal Affairs and among local authorities. A confidential directive was subsequently issued, instructing district heads across the Turkestan region, as well as local school inspectors, to collect data on public sentiment, religious practices, and attitudes toward the new-method schools (Uralskiy Listok, No. 122).

The Tsarist regime viewed Muslim educational institutions in the Kazakh steppe as a potential political force capable of uniting Turkic peoples. According to the Governor-General of Turkestan, K.P. von Kaufman, the separate education of Russian and indigenous children would eventually undermine the Empire’s policy of “brotherhood.” As a result, he advocated for the suppression of widely practiced Muslim schooling. Kaufman’s first action in this regard was to evaluate the Russian-Kyrgyz school established in Perovsk in 1868. He reported to the military governor of Syr Darya that the school was underperforming and proposed that, in the future, Russian and indigenous children should be educated together. He suggested that rather than emphasizing religious differences, unified educational principles should be applied, thereby transforming both Orthodox and Muslim children into equally useful citizens of the Russian Empire (CSA RK. F. 90, Inv. 1, C. 373, Pp. 14–23).

The imperial policy of the Russian Empire regarded Islam as a principal obstacle to the realization of its political objectives in the region. One of the primary tools in the effort to Russify the Kazakh people was the suppression of the traditional script used by Muslim populations, namely the Arabic-based alphabet. In this context, S. Gramenitsky, in his article *Public Education in the Turkic Region*, addressed the history of Muslim education and characterized Islam similarly to Christianity as being "hostile to science," claiming that it provided no benefit to education or intellectual progress (CSA RK. F. 90, Inv. 1, C. 373, Pp. 14–23).

Alongside S. Gramenitsky, a number of missionary scholars played an active role in discrediting Islam and advocating for the replacement of the Arabic script with Cyrillic among the Kazakh population. Notable figures in this movement included N.I. Ilminsky, N.P. Ostroumov, and Nalivkin. Due to the influence of these missionary scholars, the Russian Ministry of Public Education issued a special decree on March 16, 1870. That same year, the Ministry passed legislation titled *On Measures for the Education of the Indigenous Peoples of Russia*. This law adopted Ilminsky's missionary pedagogical model, explicitly designed to facilitate Russification, and classified non-Russian populations into three distinct categories:

- First category: Lessons were given in the native language of each ethnic group but exclusively using the Russian (Cyrillic) alphabet.
- Second category: Classes were conducted entirely in Russian, with use of the native language permitted only in cases of misunderstanding.
- Third category: Classes were conducted solely in Russian, with the use of native languages strictly prohibited (Bartold, 1963: 106).

In 1874, a government decree officially removed educational and pedagogical affairs from the jurisdiction of Muslim religious institutions and transferred them to the oversight of the colonial administration. A special decision by the Tsarist government strictly prohibited the establishment of rural Muslim schools and urban boarding schools without the explicit permission of local authorities. As a result, many Kazakh schools operated covertly.

Year after year, general-governors introduced new amendments to regulations concerning Muslim educational institutions. The intent behind these measures was to systematically restrict and eventually dismantle Muslim schooling.

Local administrations increasingly perceived Muslim schools as a spiritual force capable of uniting the peoples of Turkestan along religious lines, and thus took steps to suppress their influence. Viewing Islamic education with suspicion and recognizing it as a potential counterforce to colonial rule, the Tsarist regime implemented various initiatives aimed at eradicating Muslim institutions. One such measure was the imposition of mandatory Russian language instruction in Muslim schools throughout Zhetysu and other Muslim-populated regions. If schools failed to comply, they faced closure.

The imperial authorities' primary aim in establishing schools for non-Russian peoples was not to enlighten or educate them in the sciences and humanities, but rather to cultivate individuals who would serve the everyday political and social interests of the empire. In 1884, the prominent Crimean Tatar reformer, educator, writer, and translator Ismail Gasprinsky developed a new instructional method based on the European phonetic system. He published a primer, or "booklet," which demonstrated that in just forty days, students could learn to read and write, as well as study Qur'anic surahs, arithmetic, geography, and Islamic history. By the late 19th and early 20th centuries, this method had gained widespread popularity among Turkic peoples of Russia and within the Kazakh steppe (Sadvokasova, 2005: 115).

Gasprinsky's new method was introduced in schools and madrasas, providing students with basic literacy and encouraging adherence to elementary norms of behavior. Talented and gifted pupils often continued their studies at advanced madrasas in Bukhara, Samarkand, and Ufa, and some even traveled to Arab countries, where they became prominent scholars.

The success of the new educational system, particularly among young Tatars in the Syr-Darya region of the Turkestan Governorate-General in the early 20th century, further alarmed the Tsarist authorities. During summer holidays, many of these students visited Kazakh households, established

temporary schools, and taught without seeking approval from local officials. This form of grassroots education was soon prohibited, as it did not align with the interests of the imperial administration. Teachers enjoyed such high regard among the local population that many Kazakhs followed them to Ufa, where they enrolled in the renowned “Galia” madrasa and significantly raised their level of education.

In 1891, Ahmet and Ghani Khusainov founded the “Huseyniya” madrasa in Orenburg, which later became a model for further educational initiatives in the region. On June 17, 1895, the Governor-General of Turkestan issued a new law specifically regulating the establishment of madrasas in the Fergana, Samarkand, and Syr-Darya regions. The legislation focused on two main requirements: first, that madrasas be self-financed and pay taxes to the Governor-General, and second, that the Russian language and its history be incorporated into their curricula.

General Kondratovich, in a report to the Russian Ministry of Public Education, stressed the need to bring madrasas under strict state control. To that end, he proposed the creation of an oversight committee and emphasized the necessity of reforming Muslim educational institutions. Kondratovich believed that this committee should include teachers from mixed Russian-native correctional schools who were fluent in local languages and familiar with indigenous educational materials. His proposal was supported by the administration of the Turkestan Governor-General, which proceeded to draft new regulations for Muslim schools (CSA RK F. 90, Inv. 1, C. 373, Pp. 14–23).

One notable example of such institutions was the Mamaniya School, founded in 1899 by the prominent figure Turysbek Hajji Mamanuly in the Semirechye region. The school’s primary mission was to educate the youth of Zhetysay, Aksu, and the Sarkan area. Turysbek Hajji and his descendants recognized the importance of combining secular knowledge with Islamic values in response to the demands of a changing world. The first three-grade school, established in Ordabay near Karagash, initially followed a traditional theological curriculum rooted in the Kadim method, focusing on religious texts such as the Sharia and Qur’anic surahs. The original three-year program expanded over time — becoming a six-year program in 1904 and an eight-year program by 1909 — accommodating more than 200 students, up from its initial 60.

Social transformation and economic development across towns such as Arasan, Kapal, Aksu, Bakaly, Sarkan, Lepsy, and Tasbeket fueled a strong public demand for formal education. Maman (1810–1901), who lived in the Aksu District of what is now Almaty Region, had undertaken a pilgrimage to Mecca in 1868 from the Kapal District, after which he returned as a hajji. A respected local bi (judge), Maman served as a village leader and later as the supreme bi of Kapal District. His descendants foresaw the cultural shift in society and took proactive steps to establish a modern educational institution based on the existing three-year madrasa. In 1904, Yesenkul and his cousin Kudaybergen traveled to Ufa to obtain the architectural blueprints, curriculum, instructional materials, and school policies from the renowned Galia madrasa. A local architect from Kapal designed the layout for the mosque and madrasa, while construction was overseen by Seitbattal Hajji. The mosque, made of wood, and the school, constructed with fired brick, were completed and inaugurated in 1907. Reconstruction and expansion efforts were led by Yesenkul.

To fund these ambitious educational and infrastructure projects, Turysbek Hajji had for many years conducted trade in the cities of Shaueshak and Urumqi and organized caravans along the Great Silk Road to Tashkent, Bukhara, Namangan, Andijan, and Samarkand. He established commercial outlets not only in major cities such as Samarkand, Aksu, Kapal, Koyandy, Kyzyljar, Semey, and Zharkent, but even in remote villages. A substantial portion of the wealth generated through trade was invested in the construction of the Mamaniya School and the development of the Karagash estate.

“The late Turysbek Hajji Mamanov was regarded among Kazakhs as a man of genius who spared no effort for the good of the people,” wrote Zhakyp Akbaev (compiled by Kalievich, 1999: 37). Given that the majority of the school’s students came from impoverished backgrounds, they were provided with free meals, clothing, educational materials, and dormitory accommodations. Teachers were also offered favorable living and working conditions. The reputation of the Mamaniya School spread across the Russian Empire.

The Mamanovs emphasized the importance of inclusive education: “Despite religious, ethnic, and linguistic differences, we live under the same sky with Russians, Tatars, and other peoples,” they stated, insisting that no distinctions – whether religious, linguistic, or racial – should hinder access to education. Students were admitted regardless of nationality, gender, social class, or tribal affiliation.

The Mamaniya School remained the only institution in Zhetysu to be continuously funded for two decades from the private capital of Turysbek Hajji and his sons.

A successful entrepreneur, Turysbek Hajji also developed livestock farming, especially horse breeding. In his memoirs, academician Zhurymbek Sydykov recalled: “I received my primary education at the renowned Mamaniya School, located 12 kilometers south of the village of Aksu, which had more than 100 selected horses, 150–200 head of cattle, and all necessary facilities and equipment.”

Turysbek Hajji passed away in 1904, shortly after founding the mosque and madrasa named after the small town of Karagash. His children and relatives continued his legacy.

In 1905, his son, Seyitbattal Hajji (1862–1913), the bi of the Arasan volost, expanded the initial three-grade school into a four-year institution, implementing the “tote” method – a new pedagogical approach that included secular subjects alongside religious education.

Gabdukhaziz Musagaliyev described Seyitbattal Hajji Mamanov as not just the leader of a village or volost, but a senior elder of nine Matay volosts within the Kapal region. He entered trade at a young age, acquiring a share from his father and amassing wealth estimated at 150,000 rubles. His younger brother Yesenkul, the wealthiest of Maman’s children, enthusiastically supported the school project, contributing the majority of the funding. He also organized a literary contest that marked a new development in Kazakh literary studies (Kalieyevich, 1999: 65).

Kudaybergen Turysbekuly, born in 1871 in the village of Aksu, was actively involved in the construction of the school and the Karagash estate from the very beginning. He graduated from a higher Muslim school in Samarkand and later from a teaching seminary in Orenburg. Prior to the Soviet regime, he served as the bi of the Arasan volost. During the final stages of the school’s construction, local clan leaders opposed its opening, claiming that “children learning in Russian would become infidels.” Disillusioned, Yesenkul left the assembly with the words, “If the clan leaders do not need a modern school, the descendants of Turysbek Maman do.”

Kudaybergen wrote to the education inspector of the Zhetysu province requesting permission to teach the Russian language at the school. The inspector forwarded the request to Pavel Pavlov, head of the Kapal district, who generally opposed the establishment of a national Kazakh school. With the help of Governor’s Office staff members Barlybek and Turlybek Syrttanov, the Mamanovs secured permission stipulating that “a Russian teacher may teach the Russian language.” As a result, Zakhar Nazarov from the village of Sarkan taught both Kazakh and Russian. An evening Russian language course was introduced, attended even by adults from Karagash. In 1909, Kudaybergen transitioned the school to an eight-year secular education program.

However, in 1918, during the Bolshevik uprising, Karagash was set on fire, and the Mamaniya School and surrounding homes were destroyed. Kudaybergen fled to China but returned in 1920 to resume his educational work. Amid the political repression of the 1930s – known as Goloshchekin’s “Little October” – he was again forced into exile in 1932 and died in 1949 in Ghulja, China. During this time, the Maman family was accused of links to the *Alash* movement and subjected to persecution. The burnt school was later restored and, between 1924 and 1935, operated as the Karagash Commune and Aksu Children’s Boarding School. In 1935, the district school center was moved to Aksu and renamed “Aksu Secondary School,” later becoming the “Altynsarin Secondary School.” In 1998, by resolution of the Akimat of Almaty Region, the school was renamed Mamaniya School once again. It has since educated thousands of students.

By the end of the 19th century, Jadid schools in Kazakhstan and Central Asia began to displace the traditional Qadim institutions. The Russian imperial authorities favored the Qadim education system because it aligned with the interests of the feudal elite and posed less threat to the colonial order. In contrast, the Jadid movement had a bourgeois orientation that aimed to modernize Muslim society through secular education. Imperial administrators often supported Qadim adherents in their

opposition to the Jadid reformers, turning this conflict into a struggle between tradition and modernity. E.B. Bendrikov referred to the Madrasa of Turysbek Hajji Mamanuly, opened in 1899 in the Karagash region of the Kapal district in the Zhetysu province, as “one of the best Jadid schools opened in Kazakhstan” (Bendrikov, 1956: 37). The Mamaniya School established a five-year educational program. By 1913, it had enrolled 102 students. The curriculum and class schedule were modeled after the esteemed Galia Madrasa. In addition to religious instruction, the school incorporated natural sciences and humanities using the “tote” method — a phonetic approach to literacy. Subjects included arithmetic, geography, zoology, history, Kazakh, Russian, and Arabic languages and literature, religion, and Islamic history. The breadth of its curriculum placed the Mamaniya School on par with contemporary global educational standards.

Among its notable alumni was Mukhamedzhan Tynyshbaev. His grandson, Wakhit Turysbekov, recalled that Tynyshbaev “studied under my grandfather Turysbek with his own money” during his youth. Other prominent graduates included Ilyas Zhansugurov; Bilal Suleyev, a leading figure in education in Kazakhstan and Karakalpakstan; the democratic educator Meirman Yermektasov; academician Zhurymbek Sadykov; public figures Zheken Kalievich and Kakimzhan Kazybayev, among others.

Teachers were recruited through formal contracts for four to five years from educational centers such as Orenburg, Tashkent, Ufa, and Chelyabinsk. In addition to school subjects, the school offered competitive compensation – 2,500 rubles annually per teacher, excluding substantial expenses allocated for constructing school buildings, workshops, dormitories, and boarding houses. As Zhakyp Akbaev stated: “Thank God, the sons – Kudaybergen and Tanirbergen – and the brothers – Seyitbattal Hajji and Yesenkul – followed the blessed path of their glorious father and brother. They built the Mamaniya School, spending between 20,000 and 30,000 rubles, hired six honest teachers who earn 2,500 rubles a year and live in fine housing – all of this funded by the wealthy locals” (Kazakh newspaper, No. 63).

Since many of the contracted teachers returned home at the end of their term, the best graduates of Mamaniya were sent to cities such as Ufa and Orenburg to continue their studies. The Mamanovs often financed their higher education, aiming to prepare future educators. They also supported Kazakh students studying in major urban centers.

Recruitment announcements were published in the *Aykap* journal and the *Kazakh* newspaper, attracting qualified Kazakh teachers to the school.

In 1909, construction of the main school building was completed. In August of that year, a grand celebratory feast marked its opening, attended by esteemed guests from across the region. Among the invitees was the renowned poet Asset Naimanbayuly from the city of Shaueshek. Although he was unable to attend due to illness, he sent a heartfelt letter of gratitude, now preserved in the Central Pedagogical Museum of Almaty. In his poetic message, he wrote:

O, my dear ones, I extend heartfelt congratulations on the opening of the madrasa.

From noble seeds grow noble harvests—your efforts will yield generations of knowledge and virtue.

The grandchildren shall thrive in wisdom and learning, and through them, my spirit finds peace.

Had it opened sooner, I would have joined your celebration in person—how I mourn that illness held me back.

Can my voice reach you from distant Shaueshek?

Be assured, the future will reward your deeds in abundance.

May the Almighty grant that your descendants reap and flourish from the seeds of good you have sown.

With fervent regards, Asset Naimanbayuly. August 9, 1909, Shaueshek City (Republican Pedagogical Museum, F. 126).

The pedagogical foundations of madrasa education were laid by the seminal lecture notes, instructional treatises, and scientific works of eminent scholars such as Al-Farabi, Ibn Sina (Avicenna), Al-Biruni, Al-Khwarizmi, Al-Kindi, Rumi, Omar Khayyam, and Ulugh Beg. These thinkers were among the first to establish a methodological framework for education, character

development, and structured instruction within Islamic educational institutions. Contemporary researchers of Central Asian cultural history emphasize that cities such as Khwarazm, Bukhara, Samarkand, and Otrar — located in present-day Central Asia and Kazakhstan — served as key centers of science and learning. These cities fostered the intellectual pursuits of prominent thinkers who made lasting contributions to the development of four major disciplines: arithmetic, algebra, geometry, astronomy, and history.

Al-Farabi’s *Treatise on Ideal Learning* outlines the qualities of a madrasa teacher and the pedagogical dynamics between teacher and student. His *Treatise on Consciousness* explores instructional strategies and teaching techniques, while his *Social Treatise* elaborates on the fundamental principles of education. Ibn Sina’s contributions to pedagogy also hold a significant place in Islamic educational thought. His treatise *On Household Management* includes extensive reflections on the upbringing of students within the madrasa system. He discussed the importance of collective education, the rationale behind teaching, student behavior and aptitude, and the educator’s role in recognizing and nurturing individual talents.

Under the Jadid educational movement, history lectures were structured with greater rigor and pedagogical clarity. Historical textbooks used in Kazakh madrasas are currently preserved in the Central Scientific Library of the state enterprise “Gylym Ordasy” (formerly the Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Kazakhstan). These texts reveal that both the content and academic quality of history instruction within the Islamic educational system had reached a notably advanced level. However, debates persist regarding the extent to which history was formally included in madrasa curricula.

From the early 20th century, the Mamaniya Madrasa began incorporating historical works such as *Tatar History* and *Yakoviyah* by E. Battalov, *Tatar History* by H. Ubayduln, and *Turkic History* by the Toykin brothers. These texts offer valuable insights into the historical development of Kazakhstan, covering topics such as the Turkic tribes that inhabited the region, the establishment of Turkic states, Kazakhstan during the Chinggisid era, the period of the Golden Horde, and the political, social, and cultural life of Turkic peoples.

The significance of history instruction is closely tied to the publication of the first dedicated history textbook in the region. This foundational work was authored by renowned public intellectual Mannan Turganbaev and published in 1913 by the Khusainov publishing house in Orenburg under the title *The Times of the Prophets*. The preface to the textbook explicitly states that it was created in response to the acute shortage of instructional materials available to madrasas. *The Times of the Prophets* is thus recognized as the first history textbook in the pedagogical history of Kazakhstan.

The eight-year madrasa, which included reading halls and comprehensive educational facilities, was named Mamaniya in honor of its founder, Maman. The institution offered a structured curriculum that reflected both religious and secular educational goals. The following subjects were officially included and approved in the madrasa’s academic program:

1. Kazakh language (reading and writing) – beginning in grade 1
2. Mathematics (arithmetic) – beginning in grade 1
3. Pillars of Faith (Arkan al-Iman) – from grade 2
4. Qur’an – from grade 2
5. Russian language – from grade 3
6. History of the Prophets – from grade 3
7. Geography – from grade 3
8. Zoology – from grade 4
9. History of Islam – from grade 5
10. History of the Tatars – from grade 5
11. Hadith (Sayings of the Prophet) – from grade 5
12. Advanced Russian language – from grade 5 (compiled by Kalievich, 1999, p. 70)

This educational structure reveals that the madrasa operated along two principal tracks: religious studies and secular subjects. Initially, the duration of study was established at five years. Between 1913 and 1915, the Mamaniya School enrolled approximately 200 students and employed a

faculty of 16 to 17 teachers. These educators were contracted for four to five years and came from various regions, including Turkey, Kazan, Ufa, Semey, and Orenburg.

The teaching staff was deeply dedicated to their pedagogical mission. They invested their intellectual and professional resources into the education of the youth of Karagash, many of whom lacked access to formal learning opportunities. The tireless efforts of these instructors significantly contributed to the intellectual foundation and social advancement of the local population.

Within a short time, the Mamaniya School gained widespread recognition across the Kazakh steppes. Many of its graduates continued their studies at major institutions of higher education, underscoring the school's success in preparing students for advanced academic pursuits. This outcome attests to the teachers' innovative approaches and their effective transmission of knowledge. The founders, particularly the descendants of Maman, were known for their rigorous selection of teaching personnel, ensuring that only highly qualified educators joined the institution. Unlike traditional Qadim schools – where rote memorization of Suras, Qur'anic verses, and Sharia law prevailed – the Mamaniya School offered a structured curriculum, emphasizing foundational education in the native Kazakh language. Furthermore, the school prioritized character development and moral instruction as integral parts of the educational experience.

The teaching staff of the Mamaniya School included a number of distinguished intellectuals and educators who made significant contributions to the development of modern education in Kazakhstan. Among them was Fayzrahman Dzhihandarov, a graduate of the Higher Religious Seminary in Istanbul and later of Al-Azhar University in Cairo. Another prominent figure was Gabdulghaziz Musagaliyev (also known as Musin), a legal scholar and enlightened democrat fluent in eight languages. Fatima Yesengeldina, a graduate of the Galiya Madrasa in Ufa, also played an important role in the institution, particularly in the education of young girls in domestic crafts. Alongside these educators, the Mamaniya School also employed the following teachers:

Nauar Abishov – an ethnic Tatar from the Alabuga district of the Yelabuga Governorate (modern-day Tatarstan). He taught at the school from 1909 to 1911.

Gabit Akhmetkerey – an ethnic Tatar from Ufa, who taught the 1st and 2nd grades.

Nurmukhammed Islyamov – an ethnic Tatar who taught 3rd and 4th grades from 1912 to 1914.

Akhmetkerey Batyrshinov – an ethnic Tatar from Semey, who taught natural sciences and geography between 1913 and 1916.

Fayzrahman Dzhihandarov – a Tatar from Chelyabinsk and alumnus of Istanbul, who taught mathematics and physics from 1912 to 1916.

Mukhametkali Yesengeldin – from Semipalatinsk region, taught history and geography between 1911 and 1914.

Fatima Yesengeldina – a Tatar woman from Ufa, member of the Yesengeldin family, who trained girls in crafts and practical skills.

Gabdulghaziz Musagaliyev – a legal scholar and notable democrat-educator, follower of Akhmet Baitursynov and graduate of Cairo University. In 1911, he served as head of the school and lectured from 1914 to 1915 on the history of Kazakhs, Tatars, Islam, the Qur'an, and Hadith studies.

Mustakim Maldybayev – a well-known writer, publicist, and democratic educator from the Karakesek clan (Kereku), also a disciple of Akhmet Baitursynov. He lectured on arithmetic and physics from 1914 to 1916.

Aymanbet Aynazharikov – taught Kazakh language from 1913 to 1917.

Meirman Yermektasov – a local native and graduate of the Galia Madrasa in Ufa. He taught Kazakh language and history from 1913 to 1918.

Abubakir Zhaishybekov – also a local graduate of the Galia Madrasa, who taught arithmetic and physics from 1913 to 1919.

Zakhar Nikolaevich Nazarov – a Russian Cossack from Sarkan, taught Russian language from 1911 to 1915.

Proshunin – from Sarkan, taught Russian from 1915 to 1918.

Khasen Mullah – an ethnic Tatar and mosque imam.

Yeraly Bayarystanov – a local graduate of the Mamaniya School who taught in the primary grades.

Seifulla Kopzhasarov – a local graduate of the school who also worked as a primary teacher.

Abusagit Kurmanbekov – another local alumnus of Mamaniya who taught in the early grades (Kalievich, 1999: 210–211).

Graduating from the Imperial Institute of Railway Engineering in Saint Petersburg, Mukhamedzhan Tynyshbaev — an active member of the Alash party, a public figure, and initiator of the Turkestan-Siberian Railway project — served as an educational consultant for the Mamaniya School.

Despite initial opposition from Hasan Mullah and Imam Akhmet Mullah of Aksu, girls were admitted to the Mamaniya Madrasa under the direct intervention of Yesenkul. The madrasa, initially accessible only to boys, became open to girls as well. Recognizing the profound impact of education, the Mamanov family personally funded the education of three of their children in the gymnasiums of Verny (now Almaty) and Semipalatinsk. Yesenkul also sent his two daughters, both under ten years old, to the Sarkan school. Tanirbergen Khadji, together with his children, also sent his wife to study (Kul-Mukhammed, 1995: 113). A girls' class was opened by Mrs. Fatima, the wife of Mukhammadkali Esengeldin, who had been invited from Ufa. After the lessons, women, girls, and daughters-in-law participated in a handicraft club. There is evidence that Mayra taught girls sewing in this same club.

As time passed and hired teachers left, the best students were sent abroad to further their education. Upon their return, they became teachers at the madrasa.

The academic year at the school began on September 1 and ended on May 15. At the end of the school year, final exams were conducted in the form of a ceremonial gathering, attended by prominent figures from Kapal, Sarkan, and Aksu, as well as members of the Kazakh intelligentsia, religious leaders, and distinguished citizens. During this meeting, students who passed their exams were awarded printed certificates: *afarīn* (five), *imtiyaz* (four), and *makbul* (three) (Kalievich, 1999: 50).

The Mamaniya Madrasa became a shining beacon of knowledge, spreading light on both religious and contemporary teachings in the Zhetysu region at the turn of the 19th and 20th centuries. The sons of Maman not only built a Jadid school in Karagash, but also became part of the national intelligentsia, regularly sponsoring the *Qazaq* newspaper and *Aikap* magazine, as well as launching a competition for the first Kazakh novel. M. Seralin wrote: “Yesenkul Mamanov offered a prize to the author of the best-written novel. Thank God we have wealthy Kazakhs who value science, knowledge, and invest their wealth in the development of science” (*Qazaq* newspaper, No. 117). This was a chronicle of the life of the sons of Maman, filled with knowledge.

The representatives of the Mamanov dynasty and the founder of the madrasa, which became a model for the entire Kazakh nation, received positive recognition during this period. Articles were published in newspapers and journals by intellectuals. In particular, in the 15th issue of *Qazaq* newspaper in August 1913, it was noted that the Mamanov family had kindled the light of knowledge among the population, having opened schools not only in Zhetysu but also in other cities. Their financial support and their exemplary contributions to the Kazakh nation were also highlighted.

Shyrkhan Murtaza wrote: “Among the Kazakhs, there were many wealthy individuals. No one could take their wealth with them to the afterlife. No one erected a golden monument in their honor. The name of Bai Maman has been resurrected. The work of Bai Maman serves as a lesson for others. The world is fleeting. But if you want to immortalize your name like Maman, help the villages in need. Help repair the dilapidated schools...” As the saying goes, the name of a good person and the writings of a scholar do not die. By these words, it is always understood that one must preach good and kind deeds. The work that many wealthy individuals of that time could not accomplish was achieved by the descendants of Maman and continues to bear fruit today.

Over the course of 29 years, from 1935 to 1964, the madrasa was managed by 17 directors. It is noteworthy that regardless of who held the position, the focus was always on the education and upbringing of future generations, with leaders working diligently and with care. When the madrasa transformed into a secondary school, special attention was given to vocational education. In 1936-

1937, a park was established next to the school, where trees were planted over several dozen hectares. This park remains a place of recreation for the residents of the village of Aksu (Kaliyevich, 1999: 201). Thus, the school, with its centuries-old history, which graduated many poets, writers, academicians, statesmen, and prominent citizens, holds a special place in the history of Kazakhstan.

The descendants of Maman were true supporters of the Kazakh nation, deeply devoted to the development of Kazakh literature and culture, and preached morality.

Conclusion

At the beginning of the 20th century, alternative schools such as Montessori, Waldorf, and others emerged worldwide, choosing unconventional paths of development. These schools not only differed in their philosophy but also in their unique methods of operation. Although the Mamaniya School was not equivalent to these alternative institutions, it surpassed traditional schools. As a private institution, it was the only school that, for nearly two decades, operated entirely through its own funds, solving all challenges independently, such as school construction, curriculum development, teacher training, establishing workshops, providing learning materials, and creating living accommodations. This approach to education aligned with global practices.

In conclusion, it is important to recognize that the Mamaniya Madrasa represents a significant chapter in Kazakh history for the current generation. We must remember that the socio-political situation on Kazakh lands led to the radicalization of Jadidism, a movement focused on the idea that the nation's intellectuals should fundamentally change the country's cultural, social, and political landscape. The primary goal of the Mamaniya School was to revitalize Islam while preserving historical values, promoting prosperity, modernization, and the democratization of the country through public education. Based on their wise and constructive transformation of the traditional education system, a generation of Muslim youth emerged, characterized by national virtues, intellectual advancement, spiritual purity, and a sound understanding of honor, duty, and Islamic ethics. This is evident from the efforts of the national intellectual elite in the early 20th century to secure the nation's prosperity and independence.

The legacy of Mamaniya underscores the capacity of indigenous educational initiatives to resist assimilationist policies and foster national identity. Despite subsequent repression and the eventual closure of the school, its alumni continued to contribute meaningfully to the intellectual and educational development of Kazakhstan. The school itself remains a vital milestone in the evolution of Kazakh educational history.

Within the framework of contemporary educational reform in Kazakhstan, the case of Mamaniya offers a valuable paradigm for the integration of national cultural traditions with modern pedagogical strategies. The recovery and scholarly examination of such institutions enrich our understanding of the historical processes that shaped the intellectual foundations of the Kazakh nation, and underscore the enduring relevance of culturally grounded educational models.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic Kazakhstan
RPM of Almaty — Republican Pedagogical Museum of Almaty

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстана
РПМ г. Алматы — Республиканский педагогический музей г. Алматы

References

Adeeb Khalid, 1998 — *Adeeb Khalid*. The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia, Comparative Studies on Muslim Societies. Berkley, Los-Angeles and London: University of California Press, 1998. 353 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/231976079_ADEEB_KHALID_The_Politics_of_Muslim_Cultural_Reform_Jadidism_in_Central_Asia_Comparative_Studies_on_Muslim_Societies_Berkeley_Los_Angeles_and_London_University_of_California_Press_1998_Pp_353

Bartol'd, 1963 — *Bartol'd B.B.* Istoriya kul'turnoi zhizni Turkestana [History of the Cultural Life of Turkestan] / Bartol'd B.B. Writings. Moscow, 1963. Vol. 2. Part 1. 418 p. (In Russ.).

Bendrikov, 1956 — *Bendrikov E.B.* Narodnoe posveshenie v Turkestane v 1918–1919 gg. Sovetskaya pedagogika, 1956. No. 12. 37 p. (In Russ.).

- Bustanov, et. al, 2017 — *Bustanov, Alfrid, Dorodnykh, Daria*. Jadidism as a Paradigm for Studying Islam in the Russian Empire. Gosudarstvo, religiia, tserkou' v Rossii i za rubezhom. 2017. No. 35(3). Pp. 112–133. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/jadidism-as-a-paradigm-in-the-study-of-islam-in-the-russian-empire>
- Gazeta «Qazaq», 1914 — *Qazaq*. 1914. No. 63. 4 p. (In Kaz.).
- Gazeta «Qazaq», №117 — *Qazaq*. 1915. No. 117. 5 p. (In Kaz.).
- Istoriya Kazakhstana, 2010 — *Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei: v 5 t.* [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in 5 volumes]. Almaty, 2010. 682 p. (In Russ.).
- Kalievich, 1999 — *Kalievich Zh.* Mamaniya: Istoricheskie fakty, vospominaniya, stihi, dokumenty, kommentarii [Mamaniya: Historical facts, memoirs, poems, documents, comments]. Almaty, 1999. 272 p. (In Kaz.).
- Kul-Muhammed, 1995 — *Kul-Muhammed M.* Zhakyp Akpaev. Patriot, politik, pravoved [Zhakyp Akpaev. Patriot, politician, lawyer]. Almaty, 1995. 113 p. (In Russ.).
- Murtaza, 1999 — *Sherkhan Murtaza*. Egemen Kazakhstan, 1999. 2 p. (In Kaz.).
- Nurtazina, 1998 — *Nurtazina N.D.* Narody Turkestana: Problemy Islama, integracii, modernizacii i dekolonizacii (na rubeje XIX–XX vekov) [The peoples of Turkestan: The problems of Islam, integration, modernization and Decolonization (at the turn of the nineteenth and twentieth centuries)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2008. 166 p. (In Russ.).
- Qazaqstan, 1998 — *Qazaqstan: Ulttyq enciklopedia* [Kazakhstan: National Encyclopedia]. Almaty, 1998. 614 p. (In Kaz.).
- Russkii vestnik, 1886 — *Russkii vestnik*. 1886 g. dekabr'. Sovremennoe upravlenie Aziei [Russian Bulletin. December, 1886. Modern management of Asia]. Russkii vestnik, 1886. 476 p. (In Russ.).
- Sadvokasova, 2005 — *Sadvokasova Z.T.* Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX – nachalo XX veka) [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (II half of the XIX – early XX century)]. Almaty, 2005. 277 p. (In Russ.).
- Ural'skii listok, 1915 — *Ural'skii listok*. No. 122. Ural'skii listok, 1915. 4 p. (In Russ.).

Литература

- Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* История культурной жизни Туркестана // Сочинения. М., 1963. Т. 2., Ч. 1. 418 с.
- Бендриков, 1956 — *Бендриков Е.Б.* Народное посвящение в Туркестане в 1918–1919 гг. «Советская педагогика», 1956. № 12. 37 с.
- История Казахстана, 2010 — *История Казахстана с древнейших времен до наших дней: в 5 т.* Алматы, 2010. 682 с.
- Калиевич, 1999 — *Калиевич Ж.* Мамания: Исторические факты, воспоминания, стихи, документы, комментарии. Алматы, 1999. 272 с.
- Кул-Мухаммед, 1995 — *Кул-Мухаммед М.* Жакып Акпаев. Патриот, политик, правовед. Алматы, 1995. 113 с.
- Қазақ, 1914 — *Қазақ*, № 63 // *Қазақ*, 1914. № 63. 4 с.
- Қазақ, 1915 — *Қазақ*, № 117 // *Қазақ*, 1915. № 117. 5 с.
- Қазақстан, 1998 — *Қазақстан: Ұлттық энциклопедия*. Алматы, 1998. 614 с.
- Мұртаза, 1999 — *Шерхан Мұртаза* // Егемен Қазақстан, 1999. 2 б.
- Нуртазина, 1998 — *Нуртазина Н.Д.* Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX–XX веков). Алматы: «Қазақ университеті», 2008. 166 с.
- Русский вестник, 1886 — *Русский вестник*. 1886 г. декабрь. Современное управление Азией. 476 с.
- Садвокасова, 2005 — *Садвокасова З.Т.* Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX века). Алматы, 2005. 277 с.
- Уральский листок, 1915 — *Уральский листок*. № 122 // Уральский листок, 1915. 4 с.
- Adeeb Khalid, 1998 — *Adeeb Khalid*. The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia, Comparative Studies on Muslim Societies (Berkley, Los-Angeles and London: University of California Press, 1998). 353 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/231976079_ADEEB_KHALID_The_Politics_of_Muslim_Cultural_Reform_Jadidism_in_Central_Asia_Comparative_Studies_on_Muslim_Societies_Berkeley_Los_Angeles_and_London_University_of_California_Press_1998_Pp_353
- Bustanov, 2017 — *Bustanov, Alfrid, Dorodnykh, Daria*. «Jadidism as a Paradigm for Studying Islam in the Russian Empire», Gosudarstvo, religiia, tserkou' v Rossii i za rubezhom, 2017. No. 35(3). Pp. 112–133. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/jadidism-as-a-paradigm-in-the-study-of-islam-in-the-russian-empire>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 12. Is. 2, pp. 442-455, 2025
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09.25
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_442-455

MUSLIM EDUCATION SYSTEM IN THE CONTEXT OF COLONIAL POWER: A SCIENTIFIC ANALYSIS OF POLITICAL STRATEGIES AND IDEOLOGICAL DISCOURSE

*Magripa Zholseitova*¹

¹Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
 (29, Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
 © Zholseitova M., 2025

Abstract. *Introduction.* This article is dedicated to analysis the Muslim educational system in Central Asia with a focus on the Semirechye region in the context of the colonial policy of the Russian Empire. The study examines the transformation of traditional educational institutions, such as makhtabs and madrasahs, under the influence of imperial power. Special attention is paid to administrative measures aimed at their Russification, the introduction of imperial symbols, and normative control over the educational process. The article also analyzes the forms of resistance by the local population, including the development of the Jadidist movement as a reaction to the colonial educational policy. The relevance of the study is determined by the need to examine the role of educational policy in colonial governance mechanisms, as well as its impact on the cultural identity of the indigenous population. The Semirechye region, as a borderland area, was of particular interest to the imperial administration due to its geopolitical significance and cultural diversity. It was here that measures to limit the influence of Islam in the educational sphere became most repressive, making the region indicative for analyzing the overall policy of the Russian Empire in Central Asia. *Goals and objectives.* To identify the interconnections between colonial strategies and the transformation of the educational sphere in the Semirechye region. *Results.* The study explores key aspects: the normative regulation of Muslim schools, local resistance to the imposition of Russified curricula, the ideological justifications of colonial policy, and the role of educational institutions in preserving religious and cultural identity. The scientific novelty of the research lies in the detailed examination of the Semirechye region as a model example of colonial policy in education. Using an interdisciplinary approach, the study includes the analysis of archival materials, legal acts, and testimonies from local communities, which allows for reconstructing the complex interaction between colonial authorities and Muslim institutions. *Conclusion.* It should be mentioned that the educational policy of the Russian Empire, implemented in Semirechye, had a dual nature. On the one hand, it contributed to limiting religious influence in educational institutions, while on the other hand, it stimulated the formation of movements for the reform of Islamic education. Thus, the actions of the colonial administration not only undermined traditional institutions but also gave rise to new forms of cultural and educational resistance, which had a lasting impact on the social and cultural development of the region.

Keywords: Muslim education, colonial policy, Russification, Semirechye region, Jadidism, Russian Empire, cultural resistance

For citation: Zholseitova M. Muslim education system in the context of colonial power: a scientific analysis of political strategies and ideological discourse // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 442–455. (In Eng.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_442-455

ОТАРЛЫҚ БІЛІК КОНТЕКСТІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: САЯСИ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУЫ

Жолсеитова Мағрипа Ажмахановна¹

¹Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ

(29-үй, Саттарханов көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жолсеитова М.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақала Ресей империясының отарлық саясаты контекстінде Орталық Азиядағы мұсылмандық білім беру жүйесін, әсіресе Жетісу өңірін талдауға арналған. Зерттеу империялық биліктің әсерімен мектептер мен медреселер сияқты дәстүрлі білім беру институттарының трансформациясын қарастырады. Ерекше назар әкімшілік шараларға аударылған, олар білім беру жүйесінің орыстандырылуын, империялық символдарды енгізуді және оқу процесінің нормативті бақылауын көздейді. Сондай-ақ, жұмыста жергілікті халықтың қарсылығының тәсілдері, оның ішінде отарлық білім беру саясатына реакция ретінде жәдиттік қозғалысының дамуы талданады. Зерттеу өзектілігі отарлық басқару механизмдеріндегі білім беру саясатының рөлін, сондай-ақ оның жергілікті халықтың мәдени бірегейлігіне әсерін зерттеудің қажеттілігімен анықталады. Жетісу өңірі, шекаралық аймақ ретінде, империялық әкімшілік үшін геосаяси маңызы мен мәдени алуан түрлілігі тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырды. Бұл жерде исламның білім беру саласындағы әсерін шектеуге бағытталған шаралар ең қатаң сипатқа ие болды, бұл өңірді Орталық Азиядағы Ресей империясының жалпы саясатын талдауда үлгі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу мақсаты – Жетісу өңірінде отарлық стратегиялар мен білім беру саласының трансформациясы арасындағы өзара байланыстарды анықтау. Жұмысқа негізгі аспектілер кіреді: мұсылмандық мектептердің нормативті реттелуі, жергілікті халықтың орыстандырылған оқу бағдарламаларын қабылдауға қарсы күресі, отарлық саясаттың идеологиялық негіздемелері, сондай-ақ білім беру институттарының діни және мәдени бірегейлікті сақтаудағы рөлі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Жетісу өңірін білім беру саласындағы отарлық саясаттың модельді мысалы ретінде жан-жақты қарастыруында. Зерттеу архивтік материалдарды, нормативтік-құқықтық актілерді және жергілікті қауымдастықтардың куәліктерін талдай отырып, отарлық билік пен мұсылман институттары арасындағы күрделі өзара әрекетті қайта құруға мүмкіндік береді. Қорытындылар Ресей империясының Жетісу өңіріндегі білім беру саясатының екіұшты сипатын көрсетеді. Бір жағынан, ол оқу орындарында діни ықпалды шектеуге көмектесті, екінші жағынан, исламдық білім беруді реформалау қозғалыстарының пайда болуына түрткі болды. Осылайша, отарлық әкімшіліктің әрекеттері тек дәстүрлі институттарды әлсіретіп қана қоймай, сонымен қатар жаңа мәдени және білім беру қарсылығы түрлерін тудырды, олар өңірдің әлеуметтік-мәдени дамуына ұзақ мерзімді әсер етті.

Түйін сөздер: Мұсылмандық білім беру, отарлық саясат, орыстандыру, Жетісу өңірі, жәдитизм, Ресей империясы, мәдени қарсылық

Дәйексөз үшін: Жолсеитова М.А. Отарлық билік контексіндегі мұсылмандық білім беру жүйесі: саяси стратегиялар мен идеологиялық дискурстың ғылыми талдауы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 442–455 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_442-455

МУСУЛЬМАНСКАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ ВЛАСТИ: НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Жолсеитова Мағрипа Ажмахановна¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави

(д. 29, ул. Б. Сағтарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholyseytova@ayu.edu.kz

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу мусульманской системы образования в Центральной Азии с акцентом на Семиреченский регион в контексте колониальной политики Российской империи. Исследование рассматривает трансформацию традиционных образовательных институтов, таких как мектебы и медресе, под влиянием имперской власти. Особое внимание уделено административным мерам, направленным на их русификацию, введению имперских символов и нормативного контроля за учебным процессом. В работе также анализируются способы сопротивления местного населения, включая развитие джадидистского движения как реакции на колониальную образовательную политику. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения роли образовательной политики в колониальных механизмах управления, а также ее влияния на культурную идентичность коренного населения. Семиреченский регион, как пограничная территория, представлял особый интерес для имперской администрации в силу своей геополитической значимости и культурного разнообразия. Именно здесь меры по ограничению влияния ислама в образовательной сфере приобрели наиболее репрессивный характер, что делает регион показательным для анализа общей политики Российской империи в Средней Азии. *Цель и задачи исследования* заключаются в выявлении взаимосвязей между колониальными стратегиями и трансформацией образовательной сферы в Семиреченском регионе. *Результаты.* В работе исследуются ключевые аспекты: нормативное регулирование мусульманских школ, сопротивление местного населения навязыванию русифицированных учебных программ, идеологические обоснования колониальной политики, а также роль образовательных институтов в сохранении религиозной и культурной идентичности. Научная новизна исследования заключается в детальном рассмотрении Семиреченского региона как модельного примера колониальной политики в сфере образования. Используя междисциплинарный подход, исследование включает анализ архивных материалов, нормативно-правовых актов, а также свидетельств местных сообществ, что позволяет реконструировать комплексное взаимодействие между колониальной властью и мусульманскими институтами. *Заключение.* Следует отметить, что образовательная политика Российской империи, реализуемая в Семиречье, имела двойственную природу. С одной стороны, она способствовала ограничению религиозного влияния в учебных заведениях, с другой она стимулировала формирование движений за реформирование исламского образования. Таким образом, действия колониальной администрации не только подрывали традиционные институты, но и порождали новые формы культурного и образовательного сопротивления, которые оказали долговременное влияние на социально-культурное развитие региона.

Ключевые слова: Мусульманское образование, колониальная политика, русификация, Семиреченский регион, джадидизм, Российская империя, культурное сопротивление

Для цитирования: Жолсеитова М.А. Мусульманская система образования в контексте колониальной власти: научный анализ политических стратегий и идеологического дискурса // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 2. С. 442–455. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_442-455

Introduction

The formation and development of Muslim education in the Kazakh lands, particularly in the Zhetysu region, represents a complex process influenced by cultural, religious, and socio-political factors. In the pre-imperial period, Muslim educational institutions, such as makhtabs and madrasahs, were the foundation of the educational system and provided access to knowledge for a significant portion of the local population. Archival documents indicate that by the 1840s, a system of Muslim education had been established in the Lepsinsky district, which actively functioned and contributed to increasing literacy levels among the Kazakhs. According to data presented by researcher P.P. Rumyantsev, 6,265 people in the Kapal district received education, reflecting a high level of population engagement in educational activities. Such achievements underscore the importance of the Muslim educational tradition, which maintained its resilience even during the initial stages of Russian colonization (Materialy po obzledovaniu tuzemnogo, 1911: 306).

With the arrival of Russian rule in the region, the attitude towards Muslim education by the imperial administration was shaped by strategic considerations. The policy of religious tolerance, demonstrated during the early stages of colonization, was aimed at strengthening the empire's influence among the local elite and population. The state showed interest in maintaining religious stability by supporting the construction of mosques and madrasahs, as well as transferring the management of religious affairs to the Orenburg Mufti Office. Reports from officials repeatedly emphasized that support for Islam helped gain the trust of khans, sultans, and other influential figures. Thus, religious institutions and educational centers became tools of colonial policy aimed at the assimilation and control of the local population, which, in turn, facilitated the integration of Kazakh society into the administrative system of the Russian Empire (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 48280, P. 41).

However, despite the formal recognition and support of Muslim schools, the actual situation remained complex. The 1891 census in the Tokmak district revealed that the nomadic lifestyle of the Kazakhs made it difficult to determine the exact number of educational institutions and their students. This circumstance led to ambiguity in the assessments of the scale of educational activity. Reports mentioned that there were about 50 schools in the district with a population of 84, 522, indicating an insufficient coverage of the population by the educational system. At the same time, it was clear that Muslim schools continued to function even amid colonial instability, maintaining literacy levels and cultural development. This confirms their important role in preserving and transmitting the spiritual and cultural heritage in Kazakh society (CSA RK. F. 64., Inv. 1., C. 2674., P. 17).

The theoretical analysis of this phenomenon allows us to view Muslim education in the Semirechye region not only as a tool of religious influence but also as a means of shaping national consciousness and cultural identity. The use of concepts of the interaction between power and religion, as well as modernization theory, reveals the duality of the tsarist administration's attitude toward Muslim schools. On one hand, they contributed to social stability and the strengthening of imperial influence, while on the other hand, they became the core of resistance to assimilation and the loss of cultural autonomy (CSA RK. F. 64., Inv. 1., C. 2674., Pp. 5–7). The study of this aspect reveals the complexity of colonial policy and its impact on the development of the education system, demonstrating that Muslim educational institutions played a key role in preserving cultural heritage and strengthening the social structure of Kazakh society.

The scholarly significance of this research is predicated on the critical role of Muslim education in the socio-cultural and educational transformation of Kazakh society, particularly under the colonial frameworks imposed by the Russian Empire. The interplay between religious and educational institutions and the imperial administration constitutes a pivotal axis in the construction of national identity, a process that remains highly pertinent in the contemporary scholarly discourse on the re-

examination of historical heritage. The study of Muslim educational systems in this context offers not only a nuanced understanding of their influence on literacy, intellectual development, and cultural practices among the Kazakh population, but also illuminates their function as bastions for the preservation of indigenous traditions amidst hegemonic political and cultural forces. The review of archival materials, including statistical data, institutional records, and historical accounts of Muslim schools in the Semirechye region, provides a more profound understanding of the mechanisms through which local communities navigated colonial subjugation, simultaneously adapting to and resisting imperial policies. This research extends its relevance beyond the domain of colonial history, intersecting with fields such as cultural anthropology, religious studies, and the historiography of education, where it contributes to ongoing discussions regarding the relationship between education and power structures in colonized societies.

The primary aim of this investigation is to undertake a comprehensive analysis of the formation and evolution of the Muslim educational system in the Semirechye region, situated within the broader socio-economic and political changes ushered in by the Russian Empire's colonial dominion. To achieve this objective, the study is structured around several key tasks: first, to delineate the major historical phases in the establishment of Muslim education in the Kazakh territories and its entanglement with the diffusion of Islam; second, to examine the specificities of educational practices in the context of the Kazakh nomadic way of life, including the adaptation of religious pedagogies to semi-nomadic settings; third, to critically assess the repercussions of Russian imperial colonial policies on the development, institutionalization, and operational dynamics of Muslim schools; and fourth, to analyze the broader implications of these educational institutions in the formation of national consciousness, the preservation of cultural heritage, and the maintenance of communal cohesion under the pressures of imperialization. Addressing these objectives will not only contribute to a synthesis of historical experiences but will also broaden the intellectual scope of religious education's role in the intricate processes of socio-cultural transformation in traditional societies, particularly in contexts where external political and cultural forces exerted significant influence over indigenous educational paradigms. This research ultimately aims to contribute to the expanding body of knowledge on colonial education systems, with particular attention to the intersections of religion, ethnicity, and colonialism in the shaping of modern educational landscapes.

Materials and Methods of Research

The study uses data from archival documents and scholarly works from the colonial period that shed light on the policies of the Russian Empire regarding Muslim education and religion in Kazakhstan. The primary sources are materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) and the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (SCA RU). These documents allow for a detailed reconstruction of the processes that occurred in the Semirechye region and highlight key aspects of the interaction between the colonial administration and the local population in the field of religious education (Yakovlev, Panarin, 1911: 106).

The policy of the tsarist administration towards Islam is clearly reflected in the actions of the first Governor-General of the Turkestan region, K.P. von Kaufman. He sought to minimize Muslim dissatisfaction with government measures, while at the same time preventing the strengthening of Islamic institutions in the region. In his letter of February 6, 1876, to the Minister of Public Education, Count D.A. Tolstoy, Kaufman emphasized the need to limit the dissemination of Muslim literature, which, in his opinion, could harm Russia's interests in Central Asia. This position demonstrates the duality of colonial policy, which aimed to control Islam while avoiding open conflict with the local population (CSA RU, F. 47, Inv. 1, C. 11, Pp. 2–3).

At the same time, the tsarist administration understood the importance of Islam as a unifying force for the Turkic peoples, which posed a threat to colonial ambitions. In 1868, a series of measures were adopted aimed at limiting the rights of the Muslim clergy: Muslim affairs were transferred from the jurisdiction of the Orenburg Muftiate to the civil administration, and the construction of mosques and madrasas was placed under strict control. This policy was accompanied by attempts to implement Christian missionary activities, as evidenced by the works of N.I. Ilminsky and N.P. Ostroumov, who

sought to prove the necessity of converting Kazakhs to Orthodoxy in order to strengthen Russia's political and cultural influence (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 2674, P. 5).

Particular interest lies in the statements of Sh. Ualikhanov, who noted the gradual strengthening of Muslim traditions under the influence of Tatar and Central Asian spiritual leaders (Ualikhanov, 1985: 197). This trend was characteristic of the second half of the 19th century and caused concern among the colonial administration, which sought to exploit the specific religious beliefs of the Kazakhs for its own interests (Masevich, 1960: 387). Thus, the materials of the study not only reveal the nature of the relationship between the local population and the imperial power but also allow for an analysis of the contradictions in colonial policy in the religious and educational spheres (Ostroumov, 1886: 5–7).

The tsarist government viewed Islam as a major obstacle to the realization of its political goals. In the process of colonizing and russifying the borderlands of the empire, one of the strategies was to eliminate the Arabic script used by the Muslim peoples. Missionary scholars, such as N.I. Ilminsky and N.P. Ostrovsky, actively supported the introduction of the Cyrillic alphabet instead of the Arabic script. N.I. Ilminsky, noting that Arabic writing was closely tied to Islam, argued that introducing the Russian alphabet among the Turkic peoples would simultaneously weaken their attachment to Islamic culture and promote conversion to Orthodoxy (Ilminsky, 1883: 17). Thus, the replacement of the Arabic script with Cyrillic was part of a broader policy aimed at weakening Islamic influence and russifying the Muslim peoples.

The shift to Cyrillic and the introduction of mandatory Russian language instruction in Muslim schools were components of a policy designed to suppress the traditional educational system of Muslim communities. In 1870, a regulation was introduced that required the mandatory teaching of the Russian language in Muslim educational institutions (Tsalikov, 1913: 93). This not only strengthened russification but also slowed the development of Muslim education, as literacy and knowledge based on the Arabic script were no longer considered sufficient for qualification. The Tsar imposed strict restrictions on the opening of madrasahs and schools, limiting the opportunity for Muslim children to receive an education unless their training met Russian educational standards (Ali, 1991: 16). These measures, on the one hand, contributed to deepening control over Muslim communities, while on the other hand, they undermined the cultural and religious traditions of the Muslim peoples (CSA RK. F. 25., Inv. 1., C. 3804., Pp. 41–42).

The methodology of this study is based on a comprehensive approach that includes the use of historical-archival methods, source analysis, and comparative research. Both domestic and foreign historical documents, archival materials, as well as works by Western authors addressing the issue of Muslim education within the context of the Russian Empire's colonial policy, are used in this study. Special attention is given to archival data from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as materials published in works dedicated to Russia's educational and cultural policies in Central Asia.

For the analysis of religious and educational policies of the Russian Empire, materials related to the activities of local and central authorities are utilized, including reports from officials, letters, decrees, and legislative acts such as those from 1867–1868 on the reorganization of religious institutions in Kazakhstan. Additionally, important emphasis is placed on the works of foreign authors, particularly studies on Russia's missionary activity in Central Asia and Kazakhstan. Works by authors such as Charles Schreider and Robert C. Williams (Schreider, 2008: 112), as well as those on the history of education in Muslim countries and in Russia, including their influence on the processes of merging and assimilation in the region, serve as crucial sources for evaluating the Western interpretation of Muslim cultural and educational traditions under Russian colonial expansion (Williams, 2005: 234).

Moreover, the study draws on approaches used in postcolonial theory, which help to understand how the process of education was linked to the political and cultural strategies of the empire. The methodology of postcolonial analysis, which includes examining imperial impacts on the local population and their education, allows for an objective exploration of the influence of state policies on the transformation of traditional Islamic education under the Russian colonial regime.

Discussion

During the administration of Governor-General K.P. von Kaufman in the Turkestan region, the principle of minimal interference in the affairs of traditional Muslim schools was upheld. His stance on Muslim educational institutions did not align with the directives of the Ministry of Public Education. In 1875, the government issued a decree transferring all Muslim educational institutions under the jurisdiction of local educational authorities. By 1879, the Ministry of Public Education issued instructions to school inspectors concerning the inspection of local schools (Kaufman, 1885: 397). However, Kaufman held a distinctive opinion: he believed that interference in the affairs of local Muslim educational institutions was unnecessary, as they would, in his view, decline on their own without external control. K.P. von Kaufman considered such a stance politically justified and deemed the involvement of Russian officials in the operations of madrasas and schools superfluous. He placed significant emphasis on the gradual displacement of Muslim schools and madrasas through the introduction of Russo-native schools into everyday life (CSA RU, F. 47, Inv. 1, C. 4989, P. 72).

In 1884, following the appointment of N.O. Rosenbach as Governor-General of the Turkestan region, a decision was made to establish a commission to examine the issue of Muslim propaganda among the nomadic peoples. The commission was led by the military Governor-General of the Syr-Darya region, N.I. Grodekov. The commission was tasked with investigating the situation and presenting its findings to the Governor-General. Despite attempts to interfere in the activities of Muslim educational institutions, the commission concluded that efforts should focus on studying the state of Muslim schools and subjecting them to «state control».

N.O. Rosenbach, like K.P. von Kaufman, advocated for cautious measures regarding Muslim educational institutions. In 1887, he submitted a comprehensive report to the Minister of Public Education, highlighting several critical points: Since the last report, literature in Arabic and Persian had begun arriving in Turkestan from India, posing a threat to Russian influence in the region; The reforms implemented in public education were ineffective and required adjustment, including the need to align the curricula of Muslim educational institutions with European standards; With the number of Muslim schools reportedly exceeding four thousand, there was a pressing need to introduce inspections to monitor their activities and ensure compliance with legal requirements (CSA RU, F. 2718, Inv. 1, C. 2193, P. 112).

In 1888, N.O. Rosenbach, in a letter to the Minister of Public Education, emphasized the necessity of appointing an inspector for Muslim educational institutions in the Turkestan region. In this letter, he reported that the region had 206 madrasas attended by approximately 49,000 Muslim children, 1,660 schools, and 4,000 teachers (mudarris) (CSA RU, F. 47, Inv. 1, C. 4989, P. 79). The letter from N.O. Rosenbach initiated a prolonged correspondence with the Minister of Public Education, lasting three years. In 1890, at Rosenbach's request, N.A. Nalivkin was appointed as the inspector of Muslim schools.

Following Nalivkin's appointment, the administration of the Turkestan region began exercising more active oversight of Muslim educational institutions. Nalivkin, who was well-versed in the region's history and Eastern languages, and an author of several scholarly works on Turkestan's history and teacher training manuals, undertook an investigation into the condition of Muslim schools. He visited several provinces and submitted a report on their state to the local authorities (CSA RU, F. 2718., Inv. 1, C. 2193, P. 114).

As an inspector, N.A. Nalivkin proposed the introduction of Russian language courses at madrasas and the adaptation of educational programs to align with state interests. However, during his six years in this position, the Russian language course was never implemented in Muslim educational institutions. The reform of Muslim schools was also not realized, and the position of inspector for Muslim schools was eventually abolished (CSA RK. F. 44, Inv. 1, C. 23030, P. 7).

Between 1882 and 1889, Muslim educational institutions in Jetysu, which was part of the Steppe Governor-Generalship, developed in close connection with educational institutions in the Turkestan region. Many mullahs (teachers) from the Syr-Darya, Ferghana, and Samarkand regions taught in these schools. Additionally, some schools employed mullahs who had received their

education in Eastern Turkestan (China) (CSA RK. F. 44, Inv. 1, C. 23030, P. 2). For instance, a mullah teaching at a Dungan school in Pishpek had studied in Kulja, while a mullah from Przhevalsk, teaching at the local Dungan school, had been educated in Urumqi. Mullahs from Eastern Turkestan, such as those from Kulja and Urumqi, also taught in Tatar schools, sometimes receiving monetary compensation for their work.

In the nomadic Kazakh volosts, the primary educators were Tatar mullahs, who often traveled alongside the nomadic Kazakhs. Local administrations referred to them as «nomadic mullahs». According to incomplete data from 1882, 281 nomadic mullahs were registered in Jetysu, teaching 4,608 Kazakh and Kyrgyz children (CSA RK. F. 44, Inv. 1, C. 48226, P. 54).

The system of Muslim educational institutions in Jetysu primarily consisted of elementary schools established at mosques and supported by the Tatar, Uyghur, Dungan, and Uzbek populations. However, there were no permanent schools among the Kazakhs. For instance, in the Lepsinsk district, there was a Muslim school for Kazakh children, where approximately 90 students aged 8 to 30 were enrolled. Among the students was even a 60-year-old man who aspired to learn the Quran. The school was taught by a Tatar mullah, H. Izmailov, who had received an education in Bukhara, Mecca, Medina, and Turkey and was considered one of the most respected Islamic teachers. He sought to impart a profound knowledge of Islamic culture to Kazakh children.

Kazakh children attended Tatar schools in the Jetysu region, while Kyrgyz children in the Przhevalsk and Pishpek districts studied in schools affiliated with Uzbek mosques. Generally, children from different Muslim communities studied together in the region's schools. However, this practice was not welcomed by the local administrative authorities.

The Russian Empire implemented a policy of dividing ethnic groups to prevent potential uprisings against its rule. Specifically, local authorities aimed to isolate Kazakhs and Kyrgyz from the spiritual influence of Tatars, ensuring their separation in educational institutions. In 1876, in Verny, the head of education in Jetysu expelled Kazakh children from a Tatar school and forbade them from returning. These actions by local authorities contradicted the legal norms of that era (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 48226., P. 685–686).

Local authorities continued this policy, as evidenced in 1879, when the head of the Kapal district, upon learning that Kyrgyz children were attending Muslim schools, expelled them, fearing that studying the Quran might foster anti-Russian sentiments. In response to this, on May 30, 1879, the military governor of the Jetysu region issued a confidential directive to district chiefs emphasizing the need for strict oversight of Kyrgyz children attending Muslim schools, expressing concerns that such education could lead to their transformation into Muslim missionaries (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 48226., P. 684).

Traditional Muslim schools, which served as an important tool for the spiritual and cultural consolidation of the local population, had a profound influence on preserving religious and cultural identity. However, in Soviet historiography, traditional educational institutions were often portrayed as centers of religious fanaticism and conservatism, which downplayed their role in uniting peoples in the struggle against colonial oppression. In reality, in the absence of developed capitalist relations in Turkestan, Islam became a crucial factor in fostering the cohesion of the local population (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 48226., P. 686).

Muslim schools in Turkestan at the end of the 19th century played an important role in the religious and cultural consolidation of local peoples. The unified structure of content and teaching methods contributed to strengthening the spiritual foundations and identity of Muslim communities. The Tsarist administration saw this as a serious threat to its colonial policy, considering the Islamic educational factor as unifying and potentially anti-colonial. Scholars and administrators of the time emphasized the danger of integrating tribes and peoples based on Islamic values, which motivated the development of policies to control and suppress Muslim education. Measures were taken to reduce the influence of madrasahs and schools, including undermining their economic base, strengthening bureaucratic barriers, and spreading negative propaganda about Muslim educational institutions (Saydbaev, 1978: 31).

The curricula of Muslim schools were primarily scholastic in nature. Education began with the study of the Arabic alphabet and the «Abjad» course, aimed at memorizing letter combinations without semantic content. Students then moved on to reading excerpts from the Quran («Haftiyak») and studying the basics of Sharia law. In some schools, particularly in larger centers, works by renowned Turkic poets such as Navoi, Bedil, and Fuzuli were also taught. However, secular subjects, including arithmetic, geography, and history, occupied a peripheral role in the educational system. The scope and quality of teaching these subjects were limited to basic arithmetic skills and fundamental knowledge of the surrounding world (Klimovich, 1936: 222).

The Tsarist administration, aiming to weaken the influence of Islamic education, imposed strict restrictions on the establishment of new schools, requiring the mandatory teaching of the Russian language. In some cases, existing educational institutions were closed for failing to meet these requirements. Special attention was given to the creation of Russian-native schools, which were seen as a means to counteract Muslim madrasahs. However, such initiatives often aroused distrust among the local population. The problems were exacerbated by a shortage of qualified teachers capable of working in bilingual educational settings. Despite the pressure, Muslim schools continued to be the primary educational institution in the region, especially among the settled population (Ostroumov, 1913: 27).

Statistical data from the late 19th century confirm the importance of Muslim schools in the educational system of Turkestan. For example, in 1886, there were 144 Muslim schools operating in the Semirechye region, with 3,340 boys and 1,504 girls enrolled. In addition, there were Tatar schools in Verny and Kapal, with 328 children attending. The total number of students in Muslim schools exceeded the enrollment figures for Russian and Russian-native schools, indicating the continued popularity of Islamic education (CSA RK. F. 90, Inv. 1, C. 494, Pp. 84–86). However, most schools faced significant financial difficulties due to limited funding and the destruction of the waqf system. In the long term, the policies of the imperial administration led to the weakening of the educational landscape for the Muslim peoples of the region, which had a profound impact on their cultural and religious development (Altynsarin, 1957: 242).

As early as 1885, the Governor-General of the Steppe Region issued a decree to close the Muslim schools attached to mosques unless Russian language instruction was introduced. For the existing schools, it was proposed to gradually implement Russian language teaching as soon as Muslim teachers who spoke Russian and had graduated from Russian schools became available. According to the Governor-General, such teachers should be affordable for the parents of Kazakh children, as graduates of Russian schools often remained unemployed and agreed to teach in Muslim schools for low wages. The acting military governor of the Zhetysu region, upon receiving this order, instructed the head of the Verny district to gather all the mullahs teaching in Muslim schools, as well as respected citizens. They were to be informed that the authorities' desire to introduce the Russian language into Muslim schools was motivated by good intentions – the aim was to teach Muslim children Russian-Kazakh literacy and skills that would benefit both them and society (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 952., Pp. 3–4).

On April 10, 1899, the regional military governor, General Lieutenant Ivanov, issued an order to the district chiefs and the police chief of Verny, instructing them to address matters related to Muslim schools with the mandatory inclusion of the Russian language. He also recommended warning the communities supporting these schools that no exceptions could be made to this rule. However, the military governor acknowledged that Russian schools, boarding schools, and institutions for Kazakh children were not yielding the desired results, and that the dissemination of Russian education among the indigenous population was progressing very slowly. He attributed this to the influence of Muslim educational institutions and the activity of mullahs, who continued to establish schools even among the nomadic Kazakhs, despite prohibitions (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 952., P. 2).

The situation was further exacerbated by the fact that many Muslim schools operated irregularly and lacked clear curricula. These schools opened in the fall and closed in the spring, functioning mostly during the winter. They did not have established lesson plans, schedules, or student

registration systems. Often, the teachers were local literate individuals who taught their own and neighboring children free of charge (CSA RK. F. 44., Inv. 1, C. 952, P. 29). Mullas were compensated for their work in the form of food, clothing, or livestock, and only in rare cases were they paid in cash. For example, in the school of the Maldybai district, parents paid the teacher between 3 to 10 kopecks per week per student, and also regularly provided gifts known as "zhumalyk". The value of these gifts depended on the financial situation of the family (Sabitov, 1950: 22).

The challenges of student registration in nomadic schools were further complicated by the absence of official attendance logs and the fluctuating number of students, which depended on the conditions of the nomadic lifestyle. Additionally, the mullas did not adhere to strict regulations, making it difficult for the authorities to maintain control. As a result, despite the efforts of the imperial administration, Muslim schools continued to be an important element of the region's educational system, significantly influencing the preservation of cultural and religious traditions (CSA RU, F. 47., Inv. 1., C. 657., Pp. 3–5).

Results

In the Zhetisu region, under the intervention of administrative authorities in the educational process, Russian language was introduced in some Muslim schools. For example, in a report from the head of the Przhevalsk district dated July 25, 1899, it was noted that two Uzbek schools in Przhevalsk had begun to teach Russian. At the same time, Dungans of the Marin district were obliged to send their children to a Russian school under the supervision of official Trusov. However, many Muslim schools, while officially reporting the presence of Russian language teachers, did not actually hire any. The Tatar school in the Przhevalsk district, which was closed in 1899 for refusing to teach Russian, was reopened after its administration made empty promises to comply with the requirements (CSA RK. F. 44., Inv. 1., C. 2472., P. 160).

Inspectors of public schools were excessively active in implementing the Russian language in Muslim educational institutions, which caused outrage among the local population. They frequently inspected the schools, which irritated the Muslims, and their actions were perceived as interference in religious life. Complaints about the inspectors' actions were sent to central authorities and even to the Minister of Public Education. One such complaint stated that the inspectors were strangers to the local population and did not earn the trust of the Muslims, being seen as a threat to their religion. The introduction of the Russian language in schools funded by the Muslims themselves was considered a violation of their rights (Gaspinskiy, 1991: 22–50).

The situation was further exacerbated by bans on foreign educational materials, which were seen as a threat to state interests. These restrictions hindered Muslims from acquiring accessible and quality books, which had previously been supplied from India and Egypt. Additional dissatisfaction was caused by inspections of schools under the pretext of sanitary and hygienic standards, which often led to their closure. Local residents viewed this as yet another tool of pressure. As a result, many Muslims lost trust in the inspectors and saw their actions as biased and hostile (CSA RU, F. 1., In. 31., C. 123., P. 8).

At the end of the 19th century, after the suppression of the Andijan uprising, Russian authorities intensified efforts to gather information about Muslim educational institutions. The Governor-General of Turkestan, Dukhovskiy, played a prominent role in this process, which involved the humiliation of religious figures and an increased control over educational activities. In his recommendations, he called for the creation of alternative Russian-native schools and evening courses. However, these measures were not fully implemented, and the Muslim population continued to prefer traditional educational institutions. Government intervention in educational processes exacerbated public discontent, creating tension and hindering the development of harmonious relations (Shokay, 1992: 120–121).

In 1899, Governor-General Dukhovskiy presented a report to the higher leadership titled «Islam in Turkestan.» The report emphasized the need to avoid harsh measures and instead focus on winning the hearts and minds of the local population. Among the proposals were the expansion of medical assistance to attract the population, the support of mixed marriages (between Russians and «natives»),

the weakening of the role of translators, and the complete translation of official documentation into Russian. The report also noted that in three key regions (Syrdarya, Fergana, and Samarkand), there were 5,246 Muslim schools and madrasas, which greatly outnumbered the 119 Russian educational institutions, as well as 11,964 mosques compared to just 42 Orthodox churches (CSA RU, F. 1., Inv. 32., C. 384., Pp. 1–9).

General-Governor Dukhovskiy's primary aim was to combat Islam, as he recognized that Islam posed an obstacle to the process of Russification. In 1898, he proposed to the Minister of War the registration of all Muslim schools in the region and their transfer to local administration control to introduce Russian culture. To demonstrate the power of the Russian Empire among the local population, lectures were organized, and inspectors of public schools were tasked with ensuring that portraits of the emperor were displayed in schools and madrasas. However, the population perceived this as an intrusion into their religion, and many schools refused to hang portraits, which was noted in the inspectors' reports. For instance, one report from the Lepsinsk district mentioned that students were more familiar with the rulers of Bukhara, Afghanistan, and the Sultan of the Ottoman Empire than with the Russian emperor, which was seen as a threat to Russian policy (CSA RU, F. 1, Inv. 32., C. 383., P. 17).

In 1902, the Ministry of Public Education received a petition from Russian Muslims requesting support for Muslim educational institutions. The petition suggested that the oversight of schools be transferred from the inspectors of public schools, who lacked trust and respect among the local population, to authoritative representatives of the Muslim community. The following proposals were also put forward: the creation of a qualified commission to develop curricula; the inclusion of secular subjects, such as arithmetic, geography, and history, taught in the native language; the conduct of exams and issuance of certificates; and the provision of certain benefits to school graduates (Goldtsiger, 1912: 290).

These initiatives reflected the Muslim community's attempts to preserve its educational and cultural traditions amidst increasing pressure from the authorities. However, many of the proposals remained unimplemented, and the policy of controlling Muslim schools and madrasas continued to cause tension and dissatisfaction among the local population. The authorities' persistent interference with religious and educational practices was seen as a threat to the community's identity, deepening the rift between the local population and the Russian administration (CSA RU, F. 47., Inv. 1., C. 657., Pp. 9–10).

The proposal aimed at reforming the educational system within Muslim institutions, despite being presented with ostensibly progressive intentions, was met with opposition from both the Ministry of Public Education and local administrative authorities. In response to the proposal, the Minister of Education sought the opinion of the Governor-General of Turkestan. However, the feedback was not provided directly by the Governor-General, but rather by Nalivkin, a high-ranking official. Nalivkin's conclusion articulated concerns that implementing the proposed reforms would facilitate the isolation of Muslim communities, which, in turn, might foster the rise of "pan-Islamism". This response underscores the imperial government's reactionary approach to Muslim educational reforms, framing them as a potential threat to the consolidation of imperial authority. The government's reluctance to endorse such reforms reveals the complex interplay between educational policy, religious control, and imperial strategies for maintaining dominance over diverse ethnic and religious groups within the Russian Empire.

The reactionary stance of the tsarist administration toward Muslim educational institutions was intrinsically linked to broader political objectives that sought to solidify the territorial integrity of the Russian Empire through the process of Russification. This policy was explicitly aimed at eradicating non-Russian cultural and religious identities, including those of the Kazakhs, while enforcing a dominant Russian cultural framework. The tsarist government's systematic obstruction of the growth and development of Muslim education had far-reaching consequences, not only for the residents of Zhetysay but also for the wider Turkic and Muslim populations under imperial rule. These policies severely undermined the capacity of these communities to maintain and develop their own cultural and national identities over time, presenting a direct challenge to the preservation of their religious,

social, and educational traditions. The government's insistence on maintaining a rigid, scholastic approach within Muslim schools and madrasahs, coupled with the suppression of more dynamic pedagogical models, further deepened the marginalization of these institutions and stifled their ability to adapt to the changing educational needs of the communities they served.

Despite the colonial pressures exerted by the tsarist regime, the government failed to recognize the emergence of a transformative movement that sought to modernize Muslim educational institutions to meet contemporary needs. This movement, known as Jadidism, represented a significant intellectual and cultural force within the Muslim community. Advocating for the modernization of educational practices, Jadidism called for the incorporation of new pedagogical methods, as well as a broader curriculum that would include secular subjects alongside religious teachings. This movement sought to reconcile Islamic values with the demands of modernity, emphasizing the importance of scientific knowledge, critical thinking, and social progress. By promoting a more progressive and inclusive educational model, the Jadidists aimed to empower Muslim communities to overcome the constraints imposed by colonial and traditional educational systems, positioning Muslim education as a dynamic agent of cultural and social transformation.

Conclusion

The Muslim educational system in Zhetysu and other regions of Turkestan at the end of the 19th and early 20th centuries played a significant role in preserving the religious and cultural identity of local populations. However, it faced numerous obstacles from the tsarist administration, which sought to control, limit, and adapt Muslim education in accordance with the imperial policy of Russification. Interference from the authorities, such as the introduction of the Russian language in schools, the destruction of the waqf system, and the prohibition of foreign educational materials, was perceived by the local population as a threat to their cultural independence. The tsarist administration aimed to displace traditional educational institutions by creating Russian-native schools and imposing Russian-language education. However, despite this pressure, Muslim schools continued to be an essential part of the educational and cultural life of the region.

As a result, despite the harsh measures, most Muslim educational institutions remained within the framework of traditional Islamic education, indicating a high level of trust from the local population in these institutions. Interference from inspectors and the demands to introduce the Russian language provoked outrage among Muslims, as evidenced by numerous complaints about the actions of the authorities, which were seen as an intrusion into religious and cultural life. Although these measures served as instruments of Russification, they did not completely suppress traditional educational practices, and Muslim educational establishments remained centers of religious and cultural identity for the local people.

Tsarist policy regarding Muslim educational institutions demonstrated a clear intention to strengthen the integrity and dominance of the Russian Empire through Russification, which hindered the evolutionary development of Muslim education. However, in response to the pressure from the authorities, a force emerged that sought to transform the educational system—the Jadidism movement. This movement represented an attempt to adapt Muslim educational institutions to modern requirements, while maintaining the core principles of Islamic education. Thus, despite significant resistance, the development of Jadidism became an important step toward modernizing Muslim educational traditions within the Russian Empire.

Soures

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

CSA RU — Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

ЦГА РУ — Центральный государственный архив Республики Узбекистан

References

- Ali, 1991 — *Ali M.* Istoriya podotchetno tol'ko pravde [History is accountable only to the truth] // Tyurkskiy mir, 1991. No. 1. 27 p. (In Russ.).
- Altynsarin, 1957 — *Altynsarin I.* Izbrannyye proizvedeniya [Selected Works]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1957. 456 p. (In Russ.).
- Gaspirinskiy, 1991 — *Gaspirinskiy I.* Iz naslediya [From the Legacy]. Simferopol: Tarida, 1991. 164 p. (In Russ.).
- Goldtsiger, 1912 — *Goldtsiger I.* Lektsii ob islame [Lectures on Islam]. Spb.: Izdatel'stvo Brokhaus-Efron, 1912. 302 p. (In Russ.).
- Ilminsky, 1883 — *Ilminsky N.I.* Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam [From the Correspondence on the Issue of Applying the Russian Alphabet to Indigenous Languages]. Kazan, 1883. 20 p. (In Russ.).
- Kaufman, 1885 — *Kaufman K.P.* Proyeekt vsepoddaniyshyogo otcheta general-ad'yutanta K.P. fon Kaufmana po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva [The Project of the Most Humble Report by General-Adjutant K.P. von Kaufman on Civil Administration and Organization in the Regions of the Turkestan General Governorship]. SPb., 1885. 501 p. (In Russ.).
- Klimovich, 1936 — *Klimovich L.I.* Islam v tsarskoy Rossii [Islam in Tsarist Russia]. M.: «Bezbozhnik», 1936. 405 p. (In Russ.).
- Masevich, 1960 — *Masevich M.G.* Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana [Materials on the History of the Political Structure of Kazakhstan]. Tom 1. Alma-Ata, 1960. 5 p. (In Russ.).
- Materialy po obzledovaniyu, 1911 — *Materialy po obzledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo khozyaystva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoy oblasti sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva* [Materials on the Survey of Indigenous and Russian Settler Economy and Land Use in the Semirechensk Region, Collected and Developed under the Leadership of P.P. Rumyantsev]. T.1. Lepsinskiy uyezd. Spb., 1911. 353 p. (In Russ.).
- Ostroumov, 1886 — *Ostroumov N.* Sposobny li kochevye narody Azii k usvoeniyu khristianskoy very i khristianskoy kultury [Are the Nomadic Peoples of Asia Capable of Embracing the Christian Faith and Christian Culture?]. M., 1886. 17 p. (In Russ.).
- Ostroumov, 1913 — *Ostroumov N.* K istorii musul'manskogo obrazovatel'nogo dvizheniya v Rossii v XIX i XX stoletiyakh [On the History of the Muslim Educational Movement in Russia in the 19th and 20th Centuries] // Mir islama, 1913. No. 11. 27 p. (In Russ.).
- Sabitov, 1950 — *Sabitov N.* Mekteby i medrese u kazakhov (istoriko-pedagogicheskiy ocherk) [Mektebs and Madrasahs among the Kazakhs (Historical and Pedagogical Essay)]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1950. 44 p. (In Kaz.).
- Saydbaev, 1978 — *Saydbaev T.S.* Islam i obshchestvo. Opyt istoriko-sotsiologicheskogo issledovaniya [Islam and Society. An Experience of Historical and Sociological Research]. M.: Nauka, 1978. 253 p. (In Russ.).
- Schreider, 2008 — *Schreider C.* Russian Imperialism in Central Asia: A Study of the Development of Russian Muslim Policy in the 19th Century. Cambridge University Press, 2008. 112 p.
- Shokay, 1992 — *Shokay M.* Turkistannyñ qyly tárihy [The Complex History of Turkestan]. Almaty: Zhalyñ, 1992. 184 p. (In Kaz.).
- Tsalikov, 1913 — *Tsalikov A.* Kavkaz i Povolzhe. Ocherki inorodcheskoy politiki i kul'turno-khozyaystvennogo byta [The Caucasus and the Volga Region: Essays on Indigenous Policy and Cultural-Economic Life]. M.: Izdatel'stvo M. Mukhtarova, 1913. 184 p. (In Russ.).
- Ualikhanov, 1985 — *Ualikhanov Sh.* Tangdamaly [Selected Works]. Almaty: Zhazushy, 1985. 560 p. (In Kaz.).
- Williams, 2005 — *Williams R.C.* Missionary Endeavors and Educational Policies in Russian Central Asia. Oxford University Press, 2005. 234 p. (In Russ.).
- Yakovlev, Panarin, 1911 — *Yakovlev A.I., Panarin S.A.* Protivorechie reform: opyt Aravii i Turkestana [Contradiction of Reforms: The Experience of Arabia and Turkestan]. Vostok. Afro-aziatskie obshchestva: Istoriya i sovremennost', 1911. No. 5. 5 p. (In Russ.).

Литература

- Али, 1991 — *Али М.* История подотчетно только правде // Тюркский мир, 1991. № 1. С. 27.
- Алтынсарин И., 1957 — *Алтынсарин И.* Избранные произведения. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. 456 с.
- Гаспиринский, 1991 — *Гаспиринский И.* Из наследия. Симферополь: Тарида, 1991. 164 с.
- Гольдцигер, 1912 — *Гольдцигер И.* Лекции об исламе. СПб.: Издательство Брокгауз-Ефрон, 1912. 302 с.
- Ильминский, 1883 — *Ильминский Н.И.* Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. Казань, 1883. 20 с.
- Кауфман, 1885 — *Кауфман К.П.* Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. СПб., 1885. 501 с.
- Климович, 1936 — *Климович Л.И.* Ислам в царской России. М.: «Безбожник», 1936. 405 с.
- Масевич, 1960 — *Масевич М.Г.* Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. Алма-Ата, 1960. 5 с.

Материалы по обследованию, 1911 — *Материалы по обследованию* туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Т.1. Лепсинский уезд. Спб., 1911. 353 с.

Остроумов, 1886 — *Остроумов Н.* Способны ли кочевые народы Азии к усвоению христианской веры и христианской культуры. М., 1886. 17 с.

Остроумов, 1913 — *Остроумов Н.* К истории мусульманского образовательного движения в России в XIX и XX столетиях // Мир ислама, 1913. №11. 27 с.

Сабитов, 1950 — Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов (историко-педагогический очерк). Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. 44 с.

Сайдбаев, 1978 — *Сайдбаев Т.С.* Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М.: Наука, 1978. 253 с.

Уәлиханов, 1985 — *Уәлиханов Ш.* Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 1985. 560 б.

Цаликов, 1913 — *Цаликов А.* Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно-хозяйственного быта. М.: Издательство М. Мухтарова, 1913. 184 с.

Яковлев, Панарин, 1911 — *Яковлев А.И., Панарин С.А.* Противоречие реформ: опыт Аравии и Туркестана // Восток. Афро-азиатские общества: История и современность, 1911. № 5. 5 с.

Schreider, 2008 — *Schreider C.* Russian Imperialism in Central Asia: A Study of the Development of Russian Muslim Policy in the 19th Century. Cambridge University Press, 2008. 112 p.

Williams, 2005 — *Williams R.C.* Missionary Endeavors and Educational Policies in Russian Central Asia. Oxford University Press, 2005. 234 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 456-470, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_456-470

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE PROBLEM OF MASS FAMINE IN 1931–1933 IN KAZAKHSTAN

Ainagul T. Kaipbayeva¹, Arman M. Abikey^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@gmail.com

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Kaipbayeva A.T., Abikey A.M., 2025

Abstract. *Introduction.* The history of famine in Kazakhstan during the early 1930s is a relatively under-researched topic in Russian historiography. This explains the growing public interest in the subject. This article provides a brief overview of Kazakh and foreign scientific literature on the famine of the 1930's. The purpose and objectives of this study is to identify and objectively analyze gaps in the history of Kazakhstan in the context of the policy of forming the historical consciousness of Kazakh society; a comparative analysis of various descriptions and interpretations of domestic and foreign scientific literature, and published archival sources on the famine in Kazakhstan in 1931–1933. *Materials and methods.* The main research materials are monographic works, collections of documents, articles published on the topic by domestic and foreign researchers. The principles of objectivity and historicism were used as methodological approaches in conducting the research. In addition, the methods of analysis, synthesis, retrospective, comparative-historical, and historical-typological were used in the study of this problem. *Results.* The content and focus of historical research in the works under consideration are described, as well as areas of scientific interest are identified. *Conclusion:* Researchers from Kazakhstan and a number of foreign countries have made significant contributions to the study of the history of famine in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, historiography, famine, collectivization, sedentarization, grain harvesting, genocide, demographic crisis

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of program-targeted funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Preparation and publication of memoirs of eyewitnesses and their descendants in the 1931–1933 mass famine in Kazakhstan” (Registration number: BP 24993018).

For citation: Kaipbayeva A.T., Abikey A.M. Historiographical review of the problem of mass famine in 1931–1933 in Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 456–470. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_456-470

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖАППАЙ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Айнагүл Толғанбайқызы Қаипбаева¹, Арман Мұратұлы Әбікей^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD (Тарих), жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылықтың тарихы – отандық тарихнамадағы толық зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Бұл осы мәселеге қазіргі қоғам тарапынан сұраныстың тұрақты түрде артуын түсіндіреді. Бұл мақалада ХХ ғасырдың 30-шы жылдардағы ашаршылық мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттер және жарияланған деректерге қысқаша тарихнамалық шолу берілген. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – тәуелсіз Қазақстан қоғамының тарихи санасын қалыптастыру шеңберінде қазақ тарихының ақтаңдақтарын ашу және объективті зерделеу, 1931–1933 жылдары Қазақстан аумағындағы ашаршылық мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерді және жарияланған деректерді сипаттау мен түсіндірудің әртүрлі нұсқаларын салыстырмалы талдау болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі материалдарын тақырып бойынша жарық көрген отандық және шетелдік зерттеушілердің монографиялық жұмыстары, құжаттар жинақтары, мақалалар құрайды. Зерттеу барысында әдістемелік тәсілдер ретінде объективтілік, тарихилық ұстанымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар, тақырыпты зерделеуде белгіленген мәселені зерттеуде талдау, синтез, ретроспективті, салыстырмалы-тарихи, тарихи-типологиялық әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Қарастырылған зерттеу еңбектердің тарихнамалық бағыттарының мазмұны мен бағыты сипатталып, зерттеу қызығушылықтарының бағыттары анықталды. *Қорытынды.* Қазақстан және бірқатар шет елдердің зерттеушілері қарастырылып отырған Қазақстандағы ашаршылық тарихын зерделеу бойынша елеулі жұмыстар атқарылған.

Түйін сөздер: Қазақстан, тарихнама, ашаршылық, ұжымдастыру, отырықшыландыру, астық даярлау, геноцид, демографиялық құлдырау

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлерінің және олардың ұрпақтарының естеліктер сериясын дайындау және басып шығару» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: ВР 24993018).

Дәйексөз үшін: Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М. Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық мәселесіне тарихнамалық шолу // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 456–470 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_456-470

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ МАССОВОГО ГОЛОДА 1931–1933 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Айнагуль Толганбаевна Каипбаева¹, Арман Муратулы Абикей^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina_78@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD (История), ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Каипбаева А.Т., Абикей А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* История голода в Казахстане начала 1930-х годов является одной из малоизученных тем в отечественной историографии. Это объясняет растущий интерес общественности к данной теме. В статье дается краткий историографический обзор отечественной и зарубежной научной литературы и опубликованных источников по проблеме голода 1930-х годов. *Целью и задачами* данного исследования является выявление и объективный анализ пробелов в истории Казахстана в контексте политики формирования исторического сознания казахстанского общества; сравнительный анализ различных вариантов описания и интерпретации отечественной и зарубежной научной литературы, и опубликованных архивных источников по проблеме голода в Казахстане 1931–1933 годов. *Материалы и методы.* Основными материалами исследования являются монографические труды, сборники документов, статьи, опубликованные по теме отечественными и зарубежными исследователями. В качестве методологических подходов при проведении исследования были использованы принципы объективности и историзма. Кроме того, при изучении обозначенной проблемы использовались методы анализа, синтеза, ретроспективный, сравнительно-исторический и историко-типологический. *Результаты.* Описаны содержание и направленность исторических исследований в рассматриваемых работах, а также определены области, представляющие научный интерес. *Заключение:* Исследователи из Казахстана и ряда зарубежных стран внесли значительный вклад в изучение истории голода в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, историография, голод, коллективизация, седентаризация, заготовка зерна, геноцид, демографический кризис

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 гг. в Казахстане и их потомков» (регистрационный номер: ВР 24993018).

Для цитирования: Каипбаева А.Т., Абикей А.М. Историографический обзор проблемы массового голода 1931–1933 годов в Казахстане // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 456–470. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_456-470

Кіріспе

Қазақстандағы 1931–1933 жж. жаппай ашаршылық тақырыбын зерделеу – тарихи жадыны сақтау, тарихи тәжірибені зерделеу, әлеуметтік-психологиялық аспектілерін талдау, осындай қайғылы оқиғалардың алдын алу және қайғы-қасірет пен құрбандар санын тану үшін аса маңызды болғандықтан, отандық тарихнамадағы өзекті тақырыптардың алдыңғы қатарынан орын алады. Сындарлы кезең тақырыптарын ұжымдық жады мен тарихи санамызға дұрыс сіңіру, ұлттық болмыстың дұрыс қалыптасуына ықпал етері сөзсіз.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев өзінің 2021 ж. 5-қаңтарындағы «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында және 2023 ж. 17-маусымда Түркістандағы II Ұлттық Құрылтайдағы «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» баяндамасында және 2023 ж. 3-қаңтарында «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында тарихи сананы нығайту мәселесіне үлкен мән берген-ді. Себебі, өзінің мемлекеті мен ұлтының өткен тарихы жайлы танымы болмай, мемлекеттің прогрессивті дамуы мүмкін емес. Өткен ғасырдың 1931–1933 жылдардағы үлкен аштық зұлматы Ұлт жадында мәңгілікке жазылатын өткен тарихымыздың бір парасы. Отар елдің тарихын отарлаушы ел жазатындықтан, бұл аштық тарихы бойынша біздің білетінімізден білмейтін ақтандақ тұстары көп. Қазақ халқының қиын-қыстау кезеңдерінің шынайы тарихын зерделеу – тәуелсіздіктің қадірін жете түсініп, оны дәріптеуге жетелейді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 4-ші онжылдығында тарих ғылымының алдында мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру барысында шетелдік және отандық тарих ғылымының әдіснамасы мен әдістемесінің қол жеткізілген деңгейін, жаңа тұжырымдамалық тәсілдер мен жаңа дереккөздерді ескере отырып, тарихи өткенді қайта қарауға байланысты жаңа міндеттер тұр. Тарихи дереккөздерге жүгіну арқылы ғана бұл күрделі және әлі де толық шешімін таппай келе жатқан мәселенің әдіснамалық және фактілік аспектілері бойынша дұрыс қорытынды жасауға болады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланы жазуда Қазақстанда 1930 жылдардың басындағы ашаршылық тақырыбы бойынша жарық көрген отандық және шетелдік зерттеушілердің деректі және монографиялық жұмыстары, құжаттар жинақтары, бұқаралық ақпарат құралдарында, жарияланған мақалаларды талдау негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында әдістемелік тәсілдер ретінде объективтілік, тарихилық ұстанымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар, тақырыпты зерделеуде белгіленген мәселені зерттеудің проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихи, тарихи-типологиялық және басқа әдістерінің маңызы зор болды.

Талқылау

Кеңес дәуірінде Қазақстанның көрнекті ғалымдарының аграрлық тарихына қатысты іргелі зерттеулері жарық көрді (Ә.Б. Тұрсынбаев, Г.Ф. Дахшлейгер, Б.Ә. Нұрпейісов Қ.Н. және т.б.). Маркстік-лениндік әдістеменің үстемдігі кезінде ашаршылықтың себептері қазақ даласын циклді түрде дүр сілкіндірген қуаңшылық, жұт, ауа райының қолайсыздығы т.б. табиғи апаттар салдарынан деп көрсетілді. Шығармаларда партия органдарының аштықпен күресудегі рөлі атап көрсетіліп, әсіресе, аштыққа қарсы күрес өз ұстанымдарын нығайту үшін қиындықтарды қолдануға тырысқан таптық жаудың қарсылығымен және байлар мен кулактардың мемлекеттің шешімдерінің орындалуына қарсы ел ішінде іріткі салу салдарымен байланыстылығына басымдық берілді (Дахшлейгер, 2015: 165). Дегенмен, кеңес тарихшыларының еңбектерінде коммунистік әдістеменің шектеулілігіне қарамастан құнды деректік материалдар, аштық жылдарға шолулар мен тұжырымдар бар.

1980 жылдардың аяғы мен 90 жылдардың басында қазақ ғалымдарының жаппай ашаршылық пен көші-қонға әкелген қазақ ауылындағы әлеуметтік-экономикалық деформация мәселелерін қарастырған еңбектері пайда болды. Олардың қатарында М.Қ. Қозыбаев, К.Н. Нұрпейісов, Қ.С. Алдажұманов, Т. Омарбеков, Ж.Б. Абылхожиннің еңбектері құнды. Аталған ғалымдардың еңбектері XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудің теориялық-әдістемелік негізі болып табылады.

1930-шы жылдардағы ашаршылық туралы алғаш рет 1989 жылы М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, М. Б. Тәтімовтердің «Қазақстандық қасірет» атты зерттеу мақалалары жарық көрді. Авторлар аштықты көшпелі және жартылай көшпелі қазақтардың ұжымдастыру саясатымен қатар «отырықшыландыруды» жүргізумен байланыстырды (Абылхожин және т.б., 1989: 53–71). Аталмыш мақала Кеңестік Қазақстан тарихының қасіретті беттерін бағалаудың әдіснамалық тұжырымдамаларын белгіледі, кейіннен оның көптеген ережелері «Қазақстандағы ұжымдастыру: шаруалар қасіреті» (Қозыбаев және т.б., 1992: 36) атты зерттеуге негіз болды. Белгілі демограф М. Тәтімов 1989 жылы мемлекеттік статистиканы талдау негізінде отырықшылық пен ұжымдастыру кезіндегі аштық пен індеттен өлгендердің шамамен саны: 2 миллион 20 мың адам, көшпелілер 616 мың, оның ішінде 205 мыңы шетелде (Тәтімов, 1989: 124), - деп көрсетті. Сонымен бірге аштық мәселесі бойынша демограф А.Б. Ғалиевтің «Голод в Казахстане 1932–1933 гг.» (Ғалиев, 1988: 11–16) атты зерттеуін және 1991 жылы М.Х. Асылбековпен бірлесіп шығарған «Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер» кітабын (Асылбеков, Ғалиев, 1991: 192) атап өтуге болады. Докторлық диссертациясының авторефератында А.Б. Ғалиев аштықтан, аурудан және көші-қоннан қазақтардың демографиялық шығыны 1 610 000 адамды құрайтындығын көрсеткен (Ғалиев, 1994: 16). Дегенмен аталмыш тақырып аясында ғалымдар тарапынан іргелі зерттеулерге еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ден қойды.

Нәтижелер

1991 жылдың қараша мен 1992 жылдың желтоқсан айлары аралығында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Президиумының комиссиясы ұжымдастыру кезінде ашаршылыққа әкелген нормативтік құқықтық актілерді зерделеу бойынша жұмыс жасады. Оның қорытындысында қазақ этносы аса қатыгез геноцидке ұшырап, ашаршылық пен соған байланысты індеттерден, сондай-ақ табиғи өлімнің жоғары деңгейінен халық 2,2 миллион адам, яғни бүкіл халқының 49 пайызынан айырылды деп көрсетіледі (Егеменді Қазақстан: 1992).

1930-шы жылдардағы ашаршылық тақырыбына арналған алғашқы құжаттар жинағы 1998 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Қазақстан Республикасы Президентінің Архивімен және Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивімен бірлесе даярлауымен жарық көрді. (Насильственная коллективизация, 1998: 263). Сонымен қатар, ашаршылық тақырыбына қатысты архив құжаттарын жинау жұмыстарына өлкетанушылар да белсене атсалысты (Из истории величайшей, 2005: 268). Аталған мәселе ауқымында, Солтүстік Қазақстан халқының күнделікті өміріне аштықтың әсері туралы мәселе әлі де зерттеу үшін өзекті болып табылады. Осы орайда, ғалымдар Ж. Қасымбаев (Қасымбаев, 1998: 174), Ғ.А. Алпыспаева (Алпыспаева, 1997), сонымен қатар демограф А.Н. Алексеенко (Алексеенко, 1993: 126), Малышева М.П. (Малышева, 2002) және т.б. еңбектерін атауға болады. Жергілікті жерлердегі өлкетанушылардың ізденістері 1930-шы жылдардағы ашаршылықтың тұтас бейне-суретін сомдау үшін де аса маңызды жұмыс екенін атап өткен жөн.

Осы жылдардағы ашаршылық құрбандарының нақты жалпы санын анықтауда талпыныс танытып жүрген ғалымдар қатарында А.Н. Алексеенконы атап өтуге болады. Ол ашаршылықтан зардап шеккендер туралы қазақстандық тарихшылар мен демографтардың жарияланымдарын талдай келе, шығын санын анықтауға тырысқан. Оның есептеулерінде аштықтан зардап шеккендер ғана емес, сонымен бірге қуғын-сүргінге ұшырап, жер аударылғандар, яғни 1930 жылдардағы қазақ халқының жалпы шығыны да ескерілген. Демограф ғалым әр жас тобындағы адамдардың саны 1926 жылдан 1939 жылға дейін қанша өмір сүретінін бақылау үшін жасты жылжыту әдісін қолданған. Өзінің есептеулерінде ол 12 жыл ішінде табиғи себептерден қайтыс болғандар туралы мәліметтер жас топтарын салыстыру арқылы анықталған шығындардан алып тастаған. Барлық түзетулерді ескере отырып, оның айтуынша, тек қазақ халқының шығыны – 1840 мың адамды немесе 1930 ж. халық санының 47,3 %-ын құраған. Сонымен қатар Қазақстаннан 1 миллионға жуық қазақ босып кеткендігін жазған (Алексеенко, 2000: 19).

1992 жылы парламент комиссиясында жұмыс істеген және Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивтерімен танысқан тарихшы Т. Омарбеков кеңес басшылары ашаршылық нәтижесіндегі халық шығынын әдейі төмендетіп көрсеткен деп есептейді. Ол 1931 жылдан 1933 жылға дейін ашаршылық құрбаны болған және көшіп кеткен қазақтардың нақты саны 3 млн-нан асқан деген қорытындыға келген. Т. Омарбеков 1997 жылы жарық көрген «20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы» атты көлемді еңбегінде ашаршылық мәселесіне кеңінен тоқталады. Ғалым бұл еңбегінде ашаршылықтың алғышарттары болған астық пен ет дайындауға байланысты орталықтың төтенше шараларының ауыр зардаптарын, ірі бай меншіктерін тәркілеу мен ауқатты шаруаларды тап ретінде жою және оның қазақ қоғамы үшін ауыр салдарын зерделейді. Байлар мүлкін тәркілеуге және күштеп ұжымдастыруға қарсы 1929–1931 жылдары орын алған халық наразылықтарының ауқымы мен салдарына тоқталады. Қазақстанда жүргізілген осы науқандардың отырықшылыққа көшіруге ұласқаны – қазақтардың жаппай ашаршылыққа ұшырап, көрші елдерге ауа көшуіне мәжбүр еткендігін тарихшы ғалым жергілікті, сондай-ақ Ресей Федерациясының орталық архив құжаттары негізінде, нақты деректермен егжей-тегжей баяндайды (Омарбеков, 1997). Сол сияқты Т. Омарбековтың 2011 жылы жоғарыда аталған мәселелер толық қамтылған «Қазақстандағы аштық: себептері, ауқымы және нәтижелері (1930–1933)» атты антологиясы жарық көрді (Омарбеков, 2011: 203). Т. Омарбековтің «Арыс» баспасынан 2019 жылы жарық көрген Ашаршылық атты еңбегінде ғалымның соңғы отыз жыл бойы зерттеген Ашаршылық тақырыбының негізгі қорытындылары баяндалып, алапат аштықтың негізгі себептері анықталады. Тарихшы ғалым Қазақстандағы ашаршылықтың себебі – кеңестік биліктің ауыл шаруашылығындағы асыра-сілтеу реформалары мен науқаншылдықтың нәтижесі деп есептейді. Қынадай қырылып, босқыншылыққа ұшыраған қазақтардың сан мөлшері архив деректерімен салыстырыла отырып нақтыланған (Омарбеков, 2019).

Е. Сыдықовтың Семей қаласында 2010 жылы шыққан «Гонимые голодом» құжаттар жинағында 1930-шы жылдардың басында аштықтан Сібірге бас сауғалаған қазақтар жөнінде мол ақпарат қамтылған (Сыдықов, 2010). Құжаттар жинағы бұрын-соңды болмаған ашаршылықтан бұрынғы Дала өлкесінің және Жетісу қазақтарының шекаралас Сібір жеріне босқыншылыққа ұшырағанын құжаттар негізінде айғақтайды. Құрастырушылар табылған материалдар негізінде Батыс және Шығыс Сібірге Қазақстан жерінен бұрынғы мәліметтерде айтылып жүргендей босып барған қазақ саны 50 мың емес, 100 мыңға жуық қазақ жан сауғалаған деген қорытындыға келеді. Және табылған құжаттар негізінде ашаршылықтан босқыншылыққа ұшыраған қазақтардың Сібір жеріндегі ареалын анағұрлым кең болғандығын көрсетеді (Гонимые голодом, 2010: 42). Жинақтағы құжаттарды орналастыру жүйесі хронологиялық реттілік бойынша тарауларға топталып, барлығы 359 құжат енгізілген. Мұнда бір реттік нөмірмен бірнеше құжаттар біріктіріліп берілген. Барлық жарияланған құжаттар Новосібір облысының мемлекеттік архивінен алынған. 1930 жылдан 1936 жылға дейін Батыс Сібірдің аймақтық әкімшілік орталығы болған Новосібірскінің 1930-жылдардағы облыстың партия және мемлекеттік органдарының (білім беру, денсаулық сақтау, азшылық ұлттар және т.б.) қазақтардың көршілес Сібірге қоныс аударуы туралы негізгі хат алмасулар (қаулылар, бұйрықтар, директивалар және т. б.) ұсынылған. Құрастырушылар Новосібір облысының мемлекеттік архив қорларынан әртүрлі үлгідегі қызметтік құжаттар келтірген: актілер, баяндамалар, есептер, жиналыс хаттамалары, хат-хабарлар, шағымдар және т.б. Келтірген құжаттар арқылы қазақтардың көршілес Сібірге қоныс аударуы туралы және босқын қазақтарды орналастыру және басқа көмек көрсету мәселелері қарастырылады. Ұсынылған архив материалдары аштықтан Сібір жеріне жан сауғалаған босқын қазақтардың және олардың балаларының мүшкіл халі туралы толық мәлімет береді.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві ашаршылық тақырыбы бағытында ауқымды ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу нәтижесінде «Қазақ ауылының қасіреті 1928–1934 жж» архивтік құжаттар жинағын көпшілікке ұсынды. Жинақтың 1928–1929 жылдар кезеңін қамтитын бірінші томы 2013 жылы жарық көрсе (Трагедия

казахского аула, 2013), 1929–1932 жылдар кезеңін қамтитын екінші томы 2018 жылы жарық көрді (Трагедия казахского аула, 2018). Басылымда Қазақстан Республикасы Президенті архивінің және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары жинақталған. Құжаттар жинағының екінші томында дәстүрлі қазақ ауылының өміріндегі түбегейлі қайта құру: күштеп ұжымдастыру, байларды жою, отырықшылықтандыру үдерістерін қамтитын құжаттар жарияланған. Аса қатаң әкімшілік шаралармен жүргізілген бұл реформалар, сондай-ақ астық, мал етін дайындау және т.б. жаппай дайындау науқандары Қазақстандағы аштық дағдарысының күшеюіне, халықтың республикадан және елден тысқары босып кетуіне, қарулы қақтығыстарға, көтерілістерге әкелгендігін көрсетеді. Сол кезеңдегі елдегі нақты жағдай туралы мәліметтерді қамтитын бұл құжаттарға «құпия» және «өте құпия» деген белгілер қойылған және бұл құжаттардың басым бөлігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген.

2022 жылы «ХХ ғ. 30-жылдардың басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикаларына қазақ көшпелілерінің «босып бару және бейімделу» тақырыбындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мамандарының жетекшілігімен ғылыми жобаны жүзеге асыру нәтижесінде «Қазақтар Орталық Азияда: тарихы мен тағдырлары (1920–1950)» атты ұжымдық монографиясы жарық көрді. Онда 1930 жылдардағы ашаршылық мәселесі және ашаршылықтан босқындардың көршілес кеңестік Орта Азия республикаларының территориясына қоныс аударулары зерделенген (Казахи в Средней Азии..., 2022).

2021 жылы ашаршылық жылдарынан сыр шертетін бес томдық «Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника» атты деректік шежіре жинағы жарық көрді. Бұл жинақтардың 1-ші томында 1928–1929 жылдары Қазақстанда жүргізілген байларды тәркілеу науқаны мен астық, ет дайындау науқандарына қатысты құжаттар жинақталған. Жинақтың 2–4 томдарын зерттеу тақырыбымызға қатысты аралықты, яғни 1930–1933 жылдарды қамтитын құжаттар мен материалдар құрайды. Осы үш томда Қазақстанның ауыл шаруашылығы экономикасын кеңестік жаңғырту кезеңінен дерек беретін құжаттар ұсынылған. Әр алуан дереккөздер қазақ ауылдарын күштеп ұжымдастыруға байланысты қайғылы оқиғаларды баяндап, бай мен кулактарды тап ретінде тәркілеу және жою саясатын ашады, қазақ ауылында шиеленіс пен наразылықтардың өсуін көрсетеді. Терең аграрлық дағдарыс қазақ даласындағы бұрын-соңды болмаған экономикалық катаклизмдердің, әлеуметтік-демографиялық сілкіністердің және кең ауқымды ашаршылықтың бастаушысы болғандығын дәйектеледі. Жинақта осы апаттың объективті көрінісін беретін сол дәуірдің құжаттары – декреттер, қаулылар, резолюциялар, хаттамалар, есептер, анықтамалар, статистикалық мәліметтер, азаматтардың өтініштері арқылы деректелген қайғылы оқиғалар баяндалады. Жалпы ұсынылған деректі шежіре Қазақстанның ауыл шаруашылығының ауқымды модернизациясын және оның қазақ халқы үшін зардаптарын көрсетеді.

Құжаттар жинағының 5-ші томы аштық куәгерлерінің естеліктеріне арналған. Естеліктер орталықтың индустрияландыруды ауыл шаруашылығы есебінен жүргізу саясатының нәтижесі мал өсірумен айналысып келген қазақ шаруаларына астық салығын міндеттеуге, ал ол өз кезегінде олардың тез арада кедейленуіне алып келгендігін көрсетеді. Көптеген естеліктерде қазақ қоғамы күтпеген модернизациялау саясатының дәйексіз, асығыс жүргізілгендігі айтылады. Естеліктер малынан, күнкөріс қорларынан айырылған халықтың тентіреп, босқын болып кеткендігін айғақтайды. Тіршілік көзі төрт түлік малы болған қазақ, малдан айырылған соң бірден қиын жағдайға душар болған. Мал басының күрт азаюы халықтың жағдайын нашарлатып, азық таба алмай ашығып, қырылуына ықпал етті. Естеліктер негізгінен осы шындықты дәлелдейді.

Тарихшы Сұлтан Әкімбековтің 2021 жылы жарық көрген «Революция мен ашаршылық аралығындағы қазақтар» атты кітабының мазмұны Ресейдегі азамат соғысы, Қазақ Кеңестік Социалистік автономиясының құрылуымен қатар, ашаршылық кезеңін де қамтиды. Мұнда КСРО-дағы экономика мен әлеуметтік өмірді түбегейлі жаңарту бағытындағы ұмтылыстар дәстүрлі қазақ қоғамына күйрете соққы берілгендігі жүйелі түрде баяндалады. Бұл КСРО-ның

көптеген аймақтарын шарпыған алапат ашаршылықтың маңызды себептерінің бірі болған. Автордың көрсетуінше мұндай экономикалық жаңғырту Қазақстанда аса ауыр шығындарға әкелуімен көрініс алған. Бұл қазақтардың үйреншікті әлемінің толық жойылуымен байланысты болды деп тұжырымдайды. Жалпы, қазақ қоғамы үшін 1930–1936 жылдар аралығы аса ауқымды сілкіністер кезеңі көптеген адамдардың өмірін қиған ашаршылық қасіреті мен бір мезгілде қоғамның дәстүрлі әлеуметтік құрылымының жойылуымен байланысты болды. Әлеуметтік құрылымына негізделген қазақ қоғамы өзінің тұтастығынан айрылды, демек, мемлекет үшін маңызын да жоғалтты. Қазақтар өздерінің бұрынғы құрылымынсыз КСРО-да құрылған түбегейлі жаңа мемлекеттік және қоғамдық жүйенің элементтеріне айналды. Енді қазақтардың алдында жаңа жағдайларға бейімделу міндеті тұрды және мұны бұрынғыдай қауым ретінде емес, жеке негізде жасау міндеті тұрды. Автор сонымен бірге қазақтар өзінің ұлттық-территориялық автономиясының шегінде өзінің субъективтілігін оның барлық формалдылығына қарамастан сақтап қалды, – деген тұжырым жасайды (Акимбеков, 2021: 496).

1931–1933 жылдардағы ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін жинау Қазақстанның барлық аймақтарындағы тарихшылардың маңызды міндеттерінің бір болып табылады. Осыған сәйкес Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мамандарының жетекшілігімен жүзеге асырылған «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлерінің және олардың ұрпақтарының естеліктер сериясын (20 томдық) дайындау және басып шығару» жобасы аясында көп сериялы басылымның Әулие-Ата өңіріндегі және Алматы облысындағы ашаршылыққа арналған I-ші (Әулие-Ата өңіріндегі, 2024) және II-ші (Алматы облысындағы, 2024) томдары жарық көрді. Бұл жинақтарда аталған облыстардың ашаршылық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктері топтастырылған. Ашаршылық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліген естеліктері айтылған тарихтың маңызды үлгісі ретінде және ондағы мәліметтердің ашаршылық ақиқатын ашуға балама тарихи дерек ретінде де маңызы зор. Естеліктердегі қайта-қайта кездесетін ашаршылық туралы фактілердің мазмұны келесідей: 30-шы жылдардағы ұзаққа созылған қуаңшылық; аштықтың үкімет тарапынан мойындалмағандығынан көмектің көрсетілмегендігі; ауылшаруашылығындағы реформалардың қазақ халқының экономикалық тірегінің жойылуына алып келгендігі; үкіметтің астық пен малды күштеп тартып алуы. Сонымен қатар естеліктерде үкімет тарапынан ауылшаруашылығындағы жүргізілген реформалардың салдарынан қазақ отбасыларының бірте-бірте аштыққа қалай ұшырағандығы суреттеледі. Естеліктердегі мұндай сұхбаттар ашаршылықты зерттеуде үкіметтің құрғақ құжаттарының мазмұнын аша түсіп, қасіреттің жасырылған тұстарынан мол мәліметтер береді.

Сол сияқты осындай естеліктерге негізделген зерттеулердің қатарында А.Т. Абдуллинаның «Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректану мәселелері және күнделікті өмірдің көрінісі» атты зерттеу мақаласын атауға болады (Абдуллина, 2021). Мақалада куәгерлердің ашаршылықты бастарынан өткергендігі жөнінде архивтердің жеке қорларында, жарияланған басылымдарда сақталған мемуарлары мен естеліктері негізінде баяндалады. Бұл дереккөздер ҚР Орталық мемлекеттік архивінің жеке қорларында сақталған белгілі қаламгерлердің, белсенді комсомол жастарының ашаршылық кезіндегі күнделікті өмірден сыр шертетін отбасылық және басқа оқиғалар жайында құжаттар топтамасынан алынған. Естеліктер негізінен көшпелілерді күштеп ұжымдастыру және отырықшыландыру жылдарында Қазақстандағы ауыр күнделікті өмір туралы мәліметтерді камтиды. Жоғарыда атап өткеніміздей мұндай, яғни ашаршылық объектісі болған куәгерлер деректері, сырттан берілген субъективті баяндауларды толықтыру мүмкіндіктерімен бағалы.

Қазақстан аумағындағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық тақырыбы шетелдік зерттеушілердің де назарынан тыс қалған жоқ. КСРО-ның кезінде-ақ бұл тақырыпқа барған зерттеушілердің еңбектерінде әрине деректердің тапшылығы байқалды. Дегенмен шетел асқан, әсіресе украиндық «голодомор» куәгерлерінің КСРО-да миллиондаған адамды құрбан

қылған ашаршылықтың орын алғандығы туралы естеліктері батыс зерттеушілерінің осы мәселемен арнайы айналысуына түрткі болды. Батыс зерттеушілерінің басым бөлігі Қазақстандағы ашаршылықты Украинада болған ашаршылық контекстінде қарастырды. Алайда соңғы жылдары шетел зерттеушілері Қазақстандағы ашаршылықты жеке тақырып ретінде зерттеу нысанына ала бастады. Отандық тарихнамаға шетелде ертеде шыққан зерттеулердің де маңызы бар, себебі олардың әдістемелік тәсілі, мәселеге қатысты көзқарастардың түрлілігі мен тақырыптың даму сызығын бағамдау үшін де қажет.

КСРО ыдырағанға дейін 1930-шы жылдардағы ашаршылыққа қатысты шыққан еңбектердің қатарында Марта Брилл Олкоттың «Процесс коллективизации в Казахстане» атты зерттеу мақаласы (Олкотт, 1981) мен Роберт Конквесттің – «Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом» монографиясы (Конквест, 1988) жарияланған. Жалпы Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық жайлы тарихнама бұдан да ертеректе басталғанымен, бұл ғалымдардың аталмыш еңбектері әлемдік ғылыми қауымдастықта қазақ ашаршылығына деген қызығушылықты арттырып, осы бағытта шетелдік зерттеушілердің жаңа толқынының туындауына ықпал етті. 1981 жылы жазылған Марта Олкотт зерттеуінің ерекшелігі жалпы КСРО-да орын алған ашаршылық аясында Қазақстанды атап өтпей, еліміздегі ашаршылық апатын, оның ізашары болған ұжымдастыру науқанын арнайы тақырып етіп алғандығы. М. Олкоттың көлемді мақаласы темір перденің барында және архивтердің жабық уақытында жазылғанымен ҚазақАКСР-де дайындықсыз әрі тұрпайы жүргізілген ұжымдастыру науқанымен оған ұласқан аштық апатының ауқымдылығын объективті бере алып, батыс жұртшылығын қазақ халқының ұлттық деңгейде жойылып кету қаупін туғызған ашаршылық қасіретімен таныстырған.

Роберт Конквесттің жоғарыда аталған еңбегінде КСРО-ғы шаруалар мен партия арасындағы текетіресі және оның аштыққа ұласқан қайғылы салдары баяндалады. Басты назарда Украинадағы шаруалардың жағдайы, кулактардың тап ретінде жойылуы мен ашаршылық қарастырылған. Украинадағы ашаршылық шарттары мен салдарын КСРО-ның азиялық бөлігіндегі ашаршылықты салыстырмалы түрде зерделей отырып, ол қазақ жеріндегі орын алған аштық апатына да өзінің бағасын береді. Оның көрсетуінше: Бұрын-соңды отаршыл державалардың тарихында кездеспеген бұл адами және экономикалық апаттың себептері мен жағдайлары батыс мамандарының көңіл аударуына әбден лайық мәселе» деп, – қазақта болған ашаршылық апатының батыс тарихшыларының назарынан тыс қалып келе жатқанын меңзейді. Ол орталық пен жергілікті билік деректеріне сүйене отырып Қазақстандағы ауылшаруашылығының құлдырауына және аштықтың орын алуына қатысты Мәскеудің ашуын туғызған ашаршылықтан болған адам шығыны емес, сол ашаршылықтан экономиканың зардап шегуі еді, дейді. Мәскеу осыдан кейін жергілікті кадрлар арасында жаппай тазартулар жүргізеді (Конквест, 1988: 291). Конквесттің айтуынша, ашаршылық апаты экономикалық және саяси қателіктер салдарынан туындады деп айту, бұл тар мағынада түсінушілік, бірақ сөздің кең мағынасында оның тамыры – адамзат мәдениетін дұрыс түсінбеушілікте жатыр. Қазақстанда партиялық ойлаудың таңғаларлық механикалық сипаты мен үстірттігі өте айқын көрінді – деп, орталықтың жергілікті экономиканың негізімен санаспай, әкімшілік-әміршілдік басқарудың салдарына нұсқайды. Зерттеу жұмысында келтірген есептеулерге сәйкес, ашаршылықтың алғашқы жылдарында, яғни 1930-1931 жылдары қазақ халқының 15-20 пайызы республикадан тысқары: 300 000 Өзбекстанға, қалғандары кеңестік Орта Азияның басқа республикаларына және Қытайға босып кеткен. Көрші Орта Азия республикаларына барғандардың жағдайы, көшпей өз орнында қалғандармен бірдей болып, олардың көпшілігі үміттерін үзіп, кері оралған (Конквест, 1988: 294). Р. Конквест сонымен қатар, ашаршылық барысында жергілікті халықтарға деген биліктің қатынасын сипаттайтын дерек келтіреді: Челябинскінің лауазымды партия қызметкері шетелдік коммунистке: «Ашаршылық бізге Оралда, Батыс Сібірде және Поволжьеде жақсы қызмет атқарып берді. Бұл аудандарда ашаршылық салдарынан құрбан болғандар негізінен бізге жат халықтар. Олардың орнын орталық облыстардан қашқан орыстар басты. Біз, әрине, ұлтшыл емеспіз, бірақ бұл қолайлы жағдайды бағаламауға да болмайды – деп, Челябинскінің

партия қызметкері башқұрттар мен азиялық басқа да мұсылман халықтарының өлім-жітімінің жоғары болуын көбіне олардың бесжылдық міндеттемелеріне сәйкес көшпелі өмірден отырықшылыққа ауыса алмайтындығымен түсіндірген көрінеді (Конквест, 1988: 295). Ашаршылық апатынан пропорционалды түрде алғанда Украинаға қарағанда қазақ халқының көп бөлігі құрбан болған (Конквест, 1988: 297).

Ашаршылық тақырыбына арналған келесі еңбек, француз тарихшысы Изабель Огайонның «Сталин тұсында КСРО қазақтарын отырықшыландыру. Ұжымдастыру және әлеуметтік өзгерістер (1928-1945)» атты кітабы 2006 жылы жарық көрді (Огайон, 2009). Зерттеудің бірінші бөлімінде отырықшылыққа көшу қарсаңындағы қазақ ауылының әлеуметтік құрылымы қарастырылады. Екінші бөлімде 1929 жылдың көктеміндегі КСРО-дағы ұжымдастырудың стратегиялық негіздерін және олардың Қазақстанда жүзеге асырылу барысын сыни талдау негізінде отырықшыландырудың кеңестік жоспарын жүзеге асырудың саяси-идеологиялық мән-мәтініне тоқталады. Мұнда қазақ қоғамының қарсылық көрсету әдістері мен оның салдарын талдау арқылы билік саясатының мотивтері мен мемлекет пен қоғам арасындағы текетірестің орын алуы жан-жақты талданады. Кітаптың үшінші бөлімі қазақтардың ашаршылық пен жаппай көшіп кетуіне жалпы талдау жасауға арналған. Соңғы қорытынды бөлімінде үстем әлеуметтік-экономикалық үлгі мен қазақ мал шаруашылығы қоғамының өзара әрекеттесуінің нәтижесінде жаңа қазақ аграрлық қоғамы туралы ойлар қарастырылады. И. Огайон өзінің зерттеу еңбегінің кіріспе бөлімінде орталықтың Қазақстандағы реформаларына қатысты келесідей қысқаша тұжырым жасайды: Кеңестік ауылды ұжымдастыру тарихы утопиядан практикалық әрекеттерге дейін жаппай зорлық-зомбылық саясатына және онымен бірге жүретін терең күйзелістерге негізделген. Қазақ тәжірибесі шын мәнінде бірегей болып табылады: КСРО-ның басқа этностарына – украиндар немесе Солтүстік Кавказ халықтарына қарағанда – қазақ қоғамының өмір салты мен құндылықтар жүйесі түбегейлі және қайтымсыз өзгерістерге ұшырағанын айтпағанда, ауылды кеңестендіру салдарынан демографиялық апатқа ұшырап, халықтың 1/3 бөлігін (1,3 млн. адам) жоғалтты (Огайон, 2009: 10).

Украинадағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық жайында 2010 жылы американдық тарихшы Норман Неймарк «Сталиндік геноцидтер» атты еңбегін көпшілікке ұсынды. Ғалымның зерттеу жұмысы украин халқының ашаршылығына арнағанымен Қазақ даласындағы ашаршылықты да айналып өтпеген. Ашаршылық құрбаны болған қазақтардың шығынын халықтың жалпы санына шаққанда ғалым келесідей тұжырым жасайды: Көшпелі және жартылай көшпелі ауылшаруашылық базасы кең Қазақстандағы ашаршылық Украинадағыдан да ауыр болды. Ашаршылықтан қайтыс болғандар саны 1,45 миллион адамға жетіп, жалпы қазақ халқының 38 пайызын құрады. Бұл Кеңес Одағындағы аштықтан зардап шеккен ұлттардың ішіндегі ең жоғары өлім көрсеткіші. Бұл қазақтардың көшпелі экономикасын күштеп «отырықшыландыру» саясаты арқылы талқандаудың қайғылы салдарын Мәскеудің елемей, ашаршылықтың басты себебі болды. Қазақтардың ашаршылыққа ұшыраған аймақтардан қашып кетуіне, қалалар мен елді мекендерге көмек сұрауына тосқауыл болған жоқ, бірақ олардың нашар күзетілген шекара арқылы Қытайға қашып кетуіне жол бермеуге тырысты. Көптеген қазақтар шетел асып қашпақ болғанда оққа ұшқан (Неймарк, 2010: 75). Норман Неймарк шетелдің басым зерттеушілері сияқты Қазақстандағы ашаршылыққа қатысты баға беруде нақты геноцид орын алғандығын жазады. Оның көрсетуінше ашаршылыққа ұшыраған қазақтар да, украиндар да азық іздеп Ресей мен Беларусь облыстарына барғанымен салыстырмалы түрде жылдам әрі тиімді көмек ала алмады. Сол сияқты Қазақстанда да, Украинада да халықтың ашаршылыққа ұшырағаны белгілі болғанымен билік кейбір ашаршылыққа ұшыраған басқа аймақтардағыдай күштеп реквизициялау шарттарын бірден жеңілдеткен жоқ. Осы және басқа да себептерге байланысты кейбір ғалымдар Мәскеудің мұндай пиғылына қатысты құжаттардың аздығына қарамастан, қазақ ашаршылығын геноцид деп атады. Ол сонымен қатар, ашаршылық мәселесін зерттеген Курт Йонассон сөзін келтіреді: «Қазақ халқының қасақана аштыққа ұшырауын қазақ зиялылары мен мәдениет қайраткерлерін тазартуларымен ұштастыруы, бұл геноцидтің айқын

көрінісі болып табылатынына күмән келтірмейді». Мәскеудің украин және қазақ ашаршылығына қатысты саясатының айқын мақсаттары бірдей болғанын, яғни осы халықтардың ерекше ұлттық және этникалық мәдениетімен тығыз байланысты белгілі бір өмір салтын жою болғанын ескерсек, Йонассонның тұжырымының дұрыс екенін көреміз (Неймарк, 2010: 76).

Роберт Киндлердің іргелі жұмысы қазақ руларын күштеп отырықшыландыру, ұжымдастыру жөніндегі кеңестік науқандары және сол науқандардың салдары болған ашаршылық жөніндегі жан-жақты зерттеу болып табылады (Киндлер, 2014). Автор Қазақстандағы ашаршылық қасақана жасалды деген пікірді құптамайды, бұл жөнінде ол орыс тарихнамасында айтылатын ұстаныммен пікірлес. Ол «геноцидтік ниетпен айыптау адамды апатқа ұшыраған халықтардың өздеріне қатыстылығын тексеру қажеттілігінен босатады» деп санайды. Өз ойын дамыта отырып, Киндлер әрі қарай былай деп жазады: «Адамдардың тағдырын қайсыбір абстрактілі «коммунистер» шешкен жоқ, көбінесе жергілікті партиядағылар, шаруалар, жұмысшылар аштықтың өмірі мен өліміне жауапты болды. Алайда украин тарихшылары да, олардың қазақ әріптестері де төменгі және орта әкімшілік буындағы кінәлілер мен олардың мотивтері туралы жазбайды» (Киндлер, 2014: 25). Дегенмен автор зерттеу гипотезасын әу бастан былай тұжырымдайды: «Қазақ көшпелілерінің отырықшылыққа көшуі «езгідегі» халықты азат ету бағдарламасы емес еді, және «жаңа адам» жасауды да мақсат еткен жоқ; сайып келгенде, ол негізінен большевиктердің билігін бекіту және даланың экономикалық ресурстарын неғұрлым тиімді пайдалану үшін қызмет етті» (Киндлер, 2014: 14). Автор жасаған тұжырымдарын дәлелдеуде мол фактілер мен құжаттық деректер келтіреді.

Никколо Пианчиола 2018 жылы жариялаған «Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы үлкен ашаршылық туралы» мақаласында әрбір үшінші қазақстандықтың өмірін қиған апаттың басты себебі сталиндік жедел жаңғыртуда біліксіздік пен догматизм орын алғандығын алға тартады. Дәлірек айтқанда, қазақтардың кеңестік қоғамға жаппай күштеп интеграциялауда (толық мемлекеттік бақылау үшін) көшпелі өмір салты мен шаруашылығының ерекшеліктерін саналы түрде елемей, «идеалды түрдегі» модернизация үлгісін емес, практикалық жоспар ретінде ғана қабылдады. Бұл ашаршылық кезінде украиндықтарға қарағанда қазақтар арасындағы өлім-жітімнің салыстырмалы түрде жоғары болуын түсіндіреді (Пианчиола, 2018).

1930-шы жылдардағы ашаршылық жайлы соңғы жылдары жарық көрген шетелдік зерттеушілердің қатарында Сара Камеронның «Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату» атты еңбегі (Камерон, 2020). Камерон өзінің зерттеуінде Қазақстандағы ұжымдастыруды жаңа кеңес ұлтын құру және көшпелі қоғамды модернизациялау әрекеті ретінде қарастырады, бірақ сонымен бірге оны империялық отарлаудың кең контексті аясында да қарастырады. Ол қазақ даласындағы отаршылдық саясаттың (әсіресе Ресей империясының соңғы екі онжылдығы барысында) көшпелі өмір салтының елеулі өзгеруіне және экологиялық ортаның өзгеруіне әкелгенін айқын көрсетеді. Ресейдің еуропалық бөлігінен және Сібірден оңтүстікке шаруалардың жаппай қоныс аударуы далаға қысымды айтарлықтай арттырды: қазақтар өздерінің дәстүрлі жайылымдарынан қуылды, топырақтың тозуы басталды, су қоймалары құрғады, індеттердің таралу ықтималдығы артты және т.б. Мұның бәрі жағымсыз фон тудырып, кейіннен ашаршылықтың ауқымына әсер етті (Камерон, 2020: 26). Ғалым өзінің еңбегінде көшпелі қоғамды жаңғыртудың балама жолдары туралы айта отырып, 1920 жылдардың басында көптеген кеңестік агрономдардың көшпелі мал шаруашылығы Қазақстанның шөл-шөлейтті аймақтарын пайдаланудың ең тиімді жолы деген қорытындыларын келтіреді (Камерон, 2020: 71). Осыған байланысты Камерон Мәскеу басшылығының Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі апатқа апаратын шешімдері жергілікті жағдайды білместіктің нәтижесі болған жоқ деп есептейді. Көптеген адамдардың қырғынға ұшырау қаупі белгілі болды, бірақ саяси және экономикалық мақсаттардың пайдасы үшін, ондай қауіп еленбеді. Ғалым ашаршылыққа баға беруде өзінің бейтарап ұстанымына қарамастан, бұл мәселеде ол «қазақ ашаршылығы

адамзатқа қарсы қылмыс болды» деген баға береді. Кітаптың үш тарауы ұжымдастыру мен ашаршылыққа, сондай-ақ олардың ізашары болған Голощекиннің «Кіші Қазан» науқанын арналған. Камерон 1928–1934 жылдардағы оқиғаларды хронологиялық ретпен ашып, егжей-тегжейлі баяндайды. Ғалымның осы баяндауларындағы ортақ желі – ұжымдастыруды ұйымдастыру мен дайындықтың нашарлығы, жергілікті деңгейде кадр тапшылығы, жергілікті халықтың өмірі мен мүддесіне немқұрайлы қарау, жергілікті белсенділер тарапынан түсінбеушілік, озбырлық, тонау, зорлық-зомбылық және босқыншылық. Ұрда-жық ұжымдастыру науқанына жауап ретінде көтерілістер мен шекаралас аудандарға қоныс аудару болды. Бұл оқиғалар жойқын әлеуметтік апатқа айналды, зауалдан белгілі бір дәрежеде сауығу бірнеше ондаған жылдар өткен соң ғана мүмкін болды (Камерон, 2020: 26).

Қорытынды

Тарихнамалық шолу көрсеткендей, өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық тарихын зерттеушілер еңбектерінде мәселенің барлық аспектілерін қарастыруға деген талпыныстың және отандық, шетелдік зерттеушілердің қызығушылықтарының артуын байқатады. Әсіресе соңғы онжылдықтарда Қазақстандағы ашаршылықты зерттеуде шетелдік авторлар ерекше белсенділік танытып, қазақстандық және ресейлік архивтерде осы тақырыпты жан-жақты зерттеп жүрген шетел тарихшыларының тұтас бір тобы қалыптасты. Олар Қазақстандағы ашаршылықтың ерекше сипатын Украинадағы аштықпен салыстыра отырып, ашаршылықтың айқын ұлттық ерекшелігін көрсетеді және оның орын алуындағы басты жауапкершілікті Одақтық орталыққа таңады. Қаралған зерттеулерде кеңестік модернизация аясындағы қазақтарды ұжымдастыру және отырықшыландыру науқандары шамадан тыс зорлық-зомбылық әдістерімен жүргізілген деген ұстаным ортақ. Ашаршылыққа қатысты шетелдік ғалымдардың зерттеулеріндегі ортақ кемшін тұсы – олардың негізінен орыс тіліндегі зерттеулерге сүйеніп, қазақ тіліндегі зерттеулерді пайдаланбауы. Мұндай олқылықты ресейлік зерттеушілері тарапы жайында да айтуға болады. Мұндағы кедергі боларлық тілдік факторды атасақ, шетелдік соңғы зерттеушілер қатарындағы С. Камерон өз еңбегінде отандық қазақ тілді зерттеулерді қолдана алғанын көреміз. Болашақта шетел зерттеушілерінің тарихнамасы қазақ тілді еңбектердің қатарымен толыға түссе, мәселенің объективті зерттелуіне ықпал етері сөзсіз.

Ғылыми айналымға енгізілген және талданған жаңа жазбаша және ауызша дереккөздер жаппай ашаршылық пен ұлттың демографиялық апаттың салдарын айқын көрсетеді. Зерттеулерде ұсынылған архивтік материал тақырыптың зерттеушілік базасын әлбетте кеңейтеді. Келешек ұрпаққа маңызды тарихи сабақ болатын осы қасіреттің толық объективті бейнесін сомдау, қазіргі ғалымдар алдындағы міндет. Сол кезең тарихи үдерістерін қалпына келтіру үшін, тарихшылар тек шынайы деректерге сүйенгені абзал.

Әдебиеттер

- Абдулина, 2021 — *Абдулина А.Т.* Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источниковедения и отражение повседневности // *Отан тарихы*, 2021. № 3 (95). С. 92–100.
- Абылхожин, 1989 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахская трагедия // *Вопросы истории*, 1989. № 7. С. 53–71.
- Акимбеков, 2021 — *Акимбеков С.* Казахи между революцией и голодом. А: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. 584 с.
- Алексеев, 1993 — *Алексеев А.Н.* Население Казахстана. 1920–1990 гг. А: Ғылым, 1993. 126 с.
- Алексеев, 2000 — *Алексеев А.Н.* Население Казахстана в 1926–1939 гг. // *Компьютер и историческая демография*. Барнаул, 2000. С. 9–27.
- Алпысбаева, 1997 — *Алпысбаева А.* История города Акмолы (1832–1917 гг.). Автореф. дис. канд. истор. наук. Алматы, 1997.
- Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.
- Ашаршылық. Голод, 2021 — *Ашаршылық. Голод. 1928–1934.* Документальная хроника. Сборник документов. Т. 1. 1928–1929. А: Атамұра, 2021. 920 с.
- Ашаршылық. Голод, 2021 — *Ашаршылық. Голод. 1928–1934.* Документальная хроника. Сборник документов. Т. 2. 1930–1931. А: Атамұра, 2021. 1240 с.

- Ашаршылық. Голод, 2021 — *Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. Т. 4.* Нур-Султан: Фолиант, 2021. 776 с.
- Ашаршылық. Голод, 2021 — *Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. Т. 5.* Нур-Султан: Фолиант, 2021. 604 с.
- Галиев, 1988 — *Галиев А.Б.* Голод в Казахстане 1932–1933 гг. // *Заря*. 1988. № 11. С. 11–16.
- Галиев, 1994 — *Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917–1980). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Алматы, 1994. 53 с.
- Дахшлейгер, 1965 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата, 1965. 536 с.; Нурпеисов К.Н. Крестьянские Советы Казахстана (1917–29). Алма-Ата: Илим, 1972. 348 с.
- Дахшлейгер, 2015 — *Дахшлейгер Г.* Избранные труды. А: Елтаным, 2015. 616 с.
- Егеменді Қазақстан, 1992 — *Егеменді Қазақстан*, 1992. 22 желтоқсан.
- Из истории величайшей..., 2005 — *Из истории величайшей трагедии казахского народа 1932–1933 гг.* Сборник. Семипалатинск, 2005. 268 с.
- Казахи в Средней Азии..., 2022 — *Казахи в Средней Азии: истории и судьбы (1920–1950 гг.)*. З.Е. Кабульдинов, К.Н. Балтабаева, А.М. Джумашев, М.Ч. Калыбекова, Д.Б. Касымова, Т.А. Рыскулов. А: Мадияр ЖК, 2022. 320 б.
- Камерон, 2020 — *Камерон С.* Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 490 с.
- Касымбаев, 1998 — *Касымбаев Ж.К.* История Акмола (XIX – начало XX века): исследования, источники, комментарии. Ж.К. Касымбаев, Н.Ж. Агубаев. А: Жеті жарғы, 1998. 174 с.
- Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. Пер. с нем. Л. Пантиной. М.: 2017. 382 с.
- Козыбаев және т.б., 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов Х.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. А: АН РК, 1992. 36 с.
- Конквест, 1988 — *Конквест Р.* Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом. Пер. с англ. Козн И., Май Н. London. 1988. 620 с.
- Костанайская область..., 2001 — *Костанайская область: прошлое и настоящее: в 2 ч.* под ред. И.К. Тернового. Костанай: Печатный двор, 2001. Ч. 1. 401 с.
- Кустанай-Костанай, 2012 — *Кустанай-Костанай.* Очерки истории. С древнейших времен до 1936 года. Костанай: костанайполиграфия, 2012. 608 с.
- Малышева, 2002 — *Малышева М.П.* Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919–1934 гг.). Автореф. дис. докт. истор. наук. Алматы, 2002.
- Насильственная коллективизация..., 1998 — *Насильственная коллективизация и голод в Казахстане.* Сборник документов. А: Фонд XXI век, 1998. 263 с.
- Огайон, 2009 — *Огайон И.* Седentarизация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения. (1928–1945 гг.) Пер. с франц. А. Ракишева. А: Санат, 2009. 368 с.
- Олкотт, 1981 — *Олкотт М.Б.* Процесс коллективизации в Казахстане. «Русское ревю», 1981. 136 с.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омарбеков, 2011 — *Омарбеков Т.* Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги 1930–1933 гг.). Хрестоматия. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 203 с.
- Омарбеков, 2019 — *Омарбеков Т.* Ашаршылық. А: Арыс, 2019. 80 б.
- Пианчола, 2018 — *Пианчола Н.* Сталинская «Иерархия Потребления и Великий Голод 1931–1933 гг. в Казахстане». Ab Imperio 2/2018. С. 80–116.
- Сыдыков, 2010 — *Сыдыков Е.Б.* Гонимые голодом. Сборник документов. Составитель: Е.Б. Сыдыков. Семей, 2010. 693 с.
- Татимов, 1989 — *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. А: Наука, 1989. 128 с.
- Трагедия казахского аула, 2013 — *Трагедия казахского аула. 1928–1934.* Сборник документов. Т. 1. А: Раритет, 2013. 743 с.
- Трагедия казахского аула, 2018 — *Трагедия казахского аула. 1928–1934:* Сборник документов. Т. 2. А: Раритет, 2018. 744 с.
- Турсунбаев, 1967 — *Турсунбаев А.* Казахский аул в трех революциях. А: Казахстан, 1967. 481 с.
- 1931–1933 жылдардағы ашаршылық: Алматы ..., 2024 — *1931–1933 жылдардағы ашаршылық:* Алматы облысы бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының естеліктері. Сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. II т. А: «Радуга», 2024. 336 б.
- 1931–1933 жылдардағы ашаршылық: Әулие-Ата ..., 2024 — *1931–1933 жылдардағы ашаршылық:* Әулие-Ата өңіріндегі нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының естеліктері. Сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. I т. А: «Радуга», 2024. 352 б.

References

- Abdullina, 2021 — *Abdullina A.T.* Vospominaniya ochevidtsev o golode 1930-kh gg. v Kazakhstane: voprosy istochnikovedeniya i otrazhenie povsednevnosti [Eyewitness memories of the famine of the 1930s in Kazakhstan: issues of source studies and reflection of everyday life.]. // *Otan tarikhy*, 2021. № 3 (95). Pp. 92–100. (In Russ.).
- Abylhozhin, 1989 — *Abylhozhin Zh.B.*, *Kozybayev M.K.*, *Tatimov M.B.* Kazhstanskaya tragediya [The Kazakh tragedy] // *Voprosy istorii*. 1989. No. 7. Pp. 53–71. (In Russ.).
- Akimbekov, 2021 — *Akimbekov S.*, *Kazakhi mezhdu revolyutsiei i golodom* [Kazakhs between the revolution and famine]. Almaty: Institute of Asian Studies LLP, 2021. 584 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 1993 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazakhstana. 1920–1990 gg. [The population of Kazakhstan. 1920–1990.]. Almaty: Gylym, 1993. 126 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 2000 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazakhstana v 1926–1939 gg. [Population of Kazakhstan in 1926–1939]. // *Komp'yuter i istoricheskaya demografiya*. Barnaul. 2000, Pp. 9–27. (In Russ.).
- Alpysbaeva, 1997 — *Alpysbaeva A.* Istorija goroda Akmoly (1832–1917 gg.). [The history of the city of Akmola (1832–1917)]. Avtoref. dis. kand. istor.nauk. Almaty, 1997. (In Russ.).
- Asharshylyk. Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod.* 1928–1934. Dokumental'naja hronika. Sbornik dokumentov. T. 1.: 1928–1934. [Famine. Documentary Chronicle. Collection of documents]. Almaty: Atamura, 2021. 920 p. (In Russ.).
- Asharshylyk. Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod.* 1928–1934. Dokumental'naja hronika. Sbornik dokumentov. T. 2.: 1930–1931. [Famine. Documentary Chronicle. Collection of documents]. Almaty: Atamura, 2021. 1240 p. (In Russ.).
- Asharshylyk. Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod.* 1928–1934. Dokumental'naja hronika. Sbornik dokumentov. T. 4. [Famine. Documentary Chronicle. Collection of documents]. Nur-Sultan: Foliant, 2021. 776 p. (In Russ.).
- Asharshylyk. Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod.* 1928–1934. Dokumental'naja hronika. Sbornik dokumentov. T. 5. [Famine. Documentary Chronicle. Collection of documents]. Nur-Sultan: Foliant, 2021. 604 p. (In Russ.).
- Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H.*, *Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917–1980). [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. (In Russ.).
- Dahshlejger, 1965 — *Dahshlejger G.F.* Social'no-jekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.). [Social and economic transformations in the villages and auls of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata, 1965. 536 p. (In Russ.).
- Dahshlejger, 2015 — *Dahshlejger G.* Izbrannye trudy. [Selected works]. Almaty: Eltanym, 2015. 616 p. (In Russ.).
- Egemendi Kazakhstan, 1992 — *Egemendi Kazakhstan*, 1992. 22 zheltoksan. (In Kaz.).
- Galiyev, 1988 — *Galiyev A.B.* Golod v Kazakhstane 1932–1933 gg. [Famine in Kazakhstan 1932–1933]. // *Zarja*, 1988. No. 11. Pp. 11–16. (In Russ.).
- Galiyev, 1994 — *Galiyev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v mnogonacional'nom Kazakhstane (1917–1980). [Socio-demographic processes in multinational Kazakhstan (1917–1980)]. Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 1994. 53 p. (In Russ.).
- Iz istorii velichajshej tragedii..., 2005 — *Iz istorii velichajshej tragedii kazahskogo naroda 1932–1933 gg.* Sbornik. [From the history of the greatest tragedy of the Kazakh people in 1932–1933. Collection.]. Semipalatinsk, 2005. 268 p. (In Russ.).
- Kameron, 2020 — *Kameron S.* Golodnaja step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana. [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 490 p. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1998 — *Kasymbaev Zh.K.* Istorija Akmoly (XIX – nachalo XX veka): issledovaniya, istochniki, kommentarii [The history of Akmola (XIX – early XX century): research, sources, comments]. Zh.K. Kasymbaev, N.Zh. Agubaev. Almaty: Zheti zhargy, 1998. 174 p. (In Russ.).
- Kazahi v Srednej Azii..., 2022 — *Kazahi v Srednej Azii: istorii i sud'by (1920–1950 gg.)* [Kazakhs in Central Asia: Stories and Destinies (1920–1950)]. Z.E. Kabul'dinov, K.N. Baltabaeva, A.M. Dzhumashev, M.Ch. Kalybekova, D.B. Kasymova, T.A. Ryskulov. Almaty: «Madijar», 2022. 320 p. (In Russ.).
- Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane. [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan.]. Per. s nem. L. Pantinoi. - M., 2017. 382 p. (In Russ.).
- Kostanajskaya oblast', 2001 — *Kostanajskaya oblast': proshloe i nastojashhee: v 2 ch.* [Kostanay region: past and present: in 2 p.]. pod red. I. K. Ternovogo. Kostanaj: Pechatnyj dvor, 2001. Ch. 1. 401 p. (In Russ.).
- Kozybayev et al., 1992 — *Kozybayev M.K.*, *Abylhozhin Zh.B.*, *Aldazhumanov H.S.* Kollektivizaciya v Kazakhstane: tragediya krest'janstva. [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Almaty: AN RK, 1992. 36 p. (In Russ.).
- Kustanaj-Kostanaj, 2012 — *Kustanaj-Kostanaj.* Ocherki istorii. S drevnejshih vremen do 1936 goda [Kostanay-Kostanay. Essays on history. From ancient times to 1936]. Kostanaj: kostanajpoligrafija, 2012. 608 p. (In Russ.).
- Malysheva, 2002 — *Malysheva M.P.* Kazahi v Sibiri v period demograficheskikh krizisov (1919–1934 gg.) [Kazakhs in Siberia during demographic crises (1919–1934)]. Avtoref. dis. dok. istor. nauk. Almaty, 2002. (In Russ.).
- Nasil'stvennaya kollektivizaciya..., 1998 — *Nasil'stvennaya kollektivizaciya i golod v Kazakhstane.* [Forced Collectivization and Famine in Kazakhstan]. Sbornik dokumentov. Almaty: Fond XXI vek, 1998. 263 p. (In Russ.).

- Nurpeisov, 1972 — Nurpeisov K.N. Krest'janskije Sovety Kazahstana (1917–29). [Peasant Councils of Kazakhstan (1917–29)]. Almaty: Ilim, 1972. 348 p. (In Russ.).
- Ogaion, 2009 — *Ogaion I.* Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nye izmeneniya. (1928–1945 gg.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes. (1928–1945)]. Per. s frants. A. Rakisheva. Almaty, 2009. 368 p. (In Russ.).
- Olkott, 1981 — *Olkott M.B.* Protsess kollektivizatsii v Kazakhstane. [The process of collectivization in Kazakhstan.] «Russkoe revyu», 40, aprel' 1981, 136 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 1997 — Omarbekov T. 20–30-zhyldardagy Qazaqstan kasireti. Komekshi oku kuraly. [The Tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s] Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2011 — *Omarbekov T.* Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi 1930–1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results of 1930–1933]. Hrestomatija. Almaty: Kazak universiteti, 2011. 203 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 2019 — Omarbekov T. Asharshylyk. [Famine]. Almaty: Arys, 2019. 80 p. (In Kaz.).
- Pianchola, 2018 — Pianchola N. Stalinskaya «Ierarkhiya Potrebleniya i Velikii Golod 1931–1933 gg. v Kazakhstane» [Stalin's "Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan"]. Ab Imperio 2/2018. Pp. 80–116. (In Russ.).
- Sydykov, 2010 — Sydykov E.B. Gonimye golodom. Sbornik dokumentov. [Driven by hunger] / Sostavitel': E.B. Sydykov. Semei, 2010. 693 p. (In Russ.).
- Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B.* Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov. [Social conditionality of demographic processes]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 128 p. (In Russ.).
- Tragediya kazakhskogo ayla, 2013 — Tragediya kazakhskogo ayla. 1928–1934. [The tragedy of the Kazakh village. 1928–1934.] Sbornik dokumentov. T. 1. Almaty: Raritet, 2013. 743 p. (In Russ.).
- Tragediya kazakhskogo ayla, 2018 — Tragediya kazakhskogo ayla. 1928–1934. [The tragedy of the Kazakh village. 1928–1934.] Sbornik dokumentov. T. 2. Almaty: Raritet, 2018. 744 p. (In Russ.).
- Tursunbaev, 1967 — *Tursunbaev A.* Kazahskij aul v treh revolyuciyah. [Kazakh village in three revolutions]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1967. 481 p. (In Russ.).
- 1931–1933 zhyldardagy asharshylyk: Almaty ..., 2024 — *1931–1933 zhyldardagy asharshylyk: Almaty* oblysy boiynsha naubet kuagerleri men urpaktarynyn estelikteri. [The famine of 1931–1933: Memoirs of eyewitnesses and descendants of the famine in the Almaty region.] Sukhbat materialdarynyn zhinary. Koptomdyk. II t. Almaty: «Raduga», 2024. 336 p. (In Kaz.).
- 1931–1933 zhyldardagy asharshylyk: Aulie-Ata ..., 2024 — *1931–1933 zhyldardagy asharshylyk: Aulie-Ata* onirindegi naubet kuagerleri men urpaktarynyn estelikteri. [Famine of 1931–1933: Memoirs of eyewitnesses and descendants of the famine in the Auli-Atina region.] Sukhbat materialdarynyn zhinary. Koptomdyk. I t. Almaty: «Raduga», 2024. 352 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 471-487, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_471-487

FROM THE HISTORY OF TRAINING TEACHERS IN THE KAZAKH SSR (IN THE FIRST HALF OF THE 1950S)

*Dmitry Maksimovich Legkiy*¹, *Nurusheva Gulmira Keldybaevna*^{2*}, *Turezhanova Sofia Abdugaliyevna*³

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences (History), Professor
 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Master
 <https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

*Correspondent author

³A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Sciences (History)
 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Legkiy D.M., Nurusheva G.K., Turezhanova S.A., 2025

Abstract. *Introduction.* Despite the recurrences of the period of “late Stalinism” in the history of public education in the Kazakh SSR in the early 1950s, the preconditions for the historical decision to transform the Kustanai State Teachers' Institute (1939–1955) into the Kustanai Pedagogical Institute (1955–1991) emerged. This led to the beginning of a new era in the development of public education at the city and regional level. *Aims and objectives.* There is a need to trace the evolution in the history of teacher training in the mid-1950s in the Kazakh SSR in the process of transformation of teacher training institutes (with a two-year term of study), when they were given the status of pedagogical higher education institutes (with full-time training), which was the purpose of this research. *Results.* Relying on archival materials and memoir evidence, the article finds out how in the city of Kustanai (Kostanai) regional centre of Kustanai (Kostanai) region of the Kazakh SSR, the teachers' institute was transformed into a pedagogical institute. The data on the material and technical basis of the educational institution and its comprehensive teaching, methodological, cultural and educational activities with the corresponding characteristic of the teaching staff allowed to show the peculiarities of teacher training in the Kazakh SSR in the first half of the 1950s. In the activity of the first educational institution that trained pedagogical staff for schools of the Kazakh SSR in the mid-1950s, political tendencies emerged that undermined the monolithic Stalinist management model, which required appropriate transformations not only of educational and methodological nature, but also appropriate personnel changes. *Conclusion.* In the end, thanks to the spiritual potential

of society, the increased intellectual level of intellectuals, including graduates of leading republican universities, teachers sent to work in regional pedagogical educational institutions (including the Kustanai Pedagogical Institute), the system of public education in the training of teaching staff in pedagogical educational institutions of the Kazakh SSR gradually overcame the Stalinist period resisters.

Key words: Archival science, Kazakh SSR, history of pedagogy, pedagogical institute, late Stalinism, teacher

For citation: Legkiy D.M., Nurusheva G.K., Turezhanova S.A. From the history of training teachers in the Kazakh SSR (in the first half of the 1950s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 471–487. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_471-487

ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕГІ МҰҒАЛІМДЕР ДАЯРЛАУ ТАРИХЫНАН (1950 ЖЫЛДАРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Нурушева Гульмира Келдыбаевна^{2*}, Турежанова София Абдугалиевна³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

² Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі
 <https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

* Автор-корреспондент

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к.
 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Легкий Д.М., Нурушева Г.К., Турежанова С.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақ КСР-ң халық ағарту тарихындағы «кеш сталинизм» кезеңінің қайталануына қарамастан, 1950 жылдардың басында Қостанай мемлекеттік мұғалімдер институтын (1939–1955 жж.) Қостанай педагогикалық институтына (1955–1991 жж.) айналдыру туралы тарихи шешімнің алғышарттары пайда болды. Бұл қалалық және облыстық деңгейде халықты ағартудың дамуындағы жаңа дәуірдің басталуына әкелді. *Мақсаттары мен міндеттері.* 1950 жылдардың ортасында Қазақ КСР-де педагогикалық институттардың (екі жылдық оқу мерзімімен) қайта құру процесіне байланысты педагогикалық ЖОО (күндізгі оқу түрімен) мәртебесін алған кезде педагогикалық кадрларды даярлау тарихының эволюциясы осы зерттеудің мақсаты болып табылады. *Нәтижелер.* Мұрағат материалдары мен мемуарлық куәліктерге сүйене отырып, мақалада Қазақ КСР Қостанай (Қостанай) облысының Қостанай (Қостанай) облыс орталығының Қостанай қаласында мұғалімдер институты педагогикалық институт болып қайта құрылғаны анықталады. Оқу орнының материалдық-техникалық базасы және оның оқытушылар құрамының тиісті сипаттамасымен жан-жақты оқу-әдістемелік және мәдени-ағартушылық қызметі туралы деректер 1950 жылдардың бірінші жартысында Қазақ КСР-де мұғалімдер кадрларын даярлау ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді. 1950 жылдардың ортасында Қазақ КСР мектептері

үшін педагогикалық кадрлар дайындаған алғашқы оқу орнының қызметінде басқарудың сталиндік моделінің монолиттілігін әлсірететін саяси тенденциялар пайда болды, бұл тек оқу-әдістемелік сипаттағы ғана емес, сонымен қатар тиісті кадрлық өзгерістерді де қажет етті.

Қорытынды. Ақыр соңында, қоғамның рухани әлеуетінің, зиялы қауымның, оның ішінде жетекші республикалық жоғары оқу орындарының түлектерінің, облыстық педагогикалық оқу орындарына (оның ішінде Қостанай педагогикалық институтына) жұмыс істеуге жіберілген мұғалімдердің арқасында Қазақ КСР педагогикалық оқу орындарында мұғалім кадрларын даярлау халықтық білім беру жүйесінде сталиндік кезеңнің рецидивтерін біртіндеп еңсерді.

Түйін сөздер: Мұрағаттану, Қазақ КСР, педагогика тарихы, педагогикалық институт, кеш сталинизм, мұғалім

Дәйексөз үшін: Легкий Д.М., Нурушева Г.К., Турежанова С.А. Қазақ КСР-В мұғалімдер даярлау тарихынан (п. 1950 жылдар) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 471–487 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_471-487

ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСКИХ КАДРОВ В КАЗАХСКОЙ ССР (ПЕР. ПОЛ. 1950-Х ГГ.)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Нурушева Гульмира Келдыбаевна^{2*}, Турежанова София Абдугалиевна³

¹Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
К.и.н.

 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Легкий Д.М., Нурушева Г.К., Турежанова С.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Несмотря на рецидивы периода «позднего сталинизма» в истории народного просвещения в Казахской ССР, в начале 1950-х гг. возникли предпосылки исторического решения о преобразовании Кустанайского государственного учительского института (1939–1955 гг.) в Кустанайский педагогический институт (1955–1991 гг.). Это привело к началу новой эпохи в развитии народного просвещения на городском и областном уровне. *Цели и задачи.* Возникает необходимость проследить эволюцию в истории подготовки учительских кадров в середине 1950-х гг. в Казахской ССР в процессе преобразования учительских институтов (с двухлетним сроком обучения), когда им предадут статус педагогических вузов (с полновесным обучением) что и стало целью данного научного исследования. *Результаты.* Опираясь на архивные материалы и мемуарные свидетельства, в статье выясняется, каким образом в городе Кустанае (Костанае) областного центра Кустанайской (Костанайской) области Казахской ССР учительский институт был преобразован в педагогический институт. Данные о материально-технической базе учебного заведения и его всесторонней учебно-методической и культурно-просветительской

деятельности с соответствующей характеристикой преподавательского состава позволили показать особенности подготовки учительских кадров в Казахской ССР в первой половине 1950-х гг. В деятельности первого учебного заведения, готовившего педагогические кадры для школ Казахской ССР в середине 1950-х гг. появились политические тенденции, расшатывающих монолитность сталинской модели управления, что потребовало соответствующих преобразований не только учебно-методического характера, но и соответствующих кадровых изменений. **Заключение.** В конечном итоге, благодаря духовному потенциалу общества, выросшему интеллектуальному уровню интеллигенции, в том числе выпускников ведущих республиканских вузов, учителей, направленных работать в областные педагогические учебные заведения (в том числе в Кустанайский педагогический институт), в системе народного образования при подготовке учительских кадров в педагогических учебных заведениях Казахской ССР постепенно преодолевали резидивы сталинского периода.

Ключевые слова: Архивоведение, Казахская ССР, история педагогики, педагогический институт, «поздний сталинизм», учитель

Для цитирования: Легкий Д.М., Нурушева Г.К., Турежанова С.А. Из истории подготовки учительских кадров в Казахской ССР (пер. пол. 1950-х гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 471–487. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_471-487

Введение

Кустанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (отметившийные 85-летний юбилей) является правопреемником Кустанайского государственного учительского института (1939–1955 гг.) и Кустанайского педагогического института (1955–1991 гг.). Знаменательным является тот факт, что в университете в настоящее время сохраняют историю, свято чтут память профессорско-преподавательского состава, сотрудников и студентов предшествующих поколений. Всё это нашло отражение в историческом музее университета. В настоящее время в Кустанайском региональном университете им. Ахмет Байтұрсынұлы открыты именные аудитории преподавателей, кто стоял у истоков современного вуза, выдающихся педагогов, деятелей народного просвещения – Даулета Ибраева, Галихана Джантурина, Манаша Козыбаева, Абая Айтмухамбетова.

Материалы и методы

Большую значимость для исследователей представляют годовые отчёты Кустанайского учительского института с 1939 по 1955 гг., включая четыре книги протоколов Совета института, хранимые в Государственном архиве Кустанайской области (ГАКО).

Рис. 1. Стенд «Кустанайский педагогический институт им. 50-летия СССР. 1939–1990». АрхивКООИМ.
[Fig. 1. Stand “Kustanay Pedagogical Institute named after the 50th anniversary of the USSR. 1939–1990”.

ArchiveofKOOIM].

Сохранились уникальные свидетельства о становлении первого вуза в области в материалах бывшего стенда «Кустанайский педагогический институт им. 50-летия СССР. 1939–1990», переданного авторами в Костанайской областной историко-краеведческий музей (КОИКМ). В архиве современного университета хранятся четыре внушительных по объему тома рукописного характера отдела кадров под названием – «Приказы по Кустанайскому учительскому институту» за 1939–1955 гг. (АКРУ). В ходе работы были использованы документы 1953–1955 гг.

Рис. 2. Личный листок по учету кадров Б.В. Европейцева. АКРУ
[Fig. 2. Personal record sheet of B.V. Evropeytssev. ACRU]

Такие архивные материалы как «Приказы по личному составу», «Личный листок по учету кадров» и «Автобиография» стали первостепенными в освещении жизненного пути преподавателей. хранимые в архиве первого университета в Костанайской области – КРУ им. Ахмет Байтұрсынұлы (АКРУ). Широкий круг источников позволил авторам осветить разностороннюю деятельность вуза в период преобразования учительского института в педагогический институт.

Обсуждение

Преподаватели Костанайского педагогического института и Костанайского государственного университета им. А. Байтұрсынова, ныне объединённых в один вуз – Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, внесли свой достойный вклад в изучение истории подготовки в советский период учительских кадров в Костанайской области. Труды историков советского периода, первые исследования ограниченного объема по истории Кустанайского педагогического института стали библиографической редкостью (Кандалин, 1958; Кустанайский педагогический, 1984). Послевоенный период в них отражён фрагментарно.

В настоящее время опубликованы коллективные монографии вузовских ученых, где освещается история Кустанайского учительского института (Легкий, 2010; Легкий, Нурсеитов, 2024) и Кустанайского педагогического института (Терновой, Баймырзаев, Ибатулин, 2009; Нурсеитов, 2010), в которых нашли отражение события в жизни учебных заведений в начале 1950-х гг. Следует выделить отдельные монографические исследования, освещающие деятельность факультетов Кустанайского учительского института и Кустанайского педагогического института по двум специальностям: «история и география», «физика и математика» (Рожден и оправдан временем, 2010; Айтмухамбетов, 2019). Большинство исследований были посвящены первым этапам в деятельности Кустанайского учительского института накануне (Легкий, Ким, 2010) и в годы Великой Отечественной войны (Дутбаев, 1995; Макотченко, 2004; Жакып, 2005; Легкий, 2015; Легкий, Кустанайский учительский, 2015; Легкий, Беркимбаева, 2020). Краеведы приводят яркие примеры развития физкультуры и спорта в Кустанайском учительском институте в послевоенный период (Самаркин, Калашников, 2020). Материалы статьи апробированы в местной периодической печати (Легкий, 2024).

Вместе с тем, во многих исследованиях не были использованы такие важные архивные материалы, как личные дела преподавателей с 1939 г. по 1955 г., где находятся документы отдела кадров – фотографии сотрудников и преподавателей, «Личный листок по учету кадров» и «Автобиография» (АКРУ). Вследствие этого, вне поля зрения историков оказались многие важные факты биографического характера, включая факты репрессивной политики в отношении сотрудников и преподавателей.

Результаты

В ходе подготовки к преобразованию учительского института в педагогический институт переход в новое качественное состояние планировалось заранее, коллектив и руководство были готовы и ждали этого события. Об этом говорит обширный приказ по институту, где ставились конкретные задачи перед ответственной комиссией. Документ частично опубликован (Легкий, 2024). В приказе № 126 по Кустанайскому учительскому институту от 12 ноября 1953 г. за подписью директора С.П. Терентьева указывалось «произвести инвентаризацию всех материально-имущественных ценностей и учебного оборудования по всем местам хранения». Для проведения инвентаризации решили назначить комиссию в следующем составе: «Председатель комиссии пом. директора по хозяйству тов. Сложеникина Е.А. Члены комиссии ст. бухгалтер Кабаненко А.И., Комендант Лысенко М.К. Член месткома Ким А.Н. Зав. складом Сыроватский Н.». В помощь комиссии для проведения инвентаризации по местам хранения были созданы рабочие бригады (АКРУ, приказы, кн. 4, л. 45–46).

Эпоха Кустанайского учительского института уходила в прошлое. В начале 1954–1955 учебного года состоялось торжественное собрание, когда в институте 8 октября 1954 г. торжественно отметили 15-ю годовщину со дня своего образования. К этому времени было выпущено 1430 учителей, из них 1200 по стационару и 230 по заочному сектору (Нурсеитов, 2010, с. 32). Накануне создания Кустанайского педагогического института документация учительского института была передана в областной государственный архив (архивные учреждения в то время находились в подчинении НКВД). Приказом № 12 от 10 февраля 1955 г. была создана «комиссия в составе В.Н. Артеменко (председатель), Н.Л. Матвиенко, П.Т. Казиник». Им было поручено «подготовить архивные документы по 1949 г. включительно и сдать на хранение в Обл. гос. архив к 1. IV. 1955 г.» (Легкий, 2024; АКРУ, приказы, кн. 4, л. 122).

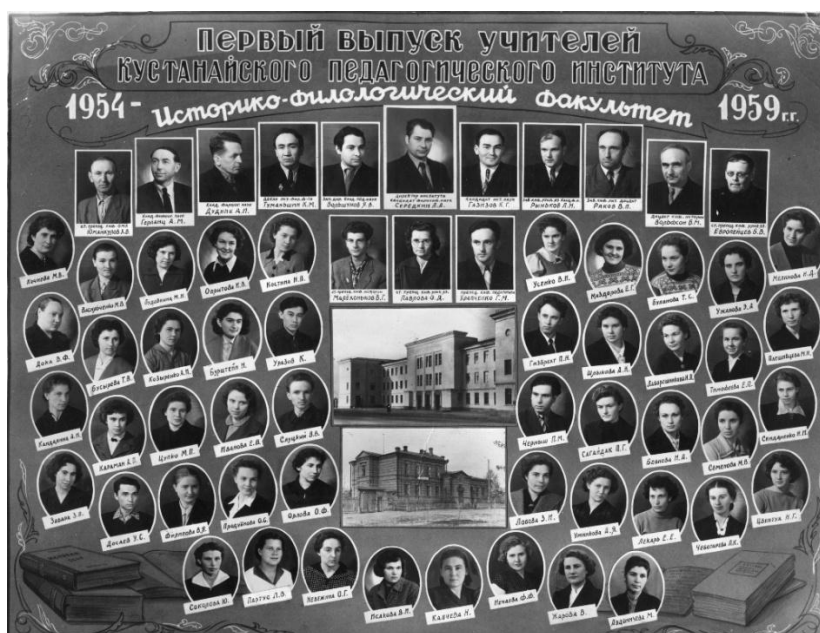

Рис. 3. Историко-филологический факультет 1954–1959 гг. Фотография 1959 г. АКРУ
[Fig. 3. Faculty of History and Philology 1954–1959. Photograph from 1959. ACRU]

Выпускники сельских школ У.С. Досаев и П. М. Черныш вместе поступили на историко-филологический факультет летом 1954 г. (их фотографии среди выпускников). «Годы были трудные, еще давала о себе знать война. – Вспоминал известный впоследствии поэт Петр Черныш. – В общежитии проживало человек 30, а остальные иногородние снимали частные квартиры. Жилось еще тяжело – проблемы с одеждой, обувью, скудное питание. Практически все ребята подрабатывали на вокзале, на элеваторе, в 1955 г. выезжали в Пресногорьковский район и т.д.». Умиртай Досаев вспоминал, что «институт тогда не имел ни общежития, ни столовой, функционировал буфет, в котором торговали консервами, табачными изделиями, причем торговля зимой и летом велась из окошечка, с улицы». (Рожден и оправдан временем, 2010, с. 89).

По воспоминаниям Петра Черныша, в 1954 г. они «боялись получить не неуд, а проклятую тройку, которая лишала стипендии». «Студенты, успевавшие на “4” и “5”, получили на первом курсе стипендию 180 рублей, на следующий год (а институт был двухгодичным) добавлялось 20 рублей. – Писал Петр Максимович. – Со второго курса я стал получать “сталинскую” стипендию – это зарплата учителя (750 рублей), а мой друг Касым Жумабаев получал стипендию имени Амангельды Иманова – имя славного батыра тогда носил и наш институт». (Рожден и оправдан временем, 2010, с. 89).

На конец деятельности учительского института сформировался новый коллектив. Стаж не более двух лет имели 18 человек из 29 штатных преподавателей, семь преподавателей имели стаж более десяти лет. Ученую степень кандидата наук имели только три преподавателя: на кафедре естествознания и географии – доценты М.Ф. Кан и А.М. Подставочкин, а также доцент, заведующий кафедрой физики и математики А.А. Шаталин.

Таблица 1. «Сведения по учету специалистов по Кустанайскому учительскому институту им. А. Иманова за 1 квартал 1954 г.» ГАКО. Ф. 916. Оп. 2. Д. 1.

[Table 1. «Data on registration of specialists at the Kustanay Pedagogical Institute. A. Imanov for the 1st quarter of 1954. GACO. F. 916. Op. 2. D. 1]

кафедра	Фамилия, имя, отчество	С какого г. работает	Должность	стаж
Основ марксизма-ленинизма	Юманкулов Хисам Фахурдинович	1939	Зав. каф. ОМЛ, ст. преподаватель	14
-/-/-	Козыбаев Манаш Кабашевич	1953	Преподаватель ОМЛ	1
-/-/-	Байдельдинов Лайк Амирович	1953	Ассистент	1
Педагогики и психологии	Кострыкин Федор Павлович	1953	Зав. каф., ст. преподаватель	1
-/-/-	Храпченков Георгий Матвеевич	1953	Ст. преподаватель	1
-/-/-	Ушков Дуглас Михайлович	1954	Ассистент	1
физики и математики	Шаталин А. А.		Зав. каф. физики и математики	16
	Замятин Николай Иванович	1953	ст. препод.	1
	Пашлова Вера Константиновна	1951	Ст. преподаватель	2
	Лысенко Всеволод Александр	1953	Преподаватель	1
	Елфимов Леонид Игнатьевич	1953	Преподаватель	1
	Ким Валентин Семенович	1953	Преподаватель	1
	Рачинская Нина Викторовна	1953	Преподаватель	1
	Конвисаров Иван Яковлевич	1951	Ассистент	2
	Терентьев Степан Павлович	1951	Директор института	10
рус. языка и литерат.	Кандалин Николай Игнатьевич	1951	Зам. дир. по научно-учеб. части	5
	Европейцев Борис Викторович	1944	Ст. преподаватель	11
	Кандалина Вера Ивановна	1950	Ст. преподаватель	6
	Павлова Ольга Дмитриевна	1950	Ст. преподаватель	7
	Гречко Александр Павлович	1952	Ст. преподаватель	2
	Айдарова Мариям Галимовна	1953	Преподаватель	2
	Даулеткалиев Курман	1953	Преподаватель	1

	Кирдяев Иван Тимофеевич	1951	Зам. дирек. по заочн. отд.	7
естеств. и географ.	Кан Мария Мефодьевна	1952	Зав. каф.	12
	Подставочкин Александр Матвеевич	1947	Доцент	20
	Подворская Мария Александровна	1942	Ст. преподаватель	12
	Мурашкина Зоя Александровна	1954	Ст. Преподаватель	1
	Седовая Ирина Лукьяновна	1951	Ст. преподаватель	2
	Моисеенко Валентин Лазаревич	1953	Преподаватель	1
Самос.дисц иплины	Мальчевская Лидия Дмитриевна	1953	Преподаватель	
	Матюшин Иван Сидорович	1952	Ст. преподаватель	
	Литуновский Владимир Иванович	1952	Ассистент	

Министерство просвещения КазССР ежегодно направляла молодых специалистов «в распоряжение Кустанайского учительского института для использования на работе по специальности». Приказом по министерству просвещения КазССР от 21 июля 1953 г., решено было «окончившую в 1953 г. годовые курсы по подготовке преподавателей русского языка для ВУЗОВ при Ленинградском Госуниверситете тов. Айдарову Мариа́м Галимовну направить в распоряжение Кустанайского учительского института для использования на работе по специальности». Приказом Кустанайского учительского института от 12 августа 1953 г. ее назначили преподавателем русского языка «с окладом 1050 руб. + 30 %, всего 1365 руб. в месяц». На каждого специалиста заводилась «Учетная карточка научного работника», утвержденная постановлением № 832 от 20 марта 1948 г. Совета Министров СССР. Проти́цуем.

«1. Фамилия, имя, отчество Айдарова Мариа́м Галимовна.

2. Пол Ж. 3. Год рождения 1929. 4. Социал. положение (до поступл. в вуз) учащаяся.

5. Национальность татарка. 6. Партийность ВЛКСМ. 7. Год вступления в ВКП(б) 19_г.

8. Какое высшее учебное заведение окончил Каз. гос. жен. пединститут.

9. Факультет языка и литературы.

10. Год окончания высшего учебного заведения 1951. 11. Специальность (по образованию) Преподаватель.

Работает по специальности с 1951.

12. Окончил аспирантуру (да, нет) НЕТ. Год окончания теоретического курса аспирантуры 19_г.

13. Ученая степень и отрасль науки –

14. Кем выдан документ, № документа и дата присвоения ученой степени –

15. Ученое звание и название кафедры, дисциплин или общей специальности –

16. Кем выдан документ, № документа и дата присвоения ученого звания –

17. Узкая специальность по научно-исследовательской работе по этой или педагогической работе специальности с 19_г.

18. Работа к моменту заполнения учет. карточки. Должность преподаватель. Указать основная или по совместительству. Название организации и министерства (ведомства) Кустанайский учительский институт.

19. Работа в других организациях (перечислить все)

Дата заполнения карточки 12/VIII 1953 г. Подпись научного работника Подпись начальника отдела кадров (АКРУ. Личное дело Айдаровой Мариа́м Галимовны).

Выпускники института, получив педагогический опыт, возвращались в родной вуз в качестве преподавателей. Так, Мальчевская (Зотова) Лидия Дмитриевна в 1949 г. окончила естественно-географический факультет и была направлена на работу в «Каса́бинскую 7 л. шк. Кара́балыкского р-на. Кустанайской обл.». В 1954 г. она была принята на работу преподавателем физвоспитания. У нее был диплом учителя географии, но она же станет в 1954 г. выпускником Казахского государственного института физической культуры.

Рис. 4. Преподаватель Кустанайского учительского института с 1954 г. Л.Д. Мальчевская. АКТУ
[Fig. 4. Lecturer at the Kustanai Teachers' Institute since 1954 L.D. Malchevskaya. ACRU]

Рис. 5. Старший лаборант, ассистент кафедры физики Кустанайского учительского института И.Я. Конвисаров. АКТУ
[Fig. 5. Senior laboratory assistant, assistant of the physics department of the Kustanai Teachers' Institute I.Ya. Konvisarov. ACRU]

После войны её имя значится в списках призёров городских и областных соревнований, когда студенты занимали первые места «по гимнастике (ст. Поршнева, ст. Мальчевская)» (ГАКО. Оп. 2. Д. 28. Л. 17). В областных шахматных чемпионатах также отмечалось значительное количество местных студентов. Так в областном турнире 1953 г. не без успеха выступал студент вуза Василий Сербин и его старший брат Илья. (Самаркин, Калашников, 2020).

В институте на должность ассистента назначались опытные сотрудники, имевшие соответствующий стаж работы. Старший лаборант на кафедре физики и математики И. Я. Конвисаров, работавший на этой должности с 1946 г., постоянно повышал свой теоретический уровень, поступил на заочное отделение физико-математического факультета Челябинского педагогического института, которое и окончил его в 1952 г. Став преподавателем Кустанайского Государственного учительского института, «в 1952–53 и в 1953–1954 учеб. годах тов. Конвисаров вел лабораторные занятия по курсу общей физики на 1-ом и 2-ом курсе», одновременно поступив в заочную аспирантуру Челябинского пединститута. Дирекция института выдаёт ему положительную характеристику в 1954 г.

«Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

На преподавателя Кустанайского Государственного института КОНВИСАРОВА ИВАНА ЯКОВЛЕВИЧА.

И. Я. Конвисаров, 1924 г. рождения, украинец по национальности, б/партийный в 1946 г. успешно окончил физико-математическое отделение Кустанайского учительского института и был оставлен в качестве старшего лаборанта на кафедре физики и математики. В 1949–50 и 1950–51 уч. годах тов. Конвисарову было получено ведение курса самоделных

наглядных пособий со студентами 2-го курса физико-математического отделения. С этим поручением тов. Конвисаров И.Я. успешно справился. Стремясь к дальнейшему совершенствованию своих знаний, он поступил на заочное отделение физико-математического факультета Челябинского педагогического института, которое и окончил в 1952 г. В этом же году он поступил в вечерний университет марксизма-ленинизма. В 1952–53 и в 1953–1954 уч. годах тов. Конвисаров вел лабораторные занятия по курсу общей физики на 1-ом и 2-ом курсе. Тов. Конвисаров добросовестно относится к своим служебным обязанностям. Кроме того, тов. Конвисаров является руководителем студенческого физико-математического кружка, а также кружка по изучению радиотехники. И.Я. Конвисаров принимает участие в общественной жизни института, является членом местного комитета. Тов. Конвисаров проявил себя трудолюбивым и дисциплинированным работником. Характеристика выдана для предъявления в заочную аспирантуру Челябинского пединститута.

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА С.П. ТЕРЕНТЬЕВ» (АКРУ. Личное дело И.Я. Конвисарова).

В 1953 г. на кафедру основ марксизма-ленинизма прибыл М. К. Козыбаев, выпускник исторического факультета КазГУ им. Кирова. Именно на «истфаке» началась трудовая биография целой плеяды замечательных учёных-историков. Козыбаев Манаш Кабашевич, выпускник Мендыгаринского педучилища им. И. Алтынсарина (1947 г.), начал свою трудовую деятельность с должности преподавателя кафедры основ марксизма-ленинизма с 11 августа 1953 г. в Кустанайском государственном учительском институте им. А. Иманова (АКРУ, приказы, кн. 1, л. 23). Преподавательскую работу он совмещал с активной общественно-политической деятельностью. «О наиболее ярких своих учителях-наставниках, кто и в то еще трудное и сложное время заката сталинской эпохи и начинавшейся оттепели, сеял в наших душах семена знаний, правды, воспитывал в духе поиска, творчества, справедливости. – Так образно описывал П.М. Черныш о своих наставниках на педагогическом поприще. – Первым из них, вне всякого сомнения, был Манаш Кабашевич Козыбаев – тогда еще “неостепенённый”, но очень подготовленный. Блестящий оратор, яркий полемист, подтянутый, аккуратный, всегда уравновешенный и уверенный в себе, он пользовался у нас непререкаемым авторитетом, был нашим кумиром. Уже в ту пору Манаш Кабашевич постоянно внушал нам, что “большая” история не только была, причем где-то, а что она “делается” каждодневно, в том числе и у нас и нами же. Пример был для нас убедительным и многообязывающим. Простота, доступность, общительность, сердечность – все это в сочетании с основательной подготовкой и делает учителя – Учителем, а человека – Человеком» (Рожден и оправдан временем, 2010, с. 90).

Рис.6. Старший преподаватель Кустанайского учительского института и Кустанайского педагогического института М. К. Козыбаев (1953–1958 гг.). АКРУ
[Fig. 6. Senior lecturer of the Kustanay Pedagogical Institute and the Kustanay Pedagogical Institute M. K. Kozymbaev (1953–1958). ACRU]

Рис. 7. Заместитель директора по заочному обучению
Кустанайского учительского института 1949–1955 гг. И. Т. Кирдяев. АКРУ
[Fig. 7. Deputy Director for Correspondence Education of the
Kustanai Teachers' Institute 1949–1955 I. T. Kirdyayev. ACRU]

В советское время большое значение имело наличие педагогического стажа, так как кроме почёта и уважения преподаватели за подтверждённые отработанные годы получали соответствующую надбавку в зарплате. Для этого было необходимо представить ряд документов, которые рассматривала вузовская комиссия «по установлению трудового стажа для выплаты процентных надбавок к зарплате за выслугу лет» (3. Личное дело Кирдяева И.Т.). Одним из необходимых документов являлась официальная характеристика за подписью директора института С.П. Терентьева и секретаря партийной организации Х. Ф. Юманкулова. Показательной является характеристика на Кирдяева Ивана Тимофеевича, замдиректора по заочному обучению Кустанайского учительского института. Процитируем. «Тов. Кирдяев И.Т. рождения 1915 г., по происхождению из крестьян, работает в Кустанайском учительском институте с 1-го марта 1948 г. в качестве зам. директора института по заочному обучению, а с 15 ноября 1951 г. /по совместительству/ врем. исп. обяз. завед. кафедрой русского языка и литературы. За время работы в институте тов. Кирдяев зарекомендовал себя как серьёзный, дисциплинированный работник и растущий преподаватель. К своим обязанностям, как зам. директора института, относится добросовестно, политически устойчив, морально выдержан. Тов. Кирдяев с 1941 г. по 1946 г. находился в рядах Советской армии и участвовал в боях немецко-фашистских захватчиков и имеет правительственные награды: орд. «Отечественной войны II ст.» и медали – «За оборону Москвы», «За победу над Германией» (3. Личное дело Кирдяева И. Т.).

Рис. 8. Выпускники физико-математического факультета КГУИ.
Фото нач. 1950-х гг. Архив КОИМК
[Fig. 18. Graduates of the Physics and Mathematics Department of KSUI.
Photo from the early 1950s. KOIKM archive]

Идеологической работе в институте уделялось значительное внимание. Об этом свидетельствует портрет Карла Маркса и ряд фотографий членов советского и партийного руководства СССР в кабинете института в начале 1950-х гг. (включая И. В. Сталина и Л. П. Берию). Преподаватели регулярно участвовали в различных партийных совещаниях не только в областном центре, городе Кустанае, но и в столице. Так, летом 1954 г. партийные органы командировали секретаря парт. организации института тов. Козыбаева М. К. в г. Алма-Ата на семинар-совещание, созываемый ЦК КПК с 4 по 11. VI. 1955 г., с неперменной добавкой – «разрешить последнему проезд на самолёте» (АКРУ, приказы, кн. 4).

Рис. 9. Здание Кустанайского учительского института, нач. 1950-гг., ул. Пушкина 33. Сайт kraeved-kst.kz.
[Fig. 9. Building of the Kustanai Teachers' Institute, early 1950s, 33 Pushkin St. Website]

«Институт располагался в небольшом старинном здании по улице Пушкина 33. – Вспоминал П. М. Черныш о своем первом учебном году на филологическом факультете. – Свои сложности были и в учебном процессе – кроме нехватки аудиторий, сказывались проблемы с кадрами преподавателей, слабой была обеспеченность литературой, пособиями и т. д. Мы буквально «грызли гранит науки» – нас, детей войны, знавших какой ценой дается родителям наша учеба, не надо было ни уговаривать, ни подгонять» (Рожден и оправдан временем, 2010: 89–90).

Рис. 10. Здание Кустанайского педагогического института, построенного с участием студентов учительского института в 1952–1955 гг. АКРУ
[Fig. 10. The building of the Kustanai Pedagogical Institute, built with the participation of students of the teacher training institute in 1952–1955. ACRU]

Большие надежды возлагались на переезд в новое здание института. «В 1954–1955 году началось строительство нового здания пединститута, строительство которого до этого времени было заморожено. – В подробностях вспоминал об участии в строительстве нового корпуса своего института Н. М. Каледин. – Студенты на каникулах стали работать на строительстве. Девушки доставали из печи на кирпичном заводе кирпич, грузили его на машины и железнодорожные платформы и доставляли на строительство. Я работал с плотниками. Мы строили леса, опалубку, подносили каменщикам раствор» (Рожден и оправдан временем, 2010: 95–96). Окончательно возведение здания завершилось в 1959 г., спустя четыре года после создания Кустанайского педагогического института.

Студент учительского института 1954–1955 учебного года Досаев Умиртай Сапаргалиевич (будущий декан исторического факультета в сер. 1970-х гг.) с большой благодарностью вспоминал свои студенческие годы. Прочитируем: «В июле 1954 года поступил на учебу на филологический факультет Кустанайского учительского института. На курсе нас было 75 человек. Многие имели от 2 до 10–15 лет трудового стажа и учились очно. Мы были молоды, наша студенческая жизнь бурлила. Несмотря на такие условия в те годы был культ учебы. Многие мои товарищи учились на «хорошо» и «отлично», а близкие друзья, с кем мы делили все и тогда и потом – Черныш П.М., Гизбрехт П.Н., Жумабаев К. А., учились только на «отлично». А Черныш П.М. почти все года получал Сталинскую стипендию. Размер обычной стипендии был небольшой, при этом она назначалась только студентам, обучающимся без «троек» (Рожден и оправдан временем, 2010, с. 86)».

Рис. 11. Выпускник педагогического института 1959г., декан исторического факультета в 1970-е гг. Д. С. Досаев. АКТУ.
[Fig. 11. Graduate of the Pedagogical Institute in 1959, Dean of the History Department in the 1970s D.S. Dosayev. ACRU].

Рис. 12. Старший преподаватель Кустанайского учительского института Г.М. Храпченков. АКТУ
[Fig. 12. Senior lecturer of the Kustanai Teachers' Institute G.M. Khrapchenkov. ACRU]

В июне 1955 г. студенты последнего выпуска учительского института сдавали государственные экзамены. Государственные экзамены 1954–1955 учебного года стали последними в истории Кустанайского государственного учительского института им. Амангельды Иманова. Зафиксирован данный исторический факт 28 июня 1955 г. в таком документе, как «Протокол № 30 заседания Государственной экзаменационной комиссии по Кустанайскому государственному учительскому институту им. Амангельды». В протоколе указано: «Присутствуют: Председатель ГЭК доцент Чулков С.Н. Члены: 1. Терентьев С.П. директор института. 2. Юманкулов Х.Ф. ст. препод. каф. ОМЛ. 3. Павлова О.Д. 4. Кан М.М. доцент кафедры естеств. и географии. 5. Храпченков Г.М. ст. препод. каф. педагогики. 6. Кандалина В.И. ст. препод. каф. яз. и литерат. 7. Подставочкин А.М. доцент каф. естеств. и геогр. 8. Шаталин А.А. 9. Баранова Г.П.». (ГАКО. Ф. 916. Оп. 1. Д. 27. Л. 23).

Храпченков Георгий Матвеевич был назначен заведующим кафедрой педагогики в Кустанайском педагогическом институте, впоследствии доктор педагогических наук, профессор, заместитель директора по науке в НИИ педагогических наук им. И. Алтынсарина Казахской ССР, стал автором монографий по истории народного просвещения.

Итогом очередной проверки института явился приказ Министра просвещения КазССР от 13 июля 1954 г. «Об итогах проверки Кустанайского учительского института им. Амангельды Иманова». Наряду с изложением общей ситуации в институте, в приказе вновь говорилось об имевшихся в деятельности вуза недостатках. Дирекция института, говорится в документе, допускала нарушения при приеме абитуриентов, зачисляя их с неудовлетворительными оценками как на стационаре, так и на заочном отделении; в экзаменационных листах абитуриентов имелись исправления с низшей оценки на высшую, некоторые преподаватели при проверке сочинений сами допускали по 5–7 ошибок. К числу отмеченных недостатков, также было отнесено то, что медосмотр абитуриентов и студентов институтом не организуется (ГАКО. Ф. 916. Оп. 2. Д. 13. Л. 56).

Таким же образом аккуратно, скрупулёзно велось делопроизводство в учительском институте. Приказ № 52 от 2 июля 1955 г. стал последним в истории учительского института, специально посвящённый выпускному курсу. Аккуратным, каллиграфическим почерком в нём были записаны имена новоиспечённых специалистов народного образования. Приказ гласил: «Присвоить квалификацию учителя 5–7-х классов семилетней и средней школы и выдать дипломы по специальности (АКРУ, приказы, кн. 4). В июне 1955 г. Совет Министров Казахской ССР и Министерство Просвещения Республики приняли решение формирования на основе Кустанайского учительского института педагогического института третьей категории.

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА № 267

ПО МИНИСТЕРСТВУ ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ССР

Г. Алма-Ата 26 июля 1955 г.

Об организации Кустанайского педагогического института.

В соответствии с распоряжением Совета Министров

Казахской ССР от 1 июля 1955 года № 560-р, приказываю:

§ 1. Реорганизовать с 1 сентября 1955 года Кустанайский учительский институт в педагогический институт со стационарным и заочным отделениями с факультетами: русского языка и литературы и физико-математическим, с планом приема на 1 курсы стационара – 150 человек, заочного отделения – 100 человек, в том числе на факультеты: а/по стационару – на факультет русского языка и литературы – 75 человек, на физико-математический – 75 человек, б/на заочное отделение – на факультет русского языка и литературы – 50 человек, на физико-математический – 50 человек.

§ 2. Кустанайский учительский институт впредь именовать Кустанайский педагогический институт и отнести его к числу высших учебных заведений третьей категории.

§ 3. Перевести студентов вторых курсов стационара, вторых и третьих курсов заочного отделения, по результатам летней экзаменационной сессии 1955 года, в педагогический институт со сдачей ими разницы по учебному плану педагогического института

1955–56 учебного года. Студентам-заочникам выпускникам 1956 года предоставить возможность закончить обучение в педагогическом институте по учебному плану учительского института. Студентов, принятых на заочное обучение в 1955 году, перевести в педагогический институт и установочную сессию проводить по учебным планам пединститута.

§ 4. Планово-финансовому отделу /тов. Трацевской Я.Н./

а) Составить штаты административно-управленческого персонала

Кустанайского педагогического института и представить мне на утверждение.

б) Обеспечить своевременное открытие кредитов и финансирования реорганизуемого института.

§ 5. Отделу педвузов и педучилищ /тов. Аиманову А.Г./

а) Рассмотреть штатное расписание профессорско-преподавательского состава Кустанайского педагогического института и представить на утверждение.

б) Обеспечить институт учебными планами и программами.

§ 6. Отделу кадров /тов. Исакову Т.И./

а) Пересмотреть штат профессорско-преподавательского состава и укомплектовать институт соответствующими кадрами.

б) Преподавателей биологии и географии, освобождающихся в связи с ликвидацией естественно-географического отделения, не имеющих ученой степени и звания, передать Кустанайскому ОблОНО для использования на работе по специальности в школах области.

§ 7. Исполнение обязанностей директора педагогического института возложить на тов. ТЕРЕНТЬЕВА Степана Павловича с правом первой подписи по распоряжению кредитами.

§ 8. Заместителем директора по научной и учебной работе педагогического института временно назначить КАНДАЛИНА Николая Игнатьевича.

§ 9. Начальнику Казнабпроса /тов. Аубекерову/

Обеспечить Кустанайский педагогический институт учебным и хозяйственным оборудованием согласно его заявке.

§ 10. Нач. отдела капитального строительства тов. ТИТОВУ А. П и и. о. директора института тов. ТЕРЕНТЬЕВУ С. П. принять срочные меры к завершению строительства здания Кустанайского педагогического института в 1955 году.

П. П. Зам. Министра ПИВЕНЬ В. (ГАКО. Ф. 916. Оп. 1. Д. 27. Л. 43).

В результате данного решения и принятых государственных мер летом 1955 г. состоялся первый прием на факультеты Кустанайского педагогического института. На занятия вышли 301 студент (Айтмухамбетов, 2019, с. 14).

Выводы

С преобразованием в 1954–1955 гг. Кустанайского учительского института в Кустанайский педагогический институт началась новая эпоха в развитии народного просвещения на городском и областном уровне. Новый этап в деятельности первого учебного заведения, готовившего педагогические кадры для школ Казахской ССР, потребовал соответствующих преобразований не только учебного, но и политического характера. В системе народного образования при подготовке учительских кадров в педагогических учебных заведениях постепенно преодолевали рецидивы сталинского периода. Этому способствовал духовный потенциал общества, выросший интеллектуальный уровень интеллигенции, в том числе выпускников ведущих республиканских вузов, учителей, получивших образование в областных педагогических учебных заведениях. Одним из них являлся Кустанайский педагогический институт (1955–1991 гг.), который стал одним из ведущих в системе просвещения Казахской ССР.

Sources

ARUA — Archive of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly
 KRHLLM — Kostanay Regional History and Local Lore Museum
 SAKR — State archive of Kostanay region

Источники

АКРУ — Архив Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы
 ГАКО — Государственный архив Костанайской области
 КОИМК — Костанайский областной историко-краеведческий музей

References

- Ajtmuhambetov, 2019 — *Ajtmuhambetov A.A. Historia Facultatis Physicae et mathematicae Instituti Paedagogici Kostanaii 1939–1991 gody* [History of the Faculty of Physics and Mathematics of Kostanay Pedagogical Institute 1939–1991]. Kostanaj, 2019. 182 p. (In Russ.).
- Dutbaev, 1995 — *Dutbaev K.Kh. Institutum magistrorum Kostanay per bellum. Memoria aeterna* [The Kostanay Teachers' Institute during the war. Eternal memory]. Kostanaj, 1995. Pp. 48–55. (In Russ.).
- Kandalin, 1958 — *Kandalin N.I. Magistri paedagogici*. [Teaching staff]. Kustanai: Kustan. gosudarstvennyy ped. in-T. Kustan. region. department of the Department for the distribution of polit. and scientific. knowledge of the Kazakh SSR, 1958. 11 p. (In Russ.).
- Kandalin, et. al, 1984 — *Kandalin N.I., Dukhin Ya.K., Sarkisyan L.V., Smagina L.V., Solodkin Ya.G., Ternovoy I.K. Paedagogica Kostanaiensis* [Kostanay Pedagogical]. Kostanay Pedagogical Institute named after the 50th anniversary of the USSR. Kostanaj, 1984. 38 p. (In Russ.).
- Legkij, 2010 — *Legkij D.M. Kustanajskij gosudarstvennyj uchitel'skij institut v gody vojny* [Kustanai State Teachers' Institute during the war]. Kostanaj: Pechatnyj dvor. 2010. 250 p. (In Russ.).
- Legkij, 2015 — *Legkij D.M. 1941 in Vita Institutum magistrorum Kostanay Kazakh SSR. [1941 in the life of the Kostanay Teachers' Institute of the Kazakh SSR] // Pedagogy. Scientific and Theoretical Journal of the Russian Academy of Education. No. 4. Moscow, 2015. Pp. 82–86. (In Russ.).*
- Legkij, 2015 — *Legkij D.M. Institutum magistrorum Kostanay per bellum. [Kostanay Teachers' Institute during the war] // Bulletin of the "Orleu". No. 5. Kostanaj, 2015. Pp. 17–20. (In Russ.).*
- Legkij, Berkimbayeva, 2020 — *Legkij D.M., Berkimbayeva A.M. In origine universitatis. 1941–1942 annus academicus in vita Instituti Magistri Kostanay* [At the origins of the university. 1941–1942 academic year in the life of the Kostanay Teachers' Institute] // 3i: intellect, idea, innovation – intelligence, ideas, innovations. No. 2. Kostanaj, 2020. Pp. 183–193. (In Russ.).
- Legkij, Kim, 2010 — *Legkij D.M., Kim N.P. In origine universitatis. 1941–1942 annus academicus in vita Instituti Magistri Kostanay* [At the origins of the university 1941–1942 academic year in the life of the Kostanay Teachers' Institute] // Baitursynov readings. Materials of the international scientific and practical conference. Kostanaj, 2010. Pp. 131–137. (In Russ.).
- Legkij, Nurseitov, 2024 — *Legkij D.M., Nurseitov B.N. Origines Academiae. Historia Magistri Instituti Kustanai (1939–1955): monographus*. [At the origins of the university. The history of the Kostanay Teachers' Institute (1939–1955): monograph]. Kostanaj, 2024. 724 p. (In Russ.).
- Makotchenko, 2004 — *Makotchenko V.S. Ex historia Instituti pedagogici Kustanai*. [From the history of the Kostanay Pedagogical Institute] // Bulletin of the KSPI. Kostanaj, 2004. Pp. 3–11. (In Russ.).
- Natus et iustificatus per tempus, 2010 — *Natus et iustificatus per tempus* [Born and justified by time]. Essays of the Historical Faculty of Kostanay State University named after A. Baitursynov. Pod red. I. K. Ternovogo. [Ed. Ternovoy I. K]. Part 1. Kostanaj, 1999. Part 2. 2010. 240 p. (In Russ.).
- Nurseitov, 2010 — *Nurseitov B.N. Kustanajskij uchitel'skij institut (1939–1955 gg.)* [Kustanai Teachers' Institute (1939–1955)] // KGU. Istoriya i sovremennost' [KSU. History and modernity]. Kostanaj: KGU im. A. Baitursynova. 2010. Pp. 8–32. (In Russ.).
- Samarkin, Kalashnikov, 2020 — *Samarkin S.V., Kalashnikov A.P. Institutio educationis physicae et lusum in altioris systemate educationis Kazakhstan septentrionalis nuper 1930s – prima medietate 1950 (exemplo Magistri Instituti Civitatis Kustanaiutens)* [The formation of physical education and sports in the higher education system of northern Kazakhstan in the late 1930s – the first half of the 1950s (on the example of the Kostanay State Teachers' Institute)] // Independent Kazakhstan: development and prospects: Materials of the regional scientific and practical conference. Kostanaj: Kostanay branch of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “ChelGU”, 2020. Pp. 46–50. (In Russ.).
- Ternovoy, et. al, 2009 — *Ternovoy I.K., Baymyrzaev K.M., Ibatulin A.Sh. Historia Civitatis Kostanay Instituti Paedagogici*. [The history of Kostanay State Pedagogical Institute.] Kostanaj, 2009. 509 p. (In Russ.).
- Zhakyp, 2005 — *Zhakyp K.H. Kostanay Magistri Institutum in bello* [Kostanay Teachers' Institute during the war] // Bulletin of the KSPI. No. 2. Kostanaj, 2005. Pp. 24–31. (In Russ.).

Литература

- Айтмухамбетов, 2019 — *Айтмухамбетов А.А.* История физико-математического факультета Костанайского педагогического института (1939–1991). Костанай, 2019. 182 с.
- Дутбаев, 1995 — *Дутбаев К.Х.* Кустанайский учительский институт в годы войны // Вечная память. Костанай, 1995. С. 48–55.
- Жакып, 2005 — *Жакып К.Х.* Костанайский учительский институт в годы войны // Вестник КГПИ. 2005. № 2. С. 24–31.
- Кандалин, 1958 — *Кандалин Н.И.* Учительский педагогический. Кустанай: Кустан. гос. пед. ин-т. Кустан. обл. отд-ние О-ва по распространению полит. и науч. знаний КазССР. 1958. 11 с.
- Кустанайский педагогический, 1984 — *Кустанайский педагогический институт* им. 50-летия СССР. / Н.И. Кандалин, Я.К. Духин, Л.В. Саркисян, Л.В. Смагина, Я.Г. Солодкин, И.К. Терновой. Кустанай, 1984. 38 с.
- Легкий, 2010 — *Легкий Д.М.* Кустанайский государственный учительский институт в годы войны. Костанай: Печатный двор. 2010. 250 с.
- Легкий, 2015а — *Легкий Д.М.* 1941 год в жизни Кустанайского учительского института Казахской ССР // Педагогика. Научно-теоретический журнал Российской академии образования. 2015. № 4. С. 82–86.
- Легкий, 2015б — *Легкий Д.М.* Кустанайский учительский институт в годы войны // Вестник «Орлеу». KST, 2015. № 5. С. 17–20.
- Легкий, 2024 — *Легкий Д.М.* Отнести его к числу высших учебных заведений. Как Кустанайский учительский институт стал педагогическим вузом. // Наша газета. 2024. – 19 сентября. Источник: <https://www.ng.kz/modules/newspaper/article.php?numberid=951&storyid=28873>.
- Легкий, Беркимбаева, 2020 — *Легкий Д.М., Беркимбаева А.М.* У истоков университета. 1941–1942 учебный год в жизни Кустанайского учительского института // «3i: intellect, idea, innovation – интеллект, идеи, инновации», 2020. № 2. С. 183–193.
- Легкий, Ким, 2010 — *Легкий Д.М., Ким Н.П.* Первый 1939–1940 учебный год Кустанайского учительского института: история и современность // Байтурсиновские чтения. Материалы международной научно-практической конференции. Костанай, 2010. С. 131–137.
- Легкий, Нурсеитов, 2024 — *Легкий Д.М., Нурсеитов Б.Н.* У истоков университета. История Кустанайского учительского института (1939–1955 гг.): монография. Костанай: КРУ им. А.Байтұрсынұлы, 2024. 724 с.
- Макотченко, 2004 — *Макотченко В.С.* Из истории Кустанайского педагогического института // Вестник КГПИ. 2004. С. 3–11.
- Нурсеитов, 2010 — *Нурсеитов Б.Н.* Кустанайский учительский институт (1939–1955) // КГУ: История и современность. Авторский коллектив: А.М. Наметов, П.Ш. Ибрагимов, А.А. Айтмухамбетов и др. Костанай, 2010. С. 8–32.
- Рожден и оправдан временем, 2010 — *Рожден и оправдан временем.* Очерки исторического факультета Костанайского государственного университета им. А. Байтұрсынова. Под ред. И.К. Тернового. Ч. 1. Костанай, 1999. Ч. 2. Костанай, 2010. 240 с.
- Самаркин, Калашников, 2020 — *Самаркин С.В., Калашников А.П.* Становление физкультуры и спорта в системе высшего образования северного Казахстана в конце 1930-х – первой половине 1950-х годов (на примере Кустанайского государственного учительского института) // Независимый Казахстан: развитие и перспективы: Материалы региональной науч.-практ. конф. Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», 2020. С. 46–59.
- Терновой, т.д., 2009 — *Терновой И.К., Баймырзаев К.М., Ибатулин К.Ш.* История Костанайского государственного педагогического института. Костанай, 2009. 509 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 488-500, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_488-500

HISTORY OF COLLECTIVIZATION AND FAMINE IN NORTHERN KAZAKHSTAN

*Saule Zeinullinovna Malikova*¹, *Nurbolat Askerovich Abuov*²

¹North Kazakhstan State Archive
(1, International Str., Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Docent
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Petropavlovsk
(86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, the Head of the Branch
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Malikova S.Z., Abuov N.A., 2025

Abstract. *Introduction.* Based on documents of the North Kazakhstan State Archive, this article analyzes the processes of collectivization, sedentarization and famine, which became turning points in the life of the population in the late 1920s and early 1930s. Using archival documents, the study explores the administrative pressure on peasants, the forms and scale of repression, as well as their consequences for the rural population of the region. The aim of the research was to analyze, based on documentary evidence, the historical facts that marked the beginning of repressions against the peasantry and kulak-bai households, as well as the scale of the famine in the region. Archival documents and declassified funds serve as evidence of the unlawful actions of local executive authorities, who acted as enforcers of the Soviet state's repressive policies. In addition to archival funds, the article also draws on published collections of documents, as well as the testimonies of eyewitnesses and their relatives. In conclusion, the study finds that Northern Kazakhstan and its population experienced the full force of the Soviet state's repressive policies, as confirmed by numerous documents from archival funds and memoirs of victims of collectivization and famine.

Keywords: Collectivization, Northern Kazakhstan, repression, famine, archival documents, memoirs

Acknowledgements. The article was written within the framework of the implementation of the PCF BR24993057 “Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the process of their full rehabilitation” with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Malikova S.Z., Abuov N.A. History of collectivization and famine in Northern Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 488–500. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_488-500

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ АШТЫҚ ТАРИХЫ

Сауле Зейнуллиновна Мәлікова¹, Нурболат Аскерович Абуов²

¹Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты

(1-үй, Интернациональная көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының

Петропавл қаласындағы филиалы

(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, филиалдиректоры

 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мәлікова С.З., Абуов Н.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің құжаттары негізінде 1920 жылдың аяғы мен 1930 жылдың басында халықтың өмірін күрт өзгерткен ұжымдастыру, күштеп отырықшыландыру және аштық үдерістеріне талдау жасалды. Архивтік құжаттар негізінде шаруаларға көрсетілген әкімшілік қысым, қуғын-сүргіннің түрі мен ауқымы, сондай-ақ олардың аймақтағы ауыл тұрғындарына тигізген салдары зерттеледі. *Зерттеудің мақсаты* — шаруалар мен бай-кулак шаруашылықтарға қатысты қуғын-сүргіннің басталуына түрткі болған тарихи фактілерді, сондай-ақ аймақтағы ашаршылық ауқымын құжаттық негізде талдау болды. Архивтік құжаттар, құпиясыздандырылған қорлар арқылы Кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясатын жүргізген жергілікті атқарушы биліктің заңсыз әрекеттері дәлелденді. Мақаланы жазу кезінде архивтік қорлардан бөлек жарияланған құжаттар жинағы, сондай-ақ куәгерлер мен олардың туыстарының естеліктері пайдаланылды. *Қорытындылай келе*, Солтүстік Қазақстан мен оның халқы Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясатының ауыр зардабын бастан өткерді және бұл архив қорларынан алынған көптеген құжаттармен, ұжымдастыру және ашаршылық құрбандарының естеліктерімен расталды деген түйін жасалды.

Түйін сөздер: Ұжымдастыру, Солтүстік Қазақстан, қуғын-сүргін, ашаршылық, архив құжаттары, естеліктер

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» BR24993057 БМҚ іске асыру шеңберінде жазылған.

Дәйексөз үшін: Мәлікова С.З., Абуов Н.А. Солтүстік Қазақстандағы ұжымдастыру және аштық тарихы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 488–500 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_488-500

ИСТОРИЯ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ГОЛОДА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Сауле Зейнуллиновна Маликова¹, Нурболат Аскерович Абуов²

¹Северо-Казахстанский Государственный архив

(д. 1, ул. Интернациональная, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова в г. Петропавловск
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, директор филиала
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Маликова С.З., Абуов Н.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье на основе документов Северо-Казахстанского государственного архива дан анализ процессам коллективизации, оседания и голода ставшими переломными в жизни населения в конце 1920 – начале 1930 гг. На основе архивных документов исследуется административное давление на крестьян, формы и масштабы репрессий, а также их последствия для сельского населения региона. Целью исследования было проанализировать на документальной основе исторические факты, послужившие началом репрессий в отношении крестьянства и кулацко-байских хозяйств, а также масштабы голода в регионе. Посредством архивных документов, рассекреченных фондов, доказываются противоправные действия местной исполнительной власти, которые стали проводниками репрессивной политики Советского государства. Кроме архивных фондов при написании статьи использовались следующие материалы: опубликованные сборники документов, а также воспоминания очевидцев и их родственников. В заключение делается вывод: Северный Казахстан и его население испытали всю мощь репрессивной политики советского государства, что подтверждается многочисленными документами, извлеченными из фондов архива и воспоминаниями жертв коллективизации и голода.

Ключевые слова: Коллективизация, Северный Казахстан, репрессии, голод, архивные документы, воспоминания

Благодарность. Статья написана в рамках реализации ПЦФ BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» при финансовой поддержке Комитета Науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Маликова С.З., Абуов Н.А. История коллективизации и голода в Северном Казахстане // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 488–500. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_488-500

Введение

Проведение советским государством коллективизации в Казахстане в 1928–1932 годах осуществлялось насильственными методами и было направлено на силовое проведение хлеба и мясозаготовок, ликвидацию частного крестьянского хозяйства и на создание коллективных хозяйств. Наиболее трагичным последствием этих процессов стали массовый голод и откочевки населения. Важным аспектом советских преобразований в ауле и селе стало раскулачивание, представлявшее собой конфискацию имущества и выселение так называемых «кулаков». В Северном Казахстане эти процессы имели свою специфику, связанную с особенностями сельского хозяйства региона и форсированием темпов проведения сплошной коллективизации местными органами власти. Исследование этого периода истории в региональном разрезе еще раз иллюстрирует маховик репрессий и масштаб крестьянской трагедии.

В настоящее время ученые республики стремятся изучать историю коллективизации и голода комплексно. Новые архивные документы позволяют раскрыть различные аспекты проведения коллективизации, об условиях раскулачивания, о неизбежности откочевки, о масштабах детской безпризорности, выявить инициативы властей по созданию лагерей для баев. Все это дает возможность определить причины и следствия голода, оценить масштаб этих событий, повлиявших на будущее развитие республики. Следует отметить, что в современном казахстанском обществе есть острая потребность в восстановлении исторической справедливости и ликвидации «белых пятен» по проблемам коллективизации и

«Ашаршылық». В Казахстане ежегодно с 1997 года 31 мая отмечается день памяти жертв массовых и политических репрессий. К стенам «Памяти» в этот день приходят потомки репрессированных, немало среди них и потомков жертв голода и коллективизации. Это еще раз подтверждает необходимость продолжения учеными научных исследований о коллективизации и голоде, обобщения и всестороннего анализа источников данного периода для восстановления всего спектра событий о той трагической эпохе.

Материалы и методы исследования

Корпус источников по истории коллективизации, репрессий, голоде в Казахстане и его последствиях стал активно пополняться в Казахстане, после обретения независимости страны, когда с этой темы было снято табу советской идеологии. Весомый вклад в пополнение источников, которые раскрывают историю трагедии крестьянства и голода в республике внес известный историк Т. Омарбеков (Омарбеков, 2011). Широкий охват документов и региональный аспект о голоде, коллективизации представлен в трех томах такого сборника документов как «Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. 1928–1934 гг.» подготовленный в 2021 г. совместно Архивом Президента РК (АП РК), Центральным государственным архивом РК (ЦГА РК) и сетью областных архивов Казахстана (Ашаршылық. Голод., 2021). Весомую роль в раскрытии региональных аспектов истории репрессий, хлеба и мясозаготовок, процесса раскулачивания во время коллективизации играют: «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы)», изданные в 2022 и в 2023 гг. – по Северо-Казахстанской области Т. 32; Т. 67. (Материалы, 2022; Материалы, 2023). Северо-Казахстанский государственный архив также принял активное участие в совместном проекте с учеными и архивистами Российской Федерации по изданию в 2024 г. новейших сборников документов под названием: «Голод в России и Казахстане. 1927–1934: Сборник документов в 2 томах», в которых в томе 1-м рассматриваются аспекты начало общей трагедии, а томе 2-м кульминация и выход из голода. (Голод в России и Казахстане, 2024; Голод в России и Казахстане, 2024).

При подготовке данной статьи использованы документы фондов Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА, ГАКО). О проведении коллективизации, репрессиях против сельского населения Северного Казахстана, откочевках и голоде в регионе раскрывают следующие фонды. Так в СКГА (Северо-Казахстанский государственный архив) документы о тех трагических событиях в основном находятся в следующих фондах: № 1189 Северо-Казахстанского областного Совета народных депутатов; № 22 Северо-Казахстанский областной комитет Коммунистической партии Казахстана; № 5 Петропавловский окружной комитет Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков); №7 Петропавловский городской комитет Коммунистической партии Казахстана; № 70 Петропавловское окружное земельное управление Народного комиссариата земледелия Казахской АССР. Архивные фонды содержат разнообразные документы: докладные записки, протоколы, постановления, переписку, отчёты и акты обследований. Среди материалов имеются сведения об использовании кулацко-байских семей на работах, связанных с лесозаготовками, рыбной ловлей и другими видами трудовой повинности. Особое место в архивных материалах занимают акты и докладные записки, фиксирующие голод среди населения региона. В документах приводятся данные о резком снижении поголовья скота, массовом оттоке населения и высокой смертности и многое другое.

Принцип историзма, а также общенаучные методы анализа и синтеза легли в основу методологии исследования. Нами также были применены следующие методы как: проблемно-хронологический, ретроспективный, сравнительно-исторический, актуализации и обобщения рассматриваемого материала и другие методы, которые позволили рассмотреть политику центральных органов власти и деятельность местных властей по реализации и последствия проведения коллективизации в регионе.

Обсуждение

Исследование истории коллективизации и голода 1930–1933 годов, их негативные аспекты и последствия в Советском Союзе, практически не изучались по идеологическим причинам и долгие годы замалчивались. В КазССР только с началом проведения перестройки появились первые публикации, посвященные этим проблемам. В республике начало исследованию данной темы приступили такие известные историки как Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Татимов М.К. (Абылхожин, т.д., 1989). Репрессии в отношении крестьянства исследованы в публикации Хасанаева М.Н. (Хасанаев, 1990). Продолжением этой тематики стал основополагающий труд «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (Козыбаев, т.д., 1992). Ведущие историки республики в 1990-е годы впервые используя, рассекреченные архивные материалы определили основные векторы исследований, обосновали объективные причины проведения коллективизации и последствия голода в Казахстане. Однако огромный массив архивных документов в архивохранилищах республики еще требовал своего пристального изучения. Демографические аспекты истории голода были первоначально раскрыты в труде академика Татимова М.Б. (Татимов, 1989); а позже в работе ученых Асылбекова М.Х. и Галиева А.Б. (Асылбеков, Галиев, 1991).

После распада СССР в РФ разработкой истории аграрной политики в Советском Союзе периода коллективизации, репрессивным методам ее осуществления, тяжелым последствиям для крестьянства свои труды посвятили Ивницкий Н.А., Данилов В.П., Зеленин И.Е., Смирнов В.А., Осокина Е.А. и другие. Активную исследовательскую работу по истории коллективизации и голода проводят Корнилов Г.Е., (Корнилов, 2013; 2023) Кондрашин В.В. (Кондрашин, 2009), которые раскрывают различные аспекты истории крестьянства рассматриваемого периода, определяя коллективизацию, миграции, голод как общую трагедию для народов СССР. Однако, следует учесть, что эти процессы в республике еще были сопряжены с насильственным оседанием кочевников, усилившим масштабы голода и откочевок.

С середины 1980-х гг. интерес к исследованию проблем коллективизации и голода в СССР возрос и со стороны зарубежных ученых. Разноплановые публикации истории коллективизации и голода в СССР, в том числе и в Казахстана посвятили зарубежные ученые – Р. Киндлер, Н. Пьянчиола, С. Уиткрофт, И. Огайон, С.Камерон. Еще в 1980-е годы о масштабах и последствиях осуществления коллективизации в Казахстане писала М. Олкотт (Olkott, 1981); и ConquestR. (Conquest, 1986; 1989). Известный зарубежный демограф С. Уиткрофт, как и российские ученые считает, что голод в Казахстане, стал частью общей трагедией, вызванной выкачкой всех ресурсов Центром для осуществления индустриализации (Уиткрофт, 2014). Вместе с тем американская исследовательница Сара Камерон пишет что на Западе большинство крупных обзоров по советскому периоду о коллективизации и голоду лишь вскользь упоминают о казахской трагедии (Камерон, 2015), что подтверждает необходимость дальнейших исследований ученых.

В настоящее время в Северно-Казахстанской области продолжается работа по исследованию истории репрессий, осуществлению коллективизации, масштабов последствий голода, особый импульс которой был положен в регионах республики в рамках реализации Указа Президента РК К.-Ж.К. Токаева о Государственной комиссии по полной реабилитации жертв по полной реабилитации жертв массовых и политических репрессий, изданного в 2020 году. Следует отметить, что история осуществления коллективизации и последствий голода многоаспектна и историки, сотрудники архивов продолжают свои исследования. Нельзя не согласиться со словами академика Кабульдинова З.Е., который пишет: «традиционный аул до колониальной политики царизма и даже до начала строительства советской власти – был в основном зажиточным и самодостаточным. Поэтому нужен тщательный анализ и изучение всего процесса этой трагедии. Для этого необходимо обращение к целому ряду источников, прежде всего, архивных» (Кабульдинов, 2022: 54). Так, СКГА в 2021 году издал книгу «Қызылжардың шерлі тарихы» в 3-х томах, в которых

даны пофамильные списки тех кто был репрессирован, в том числе есть и таблица с данными о баях, которые были подвернуты раскулачиванию и конфискации с самого начала коллективизации (Қызылжардың шерлі тарихы, 2021: 36–57). Отражение истории сталинских репрессий периода коллективизации, трагедий голода, депортации в воспоминаниях северо-казахстанцев нашло в книге «Трагедия и прозрение» (Трагедия и прозрение, 2002) и других краеведов. Эти воспоминания как и архивные документы, извлекаемые из фондов СКГА позволяют более подробно реконструировать трагедию репрессий и голода 1930-х годов. Таким, образом картина коллективизации, репрессий и масштабы голода должны быть восполнены за счет региональных исследований, которые раскроют особенности и новые факты истории нашей республики.

Результаты

Одним из важных условий модернизации страны было преобразование сельского хозяйства от индивидуального в коллективное. От сельского хозяйства ждали роста товарного производства зерна. Однако та форма хозяйств крестьян в аграрном секторе, которая существовала после революции не была эффективно управляемой государством и не давала необходимой экономической отдачи. В связи с этим в сельской местности начинается сплошная коллективизация хозяйств крестьян-шаруа, жесткое изъятие продукции крестьянства, баев, кулачества и перенаправление полученных средств на нужды индустриализации. Сталин, своей директивой от 13 февраля 1928 года потребовал от партийных организаций в короткие сроки ликвидировать проблемы связанные с хлебозаготовками. Решение «хлебной проблемы», равно как и других вопросов поднятия эффективности сельскохозяйственного производства мыслилось решить через объединения всех крестьянских хозяйств в более крупные производственные объединения - колхозы.

Североказахстанские органы власти получили письмо В. Молотова от 1 марта 1928 г. «О весенней посевной компании». В нем говорилось, что «вся работа местных парторганизаций будет расцениваться в зависимости от успехов в деле расширения посевов и коллективизации крестьянских хозяйств» (СКГА Ф. 1189 Оп.1. Д. Л.3–5). Перед местными органами власти ставилась задача: перевод всех хозяйств на селе на путь крупного обобщественного производства, которое должно было в короткие сроки решить хлебную проблему на государственном уровне. Сопутствующей задачей также была ликвидация кулачества как главного врага Советской власти в аграрном секторе. По сути дела был определен курс на осуществление чрезвычайных, административных мер для проведения силовой коллективизации.

Уже в 1928 году советская власть инициировала решение об использовании чрезвычайных мер к кулакам, баям, зажиточным крестьянам. Эти меры предусматривали установление твердых цен на зерно при сдаче государству. В случае саботажа властям вменялось использование судебной ответственности к скупщикам и владельцам собранного урожая. Местным партийным органам спускались жесткие директивы с требованиями и угрозами по проведению беспрецедентной заготовительной компании и усиленному формированию новых колхозов. В Петропавловском уезде, советские и комсомольские органы полностью были мобилизованы на агитационно-пропагандистскую кампанию по созданию колхозов и раскулачиванию зажиточных крестьян. Документы фондов № 1189, 22 раскрывают начальный этап проведения сплошной коллективизации. В районах Карагандинской области проводилась масса партийных и комсомольских конференций, проводились даже ночные собрания, возник ажиотаж по составлению списка имущества баев и кулаков, уточнялось поголовье их скота, наличие сельхозинвентаря, использование наемного труда батраков, ничего не оставалось без внимания активистов. Всякий, кто не хотел или медлил с вступлением в колхоз, автоматически получал негласный статус подкулачника, а в перспективе и кулака. В первую очередь под конфискацию имущества попадали кулаки и байы. Документы СКГА показывают, что в 1928 году подверглись конфискации хозяйства крупных баев I категории. Так, в СКГА сохранился список из фамилий 40 баев, которые в

первую очередь были выселены с семьями за пределы области по решению Петропавловского Окрисполкома (СКГА Ф. 1648. Оп. 1. Д. 121. Л. 7). Помимо конфискации имущества их также лишали избирательных прав. Процесс ликвидации кулацких и байских хозяйств и репрессий продолжался и позже, став лекалом для репрессий сельского населения и в последующие годы.

Несмотря на начавшийся голод в 1930 году, процессы конфискации хозяйств продолжались, темпы и планы по созданию колхозов ускорялись и реализовывались, у сельского населения забирали практически все средства к существованию, о чем свидетельствуют многочисленные документы СКГА, опубликованные в сборнике документов «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века)» (Материалы 2022: 90–151).

Советские органы власти понимая, что раскулачивание вызовет сопротивление через агентурную сеть собирали информацию о настроениях кулаков и баев. Как видно из совершенно секретной «Сводки I ОГНУ по КАССР о настроении и активности байства в связи с предстоящей конфискацией имущества от 10 августа 1928 года» было выявлены следующие три тенденции в развитии байских хозяйств в условиях новой компании от 20 августа 1928 года: «Деятельность байства в связи с предстоящей конфискацией их имущества, в данном промежутке времени особенно ярко проявлена по трем основным пунктам: а) по пути массовой распродажи скота в целях сохранить ценность своего имущества в форме валюты; б) по пути дальнейшего дробления своих хозяйств мерами распределения скота между близкими и дальними родичами и наконец, просто между беднотой, пользующейся известным доверием баев и в) по пути решительных попыток к переходу за границу со своими стадами и имуществом. Этими же моментами определяется и политическое настроение байства» (Кабульдинов, 2022:57).

Необходимо отметить, что Северном Казахстане коллективизация и раскулачивание принимало самые бездумные, бесчеловечные формы, в угоду реализации директивам центральной власти. В директивах доводилось, что число ликвидируемых кулацких дворов в общей массе хозяйств должно быть в пределах 3–5 процентов. Однако в Северном Казахстане в большинстве районов просто не было такого числа кулацких хозяйств. В регионе в основном жили и трудились «середняцкие хозяйства». Тем, не менее под давлением сверху «эта цифра выполнялась за счет «подведения в кулаки «середняков, достаточно было иметь две лошади или дом «под железом», чтобы попасть в разряд кулаков. Так в с.Надёжка (Булаевский район) комитет бедноты с большим трудом после многих изнурительных собраний составил список из десяти хозяйств, подлежащих раскулачиванию. Однако прибывший уполномоченный райкома партии устроил разнос: —«Такое большое село и всего десять хозяйств! Да вы либералы-примеренцы». После двух-трех ночных собраний в список были добавлены еще 4 хозяйства. «Вскоре к каждому из этих семейств подъехали подводы. Представители власти приказали всем подлежащим выселению одеться, взять самое необходимое» (СКГА Ф. 5. Оп.1.Д.576. Л.9).

Рост контингента репрессированных баев и кулаков в Северном Казахстане в дальнейшем привел к формированию на территории области лагерей. Так, Выписка из протокола №29 заседания Президиума Булаевского райисполкома Казахской ССР, утверждает следующее: «Местом выселения кулаков утвердить село Александровку», Александровский сельский Совет с 10 августа 1931 года считать ликвидированным» (СКГА Ф.3. Оп. 1. Д. 48. Л. 49–50).

Другой лагерь для высылки был создан возле колхоза Жаркын в 1929 году ныне село Жаркын Тимирязевского района СКО. Местный краевед Дастен Баймуканов, сотрудник центра «Асыл мұра» Северо-Казахстанского областного музейного объединения рассказал, что в 1991 году аксакалы села Жаркын рассказали ему о спецлагере «Байкала» для баев Тонкерейского района и их семей. Об этом лагере никто не рассказывал, так как это было запретной темой. Позже ему удалось опросить Жагыпара Байкуанышева сына человека, которого советская власть посчитала крупным баем. Воспоминание информатора гласит: «В лагере их не кормили. Детей отпускали только в соседние аулы на поиски пищи.

Существовало негласное указание, чтобы до высылки выжили как можно меньше людей... Перед наступлением зимы сородичи пригнали скот, но комендант приказал расстрелять лошадей. Под покровом ночи на свой страх и риск взрослые заключенные пробирались к месту, где лежал умерщвленный скот, и отрезали куски мяса. Этим питались. Тех, кто умирал зимой, не могли похоронить по обычаям: земля промерзшая, а сил копать глубоко ни у кого не было» (Как раскулачивали казахов баев, 2021). «В годы репрессий возле колхоз Жаркын был организован временный лагерь для высылки семей конфискованных баев. Были построены три длинных казармы, сторожевой дом, мастерская. Все это было окружено колючей проволокой. Жители села Жаркын приносили еду заключенным. По данным, большая часть богатых была отправлена по приказу сверху в «Кокарал» (Қадірәліұлы, 2007:10–59).

Местные жители стали свидетелями жесткого идеологического прессинга властей. С первых дней коллективизации население сельской местности было полностью деморализовано под жестким напором властей, усиленными компаниями хлеба и мясозаготовок, поиском оснований для раскулачивания, насильственным оседанием, разрушением традиционного уклада жизни, противопоставлением жителей друг другу. Так, например Джумабаев (Жумабаев) Бекен отец поэта Магжана Жумабаева был прогрессивным человеком своего времени, которого уважали в округе, он имел зажиточное хозяйство. Когда в Бейнеткорском районе, аул №6. было организовано собрание комсомольцев в протоколе отмечено, что Жумабаев Бекен «при царизме был влиятельным волостным управителем. Отец поэта-националиста Джумабаева М.». Согласно Протоколу его рекомендовали раскулачить из-за того, что он использовал труд батраков (СКГА Ф. 5. Оп. 1. Д. 156. Л. 60). В другом источнике указано «Джумабаева Бекена - бывшего волуправителя ввиду того, что на этих лиц Окротдел не располагает агентурными материалами о количестве скота, он введен в список выселяемых по 2-ой категории, как политически, социально-вредный элемент по настоянию казакской части Окружкома и тов. ЮСУПБЕКОВА. (Материалы, 2022:64).

О том как коллективизация проходила в деревнях Северного Казахстана свидетельствует воспоминание А.В. Беломоина: «Мужики под нажимом, комбедов и уполномоченных записывались в колхозы, а их жены с ревом на все село вели объединять коров. Записавшихся обязывали объединять лошадей, овец, пахотные земли, инвентарь. Тут пошли слухи, что надо объединять птицу: гусей, уток, кур...» (СКГА Ф. 642. Оп. 1. Д. 3. Л. 37). На лицо отсутствие какой-либо разъяснительной работы при формировании новых колхозов, и наличие постоянного прессинга властей по достижению поставленной цели. Ударная работа местных партийных органов власти привела к тому, что созданные по инициативе крестьян кооперативы и товарищества по совместной обработке земли стали переоформляться в колхозы. В новой структуре их ожидало обобществление скота и имущества, зачастую проводимое механически.

По выявленным документам в СКГА по истории создания колхозов на территории СКО имеются и такие факты. Из донесения Петропавловского окружного отдела ОГПУ: «В Петропавловский пункт 6 марта (1930г.) доставлено из Ворошиловского района 42 семьи – 210 человек. В их числе 26 семей сомнительных, есть факты безобразные: из Токушей доставлен одиночка Гребнев, двенадцати лет. Отец - в ИТД; из Боголюбово – две женщины больные после родов. Из Новоникольской – семья: две девочки 12–16 лет, мальчик – 15 лет».

Сводки того времени пестрят произвольными действиями:

- В Вознесенке Ворошиловского района выгоняют из домов всех подряд;
- Имущество, продукты свалены в амбар, учета нет, – расхищаются;
- В Пресновке перегибы исправляются, возвращено имущество восьми середнякам, и т.д.

В СКГА имеется определенное число актов (протоколов) раскулачивания с описью конфискованного имущества. Имущество раскулаченных тут же делилось среди колхозников (СКГА Ф. 70, Оп. 5. Д. 74. Л. 6). Значительная часть имущества шла в неделимые фонды колхозов.

В конце того же года власти объявили о политике ликвидации кулачества как класса, прозвучал призыв «объявить войну не на жизнь, а на смерть кулаку и в конце концов смести

его с лица земли». По всей стране шла непримиримая борьба с кулачеством. В целом за 1930–1931 гг. в отдалённые районы страны, в том числе и в Казахстан были перемещены 381 тыс. крестьянских (кулацких) хозяйств, а в последующие годы еще около 100 тысяч т.е. 2 млн. человек (ГАКО. Ф. 1. Оп. 7. Д. 133. Л. 12).

Следует отметить, местные жители старались отстоять свои права и об этом свидетельствуют документы Областной прокуратуры, которая занималась надзором за деятельностью исполнительных органов. Они признавали, что местные исполнительные органы власти дают неправильную оценку многим фактам, а суды принимают не правомерные решения при исполнении директив партии, в рамках реализации процесса коллективизации. В частности Областная прокуратура приводит следующие факты: «Нарсудом Булаевского района много осуждено колхозников и колхозниц / по ст. 90 УК/ за то, что ими самовольно были взяты коровы из обобществленного стада за это суд приговаривал к лишению свободы к принудительным работам с разным сроком до 6 месяцев и штрафу до 300 руб. Есть случаи осуждения к принудительным работам без оплаты труда. Суд присваивал себе не свои функции, исключал колхозников из членов колхоза, была неправильная квалификация ст. УК например, приказчик сельпо Шкапенко осужден по ст. 109 УК за взятие коровы – к 6 месяцам лишения свободы и заключен под стражу, тогда когда законом запрещено сажать под стражу трудящихся до 1 года. Притом действие Шкапенко ничего общего с должностным преступлением не имеет, опротестовывает в порядке надзора.

Секретарь Ново-Георгиевского с/с. Булаевского района Ларченко осужден Булаевским Райсудом по ст. 109 УК к 3 годам лишения свободы, якобы за то, что он проводил агитацию среди женщин направленную на разбор коров, тогда из проверки дела в порядке надзора установленного, что никакой он агитации не проводил, группу женщин не создавал, а был разговор с одной женщиной, которой квалифицировать агитацией или должностным преступлением ни в коем случае нельзя» (СКГА Ф. 22. Оп. 1. Д. 10. Лл. 50-58).

Возвращение домой раскулаченных по ошибке было событием неординарным и сопровождалось новыми проблемами. Таким лицам приходилось добиваться освобождения своих домов, возвращать свой скот у новых хозяев, проводить розыски розданного своего имущества. Как свидетельствуют документы из 5367 хозяйств, раскулаченных в Петропавловском округе 1544 (или 29 %) оказались хозяйствами середняков и бедняков. А в Трудовом и Ворошиловском районе, что в окрестностях Петропавловска из 1266 раскулаченных хозяйств 576 оказались середняцкими и даже бедняцкими (СКГА Ф. Оп. 1. Д. 728. Лл. 105–108).

Численный рост колхозов вдохновлял местное руководство на пересмотр сроков коллективизации и раскулачивания в сторону их сокращения. Так в декабре 1929 года бюро Петропавловского окружка принимает постановление «о сплошной коллективизации округа в течение 1930 года (а не к весне 1932 года, как намечалось в известном постановлении ЦК ВКП (б)). Состоявшийся же в феврале IV Пленум окружка партии в резолюции по докладу о колхозном строительстве еще больше сокращает сроки. Пленум требовал усиления темпов работ и завершения «коллективизации всех батрацко-бедняцких и середняцких хозяйств села и аула к началу весенней посевной кампании 1930 года». Такое рвение по завершению процесса коллективизации сроком в два месяца создало искусственный процесс «соревнования» районов. В этом нелепом соперничестве пальму первенства завоевал Пресновский район. Райком отчитался, что к 1930 году там было объединено в колхозы 80 % крестьянских дворов, а 6 сельсоветов (Островка, Казанка, Лапушки, Железное, Пресновка, Святодуховка) – полностью завершили коллективизацию. Чуть позже местные партийные органы все были несколько отрезвлены после выхода известной статьи «Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения» И. Сталина от 2 марта 1930 г. в газете «Правда».

Но наступление на крестьянство уже было сделано, а последствия становились необратимыми. Несмотря на публичные признание ошибок в колхозном строительстве, перегибах, наличие, скажем, скота по республике приняло угрожающие размеры. Так в феврале 1932 года 87 % колхозников, 51 % единоличников полностью лишились скота

(СКГА Ф. 70. Оп. 5. Д. 74. Л. 3) Всего по республике как известно от 1929 году насчитывалось 40,5 млн голов скота, то в 1933 году осталось лишь 4,5 млн голов скота. Стягивание хозяйств казахов на ограниченной территории, насильственное оседание, формирование населенных пунктов по типу русских сел, привели к уничтожению оставшегося скота. В итоге коллективизация без соответствующей подготовки в директивном порядке привела к массовому голоду.

Масштабы сокращения скота, изъятие у крестьян даже семенного зерна в эти годы не могли не привести к трагедии Ашаршылык, поставив население республики на грань выживания. Как известно, в большинстве своём казахское население вело кочевой или полукочевой образ жизни, с его издревле сложившимися обычаями, родовым бытом. Насильственный процесс оседания казахских хозяйств стал трагедией, переломным событием в истории народа. Принудительная коллективизация и обобществление скота вызвало недовольство в аулах, повело за собой массовый убой скота и откочёвки целыми родами в другие области, края и за границу.

Так, документ от 5 июня 1932 года, направленный Председателю Карагандинского облисполкома свидетельствуют о масштабах внутренних откочёвок казахского населения в соседние районы, рост преступлений, краж и даже убийств, связанных с возникшим голодом и отсутствием какого-либо пропитания. Согласно документа раскрываются следующие факты: «В нашем районе участились случаи воровства рогатого скота и особенно лошадей. Скот теряется из табунов в поле, а также из колхозных дворов ночью, были случаи организованной «баранты». Есть предположение убийства с целью грабежа.

А) 15 апреля в селе В-Бурлук без вести погиб 14–15 летний мальчик Калядинцев уехавший на расстояние 7 км от села за сеном на другой день найдена только повозка. Труп его и лошадь не найдены до сих пор.

Б) 20 мая 2 члена коммуны Красная Роза Тахтобродского сельсовета вооруженные 2 ружьями в окрестностях села «Кузминдрак» Рузаевского района на паре лошадей поехали в ближайшую деревню за дровами на утро найдена бричка, ружья их одежда и следы крови. Лошадей и людей не найдено до сих пор. Один из них демобилизованный красноармеец.

В) В половине мая из бригады коммуны Интернационал Имантавского сельсовета отбита казаками (казахами – авт) до 10 коров, 11 лошадей часть скота найдена мясом.

Район в значительной части граничит с Рузаевским, Атбасарским и некоторой частью Кокчетавского района, насыщен откочевывшими из указанных районов казаков (казахов – авт), кои находятся без средств к существованию, голодные они прибегают к воровству.

Есть случаи когда откочевка проходит во главе с руководителем аулсоветов, так это имеет место в с. Гусовка нашего района, где находится аулсовет Рузаевского района. ...

Ставя в известность Вас об этих фактах, Райисполком в целях предотвращения воровства и межселенных трений особенно на национальной почве основе просит Вас поставить перед соседними районами (Атбасарским, Рузаевским, Айртавским, Кокчетавским) отозвать откочевывших казаков в свои аулы и села. Провести с ними аналогичную работу по борьбе с воровством, конокрадством и другими преступлениями» (СКГА Ф. 1189. Оп. 1 Д. 7. Л. 32 и об.).

Развернутых масштабных документов на уровне областного руководства не много, так как открыто о голоде писать они не решались. Так в переписке между местными органами власти пестрят другие слова, как: продзатруднения населения, тяжелое продовольственное положение. «О фактах голода говорить строго запрещалось. За этим следило ОГПУ. Из донесения обкому партии ОГПУ: «В Щучинском районе 30.06.1932 г. в общем отделе РК в присутствии ряда лиц, в том числе беспартийных, прибывший из обкома уполномоченный т. Пономарева говорила: ввиду засухи в Айртауском районе население уменьшилось на 90 процентов. В Рузаевском районе на почве продзатруднений организуются банды-шайки, идут ужасные убийства, убивают 10–12 человек в день и мясом убитых торгуют на базаре, в моем присутствии убили 8 человек» (Килаж Магазулы Магазов, 2025: 95). Голод опустошал посёлки, станицы, хутора, аулы в Северном Казахстане, как и по всей республике.

В информации обкома партии на имя Голощекина упоминается о том, что «на 17 апреля 1932 года были учтены по области 246 случаев смерти на почве голода и 1132 факта опухания от недоедания».

«В колхозе имени Калинина Булаевского района на почве голода умерли колхозники вдова Верумская (после которой осталось двое детей) и колхозник Насаченко».

«В колхозе «Слет добровольцев» все колхозники питаются падалью, откапывают трупы павших лошадей и употребляют в пищу».

«Тонкерейский район: в колхозе «Индустрия (село Куприяновка) в течение, февраля-марта на почве недоедания имело место 29 случаев опухания, 23 человека умерло с голоду».

«Хлеба нет ни у одного из обследованных. Лишь только была падаль, принесенная с кладбища, как в вареном виде, так и в сыром. Мясо кровянистое и с зеленью, имеет следы разложения от весеннего тепла. Во всех осмотренных хозяйствах вид детей болезненный и бледный, а также у некоторых отечность лица от недоедания. При входе в избу или при опросах дети и хозяйки поднимают плач. У гражданки Лыгиной Василисы спросили – Почему ты на печке во время тепла. Она ответила, что с печки сойти не может от слабости, а также указала на мальчика 13 лет, который от слабости больше не может принести падали с кладбища»(СКГА Ф. 22-П. Оп. 1 Д. 172. Л. 101)

Подобные сведения о голоде 1930–32 гг. приводит краевед К. Магазов, который посвятил свои статьи истории репрессий в Северном Казахстане после выхода на пенсию. В опубликованном сборнике его трудов на основе архивных данных описывается: «Как бы тяжело ни читалось, открывая самые страшные страницы архива, и вы, читатели, увидите глубину и масштабы всей народной трагедии, услышите стон опухших, умирающих детей, молодых матерей, старцев, увидите опустевшие аулы, усеянные трупами. Из донесения начальника ОГПУ Шувалова: «Обком партии, Беккеру: В старом ауле Комербай в семье Амирова – 9 душ. Сам ушел в конце февраля, куда – неизвестно. Сын Кали, 22 года, умер от полного истощения 10 мая, Ахметхан, 4 года, умер 16/4–32 года, Ахметулла–17/4–32 г. Жена и дочь умирают, сноха ушла, куда – не известно. В ауле Шоки раньше было 114 дворов, осталось около 60. Население питается падалью, разложившимся мясом, болтушкой из отрубей и кожи...» (Килаж Магазулы Магазов, 2025: 94). И таких документов и фактов местных исполнительных органов власти о голоде в фондах СКГА большое количество.

Заключение

Коллективизация в Казахстане имела свои особенности связанные с тем, что Советская власть полностью игнорировала факт того, что большинство казахских шаруа оставались кочевыми или полукочевыми, вели животноводческое хозяйство. В Северном Казахстане насильственное оседание, реализация жестких планов хлеба и мясозаготовок стали началом разрушения традиционного уклада жизни казахов, привели к катастрофическому сокращению поголовья скота. Организованные властями компании по ликвидации кулацко-байских хозяйств, а затем и единоличников привели к насильственному формированию колхозов. Не справившиеся с таким напором властей, стремясь избежать окончательного разорения, репрессий и голода казахи Северного Казахстана откочевывали в приграничные области России, были вынуждены скитаться у себя на родине, прибегая в внутренним откочевкам. Руководство страны не реагировало на бедствие, которое было создано искусственно, стремлением ускорить процесс индустриализации государства за счет грабежа населения сельской местности. Результатом силовой политики коллективизации стал тот факт, что миллионы казахов погибли или вынуждены были покинуть свою историческую родину. Последствия «Ашаршылык» для казахского народа видны до сегодняшнего дня.

Весь процесс коллективизации с самого начала сопровождался запугивающими директивами центральных органов власти, которые подталкивали местные власти не только к административному давлению, но и к осуществлению прямых репрессий в отношении крестьянства и шаруа занимавшихся скотоводством. Союз рабочих и крестьян Советского государства уже не был равноправным, многие сельские жители, кто не покинул пределы

страны спасаясь от голода, стремились попасть хотя бы в города. Это было последней формой их сопротивления от навязанного государством условия оставаться в колхозах и работать за условные трудодни. По сути, крепостное право, которое было отменено в 1861 году для российских крестьян, в своих новых чертах вновь возродилось для крестьян периода тоталитаризма СССР превратив их в советских колхозников.

Источники

ГАКО — Государственный архив Карагандинской области

СКГА — Северо-Казахстанский государственный архив

Sources

NKSA — North Kazakhstan State Archive

TSAKR — The State Archive of the Karaganda region

Список литературы

- Абылхожин, т.д., 1989 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. №7. С.53–71.
- Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Гылым, 1991. 192 с.
- Ашаршылық, 2021 — *Ашаршылық*. Голод: документальная хроника. Сборник документов. Т. 1: 1928–1929 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. 920 с.
- Голод в России и Казахстане. Т.1, 2024 — *Голод в России и Казахстане*. 1927–1934: Сборник документов в 2 томах. Т.1: Начало общей трагедии. 1927–1937. Москва: 2024. 920 с.
- Голод в России и Казахстане. Т.2, 2024 — *Голод в России и Казахстане*. 1927–1934: Сборник документов в 2 томах. Т.2: Кульминация трагедии. Выход из голода 1932–34. Москва, 2024. 1160 с.
- Кабульдинов, 2022 — *Кабульдинов З.Е.* политические преследования баев и других категории аульного населения в конце 20-х годов XX века//Ұлт Жады республикалық ғылыми журналы, 2022. №2(2). С.53–71.
- Қадірәліұлы, 2007 — *Қадірәліұлы Ф.* Көкарал. Қызылжар, 2007. 221 б.
- Как раскулачивали казахских баев, 2021 — *Как раскулачивали казахских баев* 20–30-е годы прошлого столетия – обзор. URL: <https://kazpravda.kz/n/kak-raskulachivali-kazahskih-baev-v-2030-e-gody-proshlogo-stoletiya-obzor/>
- Камерон, 2015 — *Камерон Сара*, Голод в Казахстане в 1930–33-е гг.: современные исследования и новые направления в изучении вопроса URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126>
- Магазов, 2025 — *Қылаж Магазулы Магазов*: К 100-летию со дня рождения. Петропавловск: Изд-во «Северный Казахстан», 2025. 76 с.
- Кондрашин, 2009 — *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР // Известия Пензенского государственного университета им.В.Г.Белинского, 2009. №15. С.117–120.
- Қызылжардың тарихы, 2021 — *Қызылжардың тарихы*. 1 том. Жауапты редактор С.З.Маликова. Құрастырушылар: С.Маликова, В. Приказчиков, Н.Рамазанова. Петропавл, 2021. Б. 36–57.
- Материалы, 2022 — *Материалы* Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т.32: Политические репрессии в Северо-Казахстанской области (1920–1950-е гг.). Сборник документов и материалов. Составители: С.З.Маликова, А.Г.Ибраева, Л.А.Гривенная, Н.А.Абуов, З.К.Картова, А.Н.Садаев/ Под общ.ред. Е.Т.Карина. Астана, 2022. 384 с.
- Материалы, 2023 — *Материалы* Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т.67: Халық жады. Северо-Казахстанская область. Сборник воспоминаний и интервью жертв политических репрессий и пострадавших, очевидцев событий и их потомков. Составители: С.З. Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов, З.К. Картова, Б.Р. Шериязданов, А.Н. Садаев, А.К. Куантаев / Под общ.ред. Е.Т.Карина. Астана, 2023. Т.67 500 с.
- Омарбеков, 2011 — *Омарбеков Т.* «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.) Хрестоматия». Алматы: «Қазақ университеті», 2011. 203 с.
- Татимов, 1989 — *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата, 1989. 128 с.
- Трагедия и прозрение, 2002 — *Трагедия и прозрение*: сборник архивных документов и воспоминаний жертв голода и политических репрессий. Петропавловск, Полиграфия, 2002. 316 с.
- Уиткрофт, 2014 — *Wheatcroft S.G.* Голод в Казахстане и на Украине// Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: Вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии). Астана, 2014. С. 178–190.
- Conquest, 1986 — *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford, 1986. 306 p.
- Olkott, 1981 — *Olkott M.B.* The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review. 1981. Vol. 40. № 2. Pp. 122–142.
- Хасанаев, 1990 — *Хасанаев М.Н.* К вопросу о судебных преследованиях трудового крестьянства в годы голода 1931–1933 гг. // Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане. Алма-Ата, 1990. С.192–197.

References

- Abylhozhin, et. al, 1989 — *Abylhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B.* Kazhastanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. No. 7. Pp. 53–71. (In Russ.).
- Asharshylyk, Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod: dokumentalnaya hronika. Sbornik dokumentov. Vol.: 1928–1929 / Otv. Redaktor B.Abdigaliuly.* [Asharshylyk. Hunger: a documentary chronicle. Collection of documents. Vol. 1: 1928–1929]. Almaty: Atamura, 2021. 920 p. (In Russ.).
- Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v Kazhastane (1917–1980). [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylm, 1991. 192 p. (In Russ.).
- Conquest, 1986 — *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford, 1986. 306 p.
- Golod v Rossii i Kazhastane. T.1, 2024 — *Golod v Rossii i Kazhastane. 1927–1934: Sbornik dokumentov v 2 tomah. T.1: Nachalo obshhej tragedii. 1927–1931 / otvetstvennyj redaktor A.V. Jurasov.* [Famine in Russia and Kazakhstan. 1927–1934: Collection of documents in 2 volumes. V.1: The beginning of a common tragedy. 1927–1931]. Moskva, 2024. 920 p. (In Russ.).
- Golod v Rossii i Kazhastane. T.2, 2024 — *Golod v Rossii i Kazhastane. 1927–1934: Sbornik dokumentov v 2 tomah. T.2: Kul'minacijatragedii. Vyhodizgoloda 1932–34 / otvetstvennyj redaktor A.V. Jurasov.* [Famine in Russia and Kazakhstan. 1927–1934: Collection of documents in 2 volumes. V.2: Climax of the tragedy. Way out of the famine of 1932–34]. M., 2024. 1160 p. (In Russ.).
- Hasanaev, 1990 — *Hasanaev M.N.* K voprosu o sudebnyh presledovanijah trudovogo krest'janstva v gody goloda 1931–1933 gg. [On the issue of judicial persecution of the working peasantry during the years of famine in 1931–1933.]. // Kollektivizacijasel'skogohozjajstva v respublikah Srednej Azii i Kazhastane. Alma-Ata, 1990. Pp. 192–197. (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2022 — *Kabul'dinov Z.E.* Politicheskie presledovaniya baev i drugih kategorij aul'nogo naseleniya v konce 20-h godov XX veka. [Political persecution of bais and other categories of the rural population in the late 20s of the 20th century]. // Ult Jadirepublikali qig'limi jurnali, 2022. No. 2(2). Pp. 53–71. (In Russ.).
- Kadiraliiuly, 2007 — *G. Kadiraliiuly.* Kokaral [Kókaral]. Kyzylzhar, 2007. 221 p. (In Kaz.).
- Kak raskulachivali kazahskih baev, 2021 — *Kak raskulachivali kazahskih baev v 20–30-e gody proshlogo stoletija – obzor.* [How Kazakh bais were dispossessed in the 20s and 30s of the last century – an overview]. URL: <https://kazpravda.kz/n/kak-raskulachivali-kazahskih-baev-v-2030-e-gody-proshlogo-stoletiya-obzor/> (In Russ.).
- Kameron, 2015 — *Kameron Sara,* 2015 Golod v Kazhastane v 1930–33-e gg.: sovremennye issledovaniya i novye napravleniya v izuchenii voprosa [Famine in Kazakhstan in 1930–33: modern research and new directions in the study of the issue]. URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126> (In Russ.).
- Kilazh Magazuly Magazov, 2025 — *Kilazh Magazuly Magazov:* K 100-letiju so dnja rozhdenija [Kilazh Magazuly Magazov: On the 100th anniversary of his birth]. / T. Magazov. Petropavlovsk: Izd-vo “Severnyj Kazhastan”, 2025. 176 p. (In Russ.).
- Kondrashin, 2009 — *Kondrashin V. V.* Golod 1932–1933 godov – obshhaja tragedija narodov SSSR [The Famine of 1932–1933 – a Common Tragedy of the Peoples of the USSR]. // Izvestija Penzenskogo gosudarstvennogo universiteta im. V.G. Belinskogo. 2009. № 15. Pp. 117–120. (In Russ.).
- Kyzylzhardyn sherli tarihy, 2021 — *Qiziljardin şerli tarixi.* 1 tom. [The tragic history of Kyzylzhar, volume 1.]. Zhauapty redaktor S.Z. Malikova. Qurastırwşılar: S.Malikova, V.Prikazchikov, N. Ramazanova. Petropavl, 2021. 236 p. (In Kaz.).
- Materialy, 2022 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka).* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20–50s of the twentieth century)]. Vol.32: Politicheskie repressii v Severo-Kazhastanskoj oblasti (1920–1950-e gg.). Sbornik dokumentov I materialov. Sostaviteli: S.Z.Malikova, A.G. Ibraeva, L.A. Grivennaja, N.A. Abuov, Z.K.Kartova, A.N.Sadaev, / Pod obshh. red. E.T. Karina. Astana, 2022. 384 p. (In Russ.).
- Materialy, 2023 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka).* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20–50s of the twentieth century)]. Vol. 67. Halyk zhady. Severo-Kazhastanskaja oblast'. Sbornik vospominanij i interv'ju zhertv politicheskikh repressij i postradavshih, ochevidcev sobytij i ih potomkov. Sostaviteli: S.Z.Malikova, A.G. Ibraeva, L.A. Grivennaja, N.A. Abuov, Z.K..Kartova, B.R. Sherijazdanov, A.N.Sadaev, A.K. Kuantaev / Pod obshh. red. E.T. Karina. Astana, 2023. Vol.67. 500 p. (In Russ.).
- Olkott, 1981 — *Olkott M.B.* The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review, 1981. Vol. 40. No. 2. Pp. 122–142.
- Omarbekov, 2011 — *Omarbekov T.* “Golodomor v Kazhastane: prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.) Hrestomatiya” [“Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930–1933) Reader”] Almaty: Kazak universiteti, 2011. 203 p. (In Russ.).
- Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B.* Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov [Social conditioning of demographic processes] Alma-Ata. 1989. 128 p. (In Russ.).
- Tragediya i prozrenie, 2002 — *Tragediya i prozrenie: sbornik arhivnyh dokumentov i vospominanij zhertv goloda i politicheskikh repressij* [Tragedy and epiphany: collection of archival documents and memoirs of victims of famine and political repression]. Petropavlovsk. Poligrafija, 2002. 316 p. (In Russ.).
- Wheatcroft, 2014 — *Wheatcroft S.G.* Golod v Kazhastane i na Ukraine [Famine in Kazakhstan and Ukraine]. // Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazhastane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniju problemy (k 80-letiju tragedii). Astana, 2014. Pp. 178–190. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 501-515, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515

PROTEST PUBLICATIONS OF THE KAZAKH INTELLECTUALS ABOUT THE DISTRICT ADMINISTRATION OF THE STEPPE REGIONS. THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES

Gyulnar K. Mukanova¹, Azhar T. Akhmetzhanova²

¹Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²International Engineering and Technology University
(89/21, Al-Farabi Aven., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8004-9717>. E-mail: azhar59@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Mukanova G.K., Akhmetzhanova A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the coverage by representatives of the Kazakh advanced intelligentsia of the situation of Kazakhs in the steppe regions and a critical analysis of the activities of the district authorities of the specified region, at the turn of the XIX – early XX centuries, in the central metropolitan and regional imperial press. *The goals and objectives* are to bring a certain paradigm of bringing the “steppe” theme to the court of the general public, which can be traced in the practical activities of the Alash intelligentsia. *Materials and methods.* The article is based on the materials of the Russian newspapers “St. Petersburg Vedomosti”, “Muslim newspaper”, “Kyrgyz Steppe Newspaper”, etc. *Results.* In the context of the study, the facts of cooperation between the Alash intelligentsia and the editors of the periodical press from Omsk and St. Petersburg were revealed, thanks to which quite critical, if not more, materials about the abuses of district chiefs and the severe consequences of their arbitrariness were published. Little-known pseudonyms have also been revealed, presumably, of one of the active publicists of the early twentieth century, Chingizid A.N. Bukeikhanov. His articles did not spare officials, Bukeikhanov was distinguished by a very imaginative style; it was always entertaining to read and listen to him. The social protest present in the articles on the topic under study reflected the state of the Kazakhs at the stage of the beginning of the “resettlement” of peasants and the actual disenfranchisement of the steppe people. *Conclusions.* Throughout the colonial empires of Asia, dissatisfaction with systemic violations grew, with the fact that the opinion of residents was not taken into account, which threatened a social explosion. The reflections of the growing explosion appeared in the so-called “protest” publications.

Keywords: Empire, Kazakhs, steppe regions, district chief, protest publications, Irgiz, Turgai region, “Al. Nomad”, Alash

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant AP23487519 “County administrations of the steppe regions of Kazakhstan in the implementation of the colonial policy of autocracy (the second half of the XIX – early XX century)” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Mukanova G.K., Akhmetzhanova A.T. Protest publications of the Kazakh intellectuals about the District administration of the Steppe regions. The turn of the XIX–XX centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 501–515. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515

ДАЛА ОБЛЫСТАРЫНЫҢ УЕЗДІК БАСҚАРМАСЫ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ НАРАЗЫЛЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫ. XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ

Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова¹, Азхар Тоқсанқызы Ахметжанова²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті
(89/21-үй, Әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8004-9717>. E-mail: azhar59@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Муканова Г.К., Ахметжанова А.Т., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала қазақ озық зиялы қауым өкілдерінің Дала облыстарындағы қазақтардың жағдайын жариялауына және аталған аймақтың уездік басшыларының қызметіне, XIX ғасырдың басы – XX ғасырдың басында, орталық астаналық және өңірлік империялық баспасөзге сыни талдау жасауға арналған. *Мақсаты мен міндеттері.* Алаш зиялыларының практикалық қызметінде байқалатын «дала» тақырыбын көпшіліктің сотына шығарудың белгілі бір парадигмасын шығарудан тұрады. *Материалдар мен әдістер.* Мақала «Санкт-Петербургские ведомости», «Мұсылман газеті», «Қырғыз дала газеті» және т.б. ресейлік газеттердің материалдарына негізделген. Зерттеу аясында Алаш зиялыларының Омбыдан, Санкт-Петербургтен мерзімді баспасөз редакторларымен ынтымақтастық фактілері анықталды, соның арқасында уездік бастықтардың теріс пайдалануы және олардың озбырлығының ауыр зардаптары туралы өте маңызды материалдар жарық көрді. Сондай-ақ, XX ғасырдың басындағы белсенді публицистердің бірі А.Н.Бөкейхановтың белгісіз бүркеншік аттары анықталды. Оның мақалалары шенеуніктерді аямады, Бөкейханов өте бейнелі буынмен ерекшеленді; оны оқу және тыңдау әрқашан қызықты болды. Зерттелетін тақырып бойынша мақалаларға қатысқан әлеуметтік наразылық қазақтардың шаруалардың «қоныс аудару» кезеңіндегі жағдайын және дала тұрғындарының нақты құқықсыздығын көрсетті. *Қорытындылар.* Азияның отаршыл империяларында жүйелі бұзушылықтарға наразылық күшейе түсті, өйткені тұрғындардың пікірі ескерілмейді, бұл әлеуметтік жарылысқа қауіп төндірді.

Түйін сөздер: Империя, қазақтар, Дала облыстары, уезд бастығы, наразылық жарияланымдар, Ырғыз, Торғай облысы, «Ал. Көшпенді», Алаш

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Патшалық отаршылдық саясатын іске асырудағы Қазақстанның Дала облыстарының уездік басқармалары (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» АР 23487519 грантын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Мұқанова Г.Қ., Ахметжанова А.Т. Дала облыстарының уездік басқармасы туралы қазақ зиялыларының наразылық жарияланымдары. XIX ғасырдың аяғы–XX ғасырдың басы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 501–515 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515

ПРОТЕСТНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ КАЗАХСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВОБ УЕЗДНОМ УПРАВЛЕНИИ СТЕПНЫХ ОБЛАСТЕЙ.РУБЕЖ XIX–XX ВЕКОВ

Гюльнар Кайроллиновна Муканова¹, Азхар Токсановна Ахметжанова²

¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²Международный Инженерно-Технологический Университет, Алматы
(д. 89/21, просп. Аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8004-9717>. E-mail: azhar59@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2025

© Муканова Г.К., Ахметжанова А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена критическому анализу представителями казахской передовой интеллигенции положения казахов в степных областях и деятельности уездного начальства указанного региона, на рубеже XIX – начале XX вв., в центральной столичной и региональной имперской прессе. *Цели и задачи* состоят в выведении «степной» темы на суд широкой общественности, которая прослеживается в практической деятельности Алаш интеллигенции. *Результаты.* В контексте исследования, выявлены факты сотрудничества интеллигенции Алаш с редакторами периодической печати из Омска, Санкт-Петербурга, благодаря чему в свет выходили довольно критические, если не сказать больше, материалы о злоупотреблениях уездных начальников и тяжелых последствиях их произвола. Также выявлены малоизвестные псевдонимы, предположительно, одного из активных публицистов начала XX века, чингизиды А.Н. Букейханова. Его статьи не щадили чиновников, Букейханов отличался весьма образным слогом; читать и слушать его всегда было занимательно. Социальный протест, присутствующий в статьях по исследуемой теме, отражал состояние казахов на этапе начавшегося «переселения» крестьян и фактическое бесправие степняков. *Выводы.* Повсеместно в колониальных империях Азии росло недовольство системными нарушениями, тем, что мнение жителей не учитывается, что грозило социальным взрывом. Отблески нарастающего взрыва и проявились в так называемых «протестных» публикациях. **Ключевые слова:** Империя, казахи, степные области, уездный начальник, протестные публикации, Иргиз, Тургайская область, «Ал. Кочевник», Алаш. **Благодарность.** Статья подготовлена в рамках реализации гранта АР23487519 «Уездные управления степных областей Казахстана в реализации колониальной политики самодержавия (вторая половина XIX – начало XX века)» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. **Для цитирования:** Муканова Г.К., Ахметжанова А.Т. Протестные публикации казахских интеллектуалов об уездном управлении Степных областей. Рубеж XIX–XX веков // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 501–515. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515

Введение

Социальная несправедливость, нарушение естественных прав казахского и другого «инородческого» населения на рубеже XIX–XX века настолько возросли, что информации о наиболее вопиющих случаях обращения с ними уездного начальства, стали проникать в имперскую периодическую печать. Система самодержавия не только не удовлетворяла ответами данные статьи, подписанные часто псевдонимами, – она (система) была не способна во-первых, контролировать и наказывать начальников ею же созданных уездов, расположенных довольно далеко от столицы, и во-вторых, система так была заложена, потенциально предоставив большие полномочия уездным начальникам, в ущерб местным жителям.

Незнание местных традиций, языка, психологии создавало вакуум, в состоянии которого уездные правители порой не ориентировались в степени напряженности социальной атмосферы вокруг себя. Штат уездного управления раздувался, из местных казахов, татар набирались лишь толмачи, писари, переводчики, делопроизводители, которые с утра до вечера разбирали поток бумаг, в их числе жалоб и ходатайств. Однако клерки не имели права выезжать и на месте разбираться с подателями жалоб и просьб. Замкнутый круг, атмосфера безысходности пронизывали строчки писем в редакции газет, приоткрывая всю «кухню» уездного правления в степных областях.

Степные казахи испытывали много тягот, не имея возможности самостоятельно протестовать против засилья отдельных уездных управителей. Не владея русской грамотой, страшась расправы от уездных начальников, они предпочитали откочевывать от уездных городов и терпеливо переносить испытания. В защиту их поправленных прав вступились представители элитной прослойки образованных интеллигентов-казахов. Для продвижения законных требований открытия школ на родном языке, мечетей, возвращения изъятых земельных участков, пастбищ интеллигенция Алаш стала регулярно сообщать россиянам о бедственном положении сородичей.

Материалы и методы

При написании статьи были использованы источники из архива, который крайне редко используется отечественными историками. Тогда как в Якутске хранятся дела казахских ссыльных и тех добровольцев, которые отправлялись в незнакомый край, в данном случае, как дипломированный врач М. Карабаев, занимавшийся врачеванием НАРС (Я) – Национальный архив Республики Саха (Якутия). Традиционно дореволюционные источники по истории Степного края обнаруживаются в Санкт-Петербурге, Российском историческом архиве (РГИА. Ф. 776., Оп. 21., Ч. 2., Д. 252 и др.). В делах данного архива выявлены были документы по степным областям, доклады самих уездных начальников и ответы на них министерств, микрофильмы по казахским газетам с информацией от цензоров, др. Поскольку тема печати присутствует в протоколах допросов деятелей Алаш и в советское время, были привлечены рассекреченные источники, ныне сконцентрированные в Архиве Президента Республики Казахстан (АП РК).

Статья основана на материалах российских газет «Санкт-Петербургские ведомости», «Мусульманская газета», «Киргизская степная газета» и др.

Дореволюционные газеты с публикациями по «степной» тематике были изучены автором в Отделе газет Российской Национальной библиотеки (РНБ) в Санкт-Петербурге, где хранятся очень редкие издания, как столичные, так и провинциальные. Источники обрабатывались посредством научных методов, логики, индукции и дедукции, принципа историзма, верификации источников, компаративного метода.

Обсуждение

Американский историк Anthony Pagden (2007) (Энтони Пагден) много пишет об империях, империализме и миграции людей и собственно влиянии империй на развитие цивилизации. Начиная с первой империи в европейской истории, империи Александра

Македонского, которая к тому же была первой империей, претендовавшей на всемирные масштабы, Пэйджен переходит к изучению сухопутных империй: Рима и Габсбургов, которые уступили место морским империям: Англии и Нидерландов. Автор уделяет большое внимание тому факту, что эти две последние «коммерческие» империи были основаны как «империи свободы» (капитала? – Г.М.), но получили большую часть своего богатства и власти от эксплуатации рабского труда. Такое беспристрастное объяснение природы империй импонирует, однако ученый не выходит за рамки европейской географии, хотя его труды весьма оригинальны и полезны, об этом чуть ниже.

Исследования по схожим темам, а именно: протестные публикации в имперской прессе от представителей инородческой интеллигенции начала XX в., в настоящее время проводятся в Университете Осло, однако в них речь идет относительно восточно-азиатских народов России (Pagden, 2007: 51–76). К примеру, другой ученый PakNoja делает акцент на практике радикализма (анархизма), в стремлении добиваться равноправия для народов этой части российской империи (PakNoja, 2016).

Вопросы уездного правления в общей имперской системе изучает А.Т. Ахметжанова (Ахметжанова, 2010), в последние десятилетия они составляют предмет исследования д.и.н. З.Т. Садвокасовой и М.Р. Сатеновой. В их работах преимущественно раскрывается конфессиональный аспект в деятельности уездных начальников в казахских областях Степного края. Действительно, межконфессиональные взаимоотношения нередко выходили за рамки стабильных, и уездному начальству приходилось вмешиваться и запрашивать консультации у центральных ведомств (Садвокасова, Сатенова, 2023). Примеры зачастую насильственной христианизации, казахов и башкир, к примеру, в Уральской области, имел различные отклики. Русификация и попытки обращения в христианскую веру, безусловно, вызывали отпор, тогда как ряд исследователей, наряду с выявлением тенденции уездных начальников к злоупотреблению своим положением, продолжают как мантру, повторять устоявшееся как отзвук сталинской эпохи в учебных пособиях, словосочетание про «культуртрегерскую миссию» царизма и, в данном случае, его ставленников в уездных городах (Кайралапина, 2017: 88–91).

Школьный вопрос, если внимательно изучать источники, к примеру РГИА, как раз-таки для казахов степных областей был одним из самых затруднительных: большое желание обучать детей наталкивалось на стену равнодушия, если не сказать больше, со стороны уездного истеблишмента. (В качестве альтернативы медресе при мечетях, чиновники требовали направить подростков в «туземные» школы. Однако родители опасались, и не без оснований, что в таком случае молодежь потеряет идентичность, не будет знать свой язык и казахские традиции). В целом, на наш взгляд, оценивать «культуртрегерство» имперских чиновников в степи следует объективно, поскольку факты свидетельствуют обратное.

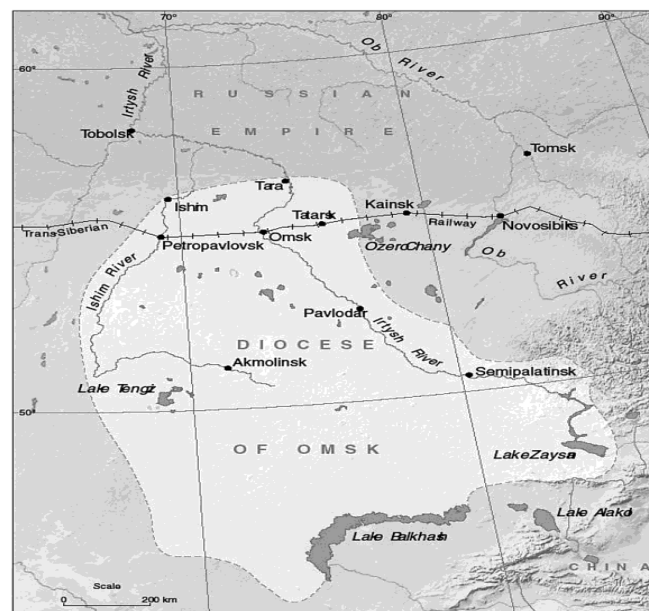
За редчайшим исключением, как утверждает в другой публикации Кайралапина, анализ послужных списков уездных начальников показал, что все они были преимущественно выпускниками военных учебных заведений (Кайралапина, 2015). За годы деятельности в качестве уездных начальников они были нацелены скорее получить полагавшиеся по выслуге, чины и вырасти по карьерной лестнице. Потому ожидать от них прорыва в развитии «инородцев» не приходилось.

В статье казахстанских авторов Сактагановой З.Г., Ильясова Ш.А., Тулегеновой А.Ж. (2019) изложены выводы изучения административных полномочий служебной деятельности сотрудников штатных структур колониального местного управления в Степном крае. Авторами анализируются сведения о социальном составе, материальном обеспечении чиновников низшего и среднего звена и утверждается, что «...деятельность уездных и крестьянских начальников во многом влияла на местное туземное управление в лице казахских волостных управителей, аульных старшин и народных судей – биев» (Сактаганова, т.д., 2019: 89). В публикации описана ситуация преимущественно девятидесятых годов XIX века, однако обойдена тема протестных публикаций.

В этой связи, современным историкам постсоветского пространства как будто не достаёт высоты, более широкого охвата всемирной истории и компаративного метода. Зарубежные исследователи в этом плане продвигаются более решительно, смело изыскивая параллели и пересечения в анналах империй мира: британской, французской и более древних. Так, книга *Peoples and Empires: A Short History of European Migration, Exploration, and Conquest, from Greece to the Present*, написанная Anthony Pagden – одним из ведущих мировых историков миграции людей, народов и империй, представляет собой историю великих европейских империй — Александра, Македонского, Римской, Испанской, французской, британской — и их колоний, а также взаимоотношений между “нами” и “ними”, культурой и природой цивилизация и варварство, центр и периферия «», оказалась бы как нельзя кстати. Ведь это история о том, как завоеватели оправдывали завоевания, и как колонисты и покоряемые повлияли друг на друга.

Вопросы социальной атмосферы в Степном крае начала XX столетия между тем заинтересовали канадского исследователя Aileen E. Friesen – профессора и содиректора научного Центра в University of Winnipeg (Манитоба, Канада). Фризен является автором не так давно увидевшего свет, любопытного исследования «*Colonizing Russia's Promised Land: Orthodoxy and Community on the Siberian Steppe*» (Friesen, 2020). Дело в том, что его научные интересы охватывают граничащие с Сибирью, северные области Казахстана, именно на этапе массового крестьянского переселения. В указанный период, согласно программе Столыпина, в азиатские регионы империи хлынули потоки переселенцев, которые нуждались в земельных наделах. Как известно, эта акция вызвала обострение социальной напряженности, поскольку казахов стали отселять на солончаки, где выпасать скот было невозможно, зимовки выставлялись на торги и площади, ранее занимаемые казаками, «с молотка» доставались переселенцам.

Copyrighted Material

Diocese of Omsk. Weldon Hiebert, Cartographer

Copyrighted Material

Рис. Схема охвата влияния Омской епархии. Friesen (2020), p.7.
[Fig. The scheme of coverage of the influence of the Omsk diocese. Friesen (2020), p.7.]

Переселение миллионов переселенцев в Сибирь в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков ознаменовало собой одно из самых амбициозных начинаний царского государства. В книге «Колонизация земли обетованной» рассматривается, как русское православие служило основой для создания общин русских поселенцев на территории современной Южной Сибири и Северного Казахстана. Российские государственные чиновники стремились претендовать на земли, – пишет канадский исследователь, – которые находились под их политической властью, но оставались незнакомыми с культурной точки зрения. (Здесь кроется, на наш взгляд, однозначный ответ на аргументы отечественных сторонников модели «имперского культуртрегерства»).

Исследуя становление и эволюцию Омской епархии в роли переселенческой миссии, Aileen E. Friesen доказывает, что иммиграция переселенцев в Сибирь и близлежащие северные области Казахстана расширила роль православия как своего рода «культурной силы», в преобразовании имперской периферии России за счет русификации и маргинализации коренного, в том числе казахского населения (Friesen, 2020). В этом, пионерском своего рода, исследовании, посвященном роли православия в колониализме, осуществленном посредством переселенцев, Эйлин Фризен рассказывает, как поселенцы, священнослужители и государственные чиновники рассматривали воссоздание православной приходской жизни, практикуемой в европейской части России, в качестве основополагающей модели для создания общин поселенцев и успеха колонизации. Также, резюмирует исследователь, напряженность существовала не только между переселенцами, но и внутри самой Православной церкви (Friesen, 2020), поскольку эти группы боролись еще и за определение того, что представляет собой русская православная вера и культура.

Наше же исследование – есть лишь попытка познания полузабытой, но и богатой темы, а именно: освещения в дореволюционных СМИ темы нужд «иностранцев», которая способна вывести на обобщения в плане негласного сотрудничества национальной Алаш интеллигенции с редакторами прогрессивных, но имперских по формату, изданий. Площадь средств массовой информации использовалась казахской просвещенной средой, для оглашения вопиющих фактов, привлечения внимания общественности. Ранее мы писали о газете «Қазақстан», издававшейся в том числе на средства чингизида Шангерее Букеева в Астрахани в 1910–1911 гг., затем в Уральске 1912–1913 гг. при содействии и посредничестве местных татарских газет «Бургани-Таракки» и «Хак», вошел в союз с издателями Кавказских газет с целью поддержания его газеты» (Давыдова, 2014: 72). В преддверии 300-летия дома Романовых накопившееся в казахской среде недовольство социально-экономическим положением вылилось в написание жалоб, телеграмм на имя «царя-батюшки». Одну из таких телеграмм редактор газеты «Қазақстан» Е. Буйрин напечатал в номере в феврале 1913 года, которая стала формальным поводом к цензорским проверкам, и привела к закрытию издания (РГИА. Ф. 776., Оп. 21., Ч. 2., Д. 252., Л. 18).

Все эти шаги были ступенями последовательных шагов, которые в конце концов привели в Думу наиболее активных корреспондентов, «наработавших» таким образом политический капитал и «свою» целевую аудиторию. В ходе исследования решалась частная задача, в некотором смысле раскрытия завесы тайны над теми вымышленными именами, которые приходилось выбирать казахской интеллигенции в условиях цензуры, как неотъемлемого «винтика» имперской системы.

Результаты

Образованные казахи, скорее всего те, кто обучался в столичных имперских вузах и получали достоверные сведения от информантов о злоупотреблениях уездных начальников, вследствие бездеятельности которых казахские аулы оказывались перед лицом голодной смерти, находили мужество обращаться в центральные российские газеты с критикой системы управления. В основном, казахи предпочитали писать в «свой» журнал «Айқап» и затем в газету «Қазақ», как только эти издания получили разрешение печататься, об этом имеются исследования (Субханбердина, 1963). В отсутствие иных возможностей были использованы площади центральных русскоязычных изданий.

Так, материалы таких изданий, как «Санкт-Петербургские ведомости», «Мусульманская газета» и других раскрывают детали того неотрегулированного «механизма», который был навязан степным областям с введением уездного управления. В уезды, площадь которых в Степи была несоизмерной с территорией уездов в Центральной России, начальство не могло или не имело желания ознакомиться с положением на местах. Тем более оно не было заинтересовано даже просто прислушаться к мнению опытных степных аксакалов, в преддверии стихийных природных бедствий. Запросы казахского населения просто игнорировались.

Заметка начинается фразой: «Последствия недорода ясно дали почувствовать себя еще в августе 1897 года. Умудренные опытом аксакалы (белобородые старики) южных волостей Тургайской области видели, что предстоит «джут» и что необходимо своевременно принять меры к отвращению этого самого страшного бедствия» (Матов, 1899: 1). Их устные обращения к Иргизскому уездному начальнику г-ну Краснокутскому оставались без ответа; тот «не видел признаков голода», с его слов. Так же он ответил Военному губернатору Тургайской области Крафту, который прибыл в Иргиз, обеспокоенный участвовавшими жалобами от казахов.

Автор заметки, скрывавшийся под псевдонимом «А. Матов» хорошо владеет ситуацией; по-видимому, он имел доступ к письмам, которые поступали в Тургайское управление. Он, в частности, указывает на тот факт, что уездный начальник г. Краснокутский игнорировал письменные просьбы о ссудах для казахского населения: «...управитель Урдакунганской волости г. Ниязов просит у уездного начальника 2000 руб., на закупку для волости сена; в конце сентября он же, – рисуя живыми, но мрачными красками, продовольственную нужду населения, – спрашивает 3000 руб., ссуды на покупку хлеба. Но вопли этого умного киргиза и его опытного писаря г. Рыжкова остаются со стороны г. Краснокутского без ответа. – Все это – неправда, – говорит последний: «Ниязов – беспокойный человек и просит, вероятно, для лентяев» (Матов, 1899: 1).

Опираясь на факты, А.Матов в своей заметке в «Санкт-Петербургские ведомости» перечисляет факты недобросовестного исполнения Краснокутским своих обязанностей: «...3 сентября 4-й и 5-й аулы Урдакунганской волости ходатайствуют об отпуске им 400 пудов пшеницы, а 25-27 декабря уездному начальнику было представлено три (общественных) приговора от 3-го, 8-го и 9-го аулов той же волости с просьбой выдать в ссуду 1500 пуд. хлеба. Но все эти ходатайства за неимением в Иргизе хлеба и денег уважены не были. Киргизы, привозившие ходатайства и приговоры, получали обыкновенно резкий ответ от г. Краснокутского: «Ничего я не могу сделать для вас: нет у меня ни хлеба, ни денег!...».

Ни предыдущий опыт работы Краснокутского в других регионах, ни его погоны не могли оказать реальную помощь бедствующим аулам. Уездный начальник ретиво стоял на своем, веря в безграничность своей власти. Однако «...в сентябре же возбуждается ходатайство жителей Карабутацкого поселка об отпуске им 1000 р., на закупку хлеба ввиду предстоящего неминуемого повышения цен на хлеб на местном рынке. В октябре положение вещей становится настолько критическим, что за недостатком кормов киргизы начинают отгонять скот в Кустанайский уезд и Сырдарьинскую область, где сохранился подножный корм» (Матов, 1899:2). То есть казахские семьи вынуждены мигрировать в более благополучные регионы, не найдя понимания в родных местах. Бездушные и не дальнорзоркость уездного управителя обернулась настоящей драмой.

Оставшиеся в Иргизе казахи пережили чудовищное отношение со стороны продавцов хлеба, пишет в заметке А.Матов: «...С наступлением холодов продовольственная нужда еще более осложняется; в самом Иргизе мало-по-малу начинает ощущаться недостаток в хлебе, потому что торговцы –ввиду застраиваний уездного начальника выпустить на рынок казенный хлеб и тем подорвать цены, с осени хлеба не закупают. Имевшиеся же в их руках небольшие запасы хлеба неизбежно повели к самой беззастенчивой фальсификации: мука сдабривалась песком, а зерно мусором и сдобренный сорт муки назывался «мукой киргизской», ибо она покупалась только наголодавшимися киргизами» (Матов, 1899). – «Киргизская» мука, таким образом, была причиной желудочных заболеваний

степняков, будучи предметом прибыли для недобросовестных торгашей. Все это явилось следствием волюнтаризма Краснокутского...

То, что данная заметка попала на страницы «Санкт-Петербургских ведомостей», – факт, сам по себе заслуживающий внимания. И этому есть объяснение: одну из центральных имперских газет издавал в исследуемый период никто иной, как обрусевший чингизид, известный буддолог-востоковед Э.Э. Ухтомский. О нем мы сообщали ранее, в связи с поездками Ухтомского в казахские степи и Среднюю Азию, где он наблюдал быт народов и отмечал характерные социальные явления (Mukanova, 2019:60–67).

Разумеется, став таким образом объектом всеобщего внимания Н.М. Краснокутский, бывший в свое время уездным начальником в Актюбинском и затем Иргизском, уезде, в итоге лишился своего кресла, однако он не только не понес наказания, – напротив, продолжал строить военную карьеру в другой части империи... Хотя оставил по себе недобрую память в Тургае; читатели «Санкт-Петербургских ведомостей» с ужасом узнавали, как пришлось буквально выживать местному населению: «...Маленький Иргиз с тысячным населением от мала до велика все это знал, все видел; «не знал» о нужде только один человек – это глава уезда г. Краснокутский. А в степи уже начали разыгрываться тяжелые сцены: вследствие бескормицы и истощения скота, возчики бросали на пути груз, прирезывали верблюдов и лошадей и, съев их, бежали. Грузы эти впоследствии разыскивались администрацией. В Кулундинской и Урдакунганской волости население, дошедшее до безвыходного положения, вынуждено было питаться падалью и корнями. На Кук-Арал в Кулундинской волости считали за роскошь есть тухлую рыбу, выброшенную на берег прибоем Аральских волн» (Матов, 1899: 2).

Описания джута и массового голода среди степняков Иргиза трудно комментировать. Тем не менее, автор заметки, казахский интеллигент, делает это, чтобы еще ярче передать трагедию своих сородичей: «...Чем дальше, – тем нужда более обострялась. Приехавший в январе месяце в Иргиз старший советник Тургайского областного правления г. Крафт счел необходимым снова опросить уездного начальника о положении продовольственного дела в уезде, но Краснокутский твердо заявил, что никакой нужды нет (!)».

Трудно представить масштабы трагедии, если бы не решительное вмешательство Военного губернатора Крафта, который оказался более ответственным руководителем: «...Тем не менее, несмотря на протесты последнего (Краснокутского), г. Крафт испросил 6000 руб., ссуды населению, из которых 300–400 рублей было затрачено уездным начальником на покупку хлеба. Такое ничтожное количество запасов, конечно, не могло удовлетворить насущным потребностям не только уезда, но и одного Иргиза».

Однако и тогда Краснокутский продолжал считать, что хлеб выпрашивают «лентяи»: «...В феврале, когда нужда начинает сказываться настойчивее, закупают хлеба на 500 руб., – но порядок продажи его населению обставляется таким канцеляризмом, такими затруднениями, что даже терпеливые кочевники горячо возмущались... Хлеб можно было купить лишь с письменного разрешения уездного управления и не более 2–3 пуд. Мало того, заручившиеся разрешением не могли приобрести хлеба для своих одноаульцев и родственников, потому что уездный начальник требовал личного прибытия в город нуждающихся в покупке хлеба. Это распоряжение, – если принять во внимание, что некоторые волости отстоят от Иргиза на 350–450 верст, – звучал в устах уездного начальника издевательством над жалкой участью и нуждой безропотного кочевника» (Матов, 1899: 2).

Автор статьи А. Матов подробно изложил стиль «руководства»: «...Чтобы парализовать у киргизов возможность купить себе хлеба насущного, г. Краснокутский, неизвестно зачем, пустил в ход целую систему прижимок и отказов: приехавшие за покупкой хлеба, получали отказ потому, что не имели с собой общественных приговоров. Когда же приговоры привозились – посланных обращали вспять, потому что-де эти приговора должны быть представлены через волостных управителей. Когда же выполнялась и эта формальность – отказ мотивировался тем, что в городе нет хлеба. Помимо того, г. Краснокутский за массой, якобы, дел отказывался принимать лично прошения о ссудах и

прошения эти *volens-nolens* посылались по городской почте...». Издевательское отношение к людям, халатное - к прямым своим обязанностям, пренебрежение – к здравому смыслу со стороны Краснокутского было олицетворением имперского администрирования, в действительности.

Остается удивляться, как такой материал вообще попал на страницы престижного издания. Скорее всего, автором являлся человек передовых взглядов, обладавший (или хорошо знакомый с нормами права) юридическим образованием, весьма твердых социальных убеждений, настоящий правозащитник. Псевдоним «Матов» весьма напоминает окончание в тюркских фамилиях. Установить точно, был ли то А.Букейханов или А. Байтурсинов, не представляется возможным, за отсутствием более точных указаний. Сказалось и участливое отношение к такого рода жалобам со стороны редактора Э.Ухтомского...

Крючкотворство и бюрократизм уездного управленческого аппарата в Иргизе был поистине иезуитским: «...испрошенные ссуды населению г-ном Крафтом 6000 руб., уездный начальник отпускал «аптекарскими» дозами: по крайней мере, несмотря на безысходную нужду в хлебе, до 15 марта ссуды было роздано 1000 руб., тогда как за это время *minimum* надо было раздать 50–60 тыс. рублей. Для получения ссуды требовалось поручительство 4-х достаточных одноаульцев; словесные просьбы о ссудах не принимались, и им не придавалось ни малейшего значения». – Как результат, сказано в заметке, «...голодные, истощенные, одетые в лохмотья киргизы выходили на почтовый тракт и здесь осаждали станции с воплями о хлебе. На урочище Исен-Чагыл едва не разыгрался бунт; толпы голодных напали на караван близ речки Бель-кубе и разграбили его. На станцию Кара-сай (черный овраг), по свидетельству писаря, пришел страшно изможденный и опухший киргиз. Он еле держался на ногах и с трудом произносил слова. Писарь дал ему кусок хлеба и отвел от станции сажен на 250, чтобы только голодный не помер близ станции и «не делал своей смертью скандала»... Скот в это время быстро падал от бескормицы и буранов. Чтобы спасти это главное свое благосостояние, киргизы раскрывали крыши, ломали камышевые изгороди и этими суррогатами поддерживали жалкое существование своих четвероногих поильцев-кормильцев. Некоторые даже разгребали глубокий снег, чтобы дать возможность обессиленному скоту найти под снегом несколько былинков травы. Многие хозяева со слезами на глазах отогнали от кибиток свой скот – далеко в степь, чтобы не видеть его гибели. Не было ни времени, ни сил снимать шкуры с павших животных. А бураны и морозы, точно соединившись с уездной администрацией, разрушали всякие надежды населения на сохранение скота и своих жизней».

Тревогу первым забил податной инспектор, в марте 1898 года. В апреле после регистрации 2-х случаев голодной смерти, «...в Иргиз был командирован г. Крафт для ознакомления с продовольственной нуждой на месте. (Были срочно открыты продовольственные магазины). Когда магазины были открыты, толпы голодных осадили склады. По степи быстро разнеслась весть, что в Иргизе выдают хлеб, и массы народа, несмотря на распутицу, потянулись в город, питая надежду быть сытыми и благословляя небо за оказанную милость. Часть голодных переправилась чрез р. Иргиз и явилась в город, но уездный начальник отдал распоряжение не пускать просителей и не перевозить их чрез реку. С этою целью он командировал депутата Щербакова и писаря Игнатьева, которые стояли на перевозе и заграждали путь тем несчастным, которые стремились в город! В эти трудные минуты, когда дело могло осложниться нежелательными явлениями, в Иргиз прибыл г. Крафт. Просители все-таки пробрались в город, и вот г. Краснокутский, чтобы отвлечь от них внимание г. Крафта, заявил последнему: «Ручаюсь вам, что чрез три дня здесь не будет ни одного просиеля, ни одного нуждающегося!». Но г. Крафт уже знал цену слов г. Краснокутского и тотчас приступил к организации продовольственного комитета».

Любопытно, что в состав продкомитета вошли следующие лица: «г. Крафт, Драгонеvский, Кастрюков, Султан Сейдалин, врач А.Чернов, Карабаев, Мороз, Сафронов, Степанов, Кольчугин, Кашаф-Шагиделлин, Галиф Гансатаров и др.» (Матов, 1899: 2). О членах чрезвычайного комитета имеется в газете уточнение. Можно лишь отметить, что султан Сейдалин – чингизид, имевший опыт в должности помощника уездного начальника в

предыдущие годы, а Карабаев – казах, один из первых дипломированных врачей, выпускник медицинского факультета Казанского университета. О нем автор этих строк обнаружила в 2016 году любопытные материалы в фондах Национального архива Якутии (Республики Саха), в частности о периоде, где М. Карабаев служил врачом по собственной инициативе, не без протекции того самого И. Крафта выхлопотав эту должность (Муканова, 2016:42). Поскольку оставаться в Тургае с его прогрессивными взглядами, Карабаеву было бы опасно (НАРС(Я). Ф.12-И., Оп.2., Д. 5329.) О службе врача статского советника Мухамеджана Карабаевича Карабаева]. (Предположительно, врач Карабаев по личной просьбе Крафта вполне мог составить ту заметку в «Санкт-Петербургские ведомости», - иначе избавиться от Краснокутского с его связями, было бы невозможно...).

Нужно ли описывать, что «...члены комитета энергично принялись за дело: виду грозного бедствия и важности минуты, были забыты и местные дрязги, и уколы самолюбия, и материальные интересы. Все сплотилось как один человек. Местные торговцы Кашафутдин-Шагидуллин и Гансатаров бросили свое дело и безвозмездно закупают верблюдов, хлеб, разыскивали и нанимали возчиков. В волости были командированы лица для ознакомления с продовольственной нуждой на месте. Меры были приняты быстрые, энергичные; население вздохнуло, и кризис мало-по-малу был ослаблен» (Матов, 1899).

Тем не менее, говорится в заметке, «...последствия «недороды» внесли в хозяйство кочевников полную дезорганизацию: в Иргизском уезде из 500 000 голов скота пало 193 000, т.е. около 38 проц., в Тургайском уезде – 200 000 голов. Таким образом в Иргизском уезде на 100 000 населения осталось всего 385 000 голов скота, или на одного человека 4 головы, тогда как для платежной способности кочевника ему необходимо иметь около 24 голов скота». Вот таков плачевный результат разгильдяйства уездного «барина».

А ведь ситуации с джудом не были редки в Степи; о них регулярно сообщали омские периодические издания. Так, в газете «Киргизская степная газета» от 6 февраля 1894 года сообщалось: «Вследствие сильного дождя, бывшего 9-го Декабря въ Токраунской, Балхашской, Булакской, Эдрейской, Акбатинской, Кувской, Сартавской, Темерчинской, Чубартавской, Нуриной, Акчатавской, Моинтинской, Беркарипской, Аксаринской, Дагандельской и Бюрлинской волостяхъ Каркаралинскаго уѣзда, Долбовской волости Павлодарскаго уѣзда образовалась гололедица, угрожающая упадкомъ скота. Нѣкоторые киргизы Токраунской волости во избѣжаніе джута откочевали со скотомъ въ сосѣднія волости(Киргизская Степная, 1894).

Что касается лиц, издававших данное оригинальное в своем роде издание на русском и казахском языках (тот же жазу), то были: редактор К. Михайлов и старший переводчик при Генерал-губернаторе Султан Аблайханов.

К сожалению, находились и другие поводы обращаться в прессу, чтобы призвать к ответу подобных «управителей», ощущавших себя местными царьками. Деятельность, вернее бездействие уездных начальников, сокрытие информации от вышестоящих инстанций, – по сути входило в противоречие с установками, которые им были даны немногим ранее, на съезде уездных начальников Тургайской области. Именно там, как писала «Киргизская степная газета», были озвучены г. Военным Губернатором области Барабашем требования к работе уездного начальства. В частности, им было «рекомендовано членам съезда войти на месте в предварительные совещания с лицами, основательно знакомыми с условиями и особенностями каждой отдельной местности», или наладить живую связь с казахскими аксакалами (Съезд Уездных, 1894:2). Краснокутский, как следует из фактов, проигнорировал здравые рекомендации начальства, преследуя личные цели всевластия и единоначалия.

Было немало иных поводов, когда казахская интеллигенция вынуждена была апеллировать к сотрудникам редакций центральных газет. Так, ряд статей от адресатов-«киргизов» вышли на рубеже XX века в столичной «Мусульманской газете» (редактор-издатель этнический дагестанец-лак Саид Габиев). Так, под псевдонимом «Киргиз баласи» была опубликована едкая по смыслу заметка «Благодетели» относительно намечавшегося к созданию «союза всероссийских мусульман «Сырат-аль-Мустахим» (Киргиз баласи, 1894).

Заметно сходство данного псевдонима с тем, которым позже станет подписываться Алихан Букейханов, «Кыр баласы».

Исследователи и биографы казахского политического лидера указывают, что у него был и другой псевдоним «Кыргыз», который также встречается в имперских СМИ начала XX столетия. Сам А.Букейханов печатался в «Мусульманской газете» с «Открытым письмом к депутатам Госдумы» (Алихан Букей-Ханов, 1914:1), а также с заметками и рассказами о печальном положении казахской женщины. Так предполагать позволяет псевдоним «Ал. Кочевник», которым подписаны некоторые материалы (Ал. Кочевник, 1914: 2).

К данному Открытому письму Букейхановым были приложены факты избиения казахов Колбинской волости Усть-Каменогорского уезда и Базарской волости Зайсанского уезда, крестьянами, еще и отобравшими у казахов деньги (Мусульманская газета. 1914:1). Еще одна заметка «Среди киргиз» была опубликована в 1912 году в той же «Мусульманской газете» за подписью «Киргиз»; в ней содержится призыв собирать этнографические сведения о казахском народе, вести записи его песен, что весьма схоже с наклонностями самого Букейханова, его интересом к прошлому и богатому культурному наследию казахов (Киргиз, 1912: 4).

В исследуемый исторический период Миржакып Дулатов испытывал такие же чувства по отношению к уездной системе и проявлениям великодержавного высокомерия со стороны чиновников разных рангов. Этот момент даже зафиксирован в протоколах его допросов много позже, когда, рассуждая о причинах появления протестного политического движения, Дулатов скажет: «В те годы темнота и невежество казахского народа были неописуемы; не говоря о губернаторах и уездных начальниках, казахская масса дрожала перед последним урядником и терпела невыносимые издевательства, чему, в свою очередь, способствовали свои доморощенные чиновники-переводчики, волостные управители и пр.; поборы, насилие, взяточничество, ложные доносы стали обычным явлением.(АП РК. Ф. 352. Оп. 1. Д. 11494. Т. 1а., Л. 99).

Уездное начальство повсеместно игнорировало тему открытия школ для казахских детей, что вызывало недовольство взрослых. Со слов М.Дулатова, хорошо знакомого с практикой написания коллективных обращений, в том числе в адрес уездного управления, «...правительство не только само не заботилось открывать школы, а, наоборот, запрещало открытие школы казахам на собственные средства; попытавшиеся открыть школы (напр., Коцегулов, Наван-Хазрет и др.) высылались в Якутскую обл.; о медицинской помощи население и понятия не имело» (АП РК. Ф. 352., Оп. 1. Д. 11494., Т. 1а., Л. 100).

Для того, чтобы школа все же открылась, казахам приходилось давать взятки и всячески ублажать уездных управителей; ходатайства просителей блуждали по инстанциям и ведомствам бескрайней империи, затем приходил отрицательный ответ под разными уклончивыми предложениями (нет соответствующих помещений, нет дипломированных учителей, достаточно уже действующих учебных заведений, т.п.). Первое десятилетие XX столетия актуализировало в России тему пантюркизма и панисламизма, таковые «причины» также служили поводом к отказу различных законных просьб «иностранцев»-мусульман.

Еще в 1903 году, отвечая на объяснительную одного из подчиненных из Кокчетавского уезда Акмолинской области, военный губернатор области так «доходчиво» излагал в письме в адрес Степного губернатора, причины волокиты с обращениями от казахского населения: «..чтобы лица, состоящія на службе въ канцеляріи Суда не только не писали и не составляли прошений и жалоб, поступающихъ въ другие ведомства, но даже и не занимались никакими частными работами» (ЦГА. Ф. МВД., 5 февраля 1903 г. № 1815). Иными словами, такие запреты, исходившие от местных уездных управителей, вовсе лишали казахов возможности исхлопотания конкретных просьб. Сами они не владели русской грамотой и письмом, а мелкие клерки в канцеляриях начальников уездов боялись, помогая степнякам, потерять работу.

Тенденция обращаться к населению через газеты характерна была в начале XX века для демократической интеллигенции. Об этом мы писали ранее, изучив материалы по истории китайского освободительного движения (Mukanova, 2018).

В годы февральско-мартовских революционных событий в России, должности уездных начальников на местах номинально сохранились в глубинке, либо население продолжало уповать на их полномочия при решении социальных вопросов. Например, в Баян-ауле (Павлодарский уезд) затянулся вопрос о школе для казахских детей, родители которых испытывали нужду в оплате за труд учителей. Приводимый ими на продажу скот алып-сатары принимали за бесценок, что также не помогало решить вопрос. Об этом писала Алашская газета «Сарыарқа»: «Бұл туралы ақшадан қысылған шәкірттер обласной һәм уезный управаларға неше рет телеграм берді, әлі хабар жоқ. Енді осы күні бай балалары айтқанына көніп, ақшасын беріп оқып жатыр, кедей балаларының көпі (үйге) қайтты. Баласын оқытуға аса көңілді кедейлер школға ақша төлеу үшін бірен-сараң мал айдап келсе, алып сатарлар мың сомдықты ұстата береді, оған артығын қайырып беретін кедей сұрауға шама барма, малын саталмай, баласын оқыта алмай, алып қайтып жатыр» (Сарыарқа. 1918. № 60).

Заключение

Таким образом, обнаруженные в ходе археографической экспедиции в архивы и библиотечные центры Санкт-Петербурга и в отечественных архивах материалы дореволюционной имперской периодической печати позволяют утверждать, что те материальные и моральные издержки, которые испытывали казахи степных областей, вследствие переселенческой практики самодержавия, усугубляемой некомпетентными действиями или бездействием уездного начальства, на фоне физического насилия со стороны крестьян-переселенцев, не только воспринимались с пониманием национальной интеллигенцией. Полученные сведения отдельными, талантливыми публицистами, представителями Алаш интеллигенции, обобщались и анализировались факты, коим давалась оценка и своевременно, с регулярной настойчивостью все собранные сведения направлялись в редакции центральных столичных газет империи.

Большинство публикаций, с согласия редакции, подписывались вымышленными именами, псевдонимами. Это позволяло авторам информации некоторое время избегать преследований за критику. Однако, даже рискуя быть разоблаченными, они несли сообществу правду во имя справедливости. Все это служило тому, чтобы население надеялось на справедливое наказание обидчиков и право на защиту своей чести и достоинства на равных условиях с другими народами. Демократические тенденции были характерны для изданий, имевших большие тиражи, чтобы заинтересовать читательскую аудиторию и быть «на плаву» на переломном этапе, когда самодержавие как форма правления, трещало по швам, уступая бразды управления народным избранникам-депутатам Думы.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан, Алматы
НАРС (Я) — Национальный архив Республики Саха (Якутия)
РГИА — Российский Государственный исторический архив. Санкт-Петербург
РНБ — Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург. Отдел газет

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty
NA RS (Ya) — National Archive of the Republic of Sakha (Yakutia)
RGIA — Russian State Historical Archive. Saint Petersburg
RNB — Russian National Library, St. Petersburg. Newspaper department

Литература

Ал. Кочевник, 1914 — *Ал. Кочевник*. Из киргизской жизни. Молодая невольница // Мусульманская газета, 1914. С. 1–2.
Букей-Ханов, 1914 — *Букей-Ханов А.* Открытое письмо членам ГосДумы // Мусульманская газета, 1914. № 4. 3 с.
Ахметжанова, 2010 — *Ахметжанова А.Т.* Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект: автореф. дис. ... канд. ист. Наук. Алматы: [б.и.], 2010. 24 с.

Давыдова, 2014 — *Давыдова А.А.* Формирование национальной печати в Астраханской губернии начала XX века // Информационное поле современной России: практики и эффекты. Сборник статей XI международной научно-практической конференции. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2014. С. 69–75.

Кайралапина, 2017 — *Кайралапина А.Ж.* Роль уездных начальников в организации школьного образования казахов // Проблемы востоковедения, 2017. № 3(77). С. 88–91.

Кайралапина, 2009 — *Кайралапина А.Ж.* Уездное управление в административной системе Казахстана: функции начальников (вторая половина 19 века) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия история, 2009. № 1. С. 56–59.

Кайралапина, 2015 — *Кайралапина А.Ж.* Уездные начальники в системе управления казахами во второй половине XIX века // Вестник Актыбинского университета им. С. Баишева, 2015. С. 58–61.

Киргиз баласы, 1914 — *Киргиз баласы.* «Благотетели» // Мусульманская газета, 1914. Марта 14. С. 2–3.

Киргиз, 1912 — *Киргиз.* Среди киргиз // Мусульманская газета, 1912. № 3. 4с.

Киргизская, 1894 — *Киргизская* Степная газета. 1894. № 6. Омск, 1894. 3с.

Матов, 1899 — *Матов А.* Пережитый киргизами «недород» // Санкт-Петербургские ведомости, 1899. № 17. С. 1–2.

Муканова, 2016 — *Муканова Г.К.* «Казахский Чехов» Мухамеджан Карабаев (1858–1928): Якутские находки // Журнал «ИЛИН» (Якутск), 2016. № 1. С. 40–46.

Муканова, 2024 — *Муканова Г.К.* Новые источники о казахских газетах (1907–1913 гг.) // Мысль, 2024. № 2. С. 12–18.

Мусульманская, 1914 — *Мусульманская* газета, 1914. 4с.

Садвокасова, Сатенова, 2023 — *Садвокасова З.Т., Сатенова М.Р.* Уездные начальники и религиозный вопрос в Степном крае // E-history.kz, 2023. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/339242>

Сактаганова, т.д., 2019 — *Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Тулегенова А.Ж.* Права, обязанности и деятельность уездных и крестьянских начальников и других сотрудников штатных структур в колониальной системе управления // Вестник КарГУ, 2019. № 94(2). С. 88–97.

Субханбердина, 1963 — *Субханбердина У.* Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Ред.: Ә. Марғұлан. Алматы: Ғылым, 1963. 289 б.

Съезд Уездных Начальников — *Съезд Уездных Начальников* Тургайской области // Киргизская Степная газета. 1894. № 6. 2с.

Friesen, Aileen, 2020 — *Friesen, Aileen E.* Colonizing Russia's Promised Land: Orthodoxy and Community on the Siberian Steppe. University of Toronto Press, 2020. 240 p.

Mukanova, 2019 — *Mukanova G.K.* Orientalist Esper Ukhtomsky (1861–1921) on historical migrations across the Great Steppe // Al-Faraby KazNU. Journal of history, 2019. No. 2 (93). Pp. 60–67.

Mukanova, 2018 — *Mukanova, G.K.* Russia and China on the way to the alliance of civilizations, the end of the XIX – early XX centuries (on the example of printed publications). Bylye Gody. 48(2). Pp. 776–785. DOI: 10.13187/bg.2018.2.776

Pagden, Anthony, 2007 — *Pagden, Anthony.* Peoples and Empires: A Short History of European Migration, Exploration, and Conquest, from Greece to the Present. Modern Library, 2007. 214 p.

Tikhonov, 2016 — *Tikhonov V. (Pak Noja).* A Russian Radical and East Asia in the Early Twentieth Century: Sudzilovsky, China, and Japan // East Asian History and Culture Review, 2016. No. 18. Pp. 51–76.

References

Akhmetzhanova, 2010 — *Akhmetzhanova A.T.* Stepnoe polozhenie 1891 goda v Kazakhstane: istoricheskii aspekt [The Steppe Statute of 1891 in Kazakhstan: a historical aspect] Abstract of the dissertation. Almaty, 2010. 24 p. (In Russ.).

Al. Kochevnik. Al. The Nomad, 1914 — *Al. Kochevnik.* Iz kirgizskoi zhizni. Molodaya nevol'nitsa [From Kyrgyz life. The young slave girl]. Muslim newspaper, 1914. Pp. 1–2. (In Russ.).

Alikhan, 1914 — *Alikhan Bukei-Khanov.* Otkrytoe pis'mo chlenam GosDuma [An open letter to members of the State Duma]. Muslim Newspaper, 1914. No. 4. 3 p. (In Russ.).

Davydova, 2014 — *Davydova A.A.* Formirovanie natsional'noi pechati v Astrakhanskoi gubernii nachala XX veka [Formation of the national press in the Astrakhan province of the early twentieth century // Information field of modern Russia: practices and effects]. Collection of articles of the XI International scientific and practical conference. Kazan: Kazan (Volga Region) Federal University, 2014. Pp. 69–75. (In Russ.).

Friesen, Aileen, 2020 — *Friesen, Aileen E.* Colonizing Russia's Promised Land: Orthodoxy and Community on the Siberian Steppe. University of Toronto Press, 2020. 240 p.

Kairalapina, 2009 — *Kairalapina A.Zh.* Uezdnoe upravlenie v administrativnoi sisteme Kazakhstana: funktsii nachal'nikov (vtoraya polovina 19 veka) [County management in the administrative system of Kazakhstan: the functions of chiefs (the second half of the 19th century)]. Al-Farabi Bulletin of KazNU. Series of History, 2009. No. 1. Pp. 56–59. (In Russ.).

Kairalapina, 2015 — *Kairalapina A.Zh.* Uezdnye nachal'niki v sisteme upravleniya kazakhkami vo vtoroi polovine XIX veka [County chiefs in the Kazakh management system in the second half of the 19th century // Bulletin of Aktobe University named after S. Baishev. 2015. Pp. 58–61. (In Russ.).

- Kairalapina, 2017 — *Kairalapina A.Zh.* Rol' uездnykh nachal'nikov v organizatsii shkol'nogo obrazovaniya kazakhov [The role of county chiefs in the organization of school education of Kazakhs] *Problems of Oriental studies*. 2017. No. 3(77). Pp.88–91.(In Russ.).
- Kirgiz, 1912 — *Kirgiz*. Sredi kirgiz. Muslim newspaper, 1912. No 3. 4 p. (In Russ.).
- Kirgizskaya, 1894 — *Kirgizskaya* Stepnaya gazeta.Omsk,1894. No 6. 3 p. (In Russ.).
- Kyrgyz balasi, 1914 — *Kyrgyz balasi*. “Blagodeteli” [“Benefactors”]. Muslim newspaper, 1914. Pp. 2–3. (In Russ.).
- Matov, 1899 — *Matov A.* Perezhityi kirgizami “nedorod” [The “shortage” experienced by the Kyrgyz]. St. Petersburg Vedomosti,1899. No. 17. Pp. 1–2.(In Russ.).
- Mukanova, 2016 — *Mukanova G.K.* “Kazakhskii Chekhov” Mukhamedzhan Karabaev (1858–1928): Yakutskie nakhodki [“Kazakh Chekhov” Mukhamedzhan Karabaev (1858–1928): Yakut finds. Yakutsk:“ILIN”,2016. No 1. Pp. 40–46.(In Russ.).
- Mukanova, 2018 — *Mukanova G.K.* Russia and China on the way to the alliance of civilizations, the end of the XIX – early XX centuries (on the example of printed publications). *Bylye Gody*, 2018. 48(2). Pp. 776–785. DOI: 10.13187/bg.2018.2.776
- Mukanova, 2019 — *Mukanova G.K.* Orientalist Esper Ukhtomsky (1861–1921) on historical migrations across the Great Steppe // *Al-Faraby KazNU. Journal of history*, 2019. No. 2 (93). Pp. 60–67.
- Mukanova, 2024 — *Mukanova G.K.* Novye istochniki o kazakhskikh gazetakh (1907–1913 gg.) [New sources about Kazakh newspapers (1907–1913)]. *Mysl*,2024. No. 2. Pp. 12–18.(In Russ.).
- Musul'manskaya, 1914 — *Musul'manskaya* gazeta. 1914. 4 p. (In Russ.).
- Pagden, Anthony, 2007— *Pagden, Anthony.* Peoples and Empires: A Short History of European Migration, Exploration, and Conquest, from Greece to the Present. Modern Library, 2007. 214 p.
- S'ezd, 1894 — *S'ezd* Uездnykh Nachal'nikov Turgaiskoi oblasti [Congress of District Chiefs of Turgai region]. *Kirgizskaya Stepnaya Gazeta*, 1894. No 6. 2 p. (In Russ.).
- Sadvokasova, Satenova, 2023 — *Sadvokasova Z.T., Satenova M.R.* Uездnye nachal'niki i religiozniy vopros v Stepnom krae [County chiefs and the religious question in the Steppe region]. *E-history.kz*,2023. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/339242> (In Russ.).
- Saktaganova, et. al, 2019 — *Saktaganova, Il'yasova, Tulegenova.* Prava, obyazannosti i deyatelnost' uездnykh i krest'yanskikh nachal'nikov i drugikh sotrudnikov shtatnykh struktur v kolonial'noi sisteme upravleniya [The rights, duties, and activities of county and peasant chiefs and other staff members in the colonial system of government // *Bulletin of the KarSU*, 2019. No. 94(2). Pp. 88–97 (In Russ.).
- Subkhanberdina, 1963 — *Subkhanberdina Y.* Kazakhtyn revolyutsiyadan byrynfy merzimdi baspasozindegi materialdar [Materials in the Kazakh pre-revolutionary Periodical Press]. Ed.: A. Margulan. Almaty, 1963. 289 p. (In Kaz.).
- Tikhonov, 2016 — *Tikhonov V. (Pak Noja).* A Russian Radical and East Asia in the Early Twentieth Century: Sudzilovsky, China, and Japan // *East Asian History and Culture Review*,2016. No. 18. Pp. 51–76.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 516-530, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530

THE SITUATION OF STREET CHILDREN DURING THE YEARS OF FAMINE

*Orazgul Kh. Mukhatova*¹

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Mukhatova O.Kh., 2025

Abstract. *Introduction.* Historical research has focused on issues such as education, orphanages, protection of mothers and children, famine, and not on homelessness in Kazakhstan caused by the victory of the October Revolution, civil resistance, and the consequences of the famine of 1921–1923. Political and economic reforms in the country, as well as the famine of 1931–1933, dramatically increased their numbers. Many of the defenseless became victims of the famine. Although the history of child homelessness in the 1920s and 1930s is considered a relevant topic, research on it is rare. Only in the years of independence has the study of the history of social tragedy in society begun. As the problem was studied, it became obvious that there are many aspects of it that require study. *Goals.* Study of the situation of street children in Kazakhstan in the 1930s based on archival documents and memoirs of eyewitnesses of the famine and their descendants of 1931–1933; analysis of the difficult situation of child refugees during the famine in foreign lands; presentation of the critical situation of children, infants and adolescents during the famine; determination of measures taken by government organizations to protect street children; demonstration of the care provided by the regional children's commission to street children. *Results.* The article examines the situation of street children in Kazakhstan in the 1930s based on archival and historiographic sources. Among the approximately 2 million people who fell victim to the Goloshchekin tragedy were children. Children became victims of hunger and infectious diseases. The state and society sought to take the defenseless under their care. Hundreds of street children were placed in orphanages, boarding schools, and reception centers, and measures were taken to improve their financial situation. The regional children's commission made its contribution to ensuring the safety of defenseless and neglected children and the rehabilitation of their situation. *Conclusions.* The authorities not only took the defenseless children under their care, but also instilled in them the Soviet ideology and upbringing. The street children were formed as patriots, hardworking and honest citizens of the country of the Soviets. From among them came qualified specialists who worked in various spheres of society, heroes of the Great Patriotic War, heroes of labor.

Keywords: Kazakhstan, Soviet Union, street children, orphanage, hunger, refugee, crime, children's commission, section, situation

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930s”. Registration number: AP23488331).

For citation: Mukhatova O.Kh. The situation of street children during the years of famine // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 516–530. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530

АШТЫҚ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОРҒАНСЫЗ БАЛАЛАР ЖАҒДАЙЫ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мұхатова О.Х., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тарихи зерттеулерде қазан революциясының жеңісі, азаматтық қарсылық, 1921–1923 жылдардағы ашаршылық зардаптары тудырған Қазақстандағы панасыздықтан гөрі оқу-ағарту, жетім балалар мекемелері, ана мен баланы қорғау, ашаршылық тәрізді мәселелерге баса назар аударылды. Елдегі саяси, экономикалық реформалар, 1931–1933 жылдардағы алапат аштық олардың санын күрт арттырды. Қорғансыздардың көпшілігі аштықтың құрбандарына айналды. 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихы өзекті тақырыптардың бірі саналғанымен ол турасында зерттеулер сирек жүргізілді. Тек тәуелсіздік жылдары қоғамда орын алған әлеуметтік келеңсіздік тарихы зерттеле бастады. Мәселені зерделеген сайын оның зерттелуге тиіс қырларының жеткілікті екендігі байқалды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қазақстандағы 1930-жылдардағы қорғансыз балалардың жағдайын архив құжаттары және 1931–1933 жылдардағы аштық күгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктері бойынша зерделеу; аштық кезінде жат өлкелерге босып кеткен балдырғандардың қым-қиғаш тағдырын талдау; ашаршылық кезіндегі өскелең ұрпақтың жантүршігерлік ахуалын айқындау; мемлекеттік ұйымдардың қорғансыздарды аман сақтап қалудағы іс-шараларын анықтау; өлкелік балалар комиссиясының қорғансыз жеткіншектерге жасаған қамқорлығын көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері және тарихнамалық деректер бойынша Қазақстандағы 1930-жылдардағы қорғансыз балалардың жағдайы зерттелді. Голощекиндік нәубеттен қырылған 2 миллиондай адамның ішінде балалар болды. Балалар аштық пен жұқпалы аурулардың құрбанына айналды. Қорғансыздарды мемлекет пен қоғам өз қамқорлығына алуға ұмтылды. Жүздеген қорғансыз балалар жетімдер үйлеріне, коммуналарға, қабылдау пункттеріне орналастырылды, олардың материалдық жағдайын жақсарту бағытында іс шаралар жүзеге асырылды. Қорғансыз және қараусыз балаларды аман сақтауға, олардың жағдайын оңалтуға өлкелік балалар комиссиясы өзіндік үлес қосты. *Қорытынды.* Билік қорғансыз жеткіншектерді өзінің қамқорлығына алумен бірге олардың бойына советтік идеология мен тәрбиені сіңірді. Қорғансыз балалар советтер елінің отансүйгіш, еңбекқор, адал азаматтары болып қалыптасты. Олардың арасынан қоғамның түрлі салаларында қызмет еткен білікті мамандар, Ұлы Отан соғысының батырлары, еңбек ерлері шықты.

Түйін сөздер: Қазақстан, Совет Одағы, қорғансыз балалар, жетімдер үйі, аштық, босқыншылық, қылмыс, балалар комиссиясы, секция, жағдай

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 23488331).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х. Аштық жылдардағы қорғансыз балалар жағдайы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 516–530 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530

ПОЛОЖЕНИЕ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В ГОДЫ ГОЛОДА

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Мухатова О.Х., 2025

Аннотация. *Введение.* Исторические исследования были сосредоточены на таких вопросах, как образование, детские дома, защита матери и ребенка, голод, а не на беспризорность в Казахстане, вызванной победой Октябрьской революции, гражданским сопротивлением и последствиями голода 1921–1923 годов. Политические и экономические реформы в стране, а также голод 1931–1933 годов резко увеличили их численность. Многие из незащитных стали жертвами голода. Несмотря на то, что история детской беспризорности в 1920–1930-х годах считается актуальной темой, исследования по ней проводились редко. Только в годы независимости началась изучение истории социальной трагедии в обществе. По мере изучения проблемы стало очевидно, что существует достаточно много ее аспектов, требующих изучения. *Цель и задачи исследования* – изучение положения беспризорных детей в Казахстане в 1930-е годы на основе архивных документов и воспоминаний очевидцев голода и их потомков 1931–1933 годов; анализ тяжелой ситуации детей-беженцев во время голода в чужие края; изложение критического положение детей, младенцев и подростков во время голода; определение мер, принимаемых государственными организациями для защиты беспризорных детей; показание заботы, оказываемой краевой детской комиссией беспризорным детям. *Результаты.* В статье на основе архивных и историографических источников изучено положение беспризорных детей в Казахстане в 1930-е годы. Среди примерно 2 миллионов человек, жертв голощекинской трагедии были дети. Дети становились жертвами голода и инфекционных заболеваний. Государство и общество стремились взять незащитных под свою опеку. Сотни беспризорных детей были размещены в детские дома, дома-интернаты, приемники-распределители, приняты меры по улучшению их материального положения. Свой вклад в обеспечение безопасности незащитных и безнадзорных детей и реабилитацию их положения внесла краевая детская комиссия. *Выводы.* Власть не только взяла незащитных детей под свою опеку, а также прививали им советскую идеологию и воспитание. Беспризорники формировались как патриотами, трудолюбивыми и честными гражданами страны советов. Из их среды них вышли квалифицированные специалисты, работавшие в различных сферах общества, герои Великой Отечественной войны, герои труда.

Ключевые слова: Казахстан, Советский Союз, беспризорные дети, детский дом, голод, беженец, преступность, детская комиссия, секция, ситуация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920–1930 годы» (регистрационный номер: АР 23488331).

Для цитирования: Мухатова О.Х. Положение беспризорных детей в годы голода // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 516–530. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530

Кіріспе

Осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын ССРО Халық комиссариаты және ВКП(б) Орталық Комитеті «Балалар панасыздығын және бақылаусыздығын жою туралы» қаулы қабылдады. Тарихшы-зерттеушілердің пікірінше, бұл құжат 1920–1930-жылдары советтік қоғамның дертіне айналған панасыздықпен күресті аяқтады. Мамандардың айтуынша, ССРО-да жетім балаларды әлеуметтендіру бойынша жүргізілген шаралар өте тиімді болып шықты. Атқарылған жұмыстар жүздеген мың балалардың білім алып, қоғамның толыққанды мүшесі болуына мүмкіндік берді. Кәмелетке толмағандарды қабылдау пункттері, жетім балалар үйлері, мектеп-интернаттар құрылды. Алайда Совет Одағында балалар панасыздығы біржола жойылып кеткен жоқ. Ол Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі, тіпті одан кейінгі уақыттарда да көрініс берді. Ана мен баланы қорғау басты орынға шығарылғанымен, қорғансыздарға қамқорлық жасалғанымен әлі де болса шешілуге тиіс мәселелер шаш етекпен еді. Солардың бірі – балалардың әлеуметтік жағдайы. Бұл тақырып күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. «Бәрі адам, бәрі қоғам үшін» деген жасанды ұранды желеу еткен коммунистік партия «халық пен партия бірге» деген ұстанымын өзінің қызметіндегі кемшіліктерді, осал тұстарын көрсетпеу мақсатында ұтымды пайдаланды. Сондықтан да балалардың, әсіресе жетім балалар үйлеріндегі балдырғандардың жағдайы туралы жұмған ауыз ашылмады. Орын алған ахуалдың ақиқатын айқындайтын дәйек архив құжаттары. Олардың өздері ғылыми айналымға түсіріле бермеді. Қоғамның көлеңкелі тұстарынан гөрі күнгей жақтарын көрсетуді әдетке айналдырған мемлекетте оны айту мүмкін емес-ті. Тәуелсіздік тарихтың бүркемеленген қырларын ашуға мүмкіндік тудырды. Осы орайда мәселені тарихи таным және ұлттық мүдде тұрғысынан зерделеу өзекті болып табылады. Ұрпақ тәрбиесіне көлеңке түсіріп, қоғамда жат, қылмысты әрекеттерге жол ашатын балалар панасыздығы тарихын зерделеу осы мәселе төңірегінде айтылмай келген бірқатар мәселелердің бетін ашуға мүмкіндік береді. Қорғансыз балалар тарихын зерттеу архив қорларында сақтаулы деректердің фактілеріне сын көзбен қарауды, ой зердесінен өткізуді, шынайы баға беруді талап етіп қана қоймайды, сонымен қатар шынайы тарих жазуға итермелейді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихы бойынша барлық деректердің, соның ішінде архив құжаттары мен материалдарының анықталып, ғылыми айналымға түспегені белгілі. Архив қорларында бұл мәселе бойынша тарихи деректер сақтаулы. Олардың кейбіреулері ғылыми айналымға түскенімен басым көпшілігі әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихы бойынша деректердің, соның ішінде архив құжаттары мен материалдары ҚР ОМА, Алматы қаласы және облыстық мемлекеттік архив қорларында сақтаулы. Осылардың ішінде Алматы қаласы мемлекеттік архивінің 174 және Алматы облысы мемлекеттік архивінің 685-қор құжаттары мәліметтерінің құндылығымен ерекшеленеді. Олардың кейбіреулері ғылыми айналымға түскенімен басым көпшілігі әлі де болса зерттеуді және деректанулық талдаудан өткізуді талап етеді. Тақырыпты тереңірек зерттеуде 1931–1933 жылдардағы аштық куәгерлері ұрпақтарының естеліктері тарихи дереккөзі ретінде талданды.

Тақырыпты зерделеуде ғалым Х. Әбжанов ұсынған «Тарих – адам іс-әрекетінің жемісі» (Әбжанов, 2014) және тарихшы-ғалым З. Алдамжардың (Алдамжар, 2002) шынайылық қағидалары, З.Ғ. Сақтағанованың (Сақтағанова, 2012) шынайы тарихилық ұстанымы басшылыққа алынды. Себебі өткенді ой зердесінен өткізуде қателіктерге бой алдырмас үшін тарихқа қазіргі заманның биігінен емес сол кезеңнің көзқарасымен қарау қажет. Зерттеу күнделікті өмірді зерттеу бағытына сүйенеді, өйткені ол балалардың өмірлік құндылықтарын зерделеуді алдыңғы кезекке қояды, ғылыми арнаның ағысын объективті жолға бұруға жол ашады (Бродель, 1986). 1920–1930 жылдардағы қорғансыз балалардың жағдайын зерделеуде объективтілік және әлеуметтік қағидаттар қолданылды. Объективтілік қағидаты қорғансыз балалар ахуалының күрт нашарлау себептерін және оны жақсартудағы партия мен қоғамдық ұйымдар қызметінің нәтижесіздігін ашуға көмектесті. Әлеуметтік қағидат жетім балалар үйіндегі қорғансыздар, олардың күнделікті тұрмысы туралы тарихи фактілерді талдауда аса маңызды. Зерттеуді терең әрі шынайы зерделеуге талдау, жүйелеу, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту тәрізді әдістер септесті.

Талқылау

Қазақстанда 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихы ғылымда білім беру жүйесі, жетім балалар үйлері, ашаршылық тарихының көлеңкесінде қалып келді. Мәселен, Е.Д. Кускова Ресейде балаларға көмек қоғамдық ұйымының жетекшісі (балаларды құтқару лигасы – Лига спасения детей) ретінде еңбектер жазып, панасыз, жетім балалардың өмірін жан-жақты сипаттап, оларды әлеуметтік қорғау мәселесін көтерді (Иренов, 2011). В.М. Зензинов, А.В. Макленцов, С.С. Маслов, Б. Соколов, И.Р. Зезина және т.б. Ресейдегі азамат соғысы жылдарында және одан кейінгі уақыттағы балалардың ауыр жағдайын сипаттады (Потепалов, 2015). Н.В. Мананникова 1920 жылдардың соңындағы Қазақстандағы балалар үйіне қатысты статистикалық мәліметтердің негізінде балалар үйінің арқасында жан сақтаған қорғансыздар тағдырына қатысты сынаржақ, жағымды тұжырымдар жасады (Мананникова, 1930). А.Б. Бисенова зерттеуінде ана мен баланы қорғау мәселелерін қарастыруға басымдық берген (Бисенова, 1960). Ф.Н. Базанова балалар үйінің құрылуына алып келген әлеуметтік-саяси үдерістердің шынайы мәнін ашпай, жетім, панасыз балалар қатарының көбейгендігін, мемлекеттің оларды қамқорлығына алуда прогрессивтік рөл атқарғандығына баса назар аударды (Базанова, 1987). Д. Кызаева мен Ж. Жалиева қырғыз еліндегі панасыз балалар тарихын баяндады (Кызаева, 1990). Тәуелсіздік жылдары қорғансыз балалар тарихын арнайы зерттеуге ұмтылыс орын алды. Г.Б. Сүгірәлімова панасыз балалар мәселесін шешумен айналысқан мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қызметін тұңғыш рет әрі кешенді түрде талдауға талпынды (Сүгірәлімова, 2006). З.Ғ. Сақтағанова және Г.Б. Қарсакова Ақмола губерниясындағы аштық жылдарындағы балалардың жағдайын көрсетті (Сақтағанова, 2017). М.П. Малышева мен В.С. Познанский 1931–1933 жылдардағы ашаршылықта Батыс Сібірге босып кеткен қазақтардың балалары туралы зерттеу жариялады (Малышева, 1999). Г.К. Кемелжанованың Қазақстанда 1920–1940 жылдарда жетім балалар үйлерінің қалыптасуы және дамуын қарастырды (Кемелжанова, 2020).

Шетелдік зерттеушілер: Р. Конквест 1930 – жылдардағы советтік солақай саясаттың әлеуметтік зардаптарын жаңа қырынан талдап, қорғансыздардың пайда болуы мен көбеюін өткір сынға алған (Конквест, 1988) С. Кэмерон нәтижесінде өмірге келген балалар үйінің тарихына жан-жақты баға беруге ұмтылған (Кэмерон, 2018). М.В. Кашыкчи ашаршылықтың балалар тағдырына әсерін кугерлердің естеліктері негізінде көрсетуге тырысты (Кашыкчи, 2020). К. Саипова (Саипова, 2021), Б.С. Сәрсенбаевтың зерттеулерінде қорғансыз балалар жағдайы туралы айтылды (Сәрсенбаев, 2023).

Қысқаша тарихнамалық шолу Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы қорғансыз балалар тарихы, соның ішінде оларды әлеуметтік жағдайының үстірт қарастырылғандың дәйектейді. Мұның өзі тақырып арнайы зерделенуі тиіс дегенді білдіреді.

Зерттеу нәтижелері

1928–1929 жылдары қазақ қорғансыз балалардың саны есебінен күрт өсе бастады. Большевиктердің байлар мен ауқатты шаруалардың мал-мүлкін тәркілеуден басталған солақай саясаты балаларды ата-анасынан айырып қана қоймай, далада қалып, ит-құстың жемтігіне айналдырды. Мұндай қасіретті ресми органдар «ауылдарда ана мен баланы қорғау бойынша жұмыстың жүргізілмегендігімен» түсіндірді. Шындығында 700-ге жуық тәркіленген қожалықтарда ресми мәлімет бойынша 552 бала тіркелген (Сүгірәлімова, 2006:14). Бұл шын мәнінде ақиқатқа сәйкес келмейді. Дәстүрлі шаруашылықтың іргесін сөккен реформаның салдарынан мыңдаған балалардың қорғансыздарға айналғаны хақ. Тәркілеген 700 қожалықта орта есеппен сегіз баладан, соның ішінде кәмелетке томағандарының саны алтау десек, қорғансыздарға айналғандар саны төрт мыңнан асады. Өйткені осы кезде қалаларда, темір жол станцияларында қорғансыз қазақ балалары көбейіп, елдің әлеуметтік жағдайында алаңдаушылық ахуал тудырған.

Тәркілеу көбейткен қорғансыз балалардың қатары 1929–1932 жылдардағы ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру мен соның ауқымындағы отырықшыландыру жылдары одан ары арта түсті. О.Ж. Исаевтың 1932 жылы тамызда Сталинге жазған хатында «көптеген қазақ облыстарында 1929 жылмен салыстырғанда халықтың жартысы ғана қалды. Өлкедегі шаруа қожалықтарының жалпы саны қазір 1931 жылмен салыстырғанда 23–25 пайызға кем. Өнеркәсіп орындары мен вокзал маңында аш қазақтар панасыз балаларымен бірге жиналып жатыр», - деп көрсетілген (Қазақ халқының қасіреті, 2010: 204).

Қолда бар малын тартып алған, қалғанын колхозға біріктірген халықтың жағдайы 1931 жылдан бастап нашарлай бастады. Оған 1932 жылғы құрғақшылық қосылғаннан кейін онсыз да талғажау етуге ештеңе таппаған тұрғындар жан сақтау қамымен шекаралас елдерге босып кетті. Халық Комиссарлар Советі төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың 1933 жылы 9 наурызында Сталинге жазған хатында Орта Еділге 40 мың, Қырғызстанға 100 мың, Батыс Сібірге 50 мың, Қарақалпақстанға 20 мың, Орта Азияға 30 мың адамның босып кеткендігі туралы айтылды (РМСӨТА. 558-қ. 1-т. 65-іс. 42-п.). Жат елдерге босқан халықтың жанында балалары болды. Аш босқындарды көршілес елдер құшақ жайып қарсы алмаса да қазақтарға аз да болса көмек қолын созғандар болды. Мәселен, 1932 жылдың ақпан-наурыз айларында Батыс Сібір өлкесіне ағылған қорғансыз балалар туралы білім беру бөлімінің меңгерушісі А.М. Токарева Батыс Сібір өлкелік партия комитетіне жазған ақпараттық хатында «Балалар топырлап көшеде қалды, ата-аналары Қазақстанға іргелес Славгород, Волчиха сияқты аудандарға, тікелей халық ағарту бөлімдеріне әкелді. Алғашқы екі-үш айда балаларды бұрыннан бар қабылдау орындары мен балалар үйлеріне жіберіп, кейін қазақ босқындары үшін арнайы балалар үйлері ашылды», - деп жазды (Малышева, 1999: 242). Батыс Сібір өлкесінде солтүстік аудандарды қоспағанда 1932 жылдың басында қорғансыз және қараусыз қалған балалардың саны 8 мыңға жетті, бір жыл ішінде олардың қатары 10 мыңға көбейді. 1932 жылдың сәуір айында өлкелік балалар комиссиясы қазақ қорғансыз балалары үшін 30 мың рубль қаржы бөлді. Өлкелік балалар комиссиясының өкілі Т.К. Калашникованың мәлімдеуінше, 458 қазақ балалары пойыздардан алынып, төрт қабылдау пункттеріне орналастырылды. Солардың арасында 55 сәби болды Балалар үйі солардың бір бөлігін ғана қабылдады. Тіркелген 3 800 қазақ қорғансыз балаларын жетім балалар үйлерін ашуға және оларды қамтамасыз етуге қаржының жетіспеушілігінен қамти алмады (Малышева, 1999: 467–468). Балалар үйлеріне орналастырылғандар аянышты күй кешті. Мәселен, Батыс Сібірдің Сталинск қаласындағы 75 қазақ балаларын тұруға дайын емес ғимаратқа орналастырған. Жатын бөлме мен асхананың жағдайы адам шошырлық күйде болған (Малышева, 1999: 470).

Қырғыз еліне баруға мәжбүр болған қазақ балаларының жағдайы Батыс Сібірдегі ахуалдан еш айырмашылығы жоқ еді. 1932 жылдың бас кезінде Фрунзе қаласы мен оның маңында 10 мың қазақ жиналды. Күн сайын 15–20 адам, әсіресе балалар қайтыс болды (Сарсенбаев, 2013: 64). Орта Азия бойынша БК(б)П Орталық комитетінің өкілі Д.И. Манжар «1932 жылы Қырғыз аумағына Қазақ АССР-нан көптеген адамдар өтті. Толық емес әрі

жеткілікті түрде тексерілмеген мәліметтер бойынша өткен адамдардың саны 25–30 мың қожалық», - деп жазған (Сарсенбаев, 2013: 67). Босып келгендердің көпшілігі өте ауыр экономикалық жағдайда болды. 1933 жылға қарай Қырғыз республикасына босып барған 10 мыңнан астам қазақ аштықтан қырылудың алдында тұрды. Қазақтар арасында сүзек тәрізді жұқпалы індет тарады. Аштық пен суықтан күніне бірнеше адам өлді. Ата-аналары балаларын көшелерде қалдырды, кейбір жағдайларда республикалық ұйымдардың алдына тастап кетті. Қырғыз АССР прокурорының СССР әділет халкомы Н.В. Крыленкоға жолдаған жазбасында қазақ босқындары арасында аштық салдарынан адам етін жейтін жағдайдың жиілеп кеткендігі, оның құрбандары негізінен балалар болғандығы айтылды. Қырғыз АССР-нің басшылары өздерінің тұрғындары мен ондаған мың аш қазақ босқындарын азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін 1932 жылғы астық дайындау жоспарын бұзды. Артынша қатаң сөгіс түріндегі ауыр жазалар қолданылды (Сарсенбаев, 2013: 64–65). Қырғыз облыстық партия комитеті және ХКК қазақ босқындарының ауыр жағдайын жеңілдеті үшін бірқатар шараларды жүзеге асыруға тырысты. Республикалық бюджеттен 150 мың рубль ақша бөлінді. Қаржының бір бөлігі бір жарым мың баланы жетімдер үйіне және республикада ұйымдастырылған арнайы қабылдау пункттеріне орналастыруға жұмсалды (Сарсенбаев, 2013: 69).

Өзбекстанға барған босқындардың тағдыры да өзге өлкелерге кеткендерге ұқсас болды. Аштықтан зардап шеккен балалар қоқыстарды ақтарып, базарларды жағалап, асханаларды торуылдап, бір жапырақ нан тауып жеудің қамын жасады. Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны 1916 жылы Алтынбек Төлеков те өзбек еліне кеткендердің бірі еді. 15 жастағы жетім бозбала 1931 жылы Хиуада күнкөріс бар деген соң, соған кеткен. Маусым айында Хиуа тауларында орналасқан әскери бөлімге тап болып, полкке қабылданған. 1934 жылға дейін сонда қызмет еткен. Бөлімнің жазғы лагері Ташкенттен 30 шақырым жердегі Троицк елді мекенінде орналасатын. «Жиі-жиі жорыққа шығып тұратынбыз. Сонда өз көзіммен көрген сұмдықтарым. Керегесі шетінеген қазақтың үйлері, далада өліп жатқан қазақ отбасылары. Ташкент қаласында босып жүргендер – 5–14 жастағы қаракөздер еді. Олар әскерилерден қалған тамақ қалдығына таласатын, төбелесетін. Ас пісірушілер оларды қуып жүретін. Олар ит құсап әр жерге барып шоқиып тұратын да, көп ұзамай қайтып келетін» деген естелігінен аш босқын балалардың қасіретін көруге болады» (32-нің зұлматы, 2014: 135). Архив құжаттары аштық жылдары панасыз балалардың шамадан тыс көбейгендігін дәлелдейді. Қалалар мен ауылдар қамқорсыз қалған жеткіншектерге толды.

Қазақстанның өз ішіндегі аштық кезіндегі балалардың ахуалы мүлде мүшкіл еді. Архив қорларында қорғансыз балалардың ауыр жағдайын дәйектейтін құжаттар жетерлік. Мәселен, Алматы қалалық советке (горсовет) 1933 жылдың 9 қаңтарында жолданған құпия хатта балалар үйлерінің мен босқындарға қызмет көрсететін үйлердегі ахуал ашып жазылған. «Бұрынғы мемлекеттік банктің ғимаратына орналастырылған үйдің антисанитарлық жағдайына қоса от жағылмаған. Аштан әбден әлсіреген, ауру балалар еденде жартылай өлік күйде жатыр. Аш, жалаңаяқ, жататын төсектердің, науқастарға көрсетілетін көмектің жоқтығынан балалардың күніне 5–6-ауы қайтыс болады. Өлген балалардың мәйіттерін шығарудың өзі ұйымдастырылмаған» деген ақпараттан ашаршылық кезіндегі қасірет анық көрінеді (АқМА. 174-қ. 1-т. 21-іс. 13-п.). Архив құжаттары Алматы қаласына 1932 жылдың желтоқсан айынан бастап босқындардың қарқынды түрде келе бастағанын растайды. Алматы облыстық атқару комитеті мен қалалық советке құпия жолданған 1932 жылы 15 желтоқсанда хатта қаланың басты вокзалында босқындардың, қорғансыз балалардың көбейіп кеткендігіне алаңдаушылық білдірген (АқМА. 174-қ. 1-т. 21-іс. 20-п.). Панасыз балалар саны жыл сайын өскен. Партияның статистикасына сәйкес 1932 жылға қарай республикада 20 700 қараусыз қалған бала болса, ал 1933 жылдың басында бұл сан үш есе, яғни 71 000 балаға дейін өскен. Шенекшілердің көбі бұл сандардың шынайы деректерден әлдеқайда төмендетіп көрсетілгенін мойындайды (Камерон, 2018: 179).

Алматы қаласы мен темір жол станциясын қорғансыз балалардан босату үшін қалалық советтің президиумы екі күннің ішінде шара қолдау мақсатында арнайы қаулы қабылдады. Қаулыда аз уақыттың ішінде тұруға жарамды барак салу ісі Шалдыбин жолдасқа міндеттелді.

Қорғансыз босқын балаларды санитарлық тазалықтан өткізуге қажеттілерді дайындау, тамақтандыру мен медициналық көмек көрсету, базарлар мен вокзалдардан қорғансыз бааларды жинау тапсырылды. Угрямовке 2 және 3 ақпанда жұмыс істеп тұрған және жаңадан ашылып жатқан жетім балалар үйлерін іш киімдермен, төсектермен, киізбен қамтамасыз ету жүктелген. Қаскелеңге Китманов пен Сулимовты 200 баланы орналастыратын ғимарат іздеу үшін жіберу көзделген (АқМА. 174-қ. 1-т. 21-іс. 22-п.). Алайда босқын балалардың легі тежелмеген, керісінше 1933 жылдың басында көбейіп кеткен. Бұл жайында Алматы қалалық советінің орынбасары Жанзаковтың облыстық атқару комитеті және ВКП (б) Өлкелік комитетінің комиссиясы, Халық комиссарлар кеңесіне 1933 жылдың 13 мамырында жазылған баянхатта айтылған (АқМА. 174-қ. 1-т. 27-іс. 31-п.). Қаланың көшелерінде, базарларда, асханалардың жанында, өзге де қоғамдық орындарда маусым айында қайыр тілеген, қалжыраған, баспана таба алмаған, бір үзім нанға зәру, өліп қалған аш адамдардың, балалардың тобы пайда болған (АқМА. 174-қ. 1-т. 35-іс. 20-п.). Көшелерден 670 бала алынып, жетімдер үйлері мен қабылдау пункттеріне өткізілген (АқМА. 174-қ. 1-т. 73-іс. 6-п.).

Аштан жан сақтау үшін қалаға келгендердің барлығының бірдей жағдайы жақсарып кетпегені хақ. Алматы қалалық партия комитеті мен советінің шұғыл жүргізген шараларына қарамастан босқын балалардың біразы көз жұмды, бірқатар жетімдер үйлерінде өлместің күйін кешті. Мәселен, Алматы қаласы Красноармейск көшесі, 7-ші үйде орналасқан жетім балалар үйіндегілер гигиеналық емес жағдайда тұрған. Дизентерия ауруымен науқастанған аз болмаған. Балаларға берілетін ас мәзіріне назар аударылмаған. Оларға таңғы асқа сүт татқан шаймен бірге 200, түскі асқа көжеге қоса 100, кешкісін сүтсіз шай және 150 грамм нан берілген. Көбінесе қара нан берілген. Жатын бөлмелер суық, төсек-орын, жапқы, іш киім, киім жетіспеген (АқМА. 174-қ. 1-т. 73-іс. 14-п.). Балалар үйлеріндегі балдырғандардың ауыр жағдайын, тамақтың, киімнің, аяқ киімнің, дұрыс күтімнің жоқтығын Алматы облысы Шу аудандық денсаулық сақтау бөлімінің бастығы да мәлімдеген (АОМА. 685-қ. 1-т. 13-іс. 31-п.) 1932 жылдың 20 тамызында Алматы облыстық балалар комиссиясының баяндау хатында көрсетілгендей, облыста 4614 баланы, барлық қорғансыз балалардың 70 %-н ғана қамтыған 37 балалар мекемелері жұмыс істеген. Жетімдер үйлері панасыз балаларға лық ылоғандықтан оларды қабылдамады. Мәселен, Павлодарға жер аударылған бесеудің жазғандары бойынша қалалық жетімдер үйі толып кеткендіктен, олар жаңа балаларды қабылдаудан бас тартты. Қалада күн сайын аштықтан ісініп кеткен, тоңған, әлсіреген әртүрлі жастағы тастанды балаларды көруге болады. Олардың беретін әдетті жауаптары: «Әкем қайтыс болған, анам да қайтыс болды, үйім жоқ, нан жоқ» (Камерон, 2018: 179). Қорғансыздардың бәрін қамту үшін мол қаржы қажет болған. Зұлмат жылдары панасыз балаларға тұруға жарамды баспана деген аты бар күркешелер асығыс салынған. Нашар болса да олар балалардың қарайтын адамдары бар тұрғын бұрышына айналған. (АОМА. 685-қ. 1-т. 21-іс. 5-п.).

Аштық жылдарында қаладағы жағдайға қарағанда ауылдың ахуалы ауыр еді. Аштықты ауылда бастан кешірген балалардың тағдыры аянышты еді. Егер қалалардағы жетімдер үйлерінде балаларға аз да болса нан мен тамақ берілсе, ауылды жерлердегі кейбір үйлерде талғажау етерлік ештеңе болмаған. Соның салдары балалардың жаппай өліміне әкелген. Мәселен, ашаршылық жылдары қазіргі Жетісу облысы Ақсу ауданы Сағабиен аулында мектеп және интернат болған. Бастауыш сыныптың мұғалімі Нұрмұхамед Тұрғанбаевтың айтуы бойынша интернаттағы асыраушысы жоқ, жетім балаларға қара бидайды қуырып, талқан жасап берген. Сағабиеннің айналасында кішігірім ауылдар өте көп болған көрінеді. Ол ат арбамен сол ауылдарды күніне бір рет аралап келеді екен. Жолдың бойында бүрісіп отырған, шидің түбінде өліп қалған балаларды тауып алатын болған. Қайтыс болған балаларды интернаттың жанына әкеліп көмген. Тірі қалғандарына аз-аздап тамақ беріп, әлдендіріп алған. Аш балалар тамақ пісіруші әйелдің артынан қалмай, етегінен тартып, тамақ сұраған. Етегінен тарта бергеннен соң тағы да тамақ беріп отырған. Кейбір балалар жеген тамақтарын көтере алмай өліп қалған. Сондықтан бірнеше күн бойы аш қалған балаларға асқазанын асқа үйретіп алғанша асты ақырындап, қасықтап қана беретін. Қазір сол бір шұқырда 97 баланың өлігі жатыр. Мұндай естелікті Сағабиен ауылының

тұрғыны, тарих пәнінің мұғалімі, бүгінде зейнеткер – Күләш Баяхметқызының аузынан жазып алдық.

Ауылдық жерлердегі балалар үйіндегі жағдай бірдей ауыр болмаған. Балаларды аман алып қалу үшін тәрбиешілер мен мұғалімдер қолдарынан келгенін жасаған. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық куәгерлері мен олардың ұрпақтарынан естелік жинақтау және басып шығару» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасы аясында Талдықорған қаласының тұрғыны, «Жетісу» газетінің тілшісі Гүлжан Тұрсынмен әңгімелескенде өз кезегінде Ұлы Отан соғысының ардагері, кейуана Алтынай Есболатовадан (1921 жылы туған, «Паровоз апа» атанған батыр ана) алған естелігімен бөлісті. Алтынай апа тарихтан белгілі Қарағаштағы Маман мектебінде оқыған. 1924 жылы мектептің өртенбей қалған жерлерін қайта қаланып, мектеп-интернатқа айналдырылған. Мәкей Еркінбеков, Төтенев деген азаматтар директор болған. Қапалдағы жетіжылдық Уахибия мектебін тәмамдаған, Қапалда, Сағабиенде мұғалімдік қызмет атқарған Мәкей Еркінбеков 1929–1932 жылдары Қарағаш мектебінде меңгеруші болған. Аштық етек жайған тұста қысқа уақыт Ақсу аудандық білім беру бөлімінің бастығы қызметін атқарған. 1933 жылы қайтадан Қарағаштағы мектептегі меңгеруші қызметіне оралған. ҚР ПА-інің қорында Мәкейдің еңбек жолын растайтын құжатқа қоса 1939 жылы өз қолымен жазған өмірбаяны сақтаулы. Мәкейдің әйелі Сара тәрбиеші еді. Маман – Тұрысбектердің 12 бөлмелі үйінде оқыған. Аштық кезінде атала, қаракөже қайнатып беретін. Балалар үйінің тәлімгерлерін жазда Баласаз жайлауына апаратын. 1932 жылы балаларды Қарағаштан Тақыртұмаға жаяу апарды. Жайлауға қырық адамнан 18-і ғана жеткен. Олар жүре алмай жолда қалған. Сол жылы қараша, желтоқсанда аштық қатты қысқан. Бірақ, мұғалімдер балаларды аш қалдырмаған. Қатты ашыққанда балалар «қаракеней» деген шөптің тамырын, «жаужұмырды», тау пиязын жеген.

Қырғыз жеріне барған босқындардың өз балаларын жегені жөніндегі жантүршігерлік фактілер Қазақстанда да орын алды. Жетісу облысының тұрғындарынан сұхбат алу барысында балалардың аштардың құрбандарына айналғаны туралы жиі естідік. Мәселен, Ескелді ауданы Қапал ауылының тұрғыны Әлмұхамед Шаяхметұлы Елесбаев Көбей есімді әжесінен естіген келесідей әңгімесін айтып берді. Әжесінің құрдасы Нұрбижамал Жұмабаева деген үлкен кісі Қапалда тұрған. Сол кісінің айтуынша, ашаршылық жылдары ауылда түтін шығып жатқан үйлер аз болыпты. Бірде ол сондай үйді байқап, «тамақ пісіріп жатқан шығар, барсам маған да бірдеңе берер» деген оймен бармақшы болдым. Барсам, үйдің ортасында үлкен қазан қайнап жатыр, беті де ашық. Қазанда қайнап жатқан баланың сирағын көріп қалып, шошып кеттім. Үй иесі: «Отыр, отыр, тамақ жеп бірақ қайтпайсың ба? деп маған жақындай бергенде қорқып кеттім. Баланы сойып, етін асып жегелі отырған адам мені де ұстап алса, құртады ғой», - деп төбе шашым тік тұрып, алды-артыма қарамай тұра қаштым».

Осыған ұқсас оқиғаны Жетісу облысы Ақсу ауданы Сағабиен ауылының тұрғыны, ақсақалдар алқасының төрағасы Қанатбек Дәуітбекұлы әкесі Әуелбектің айтуы бойынша еске түсірді. «1931 жылы жоқшылық басталды. Сол жылдың қысы керемет қатты болды. сарышұнақ аяз бет қаратпады. Аштыққа қытымыр қыс қосылды. Содан халық жаппай қырылды. Біз Егінсуда тұрдық, Сағабиенде бір бауырым мекендеді. Анам екеуміз бауырының қалын білмек болып Сағабиенге келдік. Үйдің бір бұрышына ши ұстап қойыпты, оның жанында қазандық тұр. Қазанның астында от жанып жатты. Анам буырымның қалын сұрағаннан кейін менің қолымнан ұстап, жүр кеттік деді. Екеуміз кетіп қалдық». Сөйтсе сол үйдің қызы бар еді, соны асып жеп отыр екен. Дәл сол сәтте қазанда қайнап жатқан еттің адам еті екенін иісінен білген. Бірақ бауырымның қызы екенін кейіннен білген».

Осындай оқиғалардың аштық жылдары белең алғандығы шындық. Ашыққан адамдардың психологиясы өте қатты өзгерген. Талғажау етуге ештеңе жоқ болып, әбден өлуге айналғанда ұлым тірі қалсын деген оймен алдымен қыз баланы жеген. Мәселен, Жетісу облысы Ақсу ауданы Еңбек ауылының тұрғыны, Қазақстан Республикасының Құрметті азаматы, ҚР-на еңбек сіңірген қайраткері, Жазушылар одағының мүшесі Бекболат Қапалұлы Атамбаев ашаршылық кезінде «Тереңөзек» ауылында анасының туған нағашысы

тұрғанғандығы, соның он екі жасар қызын Шұбартаудан келген аш адамдар жеп қойғандығын айтты. Ауылдан сәл алыстап, жидек теруге шыққан қызды аш босқындар бас алып жеген. Нағашысы бес-алты адамды жанына ертіп, алыстан айғайлап, «қызымның қалған жері болса, беріндерші!» деп сұрағанда екі алақаны мен екі табанын лақтырып жіберген. Босып келе жатқанда қажыған аштар алқа-қотан отырып бір-біріне «сенің балаң бітті, енді ол адам болмайды, одан да оны жейік» деп ақылдасып, келісімге келген (Жүсіп, 2015: 50).

Аштықта жергілікті үкімет өлім-жітім көп болғандықтан ұсақ балаларды балалар үйіне жинаған. Әлмұхамед Шаяхметұлының әжесінің үлкен қызы Қатипа көп балалы ана болған. Ашаршылықта соларды асырай алмағандықтан, әрі аш адамдарға жемтік болып кетеді деген үйреймен екі баласын Сарқандағы балалар үйіне өткізген. Халық аштықтан ес жиып, бар-жоғын түгендей бастаған тұста балалар үйіне өткізілген ұрпағын іздеп, мекен-жайын білуге жағдайлары келмеген. Отбасында хат танитын адам болмаған. Ұлы Отан соғысына Әлмұхамедтің әкесі және оның екі інісі аттанып, оралмай, хабарсыз кеткен. Осылайша әжесі балалар үйіне өткізілген немерелерінің тірі не өлісін біле алмай өмірден өткен.

Аштықтан жаппай қырылып жатқан қазақ ауылдарына шығып, ең болмаса, халықтың болашағын – тірі қалған балаларын аман алып қалу үшін қыстауларды аралап жүріп, шанаға тиеп, панасыздар үйліне тасып, орналастыруға арнайы комсомол жасақтары аттанған. Ақтөбе өңірінде сондай жасаққа мүше болған екі жас жігіт ауылдардағы есіктері ашылмаған үйлерден бірде шала-жансар балаларды, келесіде өліп қалғандарын тапқан. Олардың көздерімен көргендері сұмдық жағдай еді. «... Бір қыстаудың есігін қар басып қалғанын көріп, біреуі күртікті күрекпен аршып ішке кірді. Ортасынан нар пешпен бөлген кең зілмәңкенің (землянка – жер үй) әр бұрышында, қазандықтың алдында, естиярлау бірнешеуі есіктің алдында аштан өліп жатқан балаларды көреді: бәрі де қылқан кескендей, санағанда он бір болып шығады. Есік қарға кептеліп тұрғандықтан он бір баланың бірде біреуі сыртқа шыға алмай, аштан бұралып, жатқан жерінде жан тапсырған. Ертерек өліп қалған бұлардың әкесі мен шешесінің сүйегі сол жерден табылған» (Жүсіп, 2015: 131).

Сарыөзек ауылының тұрғыны, Кербұлақ аудандық ардагерлер кеңесінің төрағасы Бөкен Қалиұлы Ырысбек Қызылжарда 31 мамыр қуғын-сүргін және аштық құрбандарын еске алу күнінде үлкен адамдар әңгімелесіп отырғанда бір әжейдің жеңгесінің басынан кешірген жайтты естіген. Сол сұмдық оқиғаны Бөкен Қалиұлы біге баяндап берді. «Жеңгесі төркіндеп бара жатқанда күн батып кетеді. Қараңғыға ұрынады. Сол кезде арттарынан үш қасқыр ілеседі. Қасқырлардан құтылу үшін қашады. Біраздан кейін қашуға да шамалары келмейді. Ауылға бір шақырымдай ғана жер қалады. Сол кезде қызын қасқырларға тастап, ұлын алып қашқан. Ауылға бара салып, болған жайтты айтады. Тұрғындарды жинап, қайтып келсе, қызын қалдырған жерде ештеңе жоқ».

Қазақстандағы ашаршылық жылдарындағы қорғансыз балалар қатарының көбеюіне Б БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекин назар аударған. 1932 жылдың қыркүйек айында СССР Орталық балалар комиссиясына баяндау хат жазып, республикадағы қорғансыз балалардың статистикасын көрсетті. Хатшының берген мәліметінше, 1932 жылдың 1 қыркүйегінде 43 446 панасыз бала болды. Оның 30 630-ы Ағарту халық комиссариатына қарасты балалар үйлерінде, балалар коммуналарында болса, 1 286-сы нәрестелер үйінде, 2 174-і патронатпен, 497-сі фабрика-зауыт бастауыш мектептерімен (ФЗУ), 1 245-сі кәсіпорындармен қамтылып, 7 712-сі көшеде жүрген. Қаңғырған баланың саны 40 000-нан асып кеткен. Қалыптасқан ахуалға алаңдаушылық сыңай білдірмек болған «кужақ» жылдың соңына қарай панасыз балалардың саны 50 000-ға жетеді, Қазақстандағы балалар мекемелері осыншама балаларды қабылдауға шамасының жоқтығын алдыға тартып, Орталықтан 16 174 200 рубль қаржы сұрады (Сүгірәлімова, 2006: 73–74). Шын мәнінде бұл түкке тұрғысыз қаражат еді, өйткені мыңдаған қорғансыз балаларды қамтамасыз ету үшін бұдан бірнеше есе көп қаржы қажет болатын. Мұның өзі Ф.И. Голощекиннің қорғансыз балалар мәселесін шешуде құлықсыз болғандығын аңғартады.

Қазақстанда қорғансыз және қараусыз балалармен күрестің нашар жүргізіліп отырғандығына байланысты 1933 жылдың 22 сәуірінде СССР Орталық балалар комиссиясының төралқасында Қазақ АССР-ындағы панасыз балалар жағдайы жабық түрде өткен мәжілісте қаралды. Мәжіліс қабылдаған қарарда Қазақ Автономиялық республикасында әлі күнге дейін панасыз балалармен күресте түбегейлі бетбұрыстың жоқтығы, балалар жағдайының өте ауыр екендігі бас айтылды. Қазақстан үкіметінің орталық және жергілікті органдарын, әсіресе халыққа білім беру органдарының осы жұмысқа толық кіріспеді деп сынады (Сүгірәлімова, 2006: 78). Сын және орталық тарапынан көрсетілген кемшілік орынды айтылды. Ақиқатында 1933 жылы өлкеде қорғансыз балалар мәселесі өз шешімін толық таба алмаған еді. Балалар қорғансыздығымен күресте қателіктер мен кемшіліктер шаш етекпен болатын.

Балдырғандардың жаппай өлімі және балалар үйлеріндегі жағдай республикадағы ОГПУ басшыларының назарынан тыс қалмады. 1933 жылдың 21 қарашасындағы өлкедегі қорғансыздықтың жағдайы баяндалған жазбада республиканың үш облысы мен Алматы қаласы бойынша 74 балалар мекемлеріндегі ахуал көрсетілген. Жазбада балалар үйлерінің басшылары мен тәрбиеленушілерінен гөрі мемлекеттік қаржы мен азық-түлікті талан-таражға түсірген адамдардың есімдері аталған. Балалар комиссиялары, жетім балалар үйлерінің басшылары мен қызметкерлері балаларға арналған азық-түлікті: ет, май, күріш, қант, сүт өзара бөлісіп, тұтынған. Шұбартау аудандық комсомол ұйымының хатшысы Мурсалимов балалар комиссиясының 1 700 рубль қаржысын өз пайдасына жаратқан. Балалар мекемелерін азық-түлікпен қамтамасыз ету жолға қойылмаған. Мекемелердің көпшілігінің жеке азық-түлік базасы болмаған. Азық-түлік таситын көліктің болмауынан, әсіресе аудандарда тамақ уақытында жеткізілмеген. Шет, Сарысу, Жаңаарқа аудандарында азық-түлікті жеткізу 10–15 күнге кешіктірілген. Тойып тамақ жемеудің салдарынан көптеген үйлерде балалар жүдеген, түрлі науқастармен ауырған. Азудың салдары өлімге әкелген фактілер тіркелген. Шу ауданында жүдеп-жадап кеткен балалардың күніне 5–6-ауы қайтыс болған. Алматы қаласындағы № 4 балаларға аз ғана нан мен ботқа ғана берген. Тамақ қалай болса, солай немқұрайлы пісірілгендіктен балалар оны жеуден бас тартқан. Балалар ұйымдасып, базарларға барып қайыр сұраған, ұрлық жасаған, тамақ қалдықтарын жеген. Тұрғын бөлмелердің антисанитарлық жағдайы, сабынның жоқтығы, балалардың жуынбауы түрлі аурулардың таралуын туғызған. Телман, Еңбекші қазақ, Ақмола аудандарында монша болмаған, сол себепті балалар арасында қотыр, қышыма тәрізді аурулар кең таралған. Төсек, жапқыштардың болмауынан балалар еденде ұйықтаған. Бір төсекте бірнеше бала жатқан. Тәлімгерлердің 40 % ғана аяқ киіммен, киіммен қамтамасыз етілген. Тезелері мен есіктері жоқ, жөндеу жұмыстары жүргізілмеген, қысқа дайын емес балалар үйлері Калинин, Сталин, Еңбекші қазақ, Ақмола аудандарында кездескен (ҚРПА. 141-1-т. 4911-іс. 79-п.). Өкінішке орай жетім балалар үйлеріндегі панасыз жеткіншектердің аты-жөндері көрсетілген тізімдер өте сирек кездеседі. Дегенмен бірлі-жарым мәліметтер бар. Мәселен, 1936 жылы Қарасу, қазіргі Еңбек ауылында (қазіргі Жетісу облысы Ақсу ауданы Еңбек ауылы) Сарқан жетім балалар үйінің филиалы ашылады. Мәкей Еркінбеков осы балалар үйіне директор болып тағайындалған. Алапат аштықтың зардабынан жетім қалған 252 баланы ат арбамен жинап, балалар үйіне әкелген. Соларды тәрбиелеп, білім беріп, өсірген. Балаларға арналып үлкен, ұзын үй салдырған. Үйдің ішіне сөрелер жасатқан. Барлық нәрсеге зәру кезде балалар сөрелерде қара киізді астыларына салып, үстілеріне жамылып жатқан. Мәкей балаларға азық дайындау үшін қосалқы шаруашылық ұйымдастырып, ашқан. 150 гектардай жерге бақша өнімдерін, бидай еккен. Мал өсіріп, оны балалардың өзіне бақтырған. Балалардың бойына отансүйгіштік, еңбекқорлық, адалдық, білімпаздық сияқты қасиеттерді сіңірген. Мәкейдің тәрбилеген балалары Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1941 жылы осы балалар үйінен өз еркімен 38 тәлімгер соғысқа аттанған. Солардың ішінен екеуі Совет Одағының Батыры атағын алған. Олардың біреуі – Есмұрат Сикымов, екіншісі – 28 панфиловшылардың бірі Нұрсұлтан Есболатов. Мәкейдің өзі 1930 жылдары үкімет тарапынан бірнеше рет мақтау қағаздарымен марапатталған. Мәкей – Жетісуда ұстаз ретінде тұңғыш рет жоғары атақ алған мұғалім. Оған

1945 жылы Қазақ ССР-на еңбегі сіңген мұғалім атағы берілді (Бекболат Атамбаевтың жеке архиві). Айта кетерлік жайт, панасыз жеткіншектерді ата-аналары аштық кезінде өз қолдарымен жетім балалар үйлеріне өткізген оқиғалар да кездеседі. Алайда ел есін жиып, бар-жоғын түгендей бастаған тұста жетімдер үйлеріне келіп, балаларын іздегендер аз болған. Балалардың кейбіреулерінің әке-шешелері аштан өлген, енді біреулерінің іздеуге мүмкіндіктері болмаған.

Дегенмен зұлмат уақытында облыстық балалар комиссиясы босқын балдырғандарға мүмкіндігінше көмек көрсетті. Білім беру басқармалары қысқа мерзімде балалар изоляторларын іске қосты. Балалар үйлеріне ем-шара жүргізу үшін тұрақты дәрігер тіркеліп, бірнеше санитарлар кезекшілікке қойылды (АқМА. 174-қ. 1-т. 21-іс. 13-14-п.). Алайда барлық жерлерде жағдай және балалардың ауыр ахуалын жақсартуға бағытталған шаралар бірдей жағымды болмады. Аштықтан кейін де көшелерде қалған, қылмыс әлеміне кірген қараусыз балалардың саны азаймады. Сол себепті СССР Халық комиссар кеңесі және БК(б)П Орталық комитеті 1935 жылы 31 мамырда И. Сталин және Молотов қол қойған «Балалар қорғансыздығын және қараусыздығын жою туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда мемлекеттің балалар мекемелерін қамтамасыз етуге бөлген қаржысына қарамастан қоғамда қорғансыз балалардың орын алуы жергілікті жерлердегі балалар ұйымдарының, партия, кәсіподақ және комсомол комитеттерінің қорғансыздықты жою саласында жұмысты нашар жүргізуімен түсіндірілді. Көптеген балалар үйлеріндегі шаруашылық және тәрбие жұмыстарына қанағаттанарлықсыз баға берілді. Балалардың бұзақылығы және балалар арасындағы қылмыстың элементтермен күрес ұйымдастырмағандығы атап көрсетілді. Көшелерде қалған балаларды балалар мекемелеріне орналастыру немесе ата-аналарына қайтаруға шара қолданылмағандығы қадап айтылды. Қалыптасқан жағдайды ескере отырып балалар мекемелерінің төрт түрі анықталды. Біріншісі одақтық республикалардың халкомдарына қарасты өмір сүру көзінен айырылған және тәрбиесі қиын балаларға арналған үйлер болып белгіленді. Екіншісі – ұзақ уақыт бойы емделуді қажет ететіндерге арналған арнайы балалар үйлері. Үшіншісі – одақтық республикалардың әлеуметтік қамтамасыз ету халкомдарына қарасты мүгедек балаларға арналған үйлер. Төртіншісі ішкі істер халкомына қарасты изоляторлар, еңбек колоноиялары және қабылдау-тарату орындары ретінде анықталды. Қабылдау-тарату орындарында балалардың бір айдан артық уақыт болмауы тиістігі, оларда қатаң тәртіптің орнатылуы қажеттілігі баса айтылды. Қаулыда балалар мекемелеріндегі тәлімгерлердің құрамын анықтап, олардан 14 жастан жоғары ересек балаларды босату, оларды фабрика-зауыттардың жанындағы мектептерге, колхоздарға, өндірістік бригадаларға жұмысқа жіберу және орналастыру, баспанамен қамтамасыз етуіне ерекше назар аударылды. Облыстық, қалалық, аудандық советтердің жанынан балалардың қорғансыздығы және қараусыздығымен күрес бойынша секциялар құру міндеттелді (АқМА. 174-қ. 1-т. 39-іс. 1а-3б-п.).

Қазақ өлкелік партия комитеті және советтер балалардың қорғансыздығы мен қараусыздығын жою жұмысын реттеуде Семей және Шымкент қалаларында арнайы пункттер құрды. Ерекше қиын балалар үшін жабық мекемелерде 50 орын бөлінді. Талғардағы балалар үйі әскери күзеті бар жабық мекемеге айналдырылды. Балаларға темекі, шемішке сатуға тиым салынды. 200 жасөспірімдерді техникумдарға, жұмысшы фвкультеттеріне, фабрика-зауыт бастауыш мектептеріне түсу үшін қысқа мерзімді курстар ұйымдастырылды. Балалар үйлеріне ең таңдаулы педагогтар тәрбиешілер ретінде қызметке қабылданды (АқМА. 174-қ. 1-т. 39-іс. 6-7-п.). Дегенмен жағдай бірден жақсарып кете қоймады. Әлі болса балалар үйлеріне орналастырылмаған, орналастырса да олардан қашып кеткен балалардың саны азаймады. Мәселен, Алматы қаласы білім беру басқармасының есебі бойынша қаланың вокзалдарында, асханалары мен базарларында, сыра ішетін орындарда, бактарда 1 500 қорғансыз бала болды. Солардың арасында ұрлықпен, ішімдік ішумен, бұзықтық жасаумен айналысатындары және аяқ киім тазалаушы, әңгіме айтушы, ән салушы сияқты «жұмыс» арқылы табыс табатындары да кездесті. Жалғыз, топпен қылмыс әлемімен байланыс орнатқан және өздері де қылмыс жасайтындары бар. Балалар үйлерінде жасы 18-ден асқандарының арасында әлсіз тәрбие

жұмыстарын және арнайы еңбек базасының жоқтығын пайдаланып балалардың ортасында іріткі салу арқылы кері ықпал етіп, тәрбиешілер құрамын қорқытып, өздері қожайын болып алған фактілер де орын алды (АқМА. 174-қ. 1-т. 39-іс. 8-п.).

Осындай келеңсіз ахуалдың орын алуына байланысты республикада құрылған облыстық, қалалық, аудандық советтердің жанынан балалардың қорғансыздығы және қараусыздығымен күрес бойынша секциялардың жұмыстары қатаң қадағаланды. Секциялардың атқарған жұмыстарының есептері тыңдалды. Секциялар тексеру жұмыстарын жүргізіп, балалар үйлерінің қызметін жақсартуға көмек көрсетті. Тексеру материалдарының негізінде сәйкесінше шаралар қолданылды. Мәселен, Алматы қаласындағы балалар үйлерін тексеру нәтижесінде № 10 мекеменің жұмыскерлері жауапкершілікке тартылды. Екі жатақхананы тексеруден кейін балдырғандар балалар үйлеріне орналастырылды (АқМА. 174-қ. 1-т. 39-іс. 11-п.). Дегенмен қорғансыз және қараусыз балалар мәселелерін шешуде секциялар тәжірибесінің, білімді, білікті мамандардың жетіспеушілігі мен құрамының аздығы салдарынан үнемі құзыретті бола алмады. Секциялар өздерінің жұмысына білім беру, денсаулық, тәртіп сақтау бөлімдерін, баспасөзді, кітапханалар мен мәдениет ошақтарын жұмылдыруға тырысты. 1930-жылдардың екінші жартысында қоғамда қорғансыз балаларға көмек көрсету (шефство) кең тарады.

Қорытынды

Осылайша ашаршылық жылдары және одан кейінгі жылдары балалардың өте ауыр жағдайын Қазақстандағы советтік билік орталықтың араласуымен негізінен оңалта алды. Қорғансыз балалардың бір бөлігі аштықтың, түрлі жұқпалы дерттің, канибализмнің құрбандарына айналғанымен бір бөлігі мемлекеттің қамқорлығының арқасында аман қалды. Өкінішке орай аштықтан көз жұмған балалардың санын анықтау әлі де болса мүмкін болмай отыр. Сталинизмнің «қызыл табан шұбырындысы» мен тепкісіне түскен жеткіншектердің қасіретін жоюға мемлекеттік мекемелер, соның ішінде жетімдер, сәбилер үйлері, қабылдау пункттері айтарлықтай үлес қосты. Совет Одағында Ұлы Отан соғысының алдындағы уақытта қорғансыз балалар деп аталған әлеуметтік келеңсіздік жойылды деген тұжырым жасалды. Алайда мұндай әлеуметтік құбылыс түбегейлі жойылып кетті деу қисынсыз еді. Балалар мекемелерінің әлі де болса шешілуге тиіс түйткілдері болды. Дегенмен өлкелік партия және атқару комитеті, Ағарту халық комиссариаты қорғансыз балалардың жағдайын жақсартуға ұмтылды. Осы бағытта қазақ өлкелік балалар комиссиясы қыруар жұмыс атқарды. Қорғансыздар тек балалар үйлеріне орналастырылып қана қоймай, олардың материалдық жағдайын жақсарту бағытында іс шаралар жүзеге асырылды. 16 жастан жоғары ересек жасөспірімдерді кәсіптік-техникалық білім беру арнайы оқу орындарында оқытты. Билік қорғансыз жеткіншектерді қырылып кетуден аман сақтаумен, өзінің қамқорлығына алумен бірге олардың бойына советтік идеология мен тәрбиені сіңірді. Қорғансыз балалардың басым көпшілігі советтер елінің отансүйгіш, еңбекқор азаматтары болып қалыптасты. Олар қоғамның түрлі салаларында адал қызмет етті. Қорғансыз балалардың арасынан Ұлы Отан соғысының батырлары, партия және комсомол қызметкерлері, қоғам қайраткерлері, еңбек ерлері шықты.

Дереккөздер

АқМА — Алматы қаласы мемлекеттік архиві
 АОМА — Алматы облыстың мемлекеттік архиві
 Бекболат Атамбаевтың жеке архиві
 КРПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві
 РМСӨТА — Ресей мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарих архиві

Sources

APRK — Archives of the President of the Republic of Kazakhstan
 ARSA — Almaty Regional State Archive
 Personal archive of Bekyolat Atambayev
 RSASPH — Russian state archive of social and political history
 ASA — Almaty State Archive

Әдебиеттер тізімі

- Алдамжар, 2002 — *Алдамжар З.* Тарих: пайым мен тағлым. Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. 288 б.
- Әбжанов, 2014 — *Әбжанов Х.* Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. 328 б.
- Базанова, 1987 — *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 156 с.
- Бисенова, 1965 — *Бисенова А.Б.* Материнство и детство (Очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане). Алма-Ата: «Казахстан», 1965. 208 с.
- Бродель, 1986 — *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII. Т. Структуры повседневности. Возможное и невозможное. М.: Прогресс, 1986. 623 с.
- Дильманов, 2002 — *Дильманов С. Д.* Исправительно-трудовые лагеря НКВД – МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века): дис. ... д. и. н. Алматы, 2002. 350 с.
- Жүсіп, 2025 — *Жүсіп С.* Ашаршылық ақиқаты. Деректер мен дәйектер. Алматы: «Курсив» ЖСШ баспаханасы, 2015. 415 б.
- Иренов, 2011 — *Иренов Ф.Н., Шәзінда С.М.* Кеңес дәуіріндегі кәмілеттік жасқа толмаған жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлық мәселесі // Павлодар мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық сериясы, 2011. № 3–4. Б. 81–86.
- Камерон, 2028 — *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, С. Батаева. Алматы: Print House Gerona, 2018. 304 б.
- Кемелжанова, 2020 — *Кемелжанова Г.К.* Становление и развитие детских домов в 1920–40-е годы в Казахстане // Молодой ученый. 2020. № 23(313). С. 616–620. // URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (дата обращения: 30.05.2023).
- Конквест, 1988 — *Конквест Р.* Жатва скорби (Совесткая коллективизация и террор голодом) [Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine]. London, 1988. 620 p.
- Кызаева, 1990 — *Кызаева Д., Жалиева Ж.* Советская власть и дети // Вестник времени – Заман жарчысы, 1990. № 11. С. 16–18.
- Қазақ халқының қасіреті, 2010 — *Қазақ халқының қасіреті.* XX ғасырдың 20-шы, 30-шы жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық. Құжаттар мен материал. жинағы. Жауапты құраст. М.К. Тахаева. Алматы, 2010. 414 б.
- Малышева, 1999 — *Малышева М.П., Познанский В.С.* Казахи-беженцы от голода в Западный Сибири (1931–1934 г.г.). Алматы: «Ғылым», 1999. 535 с.
- Мананникова, 1930 — *Мананникова Н.В.* Охрана материнства и младенчества в Казахстане // Журнал по изучению раннего детского возраста, 1930. № 10. С. 172–179.
- Потепалов, 2015 — *Потепалов Д.В., Чернышков В.В.* Дискуссионные вопросы истории детской беспризорности в России в 1920–1930-е гг. <http://izvestia.vspu.ru>. 2015.
- Саипова, 2021 — *Саипова К.* История национальных меньшинств Узбекистана (1917–1990 гг.). Ташкент: Турон-Iqbol, 2021. 277 с.
- Сактаганова, 2012 — *Сактаганова З.Г.* Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. Караганда, «Гласир», 2012. 10 с.
- Сактаганова, 2017 — *Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б.* Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2017. № 3(86). С. 4–10.
- Сарсенбаев, 2013 — *Сарсенбаев Б.С.* Кыргыско-казахские взаимоотношения в составе СССР (20–30-е гг. XX в.). Бишкек: КРСУ, 2013. 144 с.
- Сүгірәлімова, 2006 — *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): Т.ғ.к. ... дисс. Екібастұз, 2006. 147 б.
- 32-нің зұлматы, 2014 — *32-нің зұлматы* (Профессор Қ.М. Атабаев жетекшілік жасаған тарихи-этнологиялық экспедиция деректері). Құраст.: Т.Ә. Төлебаев, Г.Е. Сәбденова. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. 308 б.
- Каşıқчі, 2020 — *Каşıқчі М. V.* Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928–1953. Arizona State University, 2020. 398 p.

References

- Abzhanov, 2014 — *Abzhanov Kh.* Qazaqstan: ulttiq tarix, ideya, metodologiya [Kazakhstan: Kazakhstan history, idea, methodology]. Almaty: “Eltany baspasy”, 2014. 328 p. (In Kaz.).
- Aldamzhar, 2002 — *Aldamzhar Z.* Tarix: payim men taqlim [History: vision and wisdom]. Almaty: Publishing House “Arys”, 2002. 288 p. (In Kaz.).
- Bazanova, 1987 — *Bazanova F.N.* Formirovanie i razvitie struktury naseleniya Kazahskoj SSR: nacionalnyj aspect [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR: the national aspect]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 156 p. (In Russ.).
- Bisenova, 1965 — *Bisenova A.B.* Materinstvo i detstvo (Ocherki razvitiya ohrany materinstva i detstva v Kazahstane) [Motherhood and childhood (Essays on the development of maternal and child health in Kazakhstan)]. Alma-Ata, «Kazakhstan», 1965. 208 p. (In Russ.).
- Braudel, 1986 — *Braudel F.* Material civilization, economy and capitalism of the XV–XVIII centuries. N. The structure of everyday life. The impossible and the possible [Material civilization, economy and capitalism XV–XVIII. T. Structures of everyday life. Possible and impossible]. M.: Progress, 1986. 623 p. (In Russ.).
- Dilmanov, 2002 — *Dilmanov S. D.* Ispravitelno-trudovye lagerya NKVD MVD SSSR na territorii Kazahstana (30–50-e gody HKH veka) [Forced labor camps of the NKVD and the Ministry of Internal Affairs of the USSR in Kazakhstan (30–50s of the twentieth century)]: dis. ... d. i. n. Almaty, 2002. 350 p. (In Russ.).
- Irenov, Shazinda, 2011 — *Irenov G.N., Shazinda S.M.* Kenes dauirindegi kamilettik jaska tolmagan jasospirimder arasyndagy deviantty minez-qylyq maselesi [The problem of deviant behavior among adolescents under the age of majority in the Soviet era] // Pavlodar memlekttik universitetinin Habarshysy. Gumanitarlyq seriyasy, 2011. No. 3–4. Pp. 81–86. (In Kaz.).
- Jusip, 2015 — *Jusip S.* Asharshylyq aqiqaty. Derektter men dajektter [The truth of famine. Data and arguments]. Almaty: «Kursiv» JShS baspahanasy, 2015. 415 p. (In Kaz.).
- Kameron, 2028 — *Kameron S.* Aptyq jailagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq jane kepestik Qazaqstandy ornatu [Hunger swept the steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan]. Agylsyn tilinen audargan S. Bataeva, S. Bataeva. Almaty: Print House Gerona, 2018. 304 p. (In Kaz.).
- Kashkçı, 2020 — *Kashkçı M.V.* Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928–1953. Arizona State University, 2020. 398 p.
- Kemeljanova, 2020 — *Kemeljanova G.K.* Stanovlenie i razvitie detskih domov v 1920–40-e gody v Kazahstane [The formation and development of orphanages in the 1920s and 40s in Kazakhstan] // Molodoj uchenyj, 2020. No. 23(313). Pp. 616–620. // URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (data obrashcheniya: 30.05.2023). (In Russ.).
- Kuzaeva, Jalieva, 1990 — *Kuzaeva D., Jalieva Zh.* Sovetskaya vlast i deti [Soviet power and children] // Vestnik vremeni – Zaman jarchysy, 1990. No. 11. Pp. 16–18. (In Russ.).
- Malysheva, Poznanskij, 1999 — *Malysheva M.P., Poznanskij V.S.* Kazahi-bezhency ot goloda v Zapadnoj Sibiri (1931–1934 g.g.) [Kazakh refugees from famine in Western Siberia (1931–1934)]. Almaty: “Gylm”, 1999. 535 p. (In Russ.).
- Manannikova, 1930 — *Manannikova N.V.* Ohrana materinstva i mladenchestva v Kazahstane [Maternal and infant health in Kazakhstan] // Zhurnal po izucheniyu rannego detskogo vozrasta, 1930. No. 10. Pp. 172–179. (In Russ.).
- Potepalov, 2025 — *Potepalov D.V., Chernyshkov V.V.* Diskussionnye voprosy istorii detskoj besprizornosti v Rossii v 1920–1930-e gg. [Controversial issues of the history of child homelessness in Russia in the 1920s and 1930s], 2015. // URL: <http://izvestia.vspu.ru> (In Russ.).
- Qazaq halqynyn asireti, 2010 — *Qazaq halqynyn asireti.* XX gasyrdyn 20-shy, 30-shy jylgaryndagy Qazaqstandagy asharshylyq. Qyjattar men material. Jinagy [The tragedy of the Kazakh people. Famine in Kazakhstan in the 20s and 30s of the XX century. Collection of documents and materials]. Jauapty qyrast. M.K. Tahaeva. Almaty, 2010. 414 p. (In Kaz.).
- Saipova, 2021 — *Saipova K.* Istoriya nacionalnyh menshinstv Uzbekistana (1917–1990 gg.) [The history of national minorities of Uzbekistan (1917–1990)]. Tashkent: Turon-Iqbol, 2021. 277 p. (In Russ.).
- Saktaganova, 2012 — *Saktaganova Z.G.* Economic modernization of Kazakhstan [Economic modernization of Kazakhstan]. 1946–1970. Karaganda: “Glazir”, 2012. 10 p. (In Russ.).
- Saktaganova, Karsakova, 2017 — *Saktaganova Z.G., Karsakova G.B.* Vliyanie goloda na rost chisla besprizornyh detej v Akmolinskoj gubernii v 1920-e gg. [The impact of famine on the growing number of street children in Akmola province in the 1920s.] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, 2017. No. 3(86). Pp. 4–10. (In Russ.).
- Sarsenbaev, 2013 — *Sarsenbaev B.S.* Kyrgyzsko-kazahskie vzaimootnosheniya v sostave SSSR (20–30-e gg. XX v.) [Kyrgyz-Kazakh relations within the USSR (20–30-ies of the twentieth century)]. Bishkek: KRSU, 2013. 144 p. (In Russ.).
- Sugiralimova, 2006 — *Sugiralimova G.B.* Qazaqstandagy panasyz balalar: maseleni sheshu tarihy, tazhibesi, qorytyndysy (1920–1940 jylgar) [Homeless children in Kazakhstan: history of problem solving, experience, conclusion (1920–1940)]: T. g. k. ... diss. (In Kaz.).
- 32-nin zylmaty, 2014 — *32-nin zylmaty* [The dark of 32] (Professor K.M. Atabaev jetekshilik jasagan tarihi-etnologiyalyq ekspediciya derekteri). Qurast.: T.A. Tolebaev, G.E. Sabdenova. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 308 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 531-542, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_531-542

SUSTAINABLE FARMING: LINKS BETWEEN MEAT PROCUREMENT AND GREEN ECONOMY PRINCIPLES IN KAZAKHSTAN (1927–1932)

Samal Sagnaikyzy¹, Spatay A. Sartaev², Saltanat A. Nusupbaeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Legal Sciences, Dean of the Faculty of Pre-University Education
 <https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of History, Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Sagnaikyzy S., Sartaev S.A., Nusupbaeva S.A., 2025

Abstract. Introduction. Kazakhstan’s agrarian policies of the 1920s–1930s had lasting ecological and social impacts. The Soviet planned economy, introduced in 1927, disrupted traditional farming, leading to the 1931–1932 famine, which claimed nearly half the population. This study examines agricultural procurement, law enforcement, and green economy principles during this period. It analyzes policy impacts on communities and ecosystems, aiming to inform sustainable development strategies. Focusing on 1927–1932, the research highlights procurement campaigns, strict quotas, and over 300 uprisings, revealing the complex ties between state policies, farming, and social stability-offering lessons for modern sustainability. *Goals and Objectives.* The aim of the research is to examine the impact of the meat procurement policy in Kazakhstan from 1927 to 1932 on agriculture in terms of sustainable development principles and green economy. The objectives of the study include analyzing the consequences of meat procurement for ecology and traditional farming, evaluating the role of repressions in agricultural policy, and identifying connections between historical experience and modern sustainable development concepts. The study is based on the analysis of archival documents and other sources. *Methods used:* historical analysis, comparative analysis, diplomatic analysis, and other approaches. *Results.* The meat procurement policies of the 1920s–1930s in Kazakhstan were shaped by Soviet economic reforms, often disregarding local traditions. While the industry created jobs, it led to environmental degradation and the destruction of traditional livestock farming. Collectivization and forced procurement disrupted peasant livelihoods, with authorities imposing severe penalties for failing to meet quotas. Despite intensified state control

and legal measures, procurement campaigns largely failed, highlighting the coercive nature of Soviet economic policies. The historical experience underscores the need for sustainable, locally adapted agricultural practices in modern economic planning. *Conclusion.* Our research on meat procurement and green economy principles in 1920s–30s Kazakhstan reveals that Soviet reforms disrupted economic stability and harmed the environment. Poor resource management led to land degradation, emphasizing the need for sustainable agricultural policies. This historical experience underscores the importance of considering local traditions and ecological factors in modern development to avoid negative consequences.

Keywords: Sustainable farming, meat procurement, green economy principles, Kazakhstan (1927–1932), agricultural policy, resource management, environmental impact

For citation: Sagnaikyzy S., Sartaev S.A., Nusupbaeva S.A. Sustainable Farming: Links Between Meat Procurement and Green Economy Principles in Kazakhstan (1927–1932) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 531–542. (In Eng.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_531-542

ТҰРАҚТЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕТ ДАЙЫНДАУ МЕН ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ (1927–1932)

Самал Сағынайқызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Заң ғылымдарының кандидаты, ҚазҰУ ЖОО дейінгі білім беру факультетінің деканы

 <https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының магистрі, оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сағнайқызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік аграрлық саясат экологиялық және әлеуметтік салдарға әкелді. 1927 жылы енгізілген кеңестік жоспарлы экономика қазақтың дәстүрлі шаруашылығын бұзып, 1931–1932 жылдардағы ашаршылыққа алып келді. Оның салдарынан халықтың жартысына жуығы қырылды. Бұл зерттеу осы кезеңдегі ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау науқандары, құқық қорғау ұйымдары тарапынан орын алған мәжбүрлеу, күштеу шаралары және жасыл экономика қағидаттарын қарастырады. Кеңестер саясатының қоғам мен экожүйеге әсерін талдай отырып, ол тұрақты даму стратегияларына қарсы келгені анықталады. 1927–1932 жылдарға ашаршылық, кеңестер саясатына қарсы 300-ден астам көтеріліс болғаны тарихтан белгілі. Бұл жайт мемлекеттік саясат, дәстүрлі шаруашылық және әлеуметтік тұрақтылық барысындағы дағдарысты ашады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – 1927–1932 жылдардағы Қазақстандағы ет дайындау саясатының ауыл шаруашылығына тұрақты даму және жасыл экономика қағидаттары тұрғысынан әсерін зерделеу. Зерттеудің міндеттері – ет дайындаудың экология мен дәстүрлі егіншілікке тигізген салдарын талдау, аграрлық саясаттағы репрессиялардың рөлін бағалау, сондай-ақ тарихи тәжірибе мен қазіргі заманғы тұрақты даму

тұжырымдамалары арасындағы байланыстарды анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу архивтік құжаттар мен басқа да дереккөздерді талдауға негізделген. Қолданылған әдістер: тарихи талдау, салыстырмалы талдау, дипломатиялық талдау және басқа да әдістер. *Нәтижелер.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы ет дайындау саясаты кеңестік экономикалық қағидаттарына негізделді, жергілікті дәстүрлер ескерілмеді. Науқан экологиялық дағдарысқа және дәстүрлі мал шаруашылығының жойылуына әкелді. Ұжымдастыру және жоспарлы ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау халықтың тұрмысын күйретті, ал билік белгіленген жоспар орындамаған жағдайда қатаң жазалар енгізді. Мемлекеттік бақылау мен құқықтық шаралар күшейтілгенімен, ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау науқандары сәтсіздікке ұшырады, бұл кеңестік экономикалық саясаттың мәжбүрлеуші сипатын көрсетті. *Қорытынды.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы ет дайындау саясаты мен жасыл экономика қағидаттарын зерттеу кеңестік реформалардың экономикалық тұрақсыздық пен экологиялық апатқа әкелгенін дәлелдейді. Ресурстарды тиімсіз басқару жердің тозуына әкелді, тұрақты ауыл шаруашылығы заңдылығы бұзылды. Бұл тарихи тәжірибе қазіргі даму барысында жергілікті дәстүрлер мен экологиялық факторларды ескеру қажеттігін көрсетеді, осылайша жағымсыз салдардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Тұрақты шаруашылық, ет дайындау, жасыл экономика қағидаттары, Қазақстан (1927–1932), ауыл шаруашылығы саясаты, ресурстарды басқару, экологиялық әсер

Дәйексөз үшін: Сағнайқызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. Тұрақты шаруашылық: Қазақстандағы ет дайындау және жасыл экономика қағидаттарының байланысы (1927–1932) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 531–542 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_531-542

УСТОЙЧИВОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО: СВЯЗЬ МЕЖДУ ЗАГОТОВКОЙ МЯСА И ПРИНЦИПАМИ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ (1927–1932)

Самал Сағынайқызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ст. преподаватель
 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат юридических наук, декан факультета довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби
 <https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр исторических наук, преподаватель
 <https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сағынайқызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Советская аграрная политика в Казахстане 1920–1930-х годов привела к значительным экологическим и социальным последствиям. Введённая в 1927 году советская плановая экономика разрушила традиционное казахское хозяйство, что стало одной из причин голода 1931–1932 годов, унесшего жизни почти половины населения. Данное исследование рассматривает кампании по заготовке сельскохозяйственной продукции, принудительные меры, применявшиеся правоохранительными органами, а также принципы «зелёной» экономики в этот период. Анализируя влияние советской политики на общество и экосистему,

выявляется её несоответствие принципам устойчивого развития. Известно, что в 1927–1932 годах в ответ на политику советской власти произошло более 300 восстаний. Эти события раскрывают глубинный кризис в системе государственного управления, традиционного хозяйствования и социальной стабильности. *Цель и задачи.* Цель исследования — изучить влияние политики заготовки мяса в Казахстане в 1927–1932 годах на сельское хозяйство с точки зрения принципов устойчивого развития и зеленой экономики. Задачи исследования включают анализ последствий мясозаготовок для экологии и традиционного земледелия, оценку роли репрессий в аграрной политике, а также выявление связей между историческим опытом и современными концепциями устойчивого развития. Исследование основано на анализе архивных документов и других источников. Используются методы: исторический анализ, сравнительный анализ, дипломатический анализ и другие. *Результаты.* Политика заготовки мяса в Казахстане в 1920–1930-х годах основывалась на советских экономических принципах, игнорируя местные традиции. Кампания привела к экологическому кризису и разрушению традиционного животноводства. Коллективизация и плановая заготовка сельскохозяйственной продукции разрушили уровень жизни населения, а власть вводила жесткие репрессии за невыполнение плана. Несмотря на усиление государственного контроля и правовых мер, заготовительные кампании потерпели неудачу, что подтвердило принудительный характер советской экономической политики. *Заключение.* Исследование политики заготовки мяса и принципов зеленой экономики в Казахстане в 1920–1930-х годах доказывает, что советские реформы привели к экономической нестабильности и экологической катастрофе. Неэффективное управление ресурсами вызвало деградацию земель и нарушение принципов устойчивого сельского хозяйства. Этот исторический опыт подчеркивает необходимость учета местных традиций и экологических факторов в современном развитии, позволяя предотвратить негативные последствия.

Ключевые слова: Устойчивое хозяйство, заготовка мяса, принципы зеленой экономики, Казахстан (1927–1932), аграрная политика, управление ресурсами, экологическое воздействие
Для цитирования: Сағынайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. Устойчивое хозяйство: взаимосвязь заготовки мяса и принципов зеленой экономики в Казахстане (1927–1932) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 531–542. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_531-542

Introduction

In the context of modern environmental challenges and the pursuit of sustainable development, studying the historical aspects of sustainable farming takes on particular significance. This is especially relevant for Kazakhstan, where the agrarian policies of the 1920s and 1930s brought about profound changes with long-lasting impacts on ecological and social systems. Beginning with the introduction of the Soviet planned economy in 1927, the state initiated radical agricultural reforms aimed at ensuring food security. Policies focused on grain and meat procurement not only altered traditional farming methods but also destroyed sustainable practices, culminating in catastrophic consequences, such as the famine of 1931–1932, which claimed the lives of nearly half the population of Kazakhstan.

The relevance of studying sustainable farming in the context of the green economy during this historical period lies in the need to understand how political decisions and economic strategies affected ecosystems and local communities. Understanding these interconnections is crucial for developing effective strategies for natural resource management and sustainable development in modern Kazakhstan. Furthermore, examining historical experiences can provide valuable lessons for shaping current policies aimed at achieving environmental sustainability and social well-being.

The goal of this study is to conduct a comprehensive analysis of the interrelations between agricultural procurement, the role of law enforcement agencies, and the principles of the green economy in Kazakhstan during the 1920s and 1930s. The key objectives include: examining the historical context of political and economic conditions, analyzing the impact of procurement policies on local communities and ecosystems, and assessing the role of law enforcement in the processes of

collectivization and land confiscation. The study will explore how these factors influenced sustainable farming and affected the socio-economic conditions of the population. The research aims to formulate recommendations for integrating green economy principles into modern sustainable development strategies. We hope that the findings of this study will deepen the understanding of the dynamics of sustainable farming in Kazakhstan, its historical roots, and its significance for the country's future development. This is particularly relevant in light of contemporary challenges related to climate change and the depletion of natural resources.

The study focuses on the period from 1927 to 1932, characterized by significant events and transformations in Kazakhstan. During 1927–1928, the USSR introduced a planned economy, leading to large-scale campaigns for meat procurement. These programs aimed to ensure the country's food security, but the implementation of the plans proved overwhelming for the local population. The government imposed strict norms and quotas, creating significant tension among peasants and local communities, who often lacked the necessary resources to meet these demands. This pressure, combined with excessive centralization of management, led to devastating consequences in 1931–1932: famine swept across Kazakhstan, claiming nearly half the republic's population. This tragic period was also marked by over 300 popular uprisings against Soviet authorities, reflecting deep social discontent and the contradictions arising from coercive measures and repressive policies.

Thus, the selected chronological framework not only highlights key economic and social transformations in Kazakhstan but also provides a deeper understanding of the relationship between state policies, sustainable farming, and the tragic consequences for local populations. This makes the research particularly relevant for understanding the historical context and its influence on the country's modern development.

Materials and methods

This article employs a comprehensive approach to examining the connections between meat procurement and green economy principles in Kazakhstan during the 1920s and 1930s. The methodological framework includes the historical-analytical method, used to analyze the historical context in which grain and meat procurement processes occurred. By studying archival materials, government documents, and academic literature, key political and economic changes influencing agricultural development during this period were identified.

A comparative analysis was also applied, enabling the evaluation of various agricultural management approaches and their impact on sustainable farming and environmental conditions. To gain a deeper understanding of the functioning of local communities under the Soviet planned economy, the case study method was employed, focusing on specific examples of successful and unsuccessful resource procurement and processing practices.

Finally, ecological analysis, based on environmental assessment methods, was used to explore the environmental consequences of grain and meat procurement. This allowed for an evaluation of agricultural activities' impact on the environment and the identification of potential pathways to enhance ecosystem sustainability.

This multifaceted approach provides a comprehensive understanding of the interconnections between economic practices, political circumstances, and environmental outcomes in 1920s–1930s Kazakhstan, contributing to a deeper appreciation of historical legacies and their relevance to modern sustainable development.

Discussion

Talas Omarbekov, a Kazakhstani scholar, was the first to provide a historical and objective evaluation of the activities of Kazakhstan's law enforcement agencies in the 1920s–1930s following the country's independence. His article “*Sharuarlarga shabuyldar qalai bastaldy*” [“*How the Assault on Peasants Began*”], published in 1993 in the journal *Akykat*, offers valuable insights into the composition and functioning of these agencies (Omarbekov, 1993). In another article, “*Qazaqstanda revolyutsiyalyq zandylyq qalai zhurgizildi?*” [“*How Revolutionary Legality Was Enforced in Kazakhstan*”], Omarbekov presented statistical data related to the judicial and prosecutorial systems

during the Soviet government’s political and economic campaigns in the 1920s–1930s (Omarbekov, 1995: 65).

The collaborative work of M.K. Kozybayev, Zh.B. Abylkhozhin, and K.S. Aldazhumanov, “Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry” (Qozybaev et al, 1992), as well as Zh.B. Abylkhozhin’s “Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan in the 20th Century”, also provide significant information on the activities of Soviet law enforcement agencies during this period.

To enhance the effectiveness of our research, we also drew on studies by Russian scholars. For example, Zoya Alexandrovna Bondar's work “*The Food Crisis in the North Caucasus in Mid-1930 and Its Impact on Peasant-State Relations*” provided critical insights into food crises and peasant reactions⁵. The study by R.B. Golovkin and D.A. Yerin, “*Soviet Law Enforcement Agencies Protecting the Economic Interests of the Socialist State (1934–1941)*”, helped clarify the role of law enforcement in safeguarding the state’s economic interests during this era (Golovkin, 2019). Additionally, A.S. Shevlyakov’s work “*Stalin's Political Departments in Siberia*” offered a deeper understanding of the activities of extraordinary government bodies in Soviet villages in the 1930s (Shevlyakov, 2007).

In addition to the aforementioned studies, several significant works contribute to the examination of the legal, social, demographic, and cultural aspects of agrarian policies and collectivization in Kazakhstan during the 1920s and 1930s. Of particular note is the article by Saganaikyzy Samal, Asylbekova Zhamilya Mälik-Aidarqyzy, and Omarova Gülnaï Älimbekqyzy, which investigates the role of law enforcement agencies in enforcing the law on the protection of socialist property (Saganaikyzy et al., 2024). Complementing this is the research conducted by Musagalieva A., which focuses on the popular protests of 1929–1931 and analyzes public reactions to agrarian reforms (Musagalieva, 2022).

Equally important is the study by Jakipova T.U., Adilbaeva A.S., Bolatova K.B., and Mamyrbekov A.M., which explores the demographic and migratory consequences of collectivization in Eastern Kazakhstan (Jakipova et al., 2022). The cultural memory of the 1930s famine is examined through fine art interpretations in the work of Sharipova D.S., Kenjakulova A.B., Kobzhanova S.Z., Orazkulova K.S., and Kenzhebayeva L.A. (Sharipova et al., 2020).

Additionally, the research by Saganaikyzy Samal, Tanabayeva Anar Saduakasovna, Sartayev Spatay, and Nusupbaeva Saltanat Amirovna highlights the interaction between law enforcement bodies and local communities during the confiscation of livestock – a process directly tied to the broader issue of meat procurement (Saganaikyzy et al., 2024).

In the course of researching the topic of this article, works by foreign scholars were used. In his article “The Benefits of Marginality: The Great Famine around the Aral Sea (1930–1934)”, Niccolò Pianciola analyzes regional differences in the consequences of collectivization and famine in the Aral Sea area, including the northern regions of Kazakhstan (Pianciola, 2020). The study emphasizes the role of transport infrastructure in the procurement of livestock and grain, which may be linked to the meat procurement policy. In his research, Cameron S. examines the Kazakh famine of 1930–1933 as a result of collectivization and procurement policies, which led to the death of a significant portion of the population (Cameron, 2018). The study also discusses the consequences of meat procurement policy and its impact on traditional livestock farming.

Overall, the topic of sustainable agriculture and meat procurement policy in Kazakhstan during the period 1927–1932 is deeply interconnected with these scholarly contributions, which collectively illuminate the complex legal, social, demographic, and cultural dynamics of the era.

Results

The meat procurement processes of the 1920s–1930s were also influenced by political decisions and economic reforms. The meat industry became a crucial part of the economy, yet its organization often overlooked local traditions and agricultural practices. The development of new standards and norms in meat production required significant effort and resources from the peasants, which affected their livelihoods.

The impact of the meat industry on local communities had both positive and negative aspects. On the one hand, it created jobs, increased incomes, and made meat products more accessible to the population. On the other hand, it caused environmental consequences such as pollution, depletion of water resources, and degradation of ecosystems, which negatively affected the health of local populations. The destruction of traditional Kazakh farming practices by the Bolsheviks and the mass slaughter of livestock led to the collapse of sustainable economic development. These measures had catastrophic consequences for Kazakh society. From 1925 to 1927, the KazMeatProducts organization, on the government's orders, was responsible for setting meat prices and purchasing meat from the markets (CSA RK. F. 1380. C. 297). With the onset of mass collectivization, the meat and livestock procurement process changed. Initially, Soviet authorities sought to address meat procurement through contracts. The contractual system aimed to organize the disorganized peasant production and gradually eliminate fragmented market relations. However, within the first months of its implementation, the system encountered serious difficulties. The early onset of winter in 1929 and a drought forced poor and middle peasants to sell or slaughter their livestock for personal consumption, disrupting procurement plans (Omarbekov, 1993). As a result, the burden of meeting the procurement plans shifted to the collective farms.

The Moscow organization "Soyuzprodukt", ignoring the difficulties of concluding procurement contracts for livestock in Kazakhstan, imposed additional unplanned tasks on Kazakhstan to conclude contracts (Omarbekov, 1995). Consequently, at a meeting of the bureau of the Communist Party of the KazASSR, the issue of livestock procurement for 1930 gained special importance. The meeting's resolution highlighted the need to hold individuals accountable for failing to meet meat procurement targets and emphasized monitoring the preparations for procurement by district executive committees (AP RK. F. 141. C.17). Thus, the party organization not only supported the unplanned orders from "Soyuzprodukt", but also involved law enforcement agencies in the meat procurement campaign.

On January 16, 1930, the Central Executive Committee (CEC) of the KazASSR and the Council of People's Commissars (Sovnarkom) jointly passed a decree "On Measures Against the Destructive Slaughter of Livestock". A circular dated July 16, 1930, sent by Prosecutor Krylenko of the RSFSR's NKR to the General Prosecutor of the KazASSR, stated that this decree had reduced the issue of illegal slaughter. According to Article 79 of the RSFSR Criminal Code, it was proposed to hold individuals accountable for the complete ban on unsanctioned slaughter by the population. Additionally, it recommended creating conditions for obtaining information on illegal slaughter through village activists. As this decree was implemented, campaigns for punishment and legal accountability grew in all regions of Kazakhstan. Despite the decree being published in 1930, measures were actively applied in previous years against peasants selling or slaughtering livestock. In areas where nomadic livestock farming was prevalent, the government and party organizations also enforced mandatory grain procurement. This situation forced Kazakh herders to exchange their livestock for grain to meet the bread procurement targets. It was clear that those who failed to meet the targets would face severe measures from law enforcement agencies. After the decree against illegal slaughter was passed, selling livestock to cover the grain procurement plan also became punishable (CSA RK7 F. 1380. C. 297).

In 1930, at a meeting of the regional bureau of the RCP(b), the necessity of intensifying the fight against the destructive slaughter of livestock to meet the quarterly plan was discussed. It was noted that party organizations were insufficiently controlling the implementation of the meat procurement plan (AP RK. F. 141. C. 17). The People's Commissar of Justice, Aytmagambetov, spoke about disputes surrounding the failure to meet the annual plan, noting that legislative bodies were fighting against the agitation of the *bais* (wealthy landlords) and *kulaks* (wealthy peasants), who were advocating for frequent slaughter of livestock. He emphasized that the party and government were giving great attention to the fight against the destructive slaughter of livestock, specifically targeting those who failed to meet meat production plans. The main goal of the meat procurement campaign in Kazakhstan was the swift implementation of the plan to supply meat to the Soviet Union's industry.

In the current year, the campaign for the procurement of scrap materials did not meet planned expectations. The People's Commissariat of Justice sharply criticized the judicial authorities for their

ineffective efforts in collecting scrap materials, noting that the failure to meet the scrap procurement plan did not result in severe punishments from local punitive bodies (CSA RK F. 1380. C. 349). In the 1920s and 1930s, the Bolsheviks actively launched a campaign to procure scrap materials as part of the planned economy and industrialization policy. Focus was placed on collecting scrap metal, bones, leather, textile waste, and other materials needed to support the growing industry. The organization of these efforts was based on the idea of mobilizing all available resources of the country, including rural regions. The local population, including Kazakh villages, was required to hand over scrap materials, often through quotas and coercive measures. This policy was accompanied by repressive methods, which exacerbated the socio-economic difficulties in the region. The scrap procurement campaign became part of the larger program of collectivization and industrialization, which, despite its economic achievements, led to the destruction of traditional ways of life and serious humanitarian crises. Law enforcement agencies made considerable efforts to address the issue of failing to meet plans for procuring large-scale livestock products through various sanctions. In 1930, the People's Commissariat of Justice was unable to provide information on the number of convicted individuals and the punitive measures applied. According to the NKR's data, by July 1, 1930, 2, 662 people were convicted for embezzlement of livestock and property in Kazakhstan, including 350 individuals convicted from among the middle and poor peasants across 7 districts.

The Plenary Session of the Central Committee and the Political Bureau of the Communist Party, held at the end of 1930, emphasized the importance of the meat procurement issue for 1931. During the third session of the central apparatus of the Communist Party of the Soviet Union, the People's Commissariat of Supply was tasked with fulfilling 70 % of the meat procurement plan by April 1, 1931, as part of the Soviet Union's national economic plans. This task was of paramount importance for the development of industrial centers and state farms focused on supplying meat to the Red Army. Consequently, there was a need for increased attention and control from the prosecutor's office to monitor the meat preparation campaign in the specified year (CSA RK7 F. 1380. C. 248).

A document received on January 19, 1931, signed by Prosecutor Krylenko of the People's Commissariat of Justice of the RSFSR, noted a significant reduction in the volume of meat intended for industrial organizations, as well as the ineffective fight against illegal slaughter. To improve the situation in the meat industry, the NKR of the Kazakh ASSR proposed the following recommendations, criticizing the People's Commissariat of Justice for focusing too much on combating organizations engaged in centralized meat procurement while neglecting the private sector, which was involved in illegal slaughter practices. The document's key points are as follows:

Each village must strictly adhere to the set plans for meat preparation and receive clear instructions. Checking the implementation of the Central Committee's decree of August 1, 1930, regarding livestock contracts and the absence of competition among organizations involved in procurement. Individuals who fail to comply with strict instructions or violate contract obligations should be held accountable in accordance with Article 61 of the Criminal Code, while those who intentionally or negligently fail to fulfill contract obligations should be subject to Article 131 of the Criminal Code. Special attention is to be given to the resistance of kulaks, expressed through the sale of old livestock instead of young livestock and the destructive slaughter of animals intended for state distribution. Individuals involved in the slaughter of livestock should be subject to administrative and judicial penalties according to the November 16, 1930, decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR.

Prosecutorial oversight over territorial and regional organizations of "Soyuzmyaso", their representatives, and the work of agricultural and consumer cooperatives involved in livestock preparation. Dismissal of employees resisting the work on livestock preparation for "Soyuzmyaso" and their arrest for 1-3 weeks. The unreasonable expenditure of funds allocated for the meat processing campaign, violating the supply plan for local needs, and holding local leaders accountable for issuing decrees that obstruct the shipment of meat to other regions and areas as part of the centralized plan. The punishment of "Soyuzmyaso" organizations and cooperatives that failed to fulfill the centralized supply plan clearly indicated the weakening of local authorities. Therefore, legislative bodies must immediately conduct an investigation into these crimes and report to the

Central Prosecutor's Office. As previously noted, Soviet law enforcement agencies departed from their constitutional obligations and began serving the Soviet command-administrative system. As a result of gross violations during agricultural campaigns for product collection, they ceased to protect the interests of the population and became an instrument of the totalitarian regime. Of the planned 219,729 tons of livestock meat for the first quarter of 1931 (January–March), only 17,413.7 tons were delivered, which is 7.9 % of the plan. Party circles explained this situation by “resistance from kulak-bourgeois elements to the meat processing campaign plans and the infiltration of opportunists into the procurement apparatus”. The People's Commissariat of Justice issued the following instructions to prevent the machinations of “alien elements”: Immediate repressions against bais and kulaks who failed to meet strict tasks. Holding court sessions in every district with subsequent confiscation of property from wealthy elements who engaged in illegal slaughter instead of fulfilling established tasks. Taking decisive measures against manifestations of opportunism within the procurement apparatus and bringing those responsible to legal and party accountability (CSA RK. F. 1380. C. 260).

Based on these documents, law enforcement agencies, in the process of implementing government and party directives, are featured in the pages of the newspaper *Rabochiy Kazakh*. Some activists from rural districts note that “we once confiscated the livestock of the kulaks, and now they don't have any...”—as some mention (AP RK. 141. D. 3819), or “...The work on livestock procurement undermines the foundations of animal husbandry”,—remark some opportunist-communists, enemies of the revolution from the agricultural university (Enbekshi Kazakh, 1931). In the article “8 bais Did Not Fulfill the Plan “—”...In 4 villages of Aral, 8 prosperous citizens received mandatory plans for livestock procurement. These were Koshan Iryspayevich, Nyshambay Akhmetovich, Kyzylbay Esekenevich, Usen Kalenovich, Aizhan Espembetovich, Shuga Aspembetovich, Urekesh Kostonazar Kostenovich. They failed to fulfill the meat collection plan and were punished by the law enforcement agencies” (Enbekshi Kazakh, 1931).

At the end of 1931, Golochkin (Filipp Isaevich Golochkin served as the First Secretary of the Kazakh Regional Committee of the All-Russian Communist Party of Bolsheviks (essentially the head of Kazakhstan in the party system) from 1925 to 1933) instructed the creation of “troikas” in each district to intensify control over the bais and kulaks, who demonstrated weakness in fulfilling the IV quarter plan. Each “troika” consisted of the chairman of the district executive committee, an OGPU representative, and a district executive committee representative responsible for the storage, slaughter, and timely dispatch of livestock to meat-processing plants. Thus, the repressive apparatus was activated to ensure the fulfillment of the meat procurement plan in 1931. According to the data from people's courts and the State Administration for Judicial Affairs for October 1931, within the framework of the meat procurement campaign, 877 people from 38 districts of Kazakhstan were convicted (CSA RK. F. 1380. C. 419). However, the People's Commissariat of Justice estimated that the actual number of convictions exceeded the reported value.

As of December 1, 1932, the meat procurement plan had been fulfilled by only 44 percent across Kazakhstan (Enbekshi Kazakh, 1932). In response, to improve the situation in the meat-processing campaign and to confront the wealthier Kazakhs, the inadequacy of the procurement apparatus, and meat speculation, the Prosecutor General of the RSFSR, Vyshinsky, based on the recommendation of the Kazakh ASSR People's Commissariat of Justice, presented the following confidential instructions. They are:

Assistance groups, inspection posts, and similar organizations are required to systematically monitor the fulfillment of the meat procurement plan in each collective farm, collective farm enterprise, and village, and immediately inform the prosecutor's office of any violations of the established deadlines or errors, with the aim of holding the guilty parties accountable. Wealthy individuals who failed to fulfill the strict instructions as outlined in Part 3 of Article 61 of the Criminal Code must also be punished in accordance with paragraphs 1 and 2 of the specified article. Particularly dangerous violators should be punished according to paragraph 3 of Article 61 of the Criminal Code. Wealthy Kazakh individuals who failed to fulfill the strict instructions provided in paragraph 3 of Article 61 of the Criminal Code are also subject to punishment. Citizens and labor households who failed to fulfill their obligations under the livestock procurement contract in

accordance with the decree of the Central Executive Committee of the USSR from April 11 of the current year should be held accountable through the Public Court or subjected to administrative punishment under paragraph 1 of Article 61 of the Criminal Code. Those who deliberately violated the terms of the contract should be prosecuted in people's courts under Article 131 of the Criminal Code. Criminals who consumed the prepared livestock meat should be punished according to Article 116 of the Criminal Code. Private individuals and speculators involved in the procurement and sale of livestock meat should be charged under Article 107 of the Criminal Code (CSA RK. F. 1380, Inv. 1, C. 268). Despite the efforts of the Soviet government and law enforcement agencies, the meat procurement campaign of 1932 ended in failure. The principles of a green economy, such as sustainability, resource efficiency, and environmental protection, can be integrated into methods of bread and meat procurement. This interaction allows for the development of modern strategies aimed at improving sustainability and minimizing environmental impact. The connection between historical procurement practices and contemporary green economy principles demonstrates the need to study the past in order to form effective approaches to sustainable development in the future.

Applying green economy principles in a historical context can help us understand how local communities' adaptation to changes in the economy and politics can lead to more sustainable and efficient agricultural practices. This study not only highlights the importance of sustainable farming for Kazakhstan but also offers new ideas for its future development within the framework of the global economy.

Conclusion

In the course of our research on the interconnections between meat procurement and the principles of green economy in Kazakhstan during the 1920s-30s, we analyzed the complex and multifaceted processes that had a significant impact on the development of the region and its local communities. The period covered by this study was one of profound changes, where the political and economic reforms initiated by the Soviet government largely determined the living conditions of the population and the structure of the economy. Furthermore, as a result of the analysis, it was found that the measures taken for the procurement and processing of agricultural products not only negatively affected economic stability but also had a substantial impact on the ecological situation in the region. Poor resource management and the disregard for local environmental conditions led to land degradation and the depletion of natural resources, highlighting the need to integrate green economy principles into agricultural policy. Sustainable farming requires a comprehensive approach, where ecological and social aspects are at the core of state strategy development. The experience of Kazakhstan in the 1920s-30s serves as an important lesson for modern societies striving for sustainable development. This experience emphasizes the necessity of considering the interests of local communities, their traditional practices, and the ecological characteristics of ecosystems when developing and implementing policies.

Thus, the results of our research not only deepen the understanding of the historical processes that took place in Kazakhstan during this period but also bring to the forefront the importance of sustainable resource management in the context of contemporary development. The lessons of the past serve as a reminder that ignoring environmental and social factors can lead to tragic consequences and highlight the significance of integrating green economy principles into current management practices.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abylkhozhin, 1997 — *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX veka [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan of the twentieth century]. Almaty; Turan, 1997. 360 p. (In Russ.).
- Bondar, 2016 — *Bondar Z. A.* Prodovol'stvennyy krizis na Severnom Kavkaze v seredine 1930 goda i ego vliyanie na vzaimootnosheniya krest'janskogo naseleniya s vlast'yu [Food crisis in the North Caucasus in the mid-1930s and its impact on the relationship between the peasant population and the authorities]. Gumanitarnye i juridicheskie issledovaniya. 2016. No. 2. Pp. 31–36. (In Russ.).
- Cameron, 2018 — *Cameron S.* The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Cornell University Press, 2018. 5 p.
- Golovkin, Erin, 2019 — *Golovkin R.B., Erin D.A.* Pravoohranitel'nye organy SSSR na zashhite jekonomicheskikh interesov socialisticheskogo gosudarstva (1934–1941 gg.) [Law enforcement agencies of the USSR in the protection of the economic interests of the socialist state (1934–1941)]. Juridicheskaja nauka i praktika. Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii, 2019. Pp. 16–22. (In Russ.).
- Jakipova, et. al, 2022 — *Jakipova T.U., Adilbaeva A.S., Bolatova K.B., Mamyrbekov A.M.* Demographic Change and Mobility in the East Kazakhstan Region in the 1920s and 1930s. Migration Letters, 2022. No. 5. Pp. 659–666.
- Mal dajyndaudaqy, 1931 — *Mal dajyndaudaqy onshyldyq pen solsha soldyrlыq* [Right-handedness and left-handedness in the preparation of livestock]. Enbekshi Kazakh, 1931. No. 61. 5 p. (In Kaz.).
- Mal sharuashylygy, 1931 — *Mal sharuashylygy – tap tartysynyn nauqany* [Animal husbandry-class struggle campaign]. Enbekshi Kazakh, 1931. No. 69. 5 p. (In Kaz.).
- Musagalieva, 2022 — *Musagalieva A.* O narodnykh vosstaniyakh i protestakh v Kazakhstane (1929–1931 gg.) [The People's Uprisings and Protests in Kazakhstan (1929–1931)]. Otan tarikhy, 2022. No. 3. Pp. 87–96. (In Russ.).
- Omarbekov, 1993 — *Omarbekov T.* Qazaqstanda revolyuciya qandylyq qalaj zhyrgizildi? [How was the revolutionary legitimacy carried out in Kazakhstan?]. Aqiqat, 1995. No. 4. 65 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 zhyldardagy Qazaqstan kasireti. Komekshi oqu quraly [The tragedy of Kazakhstan in the 20–30s. Auxiliary training manual]. Almaty: Sanat. 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 1993 — *Omarbekov T.* Sharualarga shabuyl qalaj zhasaldy [How the attack on the peasants was carried out]. Aqiqat, 1993. No. 9. Pp. 62–69. (In Kaz.).
- Pianciola, 2020 — *Pianciola N.* The benefits of marginality: the Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934 // Nationalities papers, 2020. No. 3. Pp. 513–529.
- Qozybaev, Abylkhozhin, 1992 — *Qozybaev M.Q., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S.* Kollektivizaciya v Kazakhstane, tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan, the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. Pp. 1–5. (In Russ.).
- Sagnaikyzy, Asylbekova, 2024 — *Sagnaikyzy Samal, Asylbekova Zhamilya Mälik-Aidarqyzy, Omarova Gülnar Alimbekqyzy.* “Sotsialistik menşikti qorgau” zanyń oryndau barysyndagy quqyq qorgau uymdarynyń qyzmeti [The Role of Law Enforcement Agencies in Implementing the “Protection of Socialist Property” Law]. Edu.e-history.kz, 2024. No. 11(4). Pp. 915–927. (In Kaz.).
- Saganaikyzy, et. al, 2024 — *Saganaikyzy Samal, Tanabayeva, Anar Saduakasovna; Sartayev, Spatay; Nusupbaeva, Saltanat Amirovna.* Confiscation and Sustainable Management: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet-era Kazakhstan (1927–1932) // SGEM World Science (SWS) Scholarly Society. Austria, 2024. Pp. 421–428.
- Sharipova, et. al, 2020 — *Sharipova D.S., Kenjakulova A.B., Kobzhanova S.Z., Orazkulova K.S., Kenzhebayeva L.A.* Revisiting the Kazakh Famine at the Beginning of the 1930s in Fine Art Forms from the Perspective of Cultural Memory. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020. No. 1. Pp. 1–10.
- Shevljakov, 2007 — *Shevljakov A.S.* Stalinskie politotdely v Sibiri. Chrezvychajnye organy VKP(b) v politicheskom i sociokul'turnom prostranstve sovetsoj derevni (1930-e gg.) [Stalin's political departments in Siberia. Emergency organs of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the political and socio-cultural space of the Soviet village (1930s)]. Tomsk: Tomskij gosudarstvennyj universitet, 2007. 218 p. (In Russ.).

Литература

- Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы: Туран, 1997. 360 с.
- Бондарь, 2016 — *Бондарь З.А.* Продовольственный кризис на Северном Кавказе в середине 1930 года и его влияние на взаимоотношения крестьянского населения с властью // Гуманитарные и юридические исследования, 2016. № 2. С. 31–36.
- Головкин, Ерин, 2019 — *Головкин Р.Б., Ерин Д.А.* Правоохранительные органы СССР на защите экономических интересов социалистического государства (1934–1941 гг.) // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России, 2019. С. 16–22.
- Козыбаев, т.д., 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алматы, 1992. С. 1–5.
- Мал дайындаудағы, 1931 — *Мал дайындаудағы оңшылдық пен солшыл солдырлық* // Еңбекші Қазақ, 1931. № 61. 5 с.

- Мал шаруашылығы, 1931 — *Мал шаруашылығы* – тап тартысының науқаны // Еңбекші Қазақ, 1931. № 69. 5 с.
- Омарбеков, 1993 — *Омарбеков Т.* Шаруаларға шабуыл қалай жасалды? // Ақиқат, 1993. № 9. С. 62–69.
- Омарбеков, 1995 — *Омарбеков Т.* Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? // Ақиқат, 1995. № 4. 65 с.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Сағнайқызы, т.д., 2024 — *Сағнайқызы Самал, Асылбекова Жамиля Мәлік-Айдарқызы, Омарова Гүлнар Әлімбекқызы.* «Социалистік меншікті қорғау» заңын орындау барысындағы құқық қорғау ұйымдарының қызметі // Edu.e-history.kz, 2024. № 11(4). Б. 915–927.
- Шевляков, 2007 — *Шевляков А.С.* Сталинские политотделы в Сибири. Чрезвычайные органы ВКП(б) в политическом и социокультурном пространстве советской деревни (1930-е гг.). Томск: Томский государственный университет, 2007. 218 с.
- Мусағалиева, 2022 — *Мусағалиева А.* О народных восстаниях и протестах в Казахстане (1929–1931 гг.) // Отан тарихы, 2022. № 3. С. 87–96.
- Cameron, 2018 — *Cameron S.* The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan // Cornell University Press, 2018. С. 5.
- Jakipova, et. al, 2022 — *Jakipova T.U., Adilbaeva A.S., Bolatova K.B., Mamyrbekov A.M.* Demographic Change and Mobility in the East Kazakhstan Region in the 1920s and 1930s // Migration Letters, 2022. No. 5. Pp. 659–666.
- Pianciola, 2020 — *Pianciola N.* The benefits of marginality: the Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934 // Nationalities papers, 2020. No. 3. Pp. 513–529.
- Saganaikyzy, et. al, 2024 — *Saganaikyzy Samal, Tanabayeva, Anar Saduakasovna; Sartayev, Spatay; Nusupbaeva, Saltanat Amirovna.* Confiscation and Sustainable Management: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet-era Kazakhstan (1927–1932) // SGEM World Science (SWS) Scholarly Society. Austria, 2024. Pp. 421–428.
- Sharipova, et. al, 2020 — *Sharipova D.S., Kenjakulova A.B., Kobzhanova S.Z., Orazkulova K.S., Kenzhebayeva L.A.* Revisiting the Kazakh Famine at the Beginning of the 1930s in Fine Art Forms from the Perspective of Cultural Memory. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020. No. 1. Pp. 1–10.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 543-558, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_543-558

THE ROLE OF KAZAKH BATYRS IN DIPLOMATIC RELATIONS (XVIII CENTURY)

Kymbat Suleimenova¹, Marzhan K. Dautbekova^{2*}, Nurgul N. Kurmanalina³

¹International Educational Corporation
(28, Ryskulbekova Str., 050043 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Associate professor of the Department of social and humanitarian disciplines,
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-0858-0148>. E-mail: mail@univision.kz

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com
*Corresponding author

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Scientific Secretary, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Suleimenova K., Dautbekova M.K., Kurmanalina N.N., 2025

Abstract. *Introduction.* The article scientifically formulates the role of batyrs (heroes) in traditional Kazakh society under embassy relations based on the study of diplomatic and international political relations of the Kazakh Khanate. It indicates the role and place of Kazakh batyrs in conducting official state affairs, such as negotiations at the international level, visits abroad and reception of ambassadors who arrived in the country, which are studied on the basis of historical sources. It is assumed that the Kazakh batyrs were not only political figures in military relations, but also met the criteria for joining the diplomatic corps. *Research goals and objectives.* Epistolary historical and theoretical rethinking of the culture of correspondence between representatives of the Batyr Institute in the history of diplomacy of the second half XVIII century, reflecting the activities of representatives of the Batyr Institute point the Great Steppe as a military–political, socio–cultural elite. *Results.* Although the case of conducting diplomatic relations in the Kazakh Khanate was within the competence of the immediate khans and their closest relatives, the sultans, it is scientifically formulated that biy (judge) and batyrs of the "black bone" were constantly among the ambassadors. *Conclusion.* The study of the history of diplomatic relations between the Kazakh Khanates shows the relevance and still need for a deep study of the activities of batyrs in ensuring the security of the diplomatic corps sent to neighboring states, delivering letters, receiving embassies arriving in the country, and high literacy of batyrs in the traditional Kazakh society, who speak several languages.

Keywords: Kazakh-Chinese relations, Kazakh Khanate, diplomacy, ambassador, batyr, security

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of realization of fundamental scientific research BR20280975 «Historical traditions of Kazakh statehood and problems of preservation of national identity» with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Suleimenova K., Dautbekova M.K., Kurmanalina N.N. The role of Kazakh batyrs in diplomatic relations (XVIII century) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 543–558. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_543-558

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ОРНЫ (XVIII Ғ.)

Қымбат Сүлейменова¹, Дауытбекова Маржан Қанатбекқызы^{2*}, Құрманалина Нұргүл Нұрсұлтанқызы³

¹ Халықаралық Білім беру Корпорациясы
(Рысқұлбеков көшесі 28, 0500436 Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымд. профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-0858-0148>. E-mail: mail@univision.kz

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
(Әл-Фараби көшесі 71, 0500386, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Тарих факультетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com

* Автор-корреспондент

³ Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғалым хатшы, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сүлейменова Қ., Дауытбекова М.К., Құрманалина Н.Н., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың елшілік қатынастардағы рөлі Қазақ хандығының дипломатиялық, халықаралық саяси жағдайлардағы қатынастары негізінде ғылыми тұжырымдалады. Халықаралық деңгейде келіссөздер жүргізу, елшілік құрамында шетелдерге бару және елге келген елшілерді қабылдау сынды ресми мемлекеттік маңызды істерде қазақ батырларының орны тарихи деректер негізінде сараланып, қазақ батырларының тек әскери қатынастарда ғана емес дипломатиялық корпус құрамына ену критерийлеріне сәйкес саяси тұлғалар болғандығы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* XVIII ғасырдың II жартысындағы дипломатия тарихындағы батырлар институты өкілдерінің хат алмасу мәдениетін эпистолярлық тарихи теориялық тұрғыдан қайта интерпретациялау, Ұлы Даладағы батырлар институты өкілдерінің әскери-саяси, әлеуметтік-мәдени элита ретіндегі қызметін көрсету. *Нәтижелер.* Қазақ хандығындағы дипломатиялық байланыстарды жүргізу ісі тікелей хандар мен олардың жақын туыстары сұлтандардың күзіретінде болғанымен, елшілердің арасында үнемі «қарадан шыққан» билер мен батырлар болғандығы ғылыми тұжырымдалады. *Қорытынды.* Қазақ хандығындағы елшілік қатынастар тарихын зерттеу арқылы көршілес мемлекеттерге бағытталған дипломатиялық корпусың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жазылған хатты жеткізу, елге келген елшілікті қабылдап оның қауіпсіздігін сақтау ісіндегі батырлардың қызметін, дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың

бірнеше тіл меңгерген жоғары сауаттылығы ісін әлі де болса терең зерттелу қажеттілігінің өзектілігін айқындай түседі.

Түйін сөздер: Қазақ-Қытай қарым-қатынасы, Қазақ хандығы, дипломатия, елші, батыр, қауіпсіздік

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» BR20280975 іргелі ғылым и зерттеуін іске асыру шеңберінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сүлейменова Қ., Дауытбекова М.Қ., Құрманалина Н.Н. Қазақ батырларының дипломатиялық қатынастардағы орны (XVIII ғ.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 543–558 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_543-558

РОЛЬ КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ В ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (XVIII В.)

Кымбат Сулейменова¹, Дауытбекова Маржан Канатбековна^{2*}, Курманалина Нургуль Нурсултановна³

¹Международная Образовательная Корпорация

(д. 28, ул. Рыскулбекова, 0500436 Алматы, Республика Казахстан)

Ассоциированный профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин,
кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-0858-0148>. E-mail: mail@univision.kz

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби

(д. 71., просп. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)

Доцент исторического факультета, кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com

* Автор-корреспондент

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Ученый секретарь, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова К., Дауытбекова М.К., Курманалина Н.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье научно обоснована роль батыров (героев) героев в традиционном казахском обществе при посольских отношениях на основе изучения дипломатических, международных политических отношений Казахского ханства. Обозначается роль и место казахских батыров в ведении официальных государственных дел, таких как переговоры на международном уровне, визиты за рубеж и прием послов, прибывших в страну, которые исследованы на основе исторических источников. Предполагается, что казахские батыры были не только политическими личностями в военных отношениях, они еще соответствовали критериям для вхождения в состав дипломатического корпуса. *Задачи исследования.* Эпистолярная историко–теоретическая переосмысление культуры переписки представителей института батыров в истории дипломатии II пол. XVIII века, отражение деятельности представителей института батыров Великой Степи как военно–политической, социокультурной элиты. *Результаты.* Хотя дело о ведении дипломатических связей в Казахском ханстве находился в компетенции непосредственных ханов и их ближайших родственников – султанов, научно доказано, что среди послов постоянно были бии (судья) и батыры «черного костя». *Вывод.* Изучение истории дипломатических отношений Казахского ханства свидетельствует об актуальности и по–прежнему необходимости глубокого изучения

деятельности батыров в деле обеспечения безопасности дипломатического корпуса, доставки письма, приема посольства, прибывшего в страну, и высокой грамотности батыров в традиционном казахском обществе, владевших несколькими языками.

Ключевые слова: Казахско-китайские взаимоотношения, Казахское ханства, дипломатия, посол, батыр, безопасность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования BR 20280975 «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

Для цитирования: Сулейменова К., Дауытбекова М.К., Курманалина Н.Н. Роль казахских батыров в дипломатических отношениях (XVIII в.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 543–558. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_543-558

Кіріспе

Батырлар институты қазақ қоғамындағы мемлекеттік басқару ісі, мәдени және әскери дамуға елеулі үлес қосқан әлеуметтік институттың бірі болып табылады. Батырлар билік институттарының белгілі өкілдері ретінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету, әскери іс, мәдениеттің дамуында өзіндік орын алды. XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының дипломатиялық қатынастары тарихындағы халықаралық қатынастарда тек хандар мен олардың жақын туыстары – сұлтандар ғана емес, қазақ елшілері қатарында қарадан шыққан батырлардың да маңызды рөл атқарғандығын, батырлардың ашық диалогтар жүргізу, келіссөздер жүргізу қабілеті мен мемлекеттік деңгейде жауапкершілікке ие шешімдер қабылдау ісіндегі қызметін концептуалды түрде зерттеу және методологиялық принциптерін айқындау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақалада қазақ батырларының мемлекеттік саяси элита құрамындағы қызметін анықтау үшін проблемалық-тақырыптық әдіс кеңінен қолданылды. Аталған әдіс арқылы Қазақ хандығының саяси элитасын құраған топтар, олардың ерекшеліктерін атап өте отырып, дипломатиялық корпус қызметіндегі батырлардың рөлі талданды. Зерттеу барысында нақты талдау әдісі тарихнамалық зерттеулер мен тарихи деректер кешенін пайдалануда олардың пайда болуы мен оларға ықпал еткен шарттарды ескере отырып теориялық және фактілік материалдарды өзара бірлікте қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ логикалық позитивизм, хронологиялық баяндау әдістерін де пайдаландық.

XVIII–XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамындағы батырлар институтының қызметтерін талдауда осы кезеңге жататын орыс тіліндегі архив құжаттары – Ресей әкімшілігі шенеуніктерінің күнделіктері, есептері, хаттары, баяндамалары және т. б. құжаттар негізгі дерек көздерін құрайды. Атап айтқанда, «Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.)» (Материалы по истории, 1940), «Казахско–русские отношения в XVI–XVIII веках» (Казахско–русские отношения, 1961), «Казахско–русские отношения в XVIII–XIX веках» (Казахско–русские отношения, 1964), «Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края» (Материалы по истории России, 1900), «Международное отношения в Центральной Азии. XVII–XVIII вв.» (Международное отношения, 1989) атты материалдар мен құжаттар жинақтары, сонымен қатар, тәуелсіздіктен кейінгі жылдары Қытай деректері негізінде жарияланған «100 құжат» (100 құжат, 1998), Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай архив құжаттары және Қазақстан Республикасы үкіметінің «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков» (История Казахстана, 2005а) (История Казахстана, 2005б) (История Казахстана, 2007а) (История Казахстана, 2007б) және Бөкей Ордасының тарихына қатысты жарияланған жинақтарда (История Букеевского ханства, 2002) батырлар

институтының ішкі саяси және әлеуметтік, елшілік қызметтеріне қатысты деректер топтастырылған.

Жалпы, Отандық тарих ғылымында Қазақ хандығы кезеңіндегі дипломатия тарихын, соның ішінде Қазақ мемлекеттілігінің біртұтастығын сақтаудағы батырлардың орнын, дипломатиялық, сыртқы саясат пен халықаралық қатынастардағы қызметін ғылыми зерттеу ісіне арналған арнайы еңбектер әлі де болса терең зерттеуді қажет етеді.

XVIII ғасырдан бастап орыс патшасының отарлау саясатына байланысты қазақ даласына аяқ басқан орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінде көрініс берген. Мәселен, П.И. Рычков (Рычков, 1896), И.Г. Андреев (Андреев, 1998), Е.К. Мейендорф (Мейендорф, 1975), А.И. Левшин (Левшин, 1996), И.Ф. Бларамберг (Бларамберг, 1848), А. Костенко (Костенко, 1871) еңбектерін атап өтуге болады.

П.И. Рычковтың күнделігінде XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ батырларының өмірі мен қызметтеріне қатысты, олардың қазақ–орыс қатынастарындағы елшілік қызметтері туралы мәліметтер келтірілген. Әсіресе, П.И. Рычков Жәнібек батырдың сән-салтанаты туралы тамсана жаза отырып, осы кезеңдегі қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі беделі мен орны туралы тұжырымдарын келтірген (Рычков, 1896: 39; 73; 88). Ал негізінен орта жүз қазақтары туралы этнографиялық еңбектің авторы И.Г. Андреевтің еңбегінде қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі әртүрлі қызметтері туралы мәліметтер бар (Андреев, 1998: 112).

XVIII–XIX ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамына тән батырлар институтының тарихын зерттеуде Ш. Ш. Уәлиханов (Уәлиханов, 1985) М. Тынышпаевтың «Ақтабан шұбырынды» атты ғылыми мақаласында XVIII ғасырда гүлдену дәуірін басынан өткерген батырлар институты туралы тұжырымдары жекелеген батырлардың өмірбаяндық фактілерін келтіруден гөрі, олардың осы кезеңдегі әлеуметтік жік ретіндегі қоғамдық-саяси өмірдегі қызметін талдау негізінде жасалған (Тынышпаев, 1998).

XVIII–XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамына тән батырлар институтының зерттелуіне елеулі үлес қосқан ғалымдар ретінде Е.Б. Бекмаханов, М. П. Вяткин, Н. Г. Аполлованың еңбектерін айрықша атап өтуге болады. Е. Бекмаханов қазақ қоғамында елеулі күш болып саналған қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігінің өсуі себеп-салдарларын талдай отырып, кейбір жекелеген еңбектерінде XIX ғасырдағы батырлардың әлеуметтік сипаты туралы мәселеге арнайы тоқталады (Бекмаханов, 1947: 62–64).

XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, әлеуметтік терминдер мен категориялар, соның ішінде батырлар институтының өзіндік ерекшеліктері Н.Г. Аполлованың зерттеулерінен көрініс тапқан (Аполлова, 1948) (Аполлова, 1961). XVIII ғасырдың 30–40 жылдарындағы Қазақстанның Ресейге қосылу тарихын зерттей отырып, аталған кезеңдегі қазақ хандығының саяси құрылымын арнайы тарау ретінде қарастырады. Зерттеуші хан билігі, халық жиналысы, хан сайлау дәстүрі, ақсақалдар мен билер кеңесі, сондай-ақ батырлардың саяси, әлеуметтік функцияларын талдайды. XVIII ғасырдың алғашқы жартысында қазақ қоғамында батырлардың рөлі күрт өскеніне тоқтала отырып, олардың тек әскери жорықтар кезінде ғана емес, бейбіт кезеңдерде де елшілер, ақсақалдар кеңесінің белді мүшелері ретінде маңызды рөл атқарғандарын атап өтеді (Аполлова, 1961).

XVIII ғасырда Қазақ хандығының көп векторлы дипломатиялық қатынастар орнатуына қазақ–жоңғар қатынастарының шиеленісуі ғана себеп болған жоқ, Ресей, Оңтүстіктегі көрші хандықтар тарапынан туындаған қауіп, Қытай тарапынан болып жатқан қауіп-қатер ықпал етті. Қазақ хандығының мемлекеттік біртұтастығын сақтап қалуда елшілік қатынастар, дипломатиялық қатынастар аса маңызды орын алды.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары батырлардың жеке басының ерлігіне, әскери тарихқа қатысты бірқатар еңбектер жарияланды. Тақырыпқа қатысты елшілік қатынастардағы батырлардың қызметі белгілі қытайтанушы К. Хафизова еңбектерінде көшпенділердің елшілік дәстүрі Дала дипломатиясы аясында қарастырылады (Хафизова, 2021; Хафизова, 2022; Хафизова, 1995; Хафизова, 2015; Хафизова, 2013). Халықаралық қатынастар мен

сыртқы саясатты жүргізуде хан басты тұлға ретінде танылды. Қытайтанушы ғалым М.Н. Мұқаметқанұлының қазақ-қытай қатынастарына арналған еңбектерінде (Мұқаметқанұлы, 2000; Мұқаметқанұлы, 2010), Д. Әбіләшімұлының (Әбділәшімұлы, 2017а; Әбділәшімұлы, 2016; Әбділәшімұлы, 2017ә; Әбділәшімұлы, 2019), Б. Еженханұлының (Еженханұлы, 2018а; Еженханұлы, 2018ә), Ж. Ошанның (Ошан, Белгожа, 2021), М. Әбусейітованың (Әбусейітова, 1999; Әбусейітова, 2013) қазақ тарихына қатысты зерттеулерінде батырлардың елшілік құрамында болғаны туралы қысқаша мәліметтер келтіріледі. «Халықаралық қатынастар мен сыртқы саясатты жүргізуде хан басты тұлға ретінде танылды. Ханның атынан немесе тапсырмасымен сұлтандар, батырлар, билер келіссөздер жүргізіп, таяу-алыс шетелдерге сапарға шығып тұрды. Батырлар хандыққа келген қонақтарды қабылдайтын. Дипломатиялық рәсімдер жүйесі де түзілген еді», – деп жазады белгілі тарихшы ғалым Х. Әбжанов тарихи деректерге сүйеніп (Әбжанов, 2013: 32). Әрине елшілік байланыстар, халықаралық қатынастар қашанда тікелей хан басшылығымен, бақылауымен жүргізілген және елдің елдігін білдіретін бұл қызметті атқаруға уақытпен дәлелденген мемлекеттік беделді тұлғалар таңдалған. Н. Мұқаметқанұлы да өз еңбектерінде «... Қазақтардың да Чиң патшалығына баратын елшілерінің қоғамдық дәрежесі белгілі болған. Қазақ хандары атынан елші болып ханның балалары, інілері ішіндегі белгілі сұлтандар, қазақ хандарының жоғары дәрежелі ақылшы билері мен батырлары ғана баруға тиіс болған» – деп атап өтеді (Мұқаметқанұлы, 2000: 60). Келіссөздерді әртүрлі шенді білімдар кісілер басқарса, мемлекет атынан хандар, сұлтандар, қажылар, елшілер, жаушылар, және әскербасылар жүргізіп отырды. Елшілер көбінесе 6–7 адамнан тұратын топ құрып, сый артқан түйе, ат керуенімен келіп-кетіп отырған. Әрбір шебер дипломат мықты жауынгер де болуы тиіс еді, – дейді зерттеуші (Әбусейітова, 1999: 3).

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы елшілік қатынастар тарихын зерттеу батырлардың елшілік қатынастардағы орнын зерттеумен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамындағы сауаттылық, білім беру ісі, мәдениет саласындағы тарихи тың оқиғаларды терең зерттеуге жол ашары сөзсіз. Себебі, батырлар елшілік қатынаста «дипломатиялық корпус» құрамында болғанымен олардың негізгі қызметі жазылған хатты жеткізудегі қауіпсіздік мәселелері басты қызметі болған. Оған зерттеуші Ғ. Ә. Қамбарбекованың Үндістанның жеріндегі «Нұр» микрофильмдер орталығынан Қоқан билеушісі Әбдурахим бидің Тәуке ханға жазған жауап хатының Үндістан жеріне келуі, ол хатты ирандық сарай хатшысының хаттар жинағына қалайша енгендігінің тарихының тереңіне үңілген тұста келтірген мына бір жолдардан анық байқауға болады: «... әрбір елші сол елдің патшасының ең үлкен құпия сақтаушысы болып табылған. Сондықтан, елшіні қолға түсірсе, біріншіден оның құпиясын қолға түсіреді. Ал, екіншіден, белгілі бір патшаға үлкен сый-сияпатпен баратынын ескергенде, қарақшылар бағалы сыйлықтарды тонауды көздейтін болған», – деп елшілік құрамына енген адамдардың сол елшіліктің қауіпсіздігін сақтаудағы қызметінің қаншалықты жауапты да қауіпті іс екендігін сипаттаған (Қамбарбекова, 2015: 73).

Сонымен қатар, XVIII ғасырдағы елшілік қатынастар тарихын терең зерттеу арқылы сол хатты кім жазды, қаншалықты деңгейде сауатты жазылған хат деген ой келесі бір келелі мәселенің бар екендігін анықтайды. Қытайдың Бірінші тарихи архивінде жасалған зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша белгілі шығыстанушы ғалым М. Әбусейітова еңбектерінде келтірілген Қазақ хандығы елшілерінің Қытай императорына Пекинге келуіне байланысты, қазақ елшілерін грамоталармен марапаттағаны туралы жазбалар өте қызықты. Абылай хан қол қойған хаттар және басқа қағаздар да аралықтың алыстығына қарамастан және біздің заманымызда үйреншікті болып кеткен коммуникациялары жоқ болса да, Қазақ мемлекеті мен Қытайдың арасында өте тығыз қарым-қатынас болғандығына куәлік етеді. Ал қазақ хандарының тұрақтарында дипломатиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы хан жарлықтарын шығаратын кеңсе болғаны сөзсіз, – деген ой тұжырымдайды (Әбусейітова, 2013: 76–77). Жапондық зерттеуші Онума Такахиро 2014 жылғы Чиң патшалығы және Орталық Азия сахарасы: көшпелілер әлемінен империя іргесіне қарай деген монографиясында зерттеу нысанына алынып отырылған мәселеге қатысты терең зерттеулер жүргізген. XVIII ғасырдағы

қазақ–қытай қатынастарындағы елшіліктер тізімін тұңғыш рет жапондық ғалым 1963 жылы жарияланған монографиясында Сагүти Тору қытай деректерінің негізінде, белгілі іргелі еңбектерге сүйеніп 1753–1830 жж. аралығындағы қазақ елшіліктерінің кестесін жасаған (Хафизова, 2013: 38–40).

Талқылау және зерттеу нәтижелері

Дипломатиялық қатынастардағы басты мақсат – екі ел арасында халықаралық қатынастарды орнату. Ал осы миссияны жоғары деңгейде атқару дипломатиялық корпус құрамындағы мемлекеттік қайраткерлердің жауапкершілігіне жүктеледі. Бұл тұста өз елінен тысқары жерлердегі мемлекеттік тапсырмаларды орындауға барған адамдардан жеке басының білімділігі, кәсібилігі мен өз ісінің шебері болу талап етілсе, XVIII ғасырлардағы елшілік қатынастардағы батырлардың елшілік құрамында халықаралық қатынастарда хандардың сенімді әрі беделді өкілдері ретінде болуы батырлардың да елдік мәселелерді қарастыруға тұрарлықтай жоғары өрелі тұлғалар болғандығының дәлелі. Себебі, елшілікке жіберілгендердің шалғай жолға төзімді болуы, жолда кездесетін түрлі климаттық-табиғи апаттармен қатар түрлі адами қауіпсіздікті сақтауда, елшіліктің аман-есен діттеген жеріне жетуі жастайынан батырлыққа тәрбиеленген ерлер иығына түсетіні белгілі. Сонымен қатар, елшілік құрамына енген тұлғалардан талап етілетін келесі бір критерий ол бара жатқан елдің тарихы мен тілін, діні мен салт–дәстүрін, саяси жағдайын жетік меңгеруі тиіс. Бұл өз кезегінде білім мен парасатты қажет етеді.

Қазақ тарихында үш жүздің басын біріктірген, есімі алтын әріптермен жазылған Абылай хан асқан дипломат болғандығы тарихтан белгілі. Сарабал саясат жүргізе білген Абылай хан тұсында Қытай мемлекетімен салықсыз сауда қатынастары орнатылған. Осы алып мемлекетпен халықаралық деңгейдегі сауда қатынастарын бастамас бұрын екі ел арасында келіссөздер жүрген. Ол туралы «... Чиң патшалығы қазақтармен жасаған саудасы үкімет басқаруында жүргізіледі. Сондықтан Чиң үкіметінің қазақтармен болған сауданы басқаруға тандап жүріп, орынбасар генерал шені бар, ойрат тілін жақсы білетін, қазақтардың қыр–сырынан хабары бар Ну Санды тағайындайды. Осыған сәйкес Абылай ханда олармен жасалатын сауданы ұйымдасқан, топтасқан түрде жүргізуді жолға қойып, ең алғаш сауда рәсімін ашуға өзінің сенімді дарабозы қолбасы, қазақ билігіндегі беделді Қабанбай батырды жібергендігі белгілі (Мұқаметқанұлы, 2010: 42). Қабанбай батыр аталған мемлекет туралы ақпаратты жетік меңгерген, сол жердің жергілікті басшыларымен де халқымен де еркін тіл табыса алған деген қорытынды жасауға болады және мұндай елшіліктер бір емес, бірнеше мәрте болып оның құрамында есімі танымал батырлармен қатар әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін, тарихи мемлекеттік қайраткер ретіндегі есімі айтылмай жүрген батырлар да бар.

Елшілікті барған жағы үнемі құшақ жайып қарсы алмасы да белгілі. Мұндайда асқан парасаттылық танытып, орын алған күрделі жағдайларға психологиялық тұрғыдан тұрақтылық, өзін тұлға ретінде, соның ішінде мемлекеттік жауапкершілікті иығына жүктеген қайраткер ретінде көрсете білу жүктелген. Мемлекеттік маңызды шешімдер қабылдау ісінде күтпеген, оқыс жағдайлар туындағанда қолайлы шешім қабылдау, келіссөз жүргізу ісі аса жауапкершілікті талап ететіндігін ескерсек, елшіліктің негізгі жауапты тұлғасының жанында ақылшы ретінде қосылған батырлардың да алар жауапкершілігі мол болған. Бұл елшілікке барғанда да, ордаға елшілікті қабылдағанда да назарда ұсталуы тиіс. Мәселен, 1745 жылы жазда Жоңғар ханы Қалдан Серен қазақ хандарынан Әбілмәмбет, Абылай сұлтан немесе Барақ сынды беделді тұлғалардың келуін талап еткен тұста, Абылай сұлтан Сібір бөлігінің әскер басы генерал-лейтенант Г. Х. Киндерманды қабылдап, қолы бос болмауына орай, Әбілмәмбетке маңызды мәселені талқылау мақсатында өзінің сенімді өкілі Сары батырды жіберген деген мәліметтердің болуы қазақ батырларының Абылай сынды мемлекеттік қайраткерлердің қашанда сенімді өкілдері батырлар болғандығының бір дәлелі болса керек (Моисеев, 1991: 138). Әрбір шебер дипломат шебер жауынгерде болуы тиіс болды (Әбусейітова, 1999: 3). Саяси маңызды халықаралық хаттарды қазақ хандары мен сұлтандары қолын қойып, мөрін басып осындай сенімді адамдары арқылы жеткізіп отырған

(Сарсембаев, 2011: 260). Қазақ батырлары елді жаудан қорғау, территориялық тұтастықты сақтау ісінде ішкі саяси істермен ғана емес, халықаралық істерге де жауапты болған. 1751 жылы Лама-Доржыдан қазақ еліне елші болып келген Бекей–бек өзінің келудегі негізгі мақсаты бүлікшіл нояндарды қайтару жөнінде өтініш білдіру үшін алдымен Малайсары батырға, содан кейін Қайыпқа жолыққан (Артықбаев, 2007: 10). Сырттан келген елшілерді қабылдау, оның бұйымтайын білу алдымен батырлардың еншісінде, ханға жолықтыруға тұрарлықтай салмақты мәселе болса ғана хан қабылдауына жіберген. Өз кезегінде көрші елдерге елшілік жіберу ісінде де батырдың алар орны болған. Жоспарланған елшіліктің жұмысы игі жақсылармен, соның ішінде батырлармен талқыланды. 1757 жылы Ерейменде болған Абылай мен Бөгенбайдың кездесуінде осы мәселе талқыға түскен. Қытай жағынан жиілеткен елшіліктердің қарым–қатынасына 1757 ж. Пекинге Қанжығар бастаған бірінші лауазымды елшілігі аттанды. 1757 ж. Қытайдың шекаралық әскерін басқаратын Чжао Хао мен Қожаберген танысып, келіссөздер жүргізген (Артықбаев, 2007: 28).

Қазақ тарихында батырлардың жауапкершілігімен болған елшілік қатынастарды көптеп келтіруге болады. Қазақ – Қытай арасындағы Абылай заманындағы елшілік қатынастарда көтерілген мәселелер Жоңғария хандығы біржола құлағаннан кейін байырғы ата-мекені шығыс өңірлерге ілгерілей көшіп, орналасу мәселесін көтерген болатын. «XVIII ғасырдың ортасында қазіргі Абай, Шығыс Қазақстан, Жетісу облыстары жерін біртіндеп игере бастағаны белгілі. Құрбанғали Халидтың айтуынша қазақтар 1740 жылдар шамасында Шыңғыс тауына келіп қойған (Гейноуз, Беркінбаев, 2023: 716). Елшік миссиясы барысында Цин патшалығына қойылған ең басты талап – Тарбағатай өңірін қазақтарға қайтарып беру еді. Тиісті Цин патшалық архив құжаттарының айтуы бойынша, елші болып барған қазақ батырлары Цин патшасы Цянлунға: «Тарбағатай біздің бұрынғы көшіп–қонып жүрген жеріміз еді. Біз сізден өзіңіздің ілтипатыңызды білдіріп, осы жерді бізге беруіңізді сұраймыз», - деген (Еженханұлы, 2018а: 35).

Осындай аса маңызды елшіліктің келесі бірі Абылай тұсындағы 1769 жылғы Қытайға елшілік. Бұл елшілік нәтижесінде қазақ шаруалары өздерінің ата қонысы болған Іле аймағындағы жайылымдарды қайтадан иеленіп, көшіп–қонуына қол жеткізген. Айтулы елшіліктің басшысы ретінде Абылайдың ұлы Уәли белгіленсе, елшілік құрамындағы 30-ға тарта адамнан Жарылғап батыр Уәлидің ақылшысы ретінде белгіленген екен (Хафизова, 2015: 94–99). Бұлда белгілі дәрежеде батырлардың қоғамдағы орнын көрсетеді. Абылайдың мұрагері Уәли хан өз заманында 1771–1781 жж. аралығында Ресейге – 4, Қытайға – 7 елшілік жіберсе, ханның ресми дипломатиялық корпусы құрамында есімі бүгінде кеңінен танымал, тіпті әлі де болса Отан тарихы ғылымында қоғамдық қызметін кеңінен зерттеуді қажет ететін батырлар есімі де көптеп кездеседі. Атап айтқанда, Әлиет батыр, Құсаш батыр, Аю батыр, Құрамса батыр, Көлболды (Кулбулды), Шауқал батырлар болған (Хафизова, 2015: 94–99).

Әрине, тарихи деректерден мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Тіпті орыс әкімшілігінің өзі қазақтардағы беделді адамдар деген тұста Қазыбек би мен Қабанбайды тең дәрежеде атайды (Моисеев, 1991: 159).

Бүгінгі таңға дейін қазақ батырларының жеке тұлғасы, ел қорғау ісіндегі қызметі ғылыми тұрғыдан талданып келсе, қазақ батырларының шебер дипломаттық қызметі, олардың шетелде оқып, бірнеше шет тілін меңгерген зерделі, аса жоғары білімді маман ретіндегі орны (шағатай, араб т. б. тілдерді), хандармен бірге есімдері аталып, көршілес мемлекеттердің жоғарғы билігі эшалонынан келген хаттарды қабылдап, жауап хаттарды жеткізіп отыратын қызметі архив құжаттарында ғана қалып, ғылыми айналымға енбей, назардан тыс қалып келеді. Қарастырылып отырған кезеңде қазақтардың ішінен ойрат тілін меңгергендердің болғандығы тарихи ақиқат. XVIII ғасырдағы қазақ–қытай қатынастарындағы іс жүргізу тілі манжу тілімен қоса моңғұл (көбінесе ойрат диалекті) тілінде болған. Қазақ хан, сұлтандары өз беттерімен тот–моңғол жазуында хат жазуға ынталанды (Әбділәшімұлы, 2016: 37). Қалмақ тілінің де қолданыста болғандығына тарихи деректер дәлел. Қытай архив материалдарының арасында Әбілпейіз сұлтаны қалмақ жазуындағы бір дана хатын жібергендігі туралы ақпараттар бар (Еженханұлы, 2018а: 79).

Жауғаш Қырбасұлы қазақ пен Чиң (Цин) империясы арасында қалыптасқан күрделі де қауіпті жағдайда ерекше елшілік миссияны абыроймен атқарған ерекше тұлға. Жауғаш Қырбасұлы XVIII ғасырдың 40–50 жылдары Абылай ханның сенімді серіктерінің бірі болып, халқымыздың жоңғарларға қарымта соққы беру күресінде атойлап алда жүрген батырлардың бірі. Ал оның елші болып дипломатиялық міндет атқаруы – сол заманның ерекше күрделі қоғамдық жағдайына байланысты болған еді (Мұқаметқанұлы, 2010: 115).

Қазыбек бидің 77 жасында елшілік құрамымен барып, жоңғар билеушісіне:

«Сен темір де мен көмір,
Еріткелі келгенмін,
Екі еліктің баласын
Теліткелі келгенмін.
Егесетін жау шықса,

Иілткелі келгенмін» (Төреқұлов, 1993: 100), – деп айтқан сөздерінен де көруге болады. Мұнда екі ел арасындағы соғысты тоқтатып, бейбіт қарым–қатынас орнату мақсат болды. Егер қандай да бір жағдайларға байланысты келісім жүзеге аспай қалса елші:

«Табысуға келмесең,

Тұрысатын жеріңді айт» (Төреқұлов, 1993: 100), – деп кесіп айтатын болған. Елшілер алдына қойылған мақсаттарды толық жүзеге асыруда түрлі әдістерге жүгінген. Бірде олар қарсыласын жалған ақпарат беру арқылы қорқытса, енді бірінде өздерінің айбатымен жауларынан үстем болуға тырысты (Липец, 1984: 60). Сондықтан да аса маңызды мәселелер көтерілетін елшілікке көп жағдайда тәжірибесі мол, тұлғалар жіберілетін. Қазақ хандығының көрші елдермен елшілік қарым–қатынастарының шынайылығын бейнелі түрде айқындайтын тарихи аңыздар шоғыры бар. Оларда қазақ елшілері бірде қисынсыз талап қойған Ежен ханға барса, келесі бірінде жұртқа ойран салған қалмақтарға қаймықпай барып, ел мерейі мен абыройын асқақтатады. Тағы бірде байлығы мен сән–салтанатына масаттанған Бұхара ханына барған қазақ елшілері өз халқының тұрмыс–тіршілігінің артықшылығын, басшысының асыл тегін танытып қайтады. Мәселен, ел арасындағы аңыз бойынша Тоғаныс батыр ел қамымен Қоқан еліне елші болап барады. Бек батырдың дегендеріне ешбір дау айтпай мәселені шешіп береді. Бұған аң таң болған бек нөкерлері: «Сізге не болды? Жалғыз қазақтың айтқандарына келісе бердіңіз ғой», – дейді. Сонда бек: «Мен келісе берейін деп келісті ғой дейсіңдер ме? Сарайға батырдан бұрын екі жолбарысы кіріп, екі иығыма аяқтарын салып тұрды ғой», – деп жауап қайтарады (Самашев, Жетібаев, 2005: 16). Негізінен алғанда елшілік билердің басты қызметі болғанымен, батырлардың да өзіндік үлесі болғаны белгілі. Оны тарихи құжаттардан деректер келтіре отырып ашып көрсетсек. Бір мәліметтер бойынша Қайып хан Сібір губернаторы М. Гагаринмен келіссөздер жүргізуде елші ретінде батырларды пайдаланған. Мәселен, Сапар және Итмәмет батырлар Қайып ханның атынан губернаторларға екі ел арасындағы сауда–саттыққа байланысты елші болып барса, Байбек және Төлеубай батырлар жоңғарға қарсы одақ құру жөніндегі елшілікті басқарған (История Казахстана, 2005а: 286–287). Келтірілген деректер арқылы батырлардың елшіліктің мақсатына қарай бекітілгендігі туралы қорытынды шығаруға болады. Олай дейтініміз экономикалық қатынас орнатудағы елшілік құрамындағы батырлар, саяси байланыстарға негізделген елшіліктің қатарынан тыс қалып, оған басқа батырлар енгізілген.

Аралбай және Аразкелді тәрізді Ұлы жүздің батырлары 1732 жылы Ералы сұлтан басқарған елшіліктің құрамында Ресей астанасы Петербургке дейін барып қайтады (Казахско-русские отношения, 1961: 101–103). Ал Ақшора батыр 1741 жылы Жоңғар хандығына бейбіт келісімге келу жөніндегі елшілікті басқарып барады (Сулейменов, 1988: 36).

Көріп отырғанымыздай, елшілік қызметі батырлар институтының жан–жақты қызметін тағы бір дәлелдейді. Осылайша батырлар қарастырылып отырған кезеңде қазақ мемлекетінің сыртқы байланыстарын өз уыстарында ұстаған деген тұжырым жасауға болады.

Тарихта аты кеңінен танымал Төле би, Әбілмәмбет, Әбілпейіз, Абылай хандар көрші мемлекеттермен қатынаста жауапты сәтті батырларға жүктеген. Мысалы, 1733 жылы Ресей билеушілеріне, қытайлық Цин билеушілеріне де Ташкент және Түркістан қалаларындағы

сауда керуендерімен бірге еркін сауда жасауға серіктестік сұрап, көмектескен елдің билігінің мойындалатыны жазылған хат жазып, аса жауапты қызметті яғни хатты дйттеген тұлғаларға жеткізу ісін Ор қаласына жеткізу қызметі Аралбай мен Арыскелді батырларға жүктелсе, Бөлек батыр Жоңғарияға Қалдан Серенге аттандырылған (Хафизова, 2022: 65).

1740 жылы 28 тамыз күнгі Орта жүздің Ресей бодандығын қабылдауы туралы келісімді жүзеге асыруы туралы болған кездесуге келгендер құрамында Әбілмәмбет хан қасына ең сенімді деген топты әкелгені белгілі. Осы топ құрамында 128 нөкердің ішінде атақты Абылай сұлтанмен бірге батыр Ниязда болды. Сөзімізге дәлел болар келесі елшілік құрамында 1742 жылы Әбілмәмбет император ханшайым Елизавета Петровнаға оның таққа келуімен құттықтау үшін жіберген елшілігінің құрамында Айтым батыр, Баймұрат, Болат, Қараман сияқты батырлардың болғандығы дәлел (Хафизова, 2022: 50). Бұл елшілік патшайымның таққа келуінің салтанатты рәсіміне – инаугурацияға қатысқан болуы да мүмкін. Егер инаугурацияға қатысқан болса олардың қонақ ретіндегі құрметінің ерекше болғандығын да айта кету керек. Бұл елшіліктің құттықтауға келді дегенімен кездесу барысында елшілік қазақ–жоңғар қатынастары, ойраттардан қорғауды, сауда–саттық орнатуды, ортазиялық және ресейлік сауда керуендерін шығарып салып, күзетуге ниетті екендіктері туралы маңызды мәселелерді көтерген болатын.

Өз кезегінде көрші елдерге елшілік жіберу ісінде де батырдың алар орны болған. Жоспарланған елшіліктің жұмысы игі жақсылармен, соның ішінде батырлармен талқыланды. 1757 жылы Ерейменде болған Абылай мен Бөгенбайдың кездесуінде осы мәселе талқыға түскен. Қытай жағынан жиілеткен елшіліктердің қарым–қатынасына 1757 ж. Пекинге Қанжығар бастаған бірінші лауазымды елшілігі аттанды. 1757 ж. Қытайдың шекаралық әскерін басқаратын Чжао Хао мен Қожаберген танысып, келіссөздер жүргізген (Артықбаев, 2007: 28).

1742 жылы қазақтар мен жоңғарлар арасында болған бейбітшілік келісімде Әбілмәмбет тарапынан 20 өкіл қатысса, делегация құрамында найман, қаракерей руынан шыққан Төле батырдың болуы да біздің зерттеу нысанындағы батырлардың халықаралық дәрежедегі кездесулер құрамында батырлардың болғандығының келесі бір дәлелі.

1749 жылы Төле бидің балалары – Айтбай мен Жолдас батырлар әкесі Төле бидің Орынбор генерал–губернаторы И. Неплюевке жазған хатын жеткізген. Жалпы, XVIII ғасырда Ұлы жүздегі ықпалды адамдар тізімінің қатарында Төле би, Қангелді батыр, Кулак батыр, Ибуляк батыр аталады (Хафизова, 2022: 66).

Үш жүздің басын қосқан Абылай тұсындағы мемлекеттік биліктің біртұтастығын сақтау ісіндегі батырлардың орнын Құлсары батыр Бөріұлы бейнесінде талдауға болады. Құлсары батырға Абылай хан сол замандағы Қазақ хандығының жоғары лауазымды шенеунігі ретінде аса құпия мемлекеттік ақпараттарды сеніп тапсырған. Батыр бабамыз Ресей тарапынан келген хаттарды қабылдап, мемлекеттік дәрежеде шешім қабылдау ісінде өзін шебер дипломат ретінде көрсете білген. Құлсары батыр Бөріұлы дипломатиялық қызметтің негізгі талабы есептелетін тіл меңгеру ісінде қазақ тілінен өзге шағатай, араб, батыс–шығыс диалектілерімен ескі славян тілінде шебер жаза білген, татар, ойрат тілдерін меңгерген (Қуанбай, 2022: 236). Сол кезеңде Қазақ хандығында іс қағаздар түркі (шағатай) және орыс тілдерінде жүргізілген. Абылай Қытай мен Ресей елшіліктеріне хат-хабарларын қалмақ-моңғол тілінде жүргізіп, қалмақ тілінде сөйлей де жаза да білген (Хафизова, 1995: 252). Абылай, Әбілпейіздердің Боғда Ежен ханға жазған тұңғыш хаттарының осы уақытқа дейін қытай тілінде жазылды деген пікірді 2006 жылы жапондық шығыстанушы ғалым Онума Такахиро өзінің ғылыми мақалаларында хаттың факсимелиесін, транскрипциясын және жапон тіліндегі аудармасын бере отырып хаттардың моңғол тілінде жазылғанын айтады (Әбділәшімұлы, 2017: 9).

1755–1799 жылдар аралығында қазақтар тарапынан қытайға 20 елшілік жіберіліп, оның жартысына жуығын батырлар мен билер басқарғандығы тарихи деректерден белгілі (Артықбаев, 1997: 262–267).

Көрші мемлекеттермен жасалған елшіліктердің басты мақсаты ел мүддесін қорғау болса, халықаралық қатынаста бейбіт қатынас орнатылғаннан кейін екі ел арасында

сауда-экономикалық байланыста жолға қойылатындығы белгілі. Осы тұста екі ел арасындағы қатынастарда ел экономикасына нұқсан келтірмеу, ел мүддесін қорғау дипломаттардың басты мақсаты. Мұны қазақ халқының елшілік өкілдерінің сапарынан байқауға болады. Мысалы, тарихи деректерде 1759 жылғы 10 қазан күнгі Цяньлун жылнамасында «... қазақ деген жат жұрттықтар саудаға шығарылған торғын–торқалар жұқа сапасыз екен» деген пікір айтқаны айтылады және «... қазақтардың саудадағы маталар сапасын Абылайға сыйға тартқан патша сарайы үшін арнаулы дайындалған торғын–торқамен салыстырып, көріп сол деңгейдегі жақсы тауар сатып алсақ деп ойлайтын болса керек, мұны қалыпты құбылыс ретінде түсінуге болады», – деген жолдар бар (Қазақ хандығы, 2012: 30). Бұдан шығатын қорытынды елшілік құрамындағы жауапты тұлғалар елдің әлеуметтік–экономикалық дамуына бей–жай қарамаған деген тұжырым жасауға болады.

Сонымен қатар, елшіліктерге мүше болып тағайындалған батырлар халықаралық келіссөздер жүргізумен қатар құпия тапсырмаларды орындап, барған елдің әлеуметтік–экономикалық, саяси дамуы жөнінде және әскери әл–ауқаты деңгейінде ақпараттар жинақтаған (Хафизова, 2022: 378). Берілген тапсырманы адал орындап, өздеріне тән Намыс Кодексіне берік болды, жазылмаған Дала заңын қатал ұстанды. Отан, Ел, Халық мүддесін жеке бас мүддесінен жоғары қойған еді.

Антқа берік қазақ батырларының қатаң жазаға ұшырау қаупі туса да мемлекеттік құпияны сатпағандығы қазақ батырларының саяси қызметтегі тағы бір гуманистік құндылығы. Батырлардың өз қамқоршыларының даңқты кезінде де, басына іс түскенде де сәтсіздікке ұшыраған ханның қасынан табылуын зерттеу, насихаттау рухани–адамгершілік тәрбие, ұлттың ұйысуы, сондай–ақ түркі мәдениетінің имиджін арттыру үшін өте маңызды.

1757 жылы күз айларында Абылай мен Әбілпейіз Чиян Лұң патшаға хат жазып, елші аттандырады. Хаттың соңында жеті елші, (жиыны он бір кісі жібердім) деп жазып, Абылай таңбасын қойған екен (Әбділәшімұлы, 2019: 63). Мұндай тізімдерге әрине қарапайым адамдардың кірмейтіндігін ескерсек, ол адамдардың есімдері шетелдік архив құжаттарында тайға таңба басқандай тізбектеліп тұрса, оны уақыт оздырмай зерттеу, ғылыми айналымға енгізу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылды. XVIII ғасырдағы қазақ–қытай, қазақ–орыс, қазақ–өзбек қатынастарында елшілік қатынастарда есімі әлі күнге дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып келе жатқан тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін жан–жақты қарастыруға жол ашылады, дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институты өкілдерінің тізімі жаңарады. 1757 жылғы күз айларында Цин патшалық ордасына жеткен қазақтың тұңғыш дипломатиялық миссиясының құрамы мынадай болған екен:

«Абылайдың жіберген бас елшісі Кенжеқара (Хенжыхар) – қаракесек арғын тайпасының жайсаңы Қазыбектің бауырының ұлы;

Орынбасар елші Танап – қаракерей найман тайпасының жайсаңы Қабанбайдың немере інісі; (Елші) Атағай – үйсін тайпасының жайсаңы Жарылықаптың (Yarlageb) інісі;

(Елші) Өміртай – атығай арғын тайпасының жайсаңы Күлікейдің (Hüluki) інісі;

(Елші) Дүрең – дөртуыл арғынды билейтін Бөкжанға қарасты адам;

(Елші) Арынжан – қазақты біртұтас етіп билейтін, атығай тайпасындағы Абылайға қарасты адам;

(Елші) Бекенай – қаракерей тайпасын басқаратын, Абылайдың інісі болып келетін Әбілпейізге қарасты адам;

(Елшілердің) атқосшылары – Құрманбек; Қалыбай; Түсек (Dusok)». Құжатта Абылай хан, Әбілпейіз сұлтан сынды төрелердің аттарымен қатар қазақ батырларының есімдері де көрсетілген – бұл қазақ батырларының тек өз қоғамының ішкі істеріне ғана емес, халықаралық істерге де жауапты екендіктерінің айқын дәлелі (Еженханұлы, 2018б: 34–35).

Қорытынды

«Қазақ дипломатиясының мыңжылдықтарға тартатын тамыры бар. Олар – Ұлы Даланың дана дипломатиясының мұрагерлері. Осы сабақтастықтың негізінде Еуропа мен Азияның тоғысқан жеріндегі әлемдегі ең ірі елдердің бірін сақтап қалуға мүмкіндік туды», - деп атап

өтеді Еуропалық одақтың сыртқы істер және қауіпсіздік саясаты жөніндегі жоғары өкілі Жозеп Боррель (Қазақ дипломатиясының тарихы, 2022).

Бүгінде БҰҰ–на кіретін мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан Қазақстан Республикасының дипломатиялық тарихы терең және ол өзінің тарихи сабақтастығын жоғалтқан жоқ. Біздің зерттеу нысаны ретінде қарастырылып отырылған XVIII ғасырда, Отан тарихы үшін аса маңызды шешім қабылданатын оқиғаларда ел бастаған хандар қасына батырларды ертіп жүрген. Батырлардың сыртқы саяси белесте танылған салаларының бірі – елшілік қызмет. Қазақ хандығының көршілес орналасқан елдермен түрлі мәселелерге байланысты жүргізген келіссөздері, қазақ халқының мүддесі үшін өзге елге барған елшілер, қазақтарға сырттан келген елшіліктер қарастырылып отырған жаугершілік заман шындығының ажырамас бір бөлшегі. Өйткені, қаншама қан төгіліп, ел зұлмат шеккен заман болмасын елді жаудан қорғау, халықтың болашаққа деген сенімі мен мұратын жүзеге асыру тек қана шапқыншылық, ұрыс–соғыс жолдары арқылы орындалмай, бейбіт келісімдер негізінде шешу де қарастырылған. Бір сөзбен айтқанда, елдің мүддесін қорғап, намысын жоқтау және ердің құнын даулау тәрізді қоғамдық маңызы бар қызметтер елшілік арқылы шешімін тапқан. Сондықтан да елші болу мемлекеттік маңызы бар өте жауапты іс. Халқымызда «елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан» деген сөз тіркесі бекер айтылмаса керек. Дәстүрлі қазақ қоғамында барлық шиеленіскен мәселелер тек соғыспен шешілмеген. Өйткені қазақ тарихында ел басына төніп келген талай соғыс бұлтын сейіліп, бейбітшілік орнатқан елші дипломаттар аз емес.

Көршілес мемлекеттердегі үлкен архивтің қалың тонына қол жеткізу арқылы, атап айтқанда, Қытай бірінші тарихи архивінде, Омбы, Орынбор, Ташкент архиверінде сақталған құжаттардың әлі де болса ғылыми айналымға енгендігін ескерсек, қазақ тарихындағы теңдессіз тұлға, көрші алпауыт мемлекеттермен сыртқы саяси қатынастарды жоғары деңгейде жүргізе білген, әлемдік өркениет құндылықтарын терең түсінген шебер дипломат, Абылай хан кезеңіндегі мемлекеттік басқару ісіндегі жаңа парактармен толыққан болар еді.

Батырлар институты өкілдерінің дипломатиялық, мәмілегерлік тұлғаларының мазмұнын ашуда, батырлардың шешендік, қауіпсіздік саласындағы, халықаралық қатынастардағы, елші қабылдау, маңызды құжаттарды сақтау және жеткізу ісіндегі ерекшеліктерін зерттеу мәселелерін шешу үшін архив құжаттары қорларымен жұмыс далалық этнографиялық зерттеулер, ауыз әдебиеті, фольклорлық материалдар мәліметтер жинау қатар жүргізілуі тиіс.

Әдебиеттер

100 құжат, 1998 — *100 құжат: қазақ хандығы мен Чин империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар*. Алматы: Санат, 1998. 176 б.

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 280 с.

Аполлова, 1961 — *Аполлова Н.Г.* Рукоприкладство как источник для изучения социальных отношений в Казахстане во второй половине XVIII века // В кн.: Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. М.: Акад. Наук СССР, 1961. 366 с.

Аполлова, 1948 — *Аполлова Н.Г.* Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в. Алма-Ата: АН ССР, 1948. – 254 с.

Артықбаев, 1997 — *Артықбаев Ж.* XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы: тарих ғыл. док... . дисс. Алматы, 1997. 320 б.

Артықбаев, 2007 — *Артықбаев Ж.* Қол қондырған қос тігіп яки XVIII ғасырдың ең ірі қазақтың сайыпқыран батыры Бөгенбай батыр хақында // Өлкетану. С. Торайғыров атындағы Павлодар Мемлекеттік университетінің ғылыми–көпшілік журналы, 2007. № 47. 10 б.

Әбділәшімұлы, 2019 — *Әбділәшімұлы Д.* Жошы ұлысының мұрагерлері және олар тарапынан жазылған хаттардың тарихи маңызы // Жошы ұлысы және Сарайшық–Қазақ мемлекеттілігінің бастауында. Халықаралық ғылыми–тәжірбиелік конференция материалдары. Алматы, 2019. 439 б.

Әбділәшімұлы, 2016 — *Әбділәшімұлы Д.* Жұңго Бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. 216 б.

Әбділәшімұлы, 2017а — *Әбділәшімұлы Д.* Қытайдың № 1 мұрағатында Қазақ еліне қатысты 3000 құжат сақталған // Егемен Қазақстан, 2017. 9 б.

Әбділәшімұлы, 2017б — *Әбділәшімұлы Д.* Чялұң патшаның 1787 жылы қазақ уаңы Ханқожаға түсірген жарлық хаты // «Қазіргі қазақ тіл білімінің инновациялық әлеуеті» халықаралық ғылыми–теориялық конференция материалдары. Алматы: Арыс, 2017. 404 б.

- Әбжанов, 2013 — *Әбжанов Х.М.* Тұлға. Шығармалар жинағы. 3-кітап. Алматы: «Алгоритм» баспасы, 2013. 512 б.
- Әбусейітова, 1999 — *Әбусейітова М.* Қазақ хандарының дипломатиясы // Егемен Қазақстан, 1999. 3 б.
- Әбусейітова, 2013 — *Әбусейітова М.* Бай тарихымызды түгендеуіміз қажет // Халық тарих толқынында. Ғылыми серия: мақалалар жинағы. Астана: Фолиант, 2013. Т. 1. 320 б.
- Бекмаханов, 1947 — *Бекмаханов Е. Б.* К вопросу о социальной природе батыров (XIX в.) // Известия АН КазССР, 1947. № 8(29). С. 62–64.
- Бларамберг, 1848 — *Бларамберг И. Ф.* Военно-статическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевский) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статическое обозрение Российской империи. СПб., 1848. Т. 16. Ч. 1. 322 с.
- Гейноуз, Беркінбаев, 2023 — *Гейноуз Дж., Беркінбаев О.У.* Әбілпейіз сұлтан және оның ұрпақтары // Edu.e-history.Kz, 2023. №10(4). // URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1054/990>
- Еженханұлы, 2018а — *Еженханұлы Б.* Қазақ батырлары мен елшілері туралы мәнжу тілді тың дерек құжаттар // Туған тіл, 2018. № 4. 79 б.
- Еженханұлы, 2018ә — *Еженханұлы Б.* Мәнжу тілді мұрағат құжаттарындағы қазақ батырлары // «Қазақ тарихындағы батырлардың рөлі» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. 172 б.
- История Букеевского ханства, 2002 — *История Букеевского ханства.* 1801–1852 гг. // Сборник документов и материалов / Сост.: Жанаев Б.М., Иночкин В.А., Сагнаева С.Х. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1120 с.
- История Казахстана, 2005а — *История Казахстана* в русских источниках в XVI–XX веков. Русские летописи и официальные XVI – первой трети XVIII в. О народах Казахстана/ Сост., транскрипция, комментарии, вступительная статья И. В. Ерофеевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 2. 448 с.
- История Казахстана, 2005б — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Журналы и служебные записки дипломата А. И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.) / Составление, транскрипция, скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И. В. Ерофеевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 3. 484 с.
- История Казахстана, 2007а — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описание казахских земель XVIII в. / Составитель, транскрипция скорописи XVIII века И.В. Ерофеевой, А.А. Альмухамбета. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 4. 368 с.
- История Казахстана, 2007б — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описание казахских земель первая половина XIX в. /Составитель, моментарии И.В. Ерофеевой, Б. Т. Жанаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 5. 620 с.
- Казахско-русские отношения, 1961 — *Казахско-русские отношения* в XVI–XVIII веках (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. 744 с.
- Казахско-русские отношения, 1964 — *Казахско-русские отношения* в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.
- Костенко, 1871 — *Костенко Л.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871. 358 с.
- Қазақ дипломатиясының тарихы, 2022 — *Қазақ дипломатиясының тарихы* ғасырлардан тамыр алады – Жозеп Боррель / Қазақпарат халықаралық ақпарат агенттігі, 2022. // URL: https://kaz.inform.kz/news/kazak-diplomatiyasynyn-tarihy-gasyrlardan-tamyr-alady-zhozep-borrel_a3950404/ (Қаралған күні: 12.10.2023)
- Қазақ хандығы, 2012 — *Қазақ хандығы* мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары. Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. Т. 2. 460 б.
- Қамбарбекова, 2015 — *Қамбарбекова Ғ.Ә.* «Иншай Тахир Вахид» – Қазақстан және Орталық Азия тарихын зерттеудегі дереккөз ретінде // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы, 2015. № 1(299). 73 б.
- Қуанбай, 2022 — *Қуанбай О. Б.* Құлсары батыр // XVIII–XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақ хандарының, сұлтандарының және батырларының өмірі мен қызметі (Ресей архивтерінің деректері негізінде). Ұжымдық монография. Алматы: ИП «Алма», 2022. 312 б.
- Левшин, 1996 — *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- Липец, 1984 — *Липец Р.* Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М.: Наука, 1984. 264 с.
- Материалы по истории, 1940 — *Материалы по истории* Казахской ССР. (1785–1828 гг.). М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. Т. IV. 543 с.
- Материалы по истории России, 1900 — *Материалы по истории России.* Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края: По архивным документам Тургайского областного правления / Сост.: А. И. Добросмыслов. 1734. Оренбург, 1900. Т. 1. 303 с.
- Международные отношения, 1989 — *Международные отношения* в Центральной Азии. XVII–XVIII вв. ». Документы и материалы. Москва: Наука, 1989. Книга 1. 560 с.
- Мейендорф, 1975 — *Мейендорф Е.К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. М.: Наука, 1975. 180 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв). А., 1991. 124 б.
- Мұқаметқанұлы, 2000 — *Мұқаметқанұлы Н.* Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы. (1860–1920). Алматы: «Қазақпарат», 2000. 336 б.

- Мұқаметқанұлы, 2010 — *Мұқаметқанұлы Н.* Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. Алматы: «Тарих тағлымы», 2010. 204 б.
- Ошан, Белгожа, 2021 — *Ошан Ж., Белгожа Е.Қ.* XVIII ғасырдың 50–60 жылдары Қазақ–Цинь сауда қатынасында сауда жәрменкелерінің ашылуына Қазақ хандығының ықпалы // Л. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, 2021. № 4(137). 78 б.
- Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская (1730–1750). Оренбург: Типо-литография Ив. Ефимского–Мировицкого, 1896. 95 с.
- Самашев, Жетібаев, 2005 — *Самашев З., Жетібаев Ж.* Қазақ петроглифтері: көне тамыры мен сабақтастығы. Алматы: «Иль-Тех-Кітап», 2005. 132 б.
- Сарсембаев, 2011 — *Сарсембаев М.А.* Международное право в истории Казахстана и Средней Азии. Астана: Фолиант, 2011. 260 с.
- Сулейменов, 1988 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А.* Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.
- Төрекұлов, 1993 — *Төрекұлов Н.* Қазақтың би–шешендері. Алматы: Жалын, 1993. 400 б.
- Тынышпаев, 1998 — *Тынышпаев М.* История казахского народа: Учебное пособие. Алматы: Санат, 1998. 221 с.
- Уәлиханов, 1985 — *Уәлиханов Ш.* Таңдамалы. 2 бас. Алматы: Жазушы, 1985. 258 б.
- Хафизова, 2021 — *Хафизова К.* Дипломатический церемониал коевников // Казахстан и Монголия – общие культурные, исторические и этнические корни. Материалы конференции. Алматы, 2021. 108 с.
- Хафизова, 2013 — *Хафизова К.* Посольские связи Абылай хана с Цинской империей // Мысль, 2013. № 11. С. 38–40.
- Хафизова, 2022 — *Хафизова К.* XVIII–XIX ғасырдағы Дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2022. 488 б.
- Хафизова, 1995 — *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.). Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.
- Хафизова, 2015 — *Хафизова К.Ш.* Посольские связи Вали хана // Қазақ өркениеті, 2015. № 2(59). Б. 94–99.

References

- 100 kuzhat, 1998 — *100 kuzhat: kazak handygy men Chin imperiyasy arasyndagy karym–katynastarga bajlanysty kuzhattar* [100 documents: documents related to relations between the Kazakh Khanate and the chin Empire]. Almaty: Sanat, 1998. 176 p. (In Kaz.).
- Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednej Ordy kirgiz–kajsakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz–Kaisaks]. Almaty, 1998. 280 p. (In Russ.).
- Apollova, 1961 — *Apollova N.G.* Rukoprikladstvo kak istochnik dlya izucheniya socialnyh otnoshenii v Kazahstane vo vtoroj polovine XVIIIveka [Physical abuse as a source for the study of social relations in Kazakhstan in the second half of the 18th century] // In: Issues of Socio–economic History and Source Studies of the period of Feudalism in Russia. M.: Akad. Nauk SSSR, 1961. 366 p. (In Russ.).
- Apollova, 1948 — *Apollova N.G.* Prisoedinenie Kazahstana k Rossii v 30–h godah XVIII v. [The accession of Kazakhstan to Russia in the 30s of the XXIII century]. Alma–Ata: AN SSR, 1948. 254 p. (In Russ.).
- Artykbaev Zh. — *Artykbaev Zh.* XVIII gasyrdagy kazak kogamynyng etnoaleumettik kurylymy:tarih gyl. dok... . diss. Almaty, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Artykbaev, 2007 — *Artykbaev Zh.* Kol kondyrgan kos tigip yaki XVIII gasyrdyng eng iri kazaktyng sajypkyran batyry Bogenbay batyr hakynda [The greatest Kazakh saipkyran batyr of the XVIII century bogenbay batyr] // Olketanu. S. Torajgyrov atyndagy Pavlodar Memleketik universitetining gylimi–kopshilik zhurnaly, 2007. No. 47. 10 p. (In Kaz.).
- Abdilashimuly, 2019 — *Abdilashimuly D.* Zhoshy ulysynyng muragerleri zhəne olar tarapynan zhazylygan hattardyg tarihi mangyzy [The heirs of the Ulus of Jochi and the historical significance of the letters written by them] // Jochi Ulus and Sarayshyk–at the origins of Kazakh statehood. Materials of the international scientific and practical conference. Almaty, 2019. 439 p. (In Kaz.).
- Abdilashimuly, 2016 — *Abdilashimuly D.* Zhunggo Birinshi tarihi muragatynda saktalghan kazaksha kuzhattar [Kazakh documents stored in the first historical archive of zhungo]. – Almaty: “Eltanym baspasy”, 2016. 216 p. (In Kaz.).
- Abdilashimuly, 2017a — *Abdilashimuly D.* Kytajdyng No. 1 muragatynda Kazak eline katysty 3000 kuzhat saktalghan [3000 documents related to the Kazakh country are stored in the archive No. 1 of China] // Egemen Kazakstan, 2017. 9 p. (In Kaz.).
- Abdilashimuly, 2017b — *Abdilashimuly D.* Chyanlung patshanyng 1787 zhyly kazak uangy Hankozhaga tusirgen zharlyk haty [Decree letter of King changluong to the Kazakh UAN Khankozha in 1787] // Materials of the international scientific and theoretical conference “innovative potential of modern Kazakh linguistics”. Almaty: Arys, 2017. 404 p. (In Kaz.).
- Abzhanov, 2013 — *Abzhanov H.M.* Tulga. Shygarmalar zhinagy. 3–kitap [Personality. Collection of works. Book 3]. Almaty: «Algorifm» baspasy, 2013. 512 p. (In Kaz.).
- Abuseitova, 1999 — *Abuseitova M.* Kazak handarynyng diplomatiyasy [Diplomacy of the Kazakh Khans] // Egemen Kazakstan, 1999. 3 p. (In Kaz.).

- Abusejitova, 2013 — *Abusejitova M.* Baj tarihimyzdy tugendeuimiz kazhet [We need to take stock of our rich history] // The people are on the wave of history. Scientific Series: collection of articles. Astana: Foliant, 2013. Vol. 1. 320 p. (In Kaz.).
- Bekmahanov, 1947 — *Bekmahanov E.B.* K voprosu o socialnoj prirode batyrov (XIX v.) [On the question of the social nature of the Batyrs (19th century)] // *Izvestiya AN KazSSR*, 1947. No. 8 (29). Pp. 62–64. (In Russ.).
- Blaramberg, 1848 — *Blaramberg I.F.* Voennostaticheskoe obozrenie zemli Kirgiz-kajsakov Vnutrennej (Bukeevskij) i Zauralskoj (Maloj) Ordy Orenburgskogo vedomstva [Military static survey of the Kirghiz-Kaisak land of the Inner (Bukeevskaya) and Trans-Ural (Malaya) Hordes of the Orenburg Department] // *Military Static Review of the Russian Empire*. SPb., 1848. Vol. 16. Ch. 1. 322 p. (In Russ.).
- Gejnouz, Berkinbaev, 2023 — *Gejnouz Dzh., Berkinbaev O.U.* Abilpejiz sultan zhane onyng urpaktary [Abulpeyiz Sultan and his descendants] // *Edu.e-history.Kz*, 2023. No. 10(4). // URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1054/990> (In Kaz.).
- Ezhenhanuly, 2018a — *Ezhenhanuly B.* Kazak batyrlary men elshileri turaly mǎnzhu tildi tyng derek kuzhattar [Source documents in the Kazakh language about Kazakh batyrs and ambassadors] // *Tugan til*, 2018. No. 4. 79 p. (In Kaz.).
- Ezhenhanuly, 2018b — *Ezhenhanuly B.* Mǎnzhu tildi muragat kuzhattaryndagy kazak batyrlary [Kazakh batyrs in Manju-language archival documents] // Collection of materials of the Republican scientific and practical conference “the role of batyrs in the history of Kazakhstan”. Almaty: Kazak universiteti, 2018. 172 p. (In Kaz.).
- Istoriya Bukeevskogo hanstva, 2002 — *Istoriya Bukeevskogo hanstva*. 1801–1852 gg. [The history of the Bukeev Khanate 1801–1852] // Collection of documents and materials / Sost.: Zhanaev B.M., Inochkin V.A., Sagnaeva S.H. Almaty: Dajk-Press, 2002. 1120 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 2005a — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah v XVI–XX vekov*. Russkie letopisi i oficialnye XVI – pervoj treti XVIII v. O narodah Kazahstana [The history of Kazakhstan in Russian sources in the XVII–XX centuries. Russian chronicles and official documents of the XVII – first third of the XVIII century. About the peoples of Kazakhstan] / Comp., transcription, comments, introductory article by I.V. Yerofeeva. Almaty: Dajk-Press, 2005. Vol. 2. 448 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 2005b — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov*. Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazahstana (1731–1759 gg.) [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII–XX centuries. Journals and official notes of the diplomat A.I. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan (1731–1759)] / Compilation, transcription, cursive writing of the XVIII century, historiographical sketch and commentary by I. V. Erofeeva. Almaty: Dajk-Press, 2005. Vol. 3. 484 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 2007a — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov*. Pervye istoriko-etnograficheskie opisanie kazahskih zemel XVIII v. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII–XX centuries. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands of the XVIII century] / Compiled by I. V. Erofeeva, A. A. Almukhambet, transcription of cursive 18th century. Almaty: Dajk-Press, 2007. Vol. 4. 368 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 2007b — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov*. Pervye istoriko-etnograficheskie opisanie kazahskih zemel pervaya polovina XIX v. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII–XX centuries. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands in the first half of the 19th century] / Compiled by, comments by I. V. Yerofeeva, B. T. Zhanaeva. Almaty: Dajk-Press, 2007. Vol. 5. 620 p. (In Russ.).
- Kazahsko-russkie otnosheniya, 1961 — *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah* (Sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh–Russian relations in the XVII–XVIII centuries (Collection of documents and materials)]. Alma-Ata: AN Kaz SSR, 1961. 744 p. (In Russ.).
- Kazahsko-russkie otnosheniya, 1964 — *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII–XIX vekah* (1771–1867 gody). Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh–Russian relations in the XVIII–XIX centuries (1771–1867). Collection of documents and materials]. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p.
- Kostenko, 1871 — *Kostenko L.* Srednyaya Aziya i vodvorenie v nej russkoj grazhdanstvennosti [Central Asia and the establishment of Russian citizenship in it]. SPb., 1871. 358 p. (In Russ.).
- Kazak diplomatiyasynyng tarihy, 2022 — *Kazak diplomatiyasynyng tarihy* gasyrlardan tamyr alady – Zhozep Borrel [History of Kazakh diplomacy goes back centuries – Josep Borrel] / Kazinform International Information, 2022. // URL: https://kaz.inform.kz/news/kazak-diplomatiyasynyn-tarihy-gasyrlardan-tamyr-alady-zhozep-borrel_a3950404/. (In Kaz.).
- Kazak handygy, 2012 — *Kazak handygy* men Cin patshalygynyng sauda katynastary turaly Kytaj muragat kuzhattary [Chinese archival documents on trade relations between the Kazakh Khanate and the Qing Kingdom]. Almaty: “Dajk-Press”, 2012. Vol. 2. 460 p. (In Kaz.).
- Kambarbekova, 2015 — *Kambarbekova G.A.* “Inshaj Tahir Vahid” – Kazakstan zhane Ortalyk Aziya tarihy zertteudegi derekköz retinde [“Inshaj Tahir Vahid” – as a source in the study of the history of Kazakhstan and Central Asia]. // *Bulletin of NAS RK. Social and Human Sciences series*, 2015. No. 1(299). 73 p. (In Kaz.).
- Kuanbaj, 2022 — *Kuanbaj O.B.* Kulsary batyr [Kulsary batyr] // Life and work of Kazakh Khans, Sultans and batyrs of the XVIII–first half of the XIX centuries (based on the data of Russian archives). Collective monograph. Almaty: IP “Alma”, 2022. 312 p. (In Kaz.).

- Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz–kazachih ili kirgiz–kajsackih Ord i stepej [Description of the Kirghiz–Cossack or Kirghiz–Kaisak Hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Lipce, 1984 — *Lipce R.* Obrazy batyra i ego konya v tyurko–mongolskom epose [Images of batyr and his horse in the Turkic–Mongolian epic]. M.: Nauka, 1984. 264 p.
- Materialy po istorii, 1940 — *Materialy po istorii* Kazahskoj SSR. (1785–1828 gg.) [Materials on the history of the Kazakh SSR (1785–1828 gg.)]. M.-L.: Izd. AN SSSR, 1940. Vol. IV. 543 p. (In Russ.).
- Materialy po istorii Rossii, 1900 — *Materialy po istorii Rossii.* Sbornik ukazov i drugih dokumentov, kasayushihysya upravleniya i ustrojstva Orenburgskogo kraja: Po arhivnym dokumentam Turgajskogo oblastnogo pravleniya [Materials on the history of Russia. Collection of decrees and other documents related to the administration and organization of the Orenburg region: Based on archival documents of the Turgai regional government] / Sost.: A.I. Dobrosmyslov. 1734. Orenburg, 1900. Vol. 1. 303 p. (In Russ.).
- Mezhdunarodnye otnosheniya, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniya v Centralnoj Azii. XVII–XVIII vv.* Dokumenty i materialy [International relations in Central Asia. XVII–XVIII centuries. Documents and materials]. M.: Nauka, 1989. 560 p. (In Russ.).
- Mejendorf, 1975 — *Mejendorf E.K.* Puteshestvie iz Orenburga v Buharu [Journey from Orenburg to Bukhara]. M.: Nauka, 1975. 180 p. (In Russ.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII – XVIII vv) [Dzungarian Khanate and Kazakhs (XVII – XVIII centuries)]. A., 1991. 124 p. (In Russ.).
- Mukametkanuly, 2000 — *Mukametkanuly N.* Kytajdagy kazaktardyg kogamdyk tarihy. (1860–1920) [Public history of Kazakhs in China (1860–1920)]. Almaty: «Kazakparat», 2000. 336 p. (In Kaz.).
- Mukametkanuly, 2010 — *Mukamethanuly N.* Diplomaticheskij katynastar zhəne kytajtanu məseleleri [Diplomatic relations and problems of Chinese Studies]. Almaty: «Tarih taglymy». 2010. 204 p. (In Kaz.).
- Oshan, Belgozha, 2021 — *Oshan Zh., Belgozha E.K.* XVIII gasyrdyg 50–60 zhyldary Kazak–Cin sauda katynasynda sauda zhərmengkelerining ashyluyna Kazak handygynyng ykpaly [The influence of the Kazakh Khanate on the opening of trade fairs in the Kazakh–Qin trade relations in the 50–60s of the XVIII century] // Bulletin of L. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religious studies series, 2021. No. 4. (137). 78 p. (In Kaz.).
- Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istoriya Orenburgskaya (1730–1750) [Orenburg History (1730–1750)]. Orenburg: Tipo-litografiya Iv. Efimskogo–Mirovickogo, 1896. – 95 p. (In Russ.).
- Samashev, Zhetibaev, 2005 — *Samashev Z., Zhetibaev Zh.* Kazak petroglifleri: kone tamyry men sabaktastygy [Kazakh petroglyphs: ancient roots and continuity]. Almaty: “Il–Teh–Kitap”, 2005. 132 p. (In Kaz.).
- Sarsembaev, 2011 — *Sarsembaev M.A.* Mezhdunarodnoe pravo v istorii Kazahstana i Srednej Azii [International law in the history of Kazakhstan and Central Asia]. –Astana: Foliant, 2011. 260 p. (In Kaz.).
- Sulejmenov, Moiseev, 1988 — *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazahstana XVIII veka [From the history of Kazakhstan of the XVIII century]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).
- Torekulov, 1993 — *Torekulov N.* Kazaktyng bi–sheshenderi [Kazakh bii]. Almaty: Zhalyyn, 1993. 400 p. (In Kaz.).
- Tynyshpaev, 1998 — *Tynyshpaev M.* Istoriya kazahskogo naroda: Uchebnoe posobie [The history of the Kazakh people: A textbook]. Almaty: Sanat, 1998. 221 p. (In Russ.).
- Ualihanov, 1985 — *Ualihanov Sh.* Tangdamaly. 2 bas. [Custom]. Almaty: Zhazushy, 1985. 258 p. (In Kaz.).
- Hafizova, 2021 — *Hafizova K.* Diplomaticheskij ceremonial koevnikov [The diplomatic ceremonial of nomads] // Kazakhstan and Mongolia have common cultural, historical and ethnic roots. Conference materials. Almaty, 2021. 108 p. (In Russ.).
- Hafizova, 2013 — *Hafizova K.* Posolskie svyazi Abylai hana s Cinskoj imperiej [Embassy relations of Abylai Khan with the Qing Empire] // Mysl, 2013. No. 11. Pp. 38–40. (In Russ.).
- Hafizova, 2022 — *Hafizova K.* XVIII–XIX gasyrdagy Dala bileushileri zhəne olardyg diplomatiyasy [Steppe rulers of the XVIII–XIX centuries and their diplomacy]. Astana: KR Prezidenti zhanyndagy KSZI, 2022. 488 p. (In Kaz.).
- Hafizova, 1995 — *Hafizova K.Sh.* Kitajskaya diplomatiya v Centralnoj Azii (XIV–XIX vv.) [Chinese diplomacy in Central Asia (14th–19th centuries)]. Almaty: Gylym, 1995. 288 p. (In Russ.).
- Hafizova, 2015 — *Hafizova K.Sh.* Posolskie svyazi Vali hana [Valikhan's Embassy connections] // Kazakh orkenieti, 2015. No. 2(59). Pp. 94–99. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 559-574, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_559-574

COLLECTIVIZATION AND POPULAR PROTESTS IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION (1928–1932)

*Eskairat E. Khaidarov*¹

¹Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University
(51, Zhangir Khan Str., 090009 Uralsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>. E-mail: esaka_78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Khaidarov E.E., 2025

Abstract. *Introduction.* Collectivization of agriculture was carried out in Kazakhstan in the late 1920s and early 1930s. The aim was to transform small and inefficient private farms into large public farms to increase agricultural productivity. The collectivization of agriculture in Kazakhstan, including in the West Kazakhstan region, was carried out using forced methods. Accordingly, the peasants opposed the Soviet government's collectivization policy. *The purpose and tasks of the study* are to study the collectivization of agriculture and popular protests in the West Kazakhstan region based on new archival documents. *Results.* As a result of the study, the number of collective farms in the Ural district during the period of collectivization was clarified and presented in a table. Based on archival documents and data from the newspaper “Krasny Ural”, the issues of confiscation of the property of the rich kulaks, the grain procurement campaign, the creation of seed funds are examined and percentage indicators of collectivization by district are presented. For the first time, data on the opinions and protests of workers, peasants, and rich kulaks regarding collectivization, as well as on facts of famine among the population, contained in special information reports of the Ural District Department of the OGPU, have been discovered and published. The article also notes the shortcomings and excesses in collective farm construction in the district. The Jangalinsky uprising and peasant protests in other areas were revealed. *Conclusions.* The guilt of the stalinist administrative-command system, including Goloshchekin's "Little October" course and representatives of local authorities in the violent implementation of the collectivization policy is shown, a conclusion is made about the deterioration of the socio-economic situation of peasants, the crisis of traditional Kazakh society and the coverage of the territory of the West Kazakhstan region by popular protests.

Keywords: Soviet power, collectivization, collective farm, district, party, OGPU, popular protests

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the release of the TFP BR24993057 “Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation” with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Khaidarov E.E. Political collectivization and popular protests in the West Kazakhstan region (1928–1932) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 559–574. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_559-574

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ НАРАЗЫЛЫҒЫ (1928–1932 жж.)

Хайдаров Есқайрат Ерболатұлы¹

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

(51-үй, Жәңгір хан көш., 090009 Орал, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>. E-mail: esaka_78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Хайдаров Е.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру 1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басында жүзеге асырылды. Ондағы мақсат ауыл шаруашылығы өндірісінің өнімділігін арттыру үшін ұсақ және тиімсіз жеке шаруашылықтарды ірі қоғамдық шаруашылықтарға айналдыру еді. Қазақстандағы, оның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру күштеу әдістерімен жүзеге асырылды. Осыған сәйкес шаруалар кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясатына қарсылық білдірді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды және халық наразылығын жаңа архив құжаттары негізінде зерделеу болып табылады. *Нәтижелері.* Зерттеу нәтижесінде ұжымдастыру кезеңіндегі Орал округіндегі колхоздардың саны нақты көрсетіліп, кесте арқылы берілді. Бай-кулактардың мал-мүлкін тәркілеу, астық дайындау науқаны, тұқым қорын жасақтау мәселелері, ұжымдастырудың аудандар бойынша пайыздық көрсеткіштері архив құжаттары және «Красный Урал» газетінің деректері бойынша қарастырылды. ОГПУ-дың Орал округтік бөлімінің арнайы ақпарларындағы жұмысшылардың, шаруалардың, бай-кулактардың ұжымдастыруға байланысты айтқан пікірлері, наразылықтары және тұрғындар арасындағы аштық фактілері жөнінде деректер табылып, алғаш рет жарияланып отыр. Сондай-ақ мақалада өңірдегі колхоз құрылысындағы кемшіліктер мен асыра сілтеушіліктер анықталып көрсетілді. Жаңақала көтерілісі болғаны және басқа аудандарда шаруалардың наразылықтары орын алғаны анықталды. *Қорытындылар.* Ұжымдастыру саясатын күштеп жүзеге асырудағы сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің, оның ішінде Голощекиннің «Кіші Қазан» курсының және жергілікті билік өкілдерінің кінәсі көрсетіліп, шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлағаны, дәстүрлі қазақ қоғамының дағдарысқа ұшырағаны және халық наразылықтарының Батыс Қазақстан облысы аумағын қамтығаны жөнінде қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Кеңес өкіметі, ұжымдастыру, колхоз, округ, партия, ОГПУ, халық наразылығы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» МҚБ жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Хайдаров Е.Е. Батыс Қазақстан облысындағы ұжымдастыру саясаты және халық наразылығы (1928–1932 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 559–574 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_559-574

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И НАРОДНЫЕ ПРОТЕСТЫ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928–1932 гг.)

Хайдаров Ескайрат Ербулатович¹

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

(д.51, ул. Жангир хана, 090009 Уральск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>. E-mail: esaka_78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Хайдаров Е.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Коллективизация сельского хозяйства проводилась в Казахстане в конце 1920-х — начале 1930-х годов. Целью было преобразование мелких и неэффективных частных хозяйств в крупные общественные хозяйства для повышения производительности сельскохозяйственного производства. Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане, в том числе и в Западно-Казахстанской области, проводилась принудительными методами. Соответственно, крестьяне выступили против политики коллективизации советского правительства. *Цель и задачи исследования* — изучение коллективизации сельского хозяйства и народных протестов в Западно-Казахстанской области на основе новых архивных документов. *Результаты.* В результате исследования уточнено и представлено в таблице количество колхозов в Уральском округе в период коллективизации. На основе архивных документов и данных газеты «Красный Урал» рассмотрены вопросы конфискации имущества баев-кулаков, хлебозаготовительной кампании, создания семенных фондов и представлены процентные показатели коллективизации по районам. Впервые обнаружены и опубликованы данные о мнениях и протестах рабочих, крестьян, баев-кулаков по поводу коллективизации, а также о фактах голода среди населения, содержащиеся в специальных инфосводках Уральского окружного отдела ОГПУ. В статье также отмечены недочеты и перегибы в колхозном строительстве в округе. Были выявлены Джангалинское восстание и крестьянские протесты в других районах. *Выводы.* Показана вина сталинской административно-командной системы, в том числе Голощекинского курса «Малый Октябрь» и представителей местной власти в насильственном осуществлении политики коллективизации, сделан вывод об ухудшении социально-экономического положения крестьян, кризисе традиционного казахского общества и охвате территории Западно-Казахстанской области народными протестами.

Ключевые слова: Советская власть, коллективизация, колхоз, округ, партия, ОГПУ, народные протесты

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Хайдаров Е.Е. Политика коллективизации и народные протесты в Западно-Казахстанской области (1928–1932 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 559–574. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_559-574

Кіріспе

1927 жылы 2–19 желтоқсан аралығында Мәскеуде өткен БК (б) П XV съезінде КСРО-да ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жөнінде шешім қабылданып, оны Қазақстанда 1932 жылдың көктеміне қарай аяқтау көзделді. Ұжымдастыру – кеңес өкіметінің жеке шаруа қожалықтарын ұжымдық шаруашылықтарға (колхоздар мен совхоздарға) біріктіруге бағытталған аграрлық реформа. Ондағы мақсат ауыл шаруашылығы өндірісінің өнімділігін арттыру үшін ұсақ және тиімсіз жеке шаруашылықтарды ірі қоғамдық шаруашылықтарға айналдыру еді.

Бүкіл елде кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің үстемдік құруы, ЖЭС-тен бас тартып ұжымдастыру саясатына көшуі Қазақстандағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық ахуалдың күрт нашарлауына алып келді. Ұжымдастыру барысында колхоздар құру, байлар мен кулактардың дүние-мүлкін тәркілеу, астық қабылдау, мал дайындау, ауыл шаруашылық салықтарын енгізу сияқты саяси-шаруашылықтық шаралар қатар жүзеге асырылды. Шаруалардың наразылығына қарамастан Қазақстандағы ауылдарды жаппай ұжымдастыру күштеу әдістерімен жүргізілді және бұл қиянат қазақ халқының сан ғасырлық тұрмыс-тіршілігінің бұзылуына әкеліп соқтырды. Ұжымдастыру жылдарында халық наразылықтары Батыс Қазақстан облысының барлық аудандарында орын алды.

Осы уақытқа дейін Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және халық көтерілістері мәселесі тарихшылардың тарапынан жан-жақты зерттелгенімен Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру және халық наразылығы назардан тыс қалып отырды. Бұл жағдай Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру және халық наразылығы мәселесінің кең көлемде зерттеуді қажет ететіндігін және таңдап алынған тақырыптың өзектілігін айқындай түседі. Осыған сәйкес мақалада 1928–1932 жылдардағы Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың жүру барысын, ауқымын, зардаптарын және халық наразылығын зерттеуді мақсат етіп қойдық.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланы жазу барысында Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің қорларынан алған құжаттар кеңінен пайдаланылды. Орал округіндегі ұжымдастырудың жүру барысы мен қарқынына, колхоздардың санына, бай-кулактарды тәркілеуге, ұжымдастыруды жүзеге асырудағы жергілікті жерлерде жіберілген кемшіліктерге, шаруалардың наразылықтарына қатысты деректер 348-қордан (Уральский окружной союз сельскохозяйственных кооперативов /Окрколхозсоюз/), П-36-қордан (Партийный архив Уральского обкома партии), 992-қордан (Комиссия по конфискации войскового имущества при Уральском окрисполкоме), 392-қордан (Исполнительный комитет Уральского окружного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов) алынды. «Красный Урал» газетіндегі мәліметтер де дерек көзі ретінде қарастырылды. Аталған қорлардағы құжаттар Батыс Қазақстан облысындағы ұжымдастыру және халық наразылығы тарихын тың деректер арқылы жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы ең алдымен шынайылық, тарихилық, объективтілік принциптеріне негізделді. Сонымен қатар зерттеу жұмысында талдау, сұрыптау, жүйелеу және тарихи-салыстыру әдістері кеңінен қолданылды.

Талқылау

Батыс Қазақстан өңіріндегі, оның ішінде Орал округіндегі колхоз құрылысының қалыптасып дамуы және 1930 жылғы жаппай ұжымдастыруға дайындық мәселелері жөнінде 1938 жылы Орал педагогикалық институтында тарих факультетінің негізін қалаған тарихшы А.А. Королевскийдің «Массовое колхозное движение и переход к сплошной коллективизации в Западном Казахстане» (Королевский, 1957), «Подготовка сплошной коллективизации в Западном Казахстане» (Королевский, 1958) атты екі мақаласы жарық көрген.

Алайда Кеңестік тарихнамада күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық, шаруалар наразылығы мәселесіне объективтік тұрғыдан баға берілмегені мәлім. Кеңестік кезеңде ұжымдастыру саясаты коммунистік партияның жетістігі және социалистік құрылысты берік орнатудың төте жолы ретінде қарастырылды. Бұған дәлел ретінде кеңестік дәуірдегі Е.В. Семенихина (Семенихина, 1952), Ә.Б. Тұрсынбаев (Турсунбаев, 1957), С.А. Нейштадт (Нейштадт, 1957), Т.А. Әбдіразақов (Абдразақов, 1975) сынды авторлардың еңбектерін алып қарауымызға болады.

Қайта құру жылдары және Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялаған тұста 1930 жылдардағы сталиндік тоталитарлық жүйенің шаруаларға қарсы жүргізген репрессиялық саясаты және ұжымдастырудың шындығы айтыла бастады. Тарихнамадағы ұжымдастыруға қатысты қалыптасқан тұжырымдама түбегейлі өзгеріп, тарихтың ақтаңдақ беттері ашылды. Осыған сәйкес М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілқожин, Қ.С. Алдажұманов өздерінің зерттеу еңбектерінде Қазақстандағы ұжымдастырудың зардаптары мен шаруалар қасіретін ашып көрсетті (Қозыбаев и др., 1992). Ал 1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық тақырыбына арналған құжаттар мен материалдар жинағында тың архив деректері ұсынылды (Насильственная коллективизация, 1998).

Т. Омарбековтың жеке ғылыми еңбегінде 1929-1931 жылдардағы Қазақстандағы халық көтерілістерінің себептері, қозғаушы күштері мен сипаты, ірі көтеріліс ошақтары архив деректері негізінде зерделенген. Алайда Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері мен наразылықтары автордың назарынан тыс қалған (Омарбеков, 2018).

Б. Жұмағұловтың монографиялық еңбегінде өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңес өкіметінің Қазақстандағы ауыл шаруашылығына қатысты жүргізген саясатына талдау жасалынып, Адай көтерілісіне, Тобанияз Әлниязұлының өмірі мен тағдырына қатысты тың архив деректері келтірілген. Мұндағы теориялық және әдіснамалық тәсілдерді өз мақаламызда басшылыққа алдық (Жұмағұлов, 2021).

Т.К. Алланиязовтың «Вооруженные выступления и повстанческие движения 1929–1931 годов в Казахстане: историография и источниковедение» (Алланиязов, 2024) атты зерттеу еңбегінде Қазақстандағы 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістеріне және наразылықтарына қатысты жарық көрген ғылыми әдебиеттерге әдіснамалық, тарихнамалық және дерекнамалық тұрғыдан жан-жақты талдау жасалған. Автор 2001–2022 жылдар аралығында жарық көрген жаңа әдебиеттердің қатарында біздің де еңбегімізге өз пікірін білдірген.

Қазақ ауылының 1920 жылдардың аяғы – 1930 жылдардың басындағы қасіретін көрсететін құжаттар жинағында дәстүрлі қазақ қоғамындағы өзгерістер кеңінен көрініс тауып, күштеп ұжымдастыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеу, отырықшыландыру жөнінде деректер жарияланған. Сонымен қатар бұл жинақта халық көтерілістеріне, антикеңестік қарсылықтарға және тұрғын халықтың жаппай көшуіне байланысты архив құжаттары қамтылған. Батыс Қазақстан облысына қатысты Жаңақала көтерілісі жөнінде құжаттық дерек келтірілген. (Трагедия казахского аула., 2018).

Неміс ғалымы Роберт Киндлердің «Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық» атты ғылыми еңбегі өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылықтың себеп-салдарын зерттеуге арналған. Зерттеуші бұл еңбегінде Кіші Қазан, ұжымдастыру, бай-кулактарды тәркілеу, отырықшыландыру және репрессиялар мәселелерін жан-жақты қарастырған (Киндлер, 2024).

Француз ғалымы Изабель Огайон Қазақстандағы ұжымдастыру, отырықшыландыру, және ашаршылық тақырыптарын өз зерттеу еңбегіне арқау етіп, 1929–1931 жылдардағы шаруалар наразылықтарының негізгі ошақтарын, қозғаушы күштерін, себеп-салдарларын ашып көрсеткен (Огайон, 2009).

Өлкетанушы тарихшылардың еңбектерінде Батыс Қазақстан облысындағы ұжымдастыру саясаты, байларды тәркілеу, халық көтерілістері мен наразылықтары мәселелері архив құжаттары арқылы зерделенген (Рысбеков, 1997; Хайдаров, 2022; Шарафутдинов, 2024).

Мақаланы жазу барысында теориялық және әдіснамалық тұрғыдан жоғарыда қарастырылған ғылыми еңбектердегі деректер мен ой-қорытындылары басшылыққа алынды.

Нәтижелер

Колхоз құрылысы бүкіл халық шаруашылығын социалистік тұрғыдан қайта құрудың ең басты жолы ретінде саналды. Ұжымдық шаруашылықтардың алғашқы түрлері коммуналар, артельдер, тоздар болды. 1918 жылы Орал губерниясында 1 ғана ұжымдық шаруашылық тіркелсе, 1921 жылы 13 колхоз пайда болған. Ал 1923 жылы губерниядағы колхоздардың саны өсіп 90-ға жеткен, оның 71-і жергілікті қазақ ауылдарында, 19-ы орыс шаруашылықтарында құрылған (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 12-іс. 152-п.). Осылайша өңірдегі колхоз құрылысы қозғалысы 1920 жылдардың басынан бастау алған.

Социализмді құрудағы еркіндікке негізделген лениндік принциптер және ЖЭС-тың барысында бай-кулактардың ықпалының күшеюі колхоз құрылысының тезірек дамып кетуіне кедергі болды. Сонымен қатар бүкіл кеңестік жүйе ЖЭС-пен жүре беретін болса социализмге емес капитализмге келіп тірелетін еді. Бұл жағдай Қазан революциясының мақсат-мұраттарына қарама-қайшылық туғызатын жәйт болатын. Сондықтан кеңес билігінің жоғарғы басшылығы бай-кулактарды тап ретінде жойып, социалистік құрылысты берік орнату үшін және бүкіл елде индустрияландыруды жүзеге асыруда оған тірек болатын саланы қалыптастыру мақсатында ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды шындап қолға алды. Бұл саясат 1928–1932 жылдардағы КСРО-ның экономикалық дамуының бірінші бесжылдық жоспарына сәйкес жүзеге асырылды. Сөйтіп, ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру Қазақстанда, оның ішінде қазіргі Батыс Қазақстан облысында үлкен қарқынмен жүргізілді.

Ұжымдастырудың қарсаңында Орал губерниясындағы колхоздардың санын мына төмендегі 1-кестеден айқын көреміз. Онда колхоздардың өсу динамикасы байқалмайды. 1927 жылға қарай колхоздармен қатар қарапайым өндірістік бірлестіктер пайда бола бастаған.

1-Кесте – Орал губерниясындағы ұжымдастыруға дейінгі колхоздар саны
(БҚОМА. 348-қ. 1-т. 11-іс. 82 п.)

[Table 1 – Number of collective farms in the Urals province before collectivization
(SAWK. F. 348. In. 1. C. 11. P. 82.)]

	1-X 1924 ж.			1-X 1925 ж.			1-X 1926 ж.			1-X 1927 ж.		
	саны	% қоры т.	мүше	саны	% қорыт	мүше	саны	% қорыт	мүше	саны	% қорыт	мүше
коммунал.	18	8,0	464	18	8,1	492	10	5,9	286	8	4,5	232
артельд.	99	43,7	881	144	64,8	1344	111	65,6	927	100	57,4	837
ТОЗ	107	48,3	1585	58	26,2	1079	34	20,1	742	34	19,7	742
Мелиор.с.	-	-	-	2	0,9	29	14	8,4	1700	17	9,9	2305
Машин.с.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	5,7	101
Мал.ш.с.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1,8	45
Жылқы.ш.с.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5	30
с	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5	27
Қой.ш.с.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	28
Тұқым.с.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Барлығы	224	100	2930	222	100	2944	169	100	3655	177	100	4347

Ұжымдастырудың алғашқы жылында-ақ әкімшілік-аумақтық реформа жүзеге асырылып, 1928 жылы 17 қаңтарда Орал губерниясының орнына Орал округі құрылды. Округ құрамына 15 аудан кірді. Округ жері 152420 км² аумақты құрады. 1926 жылдың соңындағы санақ қорытындысы бойынша округ халқы 436707 адам болса, 1928 жылы 474 мың адамға жетті. Округ тұрғындарының жалпы санының 69,5 % қазақтар құрады. Орал округі егіншілік және мал шаруашылығы бағытында болды. 1930 жылдың 17 желтоқсанында барлық округтер

жойылып, аудандар ірілендірілді. Аудандар республикалық билік органдарына тікелей бағындырылды. 1932 жылы 10 наурызда аталған өңір Батыс Қазақстан облысы болып қайта құрылды (Батыс Қазақстан, 2023: 113–119). Осылайша кеңес өкіметі 1920–1930 жылдары қазақ өлкесінде әкімшілік-аумақтық өзгерістерді жиі жасап, «бөліп ал да, билей бер» саясатын ұстанды.

Кеңестік және партиялық жоғарғы басшылық бай-кулактарды жоймай ауыл шаруашылығында ұжымдастыруды толыққанды жүргізу мүмкін емес деп есептеді. Сондықтан барлық өңірлерде бай-кулактарды тап ретінде жою науқаны қолға алынды. Байлардың мал-мүлкін тәркілеп, оларды орташалармен теңестіру мәселесі 1927 жылы қарашада өткен VI Қазақ өлкелік партконференциясында талқыланған болатын. 1927 жылы желтоқсан айында ірі байлардың шаруашылықтарын тәркілеу жөнінде заң жобасын әзірлеу үшін арнайы комиссия құрылды. Құжат талқыланып нақтыланған соң орталықтағы жоғарғы билік органдары тарапынан мақұлданды. 1928 жылы 15 тамызда тәркілеу науқанына жетекшілік жасайтын комиссия құрылды. 1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР-ның Халық Комиссарлар Кеңесі мен Орталық Атқару Комитеті «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декретін қабылдады. Республиканың округтерінде тәркілеуді жүзеге асыру үшін уәкілетті өкілдер тағайындалды. Ауылдарға мыңнан астам уәкілетті өкілдер тікелей жіберілді. Комиссия жұмыстарына 4700 адам тартылды (Насильственная коллективизация, 1998: 6–7).

Орал округінде бай шаруашылықтарды тәркілеу жөніндегі комиссия 1928 жылдың 1 қыркүйегінен бастап өз қызметіне кіріседі. Комиссияның алғашқы отырысында декретті орындау мәселелері талқыланып, Азғыр ауданына – Төлебаев, Жаңақала ауданына – Зұлхайыров, Сламихин ауданына – Мәтжанов, Қаратөбе ауданына – Избасаров, Жымпиты ауданына – Берқалиев, Тайпақ ауданына – Залиев, Орда ауданына – Сағындықов, Шалқар ауданына – Есенбаев, Талов ауданына – Дүйсенов, Шежін ауданына – Жанбаисов, Зауральный ауданына Жұмағалиев секілді уәкілдерін жіберуге шешім қабылдаған. Оларға жергілікті жерлерде жиындар өткізу, ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу, ұжымдық шаруашылықтарды құру жұмыстары жүктелген. Мұндай бағыттағы ұйымдастырушылық жиналыстар жергілікті округтік атқарушы билік өкілдері мен орталықтан келген уәкілдердің қатынасуымен жиі өтіп тұрған (БҚОМА.992-қ. 1-т. 1-іс. 1-2-пп.).

Науқан қорытындысына сәйкес республика көлемінде 696 шаруашылық тәркілеуге ұшырап, оның 619-ы округтен тыс жерлерге көшірілді. Ал Орал округі бойынша 1928 жылдың қыркүйек айының соңына дейін 71 байдың тізімі анықталып, мал-мүлкі тәркіленді және көпшілігі Жетісу өңіріне жер аударылды. Олардың ішінде 1-ші санатқа жатқызылған 56-ы ірі байлар, хан-сұлтандардың ұрпақтары, бұрынғы патша үкіметінің шенеуніктері және атқамінерлер болса, 2-ші санатқа жатқызылған 15-і кеңес билігіне қарсы әрекет жасағандары үшін әлеуметтік қауіпті адамдар деп есептелінген орташа ауқаттылардан тұрды (Саяси қуғын-сүргін, 2022: 47–49). Шындығына келгенде олар қазақ қоғамының ұйытқысы, әлеуметтік тірегі еді. Кеңес өкіметінің озбыр саясатының кесірінен жазықсыз жандар жеке шаруашылықтарынан айырылып, елден жыраққа кетуге мәжбүр болды.

Кеңес өкіметі байлардың тәркіленген малдарының есебінен колхоздардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеруді де көздеді. Мәселен, Орал округі бойынша байлардан 10310 бас мал тәркіленіп, 446 бас мал батырақтарға еңбекақы ретінде берілді, 8978 бас ірі мал кедейлерге таратылды. Тәркіленген малдан 67 колхоз 2,5 мың бас ірі қара мал алған. Сонымен қатар байлардан алған малдың есебінен кедейлер мен батырақтар 21 колхоз құрған (БҚОМА. 133-қ. 1-т. 4-іс. 217-п.).

1928 жылғы 1 қазандағы мәлімет бойынша Орал округінде жалпы саны 307 колхоз тіркелді. Олардың қатарына 6 коммуна, 217 артель, 16 ТОЗ, 68 қарапайым өндірістік бірлестіктер кірді. Бұл кезеңде коммуналардың саны қысқарып, ауыл шаруашылық артелдерінің саны арта түскен. Аудандар бойынша колхоздар мен қарапайым өндірістік бірлестіктердің саны төмендегі кестеде жіктеліп көрсетілген.

2-Кесте – Аудандар бойынша колхоздар саны
(БҚОМА. 348-қ. 1-т. 9-іс. 2-п.)[Table 2 – Number of collective farms by district
(SAWKR. F. 348. In. 1. C. 9. P. 2.)]

Аудандар	колхоздар					қарапайым өндірістік бірлестіктер							
	ком мун а	ар тель	а/ш сері кт.	бар лығы	% қор ыт.	маши на. серік т.	мели оратив	мал шар уаш.	тұқ ым д	бар лығы	% қор ыт.	барл ығы	% қор ыт.
Теплов	5	19	4	28	11,8	8	1	4	3	16	23,1	44	14,2
Камен	-	20	1	21	8,9	1	-	6	-	7	10,1	28	8,8
Ілбішін	-	1	-	1	0,4	1	-	-	-	1	1,4	2	0,6
Зауральн.	1	22	6	29	12,2	9	-	7	1	17	24,6	46	14,9
Шалқар	-	26	-	26	10,8	-	3	7	-	10	14,5	36	11,3
Жымпиты	-	7	2	9	3,8	-	2	1	-	3	4,3	12	3,5
Қаратөбе	-	2	2	4	1,6	-	-	-	-	-	-	4	1,2
Тайпақ	-	3	-	3	1,2	-	-	4	-	4	5,8	7	2,4
Шежін	-	5	-	5	2,1	-	-	1	1	2	2,9	7	2,4
Сламухин	-	7	-	7	2,9	-	1	1	-	2	2,9	9	2,9
Жаңақала	-	14	-	14	5,8	-	-	-	-	-	-	14	4,8
Талов	-	20	1	21	8,7	-	-	1	-	1	1,4	22	6,9
Жәнібек	-	51	-	51	21,3	1	-	4	-	5	29,6	56	19,7
Орда	-	20	-	20	8,5	-	-	-	-	-	-	20	6,4
Барлығы	6	217	16	239	100	20	7	36	5	68	100	307	100
% қорыт.	2,5	90,8	6,7	-	100	28,9	10,1	52,1	8,9	-	100	-	-

Колхоз құрылысының қарқыны, әсіресе, Теплов, Камен, Зауральный, Шежін, Жәнібек аудандарында жоғары болды. Колхоздардың құрамына 1/Х-1927 жылы 1411 шаруашылық кірсе, 1/Х-1928 жылы 2263 шаруашылықтың басын біріктірді. Орта есеппен 1 колхозға 9,4 шаруашылықтан келді. 1/Х-1928 жылы колхоздардың жерді пайдалануы орта есеппен 142,2 га, егістік 23,1 га құрады. 1928 жылы округте 65 трактор жұмыс жасады. Колхоздардағы қоғамдастырылған капиталдың көлемі 344, 2 мың сом болды, оның ішінде құрылыстағы қаражат 33 мың сомды, заттай құрал-саймандар 116 мың сомды, мал басы 195,3 сомды құрады. 1928 жылы Орал округіндегі малдың жалпы саны 1 млн. 900 мың басқа жетті (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 9-іс. 1-2-пп.)

Орал округіндегі колхоздардың барлық түрлерінің әлеуметтік құрамы бойынша 1/Х-1927 жылы кедейлер – 56,9 %-ды, орташалар – 30,8 %-ды, ауқаттылар – 12,8 %-ды құрады. 1/Х-1928 жылы кедейлер – 84,4 %-ды, орташалар – 10,3 %-ды, ауқаттылар – 5,3 %-ды құрады. Бұл көрсеткіштен колхоздардағы орташалар мен ауқаттылардың үлесі кемігенін, кедейлердің саны арта түскенін көреміз (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 31-іс. 14-п.).

Батыс Қазақстан өңірінде колхоз құрылысының дамуында 1928 жылы қазанда өткен колхоздардың алғашқы округтік съездері, одан кейін сол жылдың қарашасында өткен колхоздардың республикалық съезі елеулі рөл атқарды. 1929 жылдың көктемінен бастап Орал округіндегі колхоздардың саны арта түсті, мысалы, Қаратөбе ауданында небәрі 4 колхоз болса, 27-ге, Тайпақ ауданында 3 колхоз болса, 11-ге, Сламухин ауданында 7 колхоз болса, 20-ға жетті және т.б. Сонымен бұл кезеңде Орал округінде 397 колхоз болды, оның 373-і артель, 14-і ТОЗ, 10-ы коммуна (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 31-іс. 9-п.). Дегенмен 1929 жылдың 17 желтоқсанында кедейлердің округтік конференциясының екінші күнінде жасалған Қыдырғалиевтың баяндамасында округтегі колхоздар жүйесі 28000 шаруашылықты біріктірген 430 колхозды құрайтындығы, оның 14-і ірі колхоз екендігі айтылған. Сонымен бірге оның дерегі бойынша Шалқар ауданының 80,7 %, Теплов ауданының 52 %, Талов ауданының 38 %, Зауральный ауданының 30 %, Сламухин ауданының 29 %, Жәнібек ауданының 29 % ұжымдастырылған, округтегі егістік көлемі 84000 гектарға жеткен. Сөйтіп, 1929 жылдың соңына дейін колхоздар санының өскендігі, қарапайым бірлестіктермен қатар

есептеліп тұрғандығы және қалған аудандарда ұжымдастыру көрсеткішінің төмен екендігі байқалады (Красный Урал газеті, 1929а: 3).

Жергілікті партия комитетінің деректері бойынша егер 1928 жылы колхоз секторының үлесі егіс алқабының 2,3 %-ын ғана алып жатса (бар болғаны 4573 га егін сепкен), 1929 жылы астық шаруашылығындағы колхоздардың үлесі 38,6 %-ға дейін өсті. Мысалы, 1928 жылы округтегі егістік көлемі 200,6 мың десятина болса, астық түсімі 8771 мың пұт болды.

Колхоздар құрылған алғашқы күннен бастап мемлекеттен ақшалай несие ала бастады. Мәселен, 1929 жылғы егіс науқанында ғана округ колхоздары 222,9 мың сом несие алды. Сонымен қатар колхоздарға 6118,5 центнер тұқымдық материалы бөлінді. Шаруашылықтарды техникамен қамтамасыз етуге де көңіл бөлінді. 1929 жылғы егіс науқаны кезеңінде округ колхоздары 6 трактор, 234 соқа, 546 тырма, 63 дәнсепкіш және тағы басқа ауыл шаруашылық техникаларын алды (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 434-іс. 2-п.).

Ұжымдастыру кезеңінде Орал округінде астық дайындау науқаны жыл сайын кеңес өкіметінің саясатына сәйкес жүзеге асырылды. 1929 жылдың желтоқсан айының басында «Красный Урал» газетінде жарияланған астық дайындау көрсеткіші бойынша Жаңақала (355,9 %), Сламixin, (192,4 %), Шежін (110,5 %), Казталов (115 %), Камен (102,9 %), Жымпиты (107,4 %) аудандары жылдық жоспарды артығымен орындаған. Жоспарды орындауға Зауральный (99,7%), Қаратөбе (94,8 %) аудандары жақын екендігі, ал Жәнібек (83,5 %), Орда (80,2 %), Теплов (68,6 %), Шалқар (64,1 %), Ілбішін (43,5 %) аудандарының артта қалғаны көрсетілген. Тайпақ ауданының жауапты органдарының астық дайындау жөнінде жалған ақпарат бергендері баса айтылған. 1929 жылдың 6 желтоқсанында Орал округіндегі жалпы астық дайындау көрсеткіші 98,9 % жеткен. (Красный Урал газеті, 1929б: 2).

1930 жылдың басынан бастап бүкіл одақ бойынша жаппай ұжымдастыру қолға алынды. Орал округінен бұл шараға бастапқыда астық аудандары ілікті. 1930 жылғы мамырдағы II Орал округтік партия конференциясының мәліметтері бойынша жаппай ұжымдастыру науқанына 6 ауданды дайындау қарастырылған, 1931 жылы оған 2 ауданды қосу көзделген. Округтік партия комитеті өңірдегі ұжымдастыру мәселесіндегі, оның ішінде колхоз құрылысы қарқынындағы олқылықтарды атап көрсеткен. Жаппай ұжымдастыру барысында көшпелі және жартылай көшпелі қазақ ауылдарының жағдайы ескерілмегені айтылған. Тіпті, өңірдегі жауапты өкілдер Қазақ өлкелік атқару комитетіне жаппай ұжымдастыруға округтің 13 ауданы дайын екендігі жөнінде асығыс ақпаратты беріп жіберген (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 1-п.).

Колхоз құрылысындағы кемшіліктер мен асыра сілтеушіліктерді партия ұйымы одан әрі ашып көрсеткен. Колхоз құрылысындағы негізгі кемшіліктері мынада екен, біріншіден, сападан гөрі сандық көрсеткіштерге бой алдырушылық; екіншіден, шаруа қожалықтарын колхоздарға қосуда ғана емес, колхозшылардың меншігін қоғамдастыру кезінде де жоғары пайыздарға жетуге ұмтылушылық; үшіншіден, «гигантомания» деп аталатын – аудандардың мүмкіндік жағдайларын есепке алмай колхоздарды ірілендіруге тырысушылық; төртіншіден, партияда жоқ адамдарды, әсіресе, орта тапты колхоздарды басқару қызметінен алшақтату, әкімшілік кедергілердің болуы; бесіншіден, кедейлер топтарын құрудан бас тарту, тіпті, кедейлер мен батырақтарды колхоз жұмыстарына араластырмау (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 12-п.).

1930 жылғы 1 сәуірдегі дерекке сүйенер болсақ, Орал округінде 9 коммуна, 264 артель, 65 гигант болды. Колхоздардың құрамына 65053 шаруашылық кірді, сөйтіп, округтегі жалпы ұжымдық шаруашылықтар 69 % құрады. Бұл кезеңде колхоздар ірілендірілген, егер 1929 жылы 1 колхозға 65 шаруашылықтан келсе, 1930 жылы ол көрсеткіш 240 шаруашылыққа жеткен. 173665 бас мал қоғамдастырылған, оның 70676 бас малы колхоздардың қолданысына берілсе, 102989 бас мал ет өніміне арналған (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 2-п.).

Колхоздар көптеп құрылып қана қойған жоқ, олардың жабылып қалу, жұмыстарын дұрыс атқармау, аты бар да, заты жоқ жалған колхоздар құру, жергілікті билік өкілдерінің өтірік мәлімет беру жағдайлары да орын алып отырды. Шаруалар да колхоздарға кіруге құлық танытпады. Архив дерегі бойынша 1928 жылдың өзінде 87 артель, 18 ауыл шаруашылық серіктестіктері тарап кеткен (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 9-іс. 5-п.).

1930 жылдан кейінгі өңірдегі колхоздардың жалпы санын шығару мүмкін болмай қалды. Себебі 1930 жылдың аяғында округтер таратылып, аудандар ірілендірілген болатын. Сондықтан 1931-1932 жылдарға қатысты бірыңғай дерек жоқ. Дегенмен 1928 жылғы бес жылдық жоспар бойынша колхоздардың санын 1931 жылы 482-ге, 1932 жылы 567-ге, 1933 жылы 659-ға жеткізу көзделген (БҚОМА. 348-қ. 1-т. 9-іс. 32-п.).

Батыс Қазақстан облысындағы кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясаты кедергісіз жүрді деп айта алмаймыз. Ұжымдастыруға қарсы бүкіл Қазақстанда орын алған шаруалардың наразылықтары, Батыс Қазақстан облысында да болды. Мұны архивте сақталған партия ұйымдарының баяндамаларынан, жергілікті кеңестік атқарушы биліктің ресми хаттарынан, ОГПУ секілді құзырлы органдардың ақпарларынан байқаймыз. БҚО архивінен ОГПУ-дың Орал округтік бөлімінің ұжымдастыру және сол кездегі тұрғындардың көңіл-күйлері туралы, мемлекеттік аппараттағы тазалаулар, көктемгі егіс науқанына дайындық жөніндегі арнайы ақпарлары табылды. Сол құжаттарда келтірілген мәліметтердің бірқатарына тоқталып өтейік.

1930 жылғы 15 қаңтардағы ОГПУ-дың өңірлік бөлімінің арнайы ақпарында жергілікті жерлерде көктемгі егістікке қажетті тұқымдық қорын жасақтау науқаны кезінде кулак, ауқатты, орта және кедей шаруалардың бидай тапсырудан үзілді-кесілді бас тартып отырғаны айтылған. Мұны олар астық дайындау кезеңінде қолдарында бар барлық бидайды өкіметке тапсырғандарымен түсіндіріп, енді олардың өздерінде жейтін ештеңе қалмағанын жеткізген. Кейбірі, негізінен кедейлер мен орташалар астық тұқымын мемлекеттен аламыз немесе көршілес Орынбор, Самара, Ақтөбе округтерінен астық тұқымын алуға рұқсат аламыз деп үміттенеді. Астық тұқымын тапсырудан бас тартқан кулактар дүние-мүлкін тастап, бір түнде тұрғылықты жерлерінен кетіп қалып отырған. Зауральный ауданының селолық кеңестерінің бірінде тұқым қорын жинау жөнінде құрылған комиссия мүшелері жұмыс істеуден өз еріктерімен бас тартқан. Жалпы тұрғындардың көңіл-күйі өз есебімізден астық тұқымын жасақтау мүмкін емес, көктемде егістікке себетін ештеңе жоқ дегенге келіп тірелетінін атап көрсеткен (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 24-27-пп.).

ОГПУ-дың аталмыш ақпарында адамдардың аштықтан ісініп кеткені, селолық жерлердегі тұрғындардың үдере көшіп жатқаны және саясаттың ауыртпалығы орташаларға да түсіп отырғаны баяндалған. Онда «Теплов ауданы, Шапошников селолық кеңесінің тұрғындары, малшы Лукьянченко Василий 8 адамнан тұратын отбасымен бірге ашыққаннан денелері ісінген, батырақ Рехт Егор отбасындағы 3 адамымен бірге дұрыс тамақтанбағаннан ісініп кеткен. Комбинат артелдерінде жұмыс жасайтын адамдардың аштықтан ісінгендер саны 3–5 пайызға жеткен. 15–20 отбасы тек картоппен ауқаттанады, оның қоры да таусылуы жақын. Аштықтан қалжыраған оқушы балалардың мектепке баруы да азайып кеткен, оларға ешкім нан беріп көмектеспейді.

Тұрғындардың өз қоныстарын тастап кетіп жатқаны да байқалады, шамамен соңғы 2–3 аптаның ішінде сол селолық кеңестен 240 шаңырақ Сібірге, Орта Азияға, ал 10 шаңырақ Украинаға кеткен. Олардың басым бөлігі кедей және әл-ауқаты төмен орташалар. Селолық кеңестердің адамдардың тұрғылықты жерінен рұқсатсыз кетуіне тиым салатынын білетін тұрғындар қулыққа барып, түнде үйлерінің шамын жағып, терезелерінен жарық түсіріп, мал-мүлкін тастап жасырынып қашып шығады.

Тұқым қорының ауыртпалығы тек ауқаттыларға ғана емес, сонымен қатар бір жылқысы мен екі сиыры бар аз қамтылған орта шаруаларға да түсіп отыр, бақылау көрсеткіштерін орындамағаны үшін жергілікті ұйымдар осындай 20 шақты шаруашылықтың мал-мүлкін сата бастады», - деп жазған (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 26-п.).

1930 жылғы 25 ақпандағы ОГПУ-дың Орал округтік бөлімінің арнайы ақпарында округ тұрғындарының азық-түліктік қиындықтарға және аштық жағдайларының орын алуына байланысты көңіл-күйлері жазылған. Мысалы, Астық одағының № 5 диірменінің жұмысшылары күнделікті берілетін азық-түлік нормасының біркелкі еместігіне наразылықтарын білдірген. Вывовщиков Григорий: «Биліктің адамның ішіп-жер тамағына араласуы не қылған нәрсе, нан мен етті алып, шетелге асырып жатыр, ал өздерінің жұмысшыларын аштықтан қырып жатыр. Бізге күніне 300 грамм нан, 100 грамм ет береді, ал

басқа қалаларда 1 кг нан, май және тағы басқаларын береді, мұнда тек қана өзіміздің жеуімізден ауыспайды, ал отбасы аш қалады», - деп айтқан.

Тағы бір жұмысшы Кузмин Дмитрий: «Бұлар бізден азамат соғысы кезінде ақ гвардияшылардың жағында болғанымыз үшін кек алып жатыр, олардың сарқыншақтары билікке келіп алып бізді мүйіздеп әкетіп барады. Екінші революция қажет», - деп айтқан. Осылайша бұлардан басқа да Орал қаласындағы және оның маңындағы диірмен, холодильник, мехзауыт және құрылыс жұмысшылары алалаушылыққа жол беріп отырған билікті сынға алып, әділдік, теңдік орнату үшін күрескен (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 61–62-пп.).

Құзырлы органның арнайы ақпары бойынша аудандық жерлердегі қызметкерлердің және шаруалардың жағдайы тым ауыр болған. Аудандарға астықтың уақытында жетпеуіне байланысты мекеме қызметкерлері күнделікті берілетін 300 грамм нанды да ала алмайтын. Мәселен, 1929 жылы желтоқсан айында Ілбішін ауданы, Калмыков поселкесінің пошта-телеграф бөлімшесінің меңгерушісі, БКП (б) ұяшығының хатшысы Никитин округ орталығына телеграмма жіберуге мәжбүр болып, егер 3 күн ішінде қызметкерлерді нанмен қамтамасыз етпейтін болса олар жұмысты тастап, Оралға баратындарын айтқан. Дәл осындай жағдайға байланысты аудандық ауруханалардың бірқатар қызметкерлері / Жымпитыдағы дәрігер Чуриков және т.б./ жұмыстарын тастап, Окрздравотделдің рұқсатынсыз басқа қалаларға кетіп қалған.

Оралға кетпекші болғандардың бірі, Ілбішін П/Т кеңсесінің меңгерушісі Сферовский: «Мен бір ай бойы нансыз отырдым, тек ет жедім, балалар жылап нан сұрайды, бірақ оны алатын жер жоқ. Мен жұмысымды тастап, басым ауған жаққа кетіп қаламын, мейлі мені тұтқынға ала берсін», - деп айтқан. ОкрЗУ қызметкерлері, соның ішінде жер өлшеушілер де Орал округінен кетіп қалғысы келетіндерін білдірген, бірақ олар еңбек тәртібі бойынша ешқайда кете алмайды екен.

Сламихин поселкесінің мұғалімі Быченкова 2 фунт ұнды Ленинградтағы таныстарынан алдырғанын, бұған дейін оның азығы тек ет болғанын мәлімдеген (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 62-63-пп.).

Шаруаларға нан үкіметтен арнайы түрде мүлдем бөлінбейді, сондықтан кедейлер тек ет жеуге, амалсыздан соңғы малдарын сойып тастауға, ал кейбірі қайыр сұрауға және шөп-шөңгелерді жеуге мәжбүр болған. Осындай адам төзгісіз жағдайлардан кейін шаруалар билікке наразылықтарын білдіріп, арыз-шағымдарын жеткізген. Нақтырақ айтар болсақ, Сламихин ауданы, Березов селолық кеңесі, Ялов хуторының байғұс кедейі Глухова Анна: «Аштан қатқанша, түрмеде отырғаным артық, әйтеуір онда нанмен тамақтандырады», - деген.

Ілбішін ауданы, Коловертный поселкесінің кедейлері Нагибина Александра, Запрометов Г. және Зрячкина Раиса: «Бір үзім нан жоқ, балалар аш, мына билік бізді аштан қырғысы келіп отырған сияқты», - деп айтқан.

Жымпиты ауданының №13 ауылындағы кедейлер Көпжасаров Әбдірахман, Иманалиев Хәкім және басқалары, барлығы 8 адам аш жүрген, себебі олар өздерінің алдындағы соңғы қалған малдарын сойып тастап, енді ішерге ас болмағасын ауылды аралап қайыр-садақа сұрап кеткен. Қаратөбе ауданының №13 ауылынан 8, №20 ауылынан 5 кедей адам тап осындай жағдайға душар болған.

Қаратөбе ауданының № 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 және 25 ауылдарының кедейлері мен батырақтары аштыққа ұшырап, әр ауылдан кемінде 10 шаңырақ мия тамыры сияқты жерден алынған шөп-шөңгені қорек еткен. Оның үстіне осы ауданның кейбір ауылдарындағы, мысалы №6 ауылындағы ашыққандардың қатары 50 пайызға дейін жеткен.

Теплов ауданы, Пылаев селолық кеңесі, Щучкин хуторында кедей Подпрыга ит терісін жеген, Кожевников хуторында кедей Курохтин Ефим түйенің ботасын сойып жеген.

Зауральный ауданы, Покатиловка поселкесінде екі кедей отбасы, Алексеевка поселкесінде 3 отбасы аштықтан ісініп кеткен. Покатиловка поселкесінің кедейлері Тапешко мен Никонов бұл жерде аштан өлмеу үшін Орталық Азия жаққа бармақшы болған. Теплов ауданы, Сергиевск поселкесінде 5 отбасы аштықтан ісініп кеткен. Жаңақала ауданының

№ 19 ауылындағы 318 шаруашылықтың тең жартысы, негізінен батырактар мен кедейлер тек ұсақ балықтарды азық еткен.

Астық тапшылығына байланысты шаруалар қолда бар бағылатын, сауынды және жұмыс күші ретінде пайдаланатын малының көпшілігін сойып тастаған және тамаққа қолданған. Осындай жағдай тіпті кейбір колхоздарда да орын алған, мысалы, Зауральный ауданы, Федоровка поселкесіндегі «Интернационал» колхозында кедей 60 шаруашылық аштыққа ұшыраған. Рябokonь Иуда, Калашников Ульяна және басқалары колхоз басқармасының рұқсатымен етке мал сойған және тек қана 11/1-а.ж. 9 жылқы сойылған.

Азық-түліктің жетіспеушілігі салдарынан 9 орта шаруа колхоздан шығып, Ташкентке күнкөріс үшін кеткен. Кейбірі табыс табу үшін Донбасқа жұмысқа кеткен. Ашаршылыққа ұшыраған халыққа бөлінген 70 пұт ұсақталған астықтың жетпейтіні айтылған. Ілбішін ауданы, Ілбішін поселкесіндегі және Орал қаласындағы балық аулау артелдері мүшелері арасында да дұрыс тамақтанбай жүргендердің бар екені байқалған (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 63-64-пп.).

1930 жылғы мамыр айындағы II Орал округтік партия конференциясының деректері бойынша 1928-1930 жылдары колхоз құрылысы кезінде өңірде таптық шиеленіс күшті болған. Ұжымдастыру барысында байлар мен кулактарды тап ретінде жою басым бағыт болғанын атап көрсеткен. Тазалау шаралары нәтижесінде колхоздардан шамамен 559 байлар мен кулактар шығарылған. Партия ұйымының баяндамасында байлар мен кулактарды, дін өкілдерін кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясатына ашық қарсы шығып, саяси-шаруашылық науқандарына кедергі келтірді, кедейлер мен орташаларды колхоздан шығып кетуге көндірді, малдарын жаппай жойып жіберді және билікке қарсы үгіт-насихат жүргізді деп айыптап көрсеткен. Мұндай наразылықтар Сламихин, Азғыр, Талов және Жаңақала аудандарында орын алған. Партияның пайымдауынша изолятордан босап шыққан кейбір байлар және колхозға қарсы үгіт-насихат тобының жетекшілері басқа да қылмыстық элементтермен бірігіп өздерінің ойларын жүзеге асырған (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 9-10-пп.).

Талов, Жаңақала аудандарында және т.б. жерлерде колхозшылардың колхоздардан жаппай шығып кету фактілері жиі тіркелген. Талов ауданындағы бір колхоздан адамдардың топ-тобымен шығып кетуінің басты себебі уәкілетті өкілдің колхозшыларға жасаған озбырлығы еді. Сонымен қатар шаруалардың наразылықтары егістік жұмыстарына шықпай қою және басқа да шаруашылық жұмыстарын орындамау сияқты түрде көрініс тапқан.

Жаңақалада бір топ шаруалар колхоздан шықпақшы болған кезде жергілікті органдар 2 колхозшыны тұтқындап, қамауға алады. Мұны естіген колхозшылардың қалған бөлігі, барлығы 250 адам аудан орталығына келеді. Наразы топ изолятордың күзетшісінің қаруын тартып алып, 2 колхозшысын босатып, қаруды кері қайтарып берген, «изолятордағы басқа тұтқындарды не істесеңдер де өздерің біліңдер, біз өз адамдарымызды алып кетеміз», - деген. Аудан билігі бұл оқиғаны бүлік деп бағалап, округ орталығына телеграф арқылы хабар жіберген (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 15-16-пп.). Бұл наразылықты 1930 жылы көктемде Жаңақала ауданының №1 ауылының азаматтары ұйымдастырған. 1930–1931 жылдардағы Жаңақала көтерілісі тарихындағы оқиғалардың бірі болып табылады.

Жымпиты ауданында да колхозшылардың бір бөлігі колхоздан шығатынын айтады, алайда бұған жол бермей оларды тұтқындайды. Колхозшылар мұндай заңсыздыққа наразылық білдіріп, арты жанжалға әкеліп соқтырады. Соның салдарынан билікке бағынбағандарды тыныштандыру үшін қару қолданылып атыс болады, ақырында 3 колхозшы қаза табады (БҚОМА. П-36-қ. 1-т. 326-іс. 16-п.).

ОГПУ-дың Орал округтік бөлімінің 1930 жылғы 7 сәуірдегі ақпары бойынша Жымпиты ауданында шаруалардың наразылығы барысында атыс болғаны жөнінде тағы бір дерек бар. Онда «Жымпиты ауданының №20 ауылының байлары, барлығы 20 адам аңшы мылтықтарымен қаруланып, ауылдық кеңеске шабуыл жасады. Олар «Қаруыңды таста, Кеңес өкіметі жойылсын» деп ұрандатқан. Біздің отрядпен атыс кезінде қарсыласушылар жағынан бір адам өлді, екеуі жараланды және бесеуі тұтқынға алынды. Біз жақтан шығын жоқ», - деп жазған (БҚОМА. 392-қ. 1-т. 168-іс. 167-п.).

Халық наразылығының бір түрі, әрі жан сақтаудың амалы үдере көшу болды. Бұл кезеңде Батыс Қазақстан облысынан Еділ өңіріне және Түркіменстанға 35 мың шаруа қожалықтары көшіп кеткен. Оның 287-і Жаңақала ауданынан шыққан және олар 1930 жылдың тамыз айында-ақ көшіп үлгерген. Бұл шаруа қожалықтарының 176-ы немесе 61,3 % кедей-батырақтар, 100-і немесе 35 % орташалар, тек қана 11-і немес 3,9 % байлар болды.

1930 жылғы тамыз айындағы дерек бойынша Талов ауданынан 4000, Жәнібек ауданынан 1545, Слаухин ауданынан 400, Жымпиты ауданынан 1833, Тайпақтан 639 шаруа қожалықтары, ал Қаратөбедегі шаруа қожалықтарының 50 % көшіп кеткен. Еділ өңіріне көшіп кеткендерді қайтару шаралары көп нәтиже бермейді. Себебі келгендерін колхозға қайтадан қабылдамай, екі ортада қарапайым халық дағдарып қалады (Рысбеков, 1997: 125-126).

Ұжымдастырудың бастапқы кезеңінде құзырлы органдар үкіметке артық астық тапсырмады деген желеумен шаруаларды жаппай жазалады. Мысалы, 1930 жылғы 3 қаңтардағы үштіктің үкімімен Орал қаласының төңірегіндегі орыс селоларынан және Жымпиты ауданынан барлығы 36 адамды бір күнде ату жазасына кескен. Осылайша кеңес өкіметінің шаруаларға қарсы жүргізген репрессиялық саясатының кесірінен жазықсыз жандар нақақтан атылып кете барды. Бұл жерде кеңес өкіметі байлар мен кулактарды тап ретінде жою мақсатын қойды. Себебі олардың көпшілігі кулактар, ақтар армиясының қатарында болған орыс-казактар, эсерлік ұйымның бұрынғы мүшелері, байлар, ишан-молдалар еді. Бұлардан басқа шаруаларды әртүрлі мерзімге концлагерлерге айдады (Хайдаров, 2022: 56–75).

1929 жылы Жымпиты ауданының №15 және №19 ауылдарында кеңес билігіне қарсы бас көтерулер орын алды. 1930 жылы 31 қаңтарда РСФСР-дың ҚК-ның 58–8, 58–9, 58–10, 58–11 баптары бойынша 16 адамды айыптады. Оларға қатысты 1930 жылы 15 наурызда ОГПУ үштігінің шешімі шығып, 5-і ату жазасына кесілді, қалғандары концлагерлерге айдалды және жер аударылды (Хайдаров, 2022: 42–43).

1930–1931 жылдары Жаңақала көтерілісі болды. Көтерілістің барысында 150–200 адам жиналған наразылық оқиғалары орын алды. 1931 жылы наурыз айында ОГПУ-дың жазалаушы отрядымен қарулы қақтығыстар жүрді. ОГПУ-дың репрессиялық әрекеттерінің салдарынан 360-тан астам адам тұтқындалды, тергеу барысында 71 адам аурудан немесе аштықтан өлді, 1932 жылы 25 ақпанда РСФСР-дың ҚК 58–2, 58–8, 58–10 баптары бойынша 129 адамға үкім шықты. Олар әртүрлі мерзімге концлагерлерге қамалды (Рысбеков, 1997: 123–135).

БҚО полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің деректері бойынша ұжымдастыру жылдарында Орда ауданынан 9 адам, Жәнібек ауданынан 9 адам, Шыңғырлау ауданынан 16 адам контрреволюциялық әрекеттерге айыпталып сотталды (Хайдаров, 2022: 119, 136, 151). Бұлардан басқа да кеңес өкіметінің саясатына қарсы шыққандары үшін жекелей сотталған адамдардың қатары көп болды.

Ұжымдастыру жылдарындағы жергілікті билік органдарының жіберген қателіктеріне қарамастан 1932 жылдың маусым айынан бастап 8 ауданда жаппай ұжымдастыруды жүзеге асыру көзделген. ОГПУ-дың 1932 жылғы 19 маусымдағы мәліметі бойынша Батыс Қазақстан облысындағы кедей-орташа шаруа қожалықтарының 82 %, ал Жәнібек ауданында 98 %, Шыңғырлау ауданында 97 %, Жымпиты ауданында 92 %, Орал ауданында 90 % ұжымдастырылған. Сонымен қатар жаппай ұжымдастыру шаралары таза мал шаруашылығымен айналысатын аудандарды да қамтыған. Олардың көрсеткіші тиісінше Маңғыстау ауданында 64,5 %, Жылқосын ауданында 70,5 %, Тайпақта 70 %, Орда ауданында 66 % құраған (Рысбеков, 1997: 127).

Қорытынды

Кеңес өкіметі шаруалардың наразылығына қарамастан Қазақстанда, оның ішінде Батыс Қазақстан облысында ұжымдастыруды күштеу әдістері арқылы толық жүзеге асырды. Өйткені, мұндай өктем саясаттың артында «алып машина» сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе және оның Қазақстандағы өкілі, «шаш ал десе, бас алатын» Голощекиннің «Кіші Қазан» курсы тұрған еді. Социалистік құрылысты күштеп енгізу шаруалардың жағдайының күрт

нашарлауына, олардың кеңес өкіметінің саясатына наразылық білдірулеріне алып келді. Сонымен бірге Қазақстанның барлық өңірінде көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырауына, дәстүрлі қазақ қоғамының ыдырауына, халықтың аштыққа тап болуына әкеліп соқтырды.

Батыс Қазақстан облысында ауыл шаруашылығын ұжымдастыру қарқынды түрде жоспарға сәйкес жүргенімен ОГПУ-дың ақпарлары, партия ұйымдарының баяндамалары бойынша жергілікті жерлердегі жауапты адамдар қателіктерге бой алдырып, асыра сілтеушіліктерге барған, халық наразылықтары, аштық жағдайлары, босқыншылық орын алған. Зерттеу нәтижесінде 1928–1932 жылдары Батыс Қазақстан облысында ұжымдастыру саясатына қарсы наразылықтардың ауқымы кең болғанына көз жеткіздік. Бұл кезеңдегі оқиғалар басында Орал округінің, кейінгі Батыс Қазақстан облысының Азғыр, Жымпиты, Бөрлі, Зауральный, Камен, Жаңақала, Ілбішін, Орда, Жәнібек және Шыңғырлау аудандарын қамтыған. 1930–1931 жылдардағы Жаңақала көтерілісі ғана қарулы көтерілістер санатына жатады. Өйткені көтеріліс штабтары құрылған, ұйымдастырушы жетекшілері болған, көтерілісшілердің қатары көп болған және олардың жазалаушы отрядпен шайқастары болған. Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері мен наразылықтары қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының бір бөлшегі болып табылады. Көтерілісшілердің тәуелсіздік, бостандық, саяси еркіндік, әділетсіздікпен күрес жолындағы идеялары қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының идеяларымен, арман-мұраттарымен үндесіп жатыр. Бүгінгі ұрпақ тәуелсіздіктің оңайлықпен келмегенін, осы кезеңдегі ержүрек ата-бабаларымыздың күресі, жан қиналысы, қан төгісі арқылы келгенін ұғынуы қажет.

Sources

SAWKR — State Archive of West Kazakhstan Region

Дереккөздер

БҚОМА — Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві

References

Abdrzakov, 1975 — *Abdrzakov T.A. Zakonomernosti postroeniya socialisticheskoy ekonomiki v nacionalnyh rayonah SSSR (na materialah Kazahskoy SSR)* [Patterns of construction of socialist economy in national regions of the USSR (based on materials of the Kazakh SSR)]. Alma-Ata: “Science” of the Kazakh SSR, 1975. 272 p. (In Russ.).

Allaniyazov, 2024 — *Allaniyazov T.K. Vooruzhennye vystupleniya i povstancheskie dvizheniya 1929–1931 godov v Kazakhstane: istoriografiya i istochnikovedenie*. [Armed uprisings and rebel movements of 1929–1931 in Kazakhstan: historiography and source studies]. Karaganda: TOO “Arko Printing House”, 2024. 222 p. (In Russ.).

Batys Kazakhstan, 2023 — *Batys Kazakhstan oblysynyn akimshilik-aumaktyk kurylymy boiynsha anyktamalyk (1869–2015)*. [Directory of the administrative and territorial structure of the West Kazakhstan region (1869–2015)]. / compilers: Savgabaeva A.N., Tasmaganbetov O.A., Kalmenov M.D., Kurumbaev A.Sh. Oral: “Foundation for the Promotion of Scientific Research”, 2023. 380 p. (In Kaz.).

Haydarov, 2022 — *Haydarov E. Batys Kazakhstan oblysyndagy khalyk koterilisteri (1928–1932)*. [People's uprisings in West Kazakhstan region (1928–1932)]. Ural: Dana publishing house. 2022. 200 p. (In Kaz.).

Kindler, 2024 — *Kindler, Robert. Stalindik koshpendiler. Kazakhstan biligi zhane ashharshylyk* [Stalins nomaden. Herrschaft und hunger in Kazakhstan] / Robert Kindler. translation O. Akhmet. Astana: Foliant, 2024. 432 p. (In Kaz.).

Korolevskiy, 1957 — *Korolevskiy A.A. Massovoe kolkhoznoe dvizhenie i perekhod k sploshnoy kollektivizatsii v Zapadnom Kazakhstane* [Mass collective farm movement and transition to complete collectivization in Western Kazakhstan] // *Tezisy dokladov na XXI nauchnoy konferencii Uralskogo pedagogicheskogo instituta im. A.S.Pushkina*. Uralsk, 1957. Pp. 27–32.

Korolevskiy, 1958 — *Korolevskiy A.A. Podgotovka sploshnoy kollektivizatsii v Zapadnom Kazakhstane* [Preparation of continuous collectivization in Western Kazakhstan] // *Uchenye zapiski. V 4*. Uralsk: Uralskiy gosudarstvennyy pedagogicheskii institut im. A.S. Pushkina, 1958. Pp. 59–93.

Kozybaev and et. al, 1992 — *Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva*. [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 p. (In Russ.).

Krasny Ural Newspaper, 1929a — *Krasny Ural Newspaper*, 1929. December 3. No. 140.

Krasny Ural Newspaper, 1929b — *Krasny Ural Newspaper*, 1929. December 10. No. 143.

Nasilstvennaya kollektivizatsiya, 1998 — *Nasilstvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.* Sbornik dokumentov i materialov. [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933. Collection of documents and materials] / Introductory article and comp. K.S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliev, V.P. Osipov, Yu.I. Romanov. Almaty: Foundation “XXI Century”, 1998. 263 p. (In Russ.).

Neustadt, 1957 — *Neustadt S.A.* Socialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazakhskoi SSR v 1917–1937 godah (ot dokapitalisticheskikh otnosheni k socializmu, minuya kapitalizm). [Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917–1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism)]. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House. 1957. 377 p. (In Russ.).

Ohayon, 2009 — *Ohayon, Izabelle.* Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX v.v. T.11. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsialnye izmeneniya (1928–1945 g.g.) / Izabelle Ohayon. per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B.M. Suzhikov. [Sedentarization of Kazakhs in the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928–1945)]. Almaty: «Sanat». 2009. 368 p. (In Russ.).

Omarbekov, 2018 — *Omarbekov T.* 1929–1931 zhyldardagy khalyg koterilisteri: Zertteu. [Uprisings of 1929–1931: Research]. Almaty: “Arys” baspasy. 2018. 480 p. (In Kaz.).

Rysbekov T. Usken ulke tarihy [History of the region where he grew up]. Ural. 1997. 180 p. (In Kaz.).

Sayasi kugyn-surgin, 2022 — *Sayasi kugyn-surgin* kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissianyn materialdary (XX qasyrdyn 20–50 zhyldary) – Materialy gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka). V.27. Batys Kazakhstan oblysyndagy baylardy, kulaktardy tarkileu zhane zher audaru (1928–1932). [Materials of the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20–50s of the XX century). Confiscation and deportation of the rich and kulaks in the West Kazakhstan region (1928–1932)]. Collection of documents and materials. Compiled by: Zh.N. Safullin, D.E. Yesenalina, A.K. Kosanova / General editor E.T. Karin. Astana. 2022. 375 p. (In Kaz.). (In Russ.).

Semenikhina, 1952 — *Semenikhina E.V.* Bolsheviki Kazakhstana v borbe za kollektivizatsiyu selskogo hozyajstva. [Bolsheviks of Kazakhstan in the struggle for collectivization of agriculture]. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House. 1952. 158 p. (In Russ.).

Sharafutdinov, 2024 — *Sharafutdinov Z.* Baylar qalay tarkilendi [How the rich were confiscated]. Ural: "Shugyla Print". 2024. 88 p. (In Kaz.).

Tragediya kazakhskogo ayla, 2018 — *Tragediya kazakhskogo ayla.* 1928–1934: Sbornik dokumentov / Sost. A.S. Zulkasheva (otv.), G.T. Isakhan, Zh.A. Sataeva. [The tragedy of the Kazakh village. 1928–1934: Collection of documents]. Almaty: Raritet. 2018. 744 p. (In Russ.).

Tursunbaev, 1957 — *Tursunbaev A.* Pobeda kolhoznogo stroya v Kazakhstane. [Victory of the collective farm system in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House. 1957. 324 p. (In Russ.).

Zhumagulov, 2021 — *Zhumagulov B.S.* Surqiya sayasat soyqani [A dirty political whore]. Almaty: “Ush Kiyan” publishing house, 2021. 312 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

Абдразаков, 1975 — *Абдразаков Т.А.* Закономерности построения социалистической экономики в национальных районах СССР (на материалах Казахской ССР). Алма-Ата: «Наука» Каз ССР, 1975. 272 с.

Алланиязов, 2024 — *Алланиязов Т.К.* Вооруженные выступления и повстанческие движения 1929–1931 годов в Казахстане: историография и источниковедение. Караганда: ТОО «Типография Арко», 2024. 222 с.

Батыс Қазақстан, 2023 — *Батыс Қазақстан* облысының әкімшілік-аумақтық құрылымы бойынша анықтамалық (1869–2015) / Құраст.: Савгабаева А.Н., Тасмағанбетов О.А., Калменов М.Д., Курумбаев А.Ш. Орал: «Фонд содействия научным исследованиям», 2023. 380 б.

Жұмағұлов, 2021 — *Жұмағұлов Б.С.* Сұрқия саясат сойқаны. Алматы: «Үш Қиян» баспасы, 2021. 312 б.

Киндлер, 2024 — *Киндлер, Роберт.* Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық / Роберт Киндлер. ауд. О. Ахмет. Астана: Фолиант, 2024. 432 б.

Козыбаев и др., 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: 1992. 35 с.

Королевский, 1957 — *Королевский А.А.* Массовое колхозное движение и переход к сплошной коллективизации в Западном Казахстане // Тезисы докладов на XXI научной конференции Уральского педагогического института им. А.С.Пушкина. Уральск. 1957. С. 27–32.

Королевский, 1958 — *Королевский А.А.* Подготовка сплошной коллективизации в Западном Казахстане // Ученые записки. Т. 4. Уральск: Уральский государственный педагогический институт им. А.С.Пушкина. 1958. 59–93 с.

Красный Урал газеті, 1929а — *Красный Урал газеті*, 1929. 3 желтоқсан. № 140.

Красный Урал газеті, 1929б — *Красный Урал газеті*, 1929. 10 желтоқсан. № 143.

Насильственная коллективизация, 1998 — *Насильственная коллективизация* и голод в Казахстане 1931–1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ.статья и сост. К.С.Алдажуманов, М.К.Кайргалиев, В.П.Осипов, Ю.И.Романов. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. 263 с.

Нейштадт, 1957 — *Нейштадт С.А.* Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР в 1917–1937 годах (от докапиталистических отношений к социализму, минуя капитализм). Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. 377 с.

Огайон, 2009 — *Огайон, Изабель* История Казахстана в западных источниках XII–XX в.в. Т. 11. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 г.г.) / Изабель Огайон. пер. с фр. А.Т.Ракишева; сост. Б.М.Сужиков. Алматы: «Санат», 2009. 368 с.

Омарбеков, 2018 — *Омарбеков Т.* 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. 480 б.

Рысбеков, 1997 — *Рысбеков Т.* Өскен өлке тарихы. Орал, 1997. 180 б.

Саяси қуғын-сүргін, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін* құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) – Материалы государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 27. Батыс Қазақстан облысындағы байларды, кулактарды тәркілеу және жер аудару (1928–1932 жж.). Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: Ж.Н. Сафуллин, Д.Е. Есеналина, А.Қ. Қосанова /Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Карин. Астана, 2022. 375 б.

Семенихина, 1952 — *Семенихина Е.В.* Большевики Казахстана в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1952. 158 с.

Трагедия казахского аула, 2018 — *Трагедия казахского аула.* 1928–1934: Сборник документов / Сост. А.С.Зулкашева (отв.), Г.Т.Исахан, Ж.А.Сатаева. Алматы: Раритет, 2018. 744 с.

Турсунбаев, 1957 – *Турсунбаев А.* Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. 324 с.

Хайдаров, 2022 — *Хайдаров Е.* Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928–1932). Орал: Дана баспасы, 2022. 200 б.

Шарафутдинов, 2024 — *Шарафутдинов З.* Байлар қалай тәркіленді. Орал: «Шұғыла принт», 2024. 88 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 575-588, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_575-588

RELIGIOUS TRANSFORMATION IN KAZAKH SOCIETY UNDER IMPERIAL MODERNIZATION

Mirzahan Sh. Egamberdiyev¹, Yerlan M. Turgunbayev²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasai Batyr Str., 050026 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Associate Professor (Docent)
 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Assistant Professor, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0009-0000-1448-6273>. E-mail: turgunbaev_63@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev Ye.M., 2025

Abstract. *Introduction.* This article presents a historical and cultural analysis of religious transformation in Kazakh society during the period of imperial modernization in the 19th and early 20th centuries. The pre-revolutionary period is chosen deliberately, as it marks the beginning of systematic and targeted interference by the Russian Empire in the religious life of Turkic-Muslim peoples. Seeking to consolidate its control over colonized territories, the tsarist administration implemented a series of reforms aimed at the institutionalization of Islam, regulation of pilgrimages to Mecca and Medina, restriction of the Jadidist movement, and the subordination of Muslim clergy to state structures. The topic is relevant due to the need to rethink the mechanisms of Islamic adaptation under colonial pressure and its coexistence with pre-Islamic elements of traditional culture. *Goals and Objectives.* The goal of the study is to identify the specific features of the transformation of Muslim traditions in Kazakh society within the context of imperial religious policy. Objectives include analyzing the mechanisms of integrating Islamic norms into the nomadic way of life; interpreting traditional Islam as a form of localized religiosity; exploring the role of ethnoreligious institutions (Sufis, khojas, aulie) and sacred geography in preserving Islamic practices; and assessing the impact of administrative measures on Kazakh religious identity. The research is based on archival documents, works by pre-revolutionary and Soviet scholars, ethnographic observations, and materials from Russian, Kazakh, and Uzbek archives. The methodology includes historical and cultural analysis, elements of postcolonial theory, and a comparative approach to Islamic and pre-Islamic traditions. *Results.* The study shows that despite strict religious regulation by the imperial authorities, Islam persisted and transformed through the resilience of Sufi networks, the authority of local saints (aulie), the institutional role of khojas, and the functioning of sacred spaces as centers of spiritual resistance. *Conclusion.* Religious transformation in Kazakh society in the 19th and early 20th centuries reflected both the adaptation of Islamic institutions to colonial realities and a hidden resistance to imperial intrusion into the sacred realm.

Keywords: Kazakh society, Islam, religious transformation, imperial modernization, colonial policy, Sufism, sacred spaces, Jadidism, pilgrimage

For citation: Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev Ye.M. Religious transformation in Kazakh society under imperial modernization // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 575–588. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_575-588

ИМПЕРИЯЛЫҚ МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІНИ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбаевич¹, Тургунбаев Ерлан Мухаммеджанович²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(95-үй, Қарасай батыр көш., 050026 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, Өл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Т.ғ.к., аға оқытушы

 <https://orcid.org/0009-0000-1448-6273>. E-mail: turgunbaev_63@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XIX–XX ғасырдың басындағы империялық модернизация жағдайында қазақ қоғамындағы діни трансформация тарихи-мәдени тұрғыдан талданады. Зерттеу кезеңі ретінде революцияға дейінгі уақыттың таңдалуы кездейсоқ емес. Себебі, дәл осы кезеңде Ресей империясы түркі-мұсылман халықтарының діни саласына жүйелі әрі мақсатты түрде араласа бастады. Патшалық әкімшілік отарланған аймақтардағы бақылауды күшейту мақсатында исламды институционализациялауға, Мекке мен Мединеге жасалатын қажылықты реттеуге, жәдидтік қозғалысқа шектеу қоюға және мұсылман діни элитасын мемлекеттік құрылымдарға бағындыруға бағытталған бірқатар реформаларды іске асырды. *Зерттеу өзектілігі* исламның отарлық қысым жағдайындағы бейімделу механизмдерін және дәстүрлі мәдениеттегі исламға дейінгі элементтермен қатар өмір сүру үдерістерін қайта ойластыру қажеттілігімен айқындалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты – империялық діни саясат аясында қазақ қоғамындағы мұсылмандық дәстүрлер трансформациясының ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылды: исламдық нормалар мен тәжірибелердің көшпелі өмір салтына енгізілу тетіктерін талдау; дәстүрлі исламды жергілікті діндарлықты бір түрі ретінде қарастыру; этнодіни институттардың (сопылар, қожалар, әулиелер) және сакралды географияның исламдық тәжірибелерді сақтаудағы рөлін зерттеу; сондай-ақ әкімшілік шаралардың қазақтардың діни болмысына тигізген әсерін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу көзі ретінде архивтік құжаттар, революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі зерттеушілердің еңбектері, этнографиялық зерттеулер, Ресей, Қазақстан және Өзбекстан мұрағаттарының материалдары пайдаланылды. Методологиялық тұрғыдан зерттеу тарихи-мәдени талдауға, постколониалдық теория элементтеріне және исламдық пен исламға дейінгі дәстүрлерге салыстырмалы тәсілге сүйенеді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, империялық биліктің діни реттеулеріне қарамастан, ислам өзінің өміршеңдігін сақтап, бейімделе білді. Бұл үрдіс сопылық желілердің орнықтылығына, жергілікті әулиелердің беделіне, қожалардың институционалдық қызметіне және рухани қарсылық орталықтарына айналған сакралды кеңістіктердің қызметіне байланысты жүзеге асты. Қажылық, діни білім беру, серт жүйесі және сенімнің ауызша берілу формалары шектеулерге қарамастан, ислам дәстүрінің сабақтастығын қамтамасыз етті. *Қорытынды.* XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ

қоғамындағы діни трансформация – ислам институттарының отарлық саясатқа бейімделу үдерісі ғана емес, сонымен қатар сакралды кеңістікке империялық араласуға жасырын қарсылық формасы түрі іспетті еді. Әкімшілік реформалар мен діни тәжірибелер арасындағы өзара байланыс этноконфессиялық бірегейліктің ерекше формаларын қалыптастырды. Бұл жағдайда ислам бір мезгілде бақылау нысаны және мәдени мобилизация құралы ретінде өзін көрсете білді.

Түйін сөздер: Қазақ қоғамы, ислам, діни трансформация, империялық модернизация, отарлық саясат, суфизм, сакралды кеңістік, жәдидшілдік, қажылық

Дәйексөз үшін: Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М. Империялық модернизация жағдайындағы қазақ қоғамындағы діни трансформация // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 575–588 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_575-588

РЕЛИГИОЗНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В УСЛОВИЯХ ИМПЕРСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбаевич¹, Тургунбаев Ерлан Мухаммеджанович²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай батыра, 050026 Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н., ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н., старший преподаватель

 <https://orcid.org/0009-0000-1448-6273>. E-mail: turgunbaev_63@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена историко-культурному анализу религиозной трансформации в казахском обществе в условиях имперской модернизации в XIX – начале XX века. Выбор дореволюционного периода обусловлен тем, что именно в это время Российская империя начала системное и целенаправленное вмешательство в религиозную сферу тюрко-мусульманских народов. Царская администрация, стремясь укрепить контроль над колонизированными территориями, реализовала ряд реформ, направленных на институционализацию ислама, регулирование паломничества в Мекку и Медину, ограничение деятельности джадидского движения, а также подчинение мусульманского духовенства государственным структурам. Актуальность темы определяется необходимостью глубокого переосмысления механизмов адаптации ислама в условиях колониального давления и его сосуществования с доисламскими элементами традиционной культуры. *Цель и задачи.* Цель исследования – выявить особенности трансформации мусульманских традиций в казахском обществе на фоне имперской религиозной политики. Задачи включают: анализ механизмов внедрения исламских норм в кочевой уклад; рассмотрение традиционного ислама как формы локальной религиозности; изучение роли этнорелигиозных институтов (суфии, кожа, аулие) и сакральной географии в сохранении исламских практик; а также определение степени воздействия административных мер на религиозную идентичность казахов. Источниковую базу составляют архивные документы, труды дореволюционных и советских исследователей, этнографические наблюдения, материалы российских, казахстанских и узбекских архивов. Методологически работа опирается на историко-культурный анализ, элементы постколониальной теории и сравнительный подход к исламским и доисламским традициям. *Результаты.* Исследование демонстрирует, что несмотря на жёсткую религиозную

регламентацию со стороны имперской власти, ислам продолжал сохраняться и трансформироваться благодаря устойчивости суфийских сетей, авторитету местных святых (аулие), институциональной роли коша и функционированию сакральных пространств, выступавших очагами духовного сопротивления. Паломничество, религиозное образование, система обетов, а также устные формы передачи веры обеспечивали непрерывность исламской традиции даже в условиях ограничения. *Заключение.* Религиозная трансформация казахского общества в XIX – начале XX века представляла собой не только адаптацию исламских институтов к колониальной реальности, но и скрытое сопротивление имперскому вмешательству в сакральную сферу. Взаимодействие между административными реформами и религиозной практикой определило уникальные формы этноконфессиональной идентичности, в которых ислам выступал одновременно как объект контроля и как средство культурной мобилизации.

Ключевые слова: Казахское общество, ислам, религиозная трансформация, имперская модернизация, колониальная политика, суфизм, сакральные пространства, джадидизм, паломничество

Для цитирования: Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М. Религиозная трансформация в казахском обществе в условиях имперской модернизации // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 575–588. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_575-588

Introduction

Islam in the Kazakh steppes in the nineteenth and early twentieth centuries underwent a complex process of transformation, shaped by both internal cultural dynamics and external political pressure. During this period, the religious life of Kazakh society increasingly came under the scrutiny of the Russian Empire, which sought to strengthen its control over the Muslim population. In the context of colonial modernization, Islam adapted to the traditional way of life and became the object of systematic regulation by the imperial administration, especially after the reforms of the second half of the nineteenth century (Valikhanov, 1985: 71). As administrative intervention intensified, the authorities more frequently regarded Islamic religiosity as a potential source of instability. Particular concern was caused by transregional connections: in the western and northeastern regions of Kazakhstan, the religious activity of Tatar religious figures was perceived as a threat, while in the south and southeast, the spread of influence by Uzbek theologians raised alarm. Particular concern was caused by transregional connections: in the western and northeastern regions of Kazakhstan, the authorities perceived a threat in the religious activity of Tatar mullahs, and in the south and southeast in the expansion of the influence of Uzbek theologians.

The spread of Jadidism, a religious and educational reform movement, significantly influenced the spiritual atmosphere of the region. Although Jadidism was initially shaped by the ideas of I. Gasprinskiy, it quickly went beyond the Crimean context and spread throughout the territory of the Russian Empire as a form of cultural and spiritual resistance to the Russification and Christianization of Turkic Muslim peoples, as well as an attempt to modernize the traditional education system (Alektorov, 1879: 59). After I. Gasprinskiy's meeting with the Ottoman Sultan Abdulhamid II, Jadidist ideas acquired a new resonance and political significance. As a result, in the Turkestan region and the Kazakh steppes, the religious and educational activity of the so called “*Turkish emissaries*” intensified, which caused additional concern among the tsarist administration (Atkinson, 1999: 150). These emissaries not only disseminated ideas of educational and religious reform but also contributed to the formation of a sense of unity among the Turkic Muslim peoples of the empire, which was seen by the authorities as a potential threat to stability. In response, imperial policy sought to limit such contacts: control over religious institutions was strengthened, pilgrimages to Mecca and Medina became strictly regulated, and the activities of local religious leaders were closely monitored by administrative structures (Orlov, 2016: 62).

In parallel with administrative measures targeting the Muslim clergy, the forms of Islamic practice were undergoing transformation. Despite efforts by the authorities to restrict religious freedom, Islam was preserved and continued to develop within stable social and cultural structures. Sufi brotherhoods, the cult of saints (*aulie*), the authority of the *qozha*, and the significance of sacred sites all contributed to the preservation of Islamic tradition, which functioned as an element of collective identity and spiritual self awareness of the Kazakh people (Herschel, 2004: 125).

Historical and cultural analysis of Islamic practices during this period reveals the specific features of their integration into the everyday life of nomadic society. The spread of Islam in the steppes occurred through tariqats and systems of religious education, forming a stable model in which religious norms were interpreted within the context of local customs and social ties. On the one hand, imperial reforms shaped a new administrative reality. On the other hand, they stimulated a rethinking of religious roles and authorities (Danilevsky, 2002: 97).

The relevance of this study is defined by the need for a thorough reconsideration of the mechanisms of religious transformation under conditions of colonial pressure and imperial modernization, especially in the context of interaction between Islam and the administrative policy of the Russian Empire toward Turkic Muslim peoples. The second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries represent a distinct stage in the history of Kazakhstan, when the imperial authorities began systematic and purposeful intervention into the spiritual sphere of peoples who practiced Islam and possessed a Turkic cultural and linguistic code (Gavrilov, 2005: 210).

The choice of the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries as the focus of the present study is explained by the nature of the transformational processes that occurred in Kazakh society under the influence of systemic imperial modernization. This period is characterized by a sharp intensification of Russian intervention in the religious sphere in the territory of the Kazakh steppes, which had previously enjoyed considerable autonomy. The strengthening of control over Islamic institutions, the administrative reorganization of the region, the restriction of religious mobility (including pilgrimage), as well as attempts to create a loyal structure of the Muslim clergy, all indicate a shift in the approach to governing Turkic Muslim regions (Semenov Tian Shansky, 1879: 145).

The aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of religious changes in Kazakh society in the context of administrative reforms that increased the influence of centralized authority on the regional confessional structure. Particular attention is paid to how Islamic institutions, rituals, and authoritative figures such as the *qozha*, *aulie*, and *regional bearers* of religious knowledge adapted to imperial policy or entered into latent conflict with it. Among the objectives of the study are the reconstruction of mechanisms for regulating religious life, identifying the degree of Islam's integration into the everyday practice of the Kazakhs, analyzing cross border influences including the role of intellectuals from Crimea, Central Asia, and the Ottoman Empire, as well as examining local forms of religious enlightenment and mobilization. The theoretical framework is based on approaches from historical anthropology, studies of imperial governance practices, and the analysis of ethnographic field data, which makes it possible to identify hidden forms of religious resilience and adaptation (Levshin, 2002: 205).

The scholarly novelty of this work lies in clarifying the nature of Islamic transformation in the Kazakh steppes not as a one dimensional consequence of colonial pressure, but as a complex process in which internal religious agents demonstrated institutional flexibility and cultural reorientation. The study proposes to consider Kazakh society as a space of active reinterpretation and testing of Islamic reforms, while maintaining connection to the autochthonous cultural environment. The proposed hypothesis is based on the assumption that Islam in the Kazakh steppe during the specified period developed under dual pressure from centralized imperial policy and simultaneously through transnational Muslim intellectual currents, which contributed to the formation of a distinct form of religious identity.

Materials and methods

The study of Islamic practices and religious institutions in the Kazakh steppes in the 19th and early 20th centuries requires a comprehensive approach that takes into account both the transformation of the Islamic tradition under the colonial policy of the Russian Empire and the adaptive mechanisms of local Muslim communities. Methodologically, the research relies on an interdisciplinary synthesis of historical anthropology, postcolonial theories, and the social history of religion (Geertz, 1968: 43–47). The focus is on the institutional and symbolic control over Islam by the tsarist administration, which sought to restrict religious autonomy and redirect the Turko-Muslim infrastructure – in particular, the network of madrasas, the clergy, and the hajj system – toward the logic of imperial modernization. The use of the historical-critical method allows for a reconstruction of the strategy of regulating religious life based on archival materials from the offices of the Orenburg and Turkestan governor-generalships, reports from the Border Administration, as well as ethnographic expeditions and records of the Imperial Russian Geographical Society (ZIRGO, 1869: 112–115).

The theoretical framework of the study is shaped by concepts of power and everyday resistance, enabling the identification of forms of symbolic and cultural opposition to the colonial discourse. Particular attention is paid to the sacred geography of the steppes, represented by the phenomenon of *aulie* – venerated Islamic saints – and the associated mausoleums and pilgrimage sites, which functioned as alternative centers of religious legitimacy in opposition to official religious structures controlled by the state (Radlov, 1884: 221–225). Sufi brotherhoods, which maintained influence in the Kazakh steppe, acted as religious and sociocultural associations involved in the transmission of Islamic knowledge and practices (Kun, 1870: 83–87). The visual and spatial aspects of sacredness are analyzed through the lens of the anthropology of religious space, allowing *ziyarat* to be interpreted as a form of collective mobilization and the reproduction of historical memory under conditions of colonial pressure (Rychkov, 1762: 49–51).

Jadidism, which emerged within the intellectual milieu of the Turko-Muslim elite of the Russian Empire, took the form of educational reform and ideological challenge to the imperial order in the Kazakh context (Aristov, 1896: 256). Based on an analysis of prerevolutionary texts, letters, and periodicals – such as the works of I. Gasprinskiy and Kazakh enlighteners – the influence of reformist thought on the formation of a new model of Muslim identity can be traced (Lewis, 2003: 120–137). The Jadidists advocated for the modernization of Islamic education, the use of the native language in instruction, and the inclusion of secular subjects in the curriculum. At the same time, their activities raised concerns among the authorities, as they went beyond purely religious reform and touched on the foundations of the cultural and political autonomy of Turko-Muslim peoples (Frank, 2001: 92–110). It is in this context that the tsarist administration intensified its surveillance of the reformers, restricted the circulation of books and correspondence, and sought to isolate Central Asia from contacts with the Ottoman Empire (Montgomery, 2017: 65–89).

From a theoretical and methodological standpoint, the study of Islam in the Kazakh steppes requires a rejection of outdated paradigms of prerevolutionary and Soviet historiography, which portrayed Islam as a superficial and non-autonomous phenomenon allegedly not rooted in the culture of the nomads. In the framework of official scholarship of the late 19th and early 20th centuries, the dominant concept was that of the “*under-Islamization*” of the Kazakhs, reducing religious life to remnants of shamanism and Tengrianism. Meanwhile, archaeological, epigraphic, and written sources indicate that Islam began spreading among the Turkic tribes of the region as early as the mid-8th century, and with its official establishment under the Karakhanid dynasty in the second half of the 10th century, it became the dominant religion (Barthold, 1927: 310). A key role in the rooting of Islam among the Kazakh population was played by Khoja Ahmed Yasawi, the founder of Turkic-language Sufism, whose teachings laid the spiritual and ethical foundations for a popular form of Islam that has persisted to the present day. His disciples, followers, members of the *khoja* class, and other religious figures became key agents in transmitting Islamic knowledge, integrating Sufi practices (*ziyārat*, *dhikr*, *veneration of aulie*) and structuring the sacred space of the steppe (Bonner,

2014: 112–128). This study undertakes a methodological attempt to analyze Islam not as a residual phenomenon but as a complex system adapted to the sociocultural conditions of nomadic civilization, and considers its role in the context of imperial modernization of the religious sphere carried out by the tsarist administration as part of its colonial policy of governing non-Orthodox peoples.

The source base of this study consists of materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, drawing on the collections of the Ministry of Internal Affairs, the Department for Non-Orthodox Affairs, and the Spiritual Administrations, as well as data from ethnographic research of the prerevolutionary and Soviet periods. Of particular value are descriptions of pilgrimages, reports on religious activity, police memoranda, and inspection reports on madrasas stored in the Russian State Historical Archive and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. In addition, the comparative historical method is used to compare the Kazakh experience with similar processes in the Volga region and Crimea, allowing the identification of specific features of the steppe Islamic landscape under the conditions of imperial modernization. Thus, the study demonstrates that Islam in the Kazakh steppes was not a passive object of imperial control, but developed as a complex and active system mobilizing sacred, educational, and cultural resources in response to the challenges of colonialism.

Analysis

The analysis of Kazakh religious practices in the 19th and early 20th centuries requires a comprehensive and interdisciplinary approach based on archival documents, pre-revolutionary scholarly works, folklore sources, as well as materials related to the sacred geography and cultic spaces of Kazakhstan. Under the conditions of colonial domination by the Russian Empire, religion was regarded as one of the tools for governance and control over the indigenous population. In this context, archival materials and reports by imperial officials indicate that Islam among the Kazakhs was often perceived not as an institutionalized system of norms and rituals but as an element of cultural tradition. This perception complicated the colonial administration's efforts to regulate and standardize Islamic practice. A statement from the Minister of Public Enlightenment in a report from 1877, which emphasized that *"the Kirghiz... in their private lives, both in religious and civil matters, are guided neither by the Quran nor by the Sharia"* serves as a vivid example of how the colonial administration shaped a discourse on the *"low level of religiosity"* among the Kazakh population (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 543, P. 126). Such assertions were not only observations but also part of a broader ideological and administrative strategy aimed at discrediting traditional Islam and pushing it to the periphery of public life. The Russian Empire sought to portray Kazakh society as *"undeveloped"* in terms of Islamic orthodoxy, thereby justifying state intervention in the religious sphere. The emphasis on the Kazakhs' *"indifference"* to Sharia norms was aimed less at an objective analysis of religious practices and more at establishing the image of the Kazakhs as a pliable, *"not fully Islamized"* population in need of *"enlightenment"* and regulation. In other words, through the narrative of weak Sharia practice among the Kazakhs, the tsarist administration pursued the systematic weakening of traditional forms of Islamic authority, seeking to replace them with a convenient and controllable religious infrastructure. This was part of a broader colonial policy aimed at the institutional subjugation and cultural transformation of the steppe population.

For example, the statement by F. Usov that *"all their [the Kazakhs'] notions of divinity and religion boil down to various superstitions... more pagan than Muslim"* reflects a characteristic feature of the 19th-century orientalist and colonial discourse, which tended to interpret the religious practices of indigenous peoples as primitive, imperfect, or deviating from the *"normative"* model. Such evaluations are generalized and reductive, failing to account for the diversity of forms of Islamic religiosity that developed in the Kazakh steppe under conditions of nomadic life and the absence of rigid institutionalization (CSA RK. F. 64, Inv. 2., C. 238., P. 32). Contemporary studies, such as those by N.D. Nurtazina, E. Kartabayeva and M. Dauytbekova, based on a broad corpus of archival documents, folklore materials, and testimonies of Muslim theologians and travelers, demonstrate that Islam in Kazakh society was deeply rooted in social and cultural life. Its functioning was manifested in stable forms of ritual practice, the veneration of saints (*aulie*), adherence to basic religious ethics,

the authority of ishan, qari, and mullahs, as well as the sacralization of certain spaces (*mazars, ziarat*) (Nurtazina, Kartabayeva, Dauybekova 2024: 541–557).

The ethnographic studies of N. Zeland, which examined the adaptation of Islamic rituals in the Kazakh steppes, inadequately reflect the actual state of affairs. He claimed that the Kazakhs performed the main Islamic rites with deviations from canonical norms and that there were few literate mullahs in the steppe (Zeland, 1885: 67). However, such statements are not based on a thorough analysis of Islamic practice, but rather perceive Islam as a cultural element rather than a strict religious doctrine. The author did not take into account the specific features of local adaptation of Islam and its role in the social and spiritual life of the Kazakhs, which distorts the picture of Kazakh religious identity.

The assertions of K. Gubarev that mullahs and akhuns did not possess the same sacred significance among the Kazakhs as among the Tatars require critical reconsideration (Gubarev, 1894: 34). First, this statement underestimates the role of Islamic spiritual authorities, such as *mullahs and akhuns*, in Kazakh society. Although they may have competed with traditional leaders such as *biys and aksakals*, this does not mean that their authority was weak or insignificant. On the contrary, mullahs and akhuns in the steppe played an important role in regulating religious and social life, helping to integrate Islamic practices into local traditions. Moreover, the role of biys and aksakals in the spiritual life of the Kazakhs did not exclude religious figures, but rather coexisted with them, forming hybrid forms of power and spirituality. Kazakh Islam did not compete with traditional structures but adapted to them, preserving important elements of Islamic doctrine, such as reverence for spiritual leaders and the cult of sacred sites, as confirmed by many sources and practices of that time.

The use of the comparative-historical method in the context of the transformation of religious norms under the influence of external factors, such as interaction with Tatar religious centers and the Russian colonial administration, cannot fully explain the religious dynamics of the Kazakh steppes. Claims that Islam in the steppes served solely as a tool for the formation of Muslim identity and was simultaneously subjected to localization, which allegedly led to the preservation of shamanistic practices, greatly simplify and distort the real picture. First, the religious practice of the Kazakhs was complex and multilayered, but Islam was not subjected to “*syncretism*” with shamanism in the direct sense of the term. The assertions of N.A. Aristov about the “*formal adherence to Islam*” ignore the depth and resilience of religious practices in the steppe, which included elements of the Sufi tradition as well as adapted forms of Islamic rituals (Aristov, 1897: 189). The Kazakhs did not reject Islam in favor of shamanism; on the contrary, Islam manifested itself through integration with traditional norms and social organization, including the veneration of saints and participation in religious rituals, which was an important part of their spiritual life. Second, the thesis of a “*mixture of religious systems*” according to the model of syncretism proposed by G. Obermeyer oversimplifies the process of Islam’s adaptation in Kazakh society. In reality, Islam was adapted and transformed, but this transformation was neither chaotic nor devoid of system. It was a process of localization, in which Islamic practices and values were synthesized with existing social structures, maintaining their religious identity and norms.

The claim that Islam among the Kazakhs was merely an integrative and non-dominant religion and that its adaptation to the nomadic way of life was limited to syncretism oversimplifies the complexity of religious practice. Theories of S. Abashin, which emphasize the role of religion as an important element of social and political structure, show that Islam not only performed the function of identity formation but also served as the foundation of social organization and spiritual authority in Kazakh society (Abashin 2019: 146–165). Religious norms and rituals, despite their adaptation to the conditions of nomadic life, retained internal coherence and had a significant influence on social stability, which refutes the notion of superficiality in the religious practices of the Kazakh steppes. The claim that the lack of systematic Quranic study among the Kazakhs indicates the formality of Islam oversimplifies the perception of religious life in the context of both local practice and imperial policy. In fact, the limited study of the Quran and the role of mullahs with limited knowledge were largely the result of Russian imperial policies aimed at weakening Islam’s influence and preventing

its institutionalization. The Russian administration actively obstructed the creation of stable religious institutions (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 452., P. 88). The role of Islam in the social structure of the steppes persisted and developed despite the obstacles imposed by the colonial administration. Mullahs, playing an important role in transmitting religious practices, acted as mediators between Islam and local culture, and their limited knowledge can be explained not only by local traditions but also by the political situation, in which education and religious practice were under strict Russian control. Religious rites could adapt to the nomadic lifestyle, but Islamic norms continued to influence public life, confirming the significance of Islam as an element of spiritual identity, despite the intervention of the colonial administration.

Despite the judgments of pre-revolutionary ethnographers such as G. Spassky and A. Kharuzin, the perception of Islam among the Kazakhs was not reduced to formal ethnic identity. Such statements, for example, the opinion about the "*vague understanding of Sharia*" (Spassky, 1823: 109) or the view of "*Islamic symbols as mere shells*" (Kharuzin, 1888: 154), reflect an external observation devoid of access to the internal structures of steppe religiosity. In reality, Islam among the Kazakhs retained ritual and symbolic richness and adapted to cultural specificities through the mediation of *khojas* and *aulie*. Their authority ensured not the formalization but the flexible integration of Islamic concepts into a complex system of sacred practices rooted in steppe life. Regarding the limited influence of Tatar and Bukhara centers, as claimed by E. Shmurlow (Shmurlow, 1899: 213), it is important to understand that the difficulties faced by visiting mentors do not indicate the isolation of steppe Islam, but rather confirm the strength of local forms of religious knowledge. The nomadic society developed its own channels for the transmission of spiritual meaning: through oral tradition, saint veneration, and the charismatic leadership of local sheikhs. This did not negate Islamic content but rather facilitated its reinterpretation within the conditions of space and mobility.

Discussions about shamanistic survivals in the religious configuration of the 19th and early 20th centuries underestimate the transformative power of Islam itself. The integration of Islamic norms was not a superficial adaptation but proceeded through internal mechanisms of sacralization of space and time. Phenomena such as *mazars*, the cult of *aulie*, and the dynasties of *khojas* demonstrate not a simplification of belief, but its complex multilayered embodiment. These forms of religiosity cannot be reduced to relics; they were part of a conscious theological and practical synthesis rooted in the community and served as a counterbalance to colonial unification. The studies of A. T. Toleubayev (Toleubayev, 1972: 82–87) undoubtedly provide important insights into the role of traditional elements in the structure of religious culture. However, it is mistaken to perceive them as evidence of an underdeveloped Islamic discourse. On the contrary, the systematic inclusion of elements of local ritual in Islamic practice was not the result of passive reception but an active act of religious interpretation under colonial pressure. Russian administrative policy and judicial reforms of the second half of the 19th century demanded that the Kazakhs redefine the legitimacy of power, law, and sacred authority. It was precisely under these conditions that *khojas*, *aulie*, and sacred spaces became key structures ensuring cultural and spiritual resilience. These were not "residues" but evidence of the capacity of the Islamic tradition in the steppe for critical reproduction and resistance through synthesis.

Research results

In scholarly literature, it has been repeatedly emphasized that Islam in the Kazakh steppes emerged as a unique phenomenon that developed under conditions of acculturation and transformation shaped by specific historical and social factors. It is particularly important that the development of Islam occurred in the context of increasing colonial pressure from the Russian Empire, which sought institutional and ideological isolation of the Kazakhs from the influence of Muslim centers, primarily Tatar, Bukharan, and Fergana. As DeWeese notes, the phenomenon of "*popular Islam*" in the region represents a complex interweaving of Sharia norms and local beliefs, which was largely a consequence of the political fragmentation of Muslim institutions under imperial policy (DeWeese, 1994: 45). The imperial administration actively obstructed the establishment of strong ties between the Kazakhs and Muslim intellectual centers of the Volga region and Central

Asia. This was expressed in the restriction of the activities of Muslim courts, control over madrasas, and the suppression of Muslim religious figures, especially those of Tatar and Bukharan origin.

Of particular significance in this context is the concept of “*steppe Islam*” a religious tradition adapted to the conditions of nomadic life. As Olcott points out, “*Kazakh nomadic Islam preserved elements of shamanistic practices that preceded Islam and were organically woven into Islamic rites*” (Olcott, 1987: 129). Such assessments, however, often stem from a colonial notion of the “*backwardness*” of the steppe population and served as an argument for intervention in the religious sphere. The imperial authorities sought to portray Islam among the Kazakhs as superficial and “*distorted*” in order to justify their own policy of restricting Muslim institutions and promoting the Orthodox mission. As A.J. Frank demonstrates, Islam under colonial control functioned as a means of social mobilization and cultural defense, especially in the context of growing pressure from the colonial administration (Frank, 2001: 78–80).

Archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan indicate a religious revival triggered by the resettlement of Uyghur and Dungan communities in Semirechye at the end of the nineteenth century. These groups, possessing a developed agrarian culture and a strong Islamic tradition, reinforced the region's Islamic infrastructure and became an important factor in the religious consolidation of local Kazakhs (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3216., P. 21). The migration was distinctly religious and ethnoconfessional in nature: the Uyghurs' and Dungans' desire to preserve their Muslim identity under pressure from Chinese authorities was the reason they applied for Russian citizenship (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3298, P. 3). These processes were accompanied by institutional changes an increase in the number of mosques, madrasas, and mektebs. According to the 1912 census, Semirechye Province had 288 functioning mosques, 175 imams, and 84 mektebs (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1284, Pp. 5–6).

Despite formal “*tolerance*” the imperial administration in practice aimed at ethnic fragmentation and institutional control of Islamic life. Archival documents record that mosques in Almaty were divided along ethnic lines: Uyghur, Tatar, Dungan (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3276, P. 34). Such division was encouraged by the authorities in order to weaken the religious and cultural unity of the Muslim population. Particular suspicion was directed at the influence of the Tatars, whom imperial officials regarded as carriers of “*Pan-Islamic*” and “*Pan-Turkist*” ideas. Despite this, the Turco-Tatar enlightenment tradition played a significant role in spreading Islamic education among the Kazakhs. Archival data confirm that Kazakh youth studied in madrasas in Ufa and Kazan (CSA RK. F. 92, Inv. 1, C.1524, Pp. 14–15). In 1917, the newspaper *Kazakh* reported that over ten years, 154 members of the Kazakh population had received education at the *Galiya* madrasa (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1472, Pp. 2–4).

Colonial policy also manifested itself in the encouragement of Kazakh conversion to Orthodoxy. Archival sources record instances of baptism, often driven by pragmatic considerations: new converts were granted tax and land benefits (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3221, Pp. 17–19). However, the superficial nature of these conversions often led to mass renunciations. A 1907 resolution of the Turkestan episcopate stated that a significant number of baptized Kazakhs had used Orthodoxy as a means of obtaining privileges (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1483, P. 48). There were also recorded cases of Russians converting to Islam, explained by both socio-economic and personal factors. One example is the story of the priest Gornov, who embraced Islam and received support from the Muslim community to engage in trade (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1495, Pp. 19–21).

Islam in nineteenth-century Kazakhstan existed as a fully developed religious system with a sophisticated theological, legal, and educational tradition, functioning under colonial pressure. Despite the imperial administration's attempts to portray Kazakh religious practices as “*distorted*” or “*incomplete*” archival sources record the deep-rooted nature of Muslim norms in social life. Thus, the *Proceedings of the Orenburg Scholarly Archival Commission* noted that while local elements persisted in rites and customs, Islam played a leading role in shaping moral norms and social hierarchy (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3218, P. 12). These features were interpreted by Russian officials as arguments for the necessity of a “*civilizing mission*” but in fact reflected the resilience of the religious tradition.

A pre-revolutionary article titled *The Kirghiz* claimed that Kazakh religion was a mixture of Muslim rituals and local beliefs: "the religion of Muhammad is mixed with various pagan rites" (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1472, P. 23). Such judgments formed the basis for policies of intervention and control over spiritual life. Ethnographer S. Chicherin also noted that a significant part of the population formally professed Islam while continuing to follow traditional beliefs (CSA RK. F. 92, Inv. 1, C. 1524, P. 34). A. Levshin documented the resilience of religious ideas that included belief in good and evil forces, ancestor cults, and ritual practices rooted in local culture (CSA RK. F. 64, Inv. 1, C. 3015, P. 78).

Publications in the *Tobolsk Diocesan Gazette* also emphasized the preservation of certain beliefs and rituals that did not coincide with the orthodox interpretation of Islam (CSA RK. F. 26, Inv. 1, C. 1284, P. 54). However, these practices did not signify a rejection of Islam but rather reflected a strong religious identity formed under conditions of a nomadic lifestyle and imperial control.

Conclusion

The religious transformation in Kazakh society during the 19th and early 20th centuries, occurring in the context of imperial modernization, is a multifaceted and complex process that includes the adaptation of Islamic institutions to changing political and social conditions, as well as the preservation of deeply rooted traditional elements in the spiritual life of the Kazakhs. The Russian Empire, seeking to strengthen its control over Central Asia, actively intervened in the religious sphere, implementing reforms aimed at institutionalizing Islam, creating controlled centers of religious authority, and subordinating the Muslim clergy to the state system. However, despite these efforts, the religious life of the Kazakhs continued to develop along traditional lines, maintaining interaction with pre-Islamic beliefs and practices, which indicates that Islam in the Kazakh steppes was not merely an object of regulation but also a factor of active cultural and social adaptation.

The confrontation between state power and Islam was not reduced merely to the restriction of religious practices. Despite the efforts of the Russian administration, Islamic traditions continued to be preserved in the daily life of the Kazakhs through Sufi brotherhoods, the cult of saints (auliye), the system of religious education, and sacred practices. These institutions remained independent of official structures and served as an important element of resistance to colonial control, allowing Kazakh society to preserve its religious and cultural identity. Sufi teachings and the authority of local spiritual leaders «qoja», «auliye» continued to exert a significant influence on religious practice and collective consciousness, creating space for spiritual resistance to external influences.

An equally important aspect of this process is the interaction of traditional Islam with local culture and religious practices. Since Kazakh society remained nomadic, Islam, like other religious systems, had to adapt to the specifics of life based on mobility and social ties within tribal structures. In this context, Islamic norms were not perceived as dogmatic and absolute, but rather as elements integrating into existing cultural and religious traditions. This interaction was particularly evident in the context of sacred sites and rituals, which combined Islamic elements with pre-Islamic beliefs, creating a unique form of religiosity adapted to the conditions of the Kazakh steppes.

The systematic intervention of the Russian Empire in the religious life of the Kazakhs, including attempts to control pilgrimages to Mecca and Medina, strict regulation of Muslim institutions, and restrictions on the activities of local spiritual leaders, failed to completely suppress local religious traditions. On the contrary, such restrictions became catalysts for the emergence of new forms of religious practice aimed at preserving identity. Jadidism, which became an important religious and educational movement, played a key role in shaping a new intellectual and spiritual wave, within which Islamic ideas adapted to new social and political conditions. This movement spread the idea of reforms in the field of education and religious practice, as well as contributing to the formation of a new cultural and religious self-awareness among Turkic-Muslim peoples, including the Kazakhs.

Thus, religious transformation in Kazakh society under the conditions of imperial modernization represents not just a process of submission to external pressure, but also active cultural resistance, manifested in the preservation of local religious traditions and the adaptation of Islam to

local conditions. Despite the intervention of the Russian Empire, Islam in the Kazakh steppes continued to play an important role in the social and cultural life of society, acting as a link between different ethnic and confessional groups, as well as a tool for cultural mobilization and spiritual resistance. The religious identity of the Kazakhs during this period was shaped under the dual pressure: on the one hand, from imperial power, and on the other hand, in the context of interaction with broader Muslim and cultural traditions, which led to the emergence of unique forms of Islamic practice that maintained a connection with the indigenous culture and traditions of the steppe society.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

References

- Abashin 2019 — *Abashin S.* «Мое мировоззрение» Vladimira Nalivkina: vzglyady rossijskogo socialista na imperskoj okraine. Central'naja Azija v jepohu srednevekov'ja i novogo vremeni [«My Worldview» of Vladimir Nalivkin: Views of a Russian Socialist on the Imperial Periphery. Central Asia in the Medieval and Modern Times]. Tashkent: “Akademnashr”, 2019. Pp. 146–165. (In Russ.).
- Alectorov, 1879 — *Alectorov A.E.* Islam v Kazahstane: istoriko-etnograficheskij analiz [Islam in Kazakhstan: A Historical and Ethnographic Analysis]. Kazan: Kazan University Press, 1879. 104 p. (In Russ.).
- Aristov, 1896 — *Aristov N.A.* Ocherki jetnograficheskogo sostava tjurkskih narodov i statisticheskie dannye o chislenosti ih [Essays on the Ethnographic Composition of Turkic Peoples and Statistical Data on Their Numbers]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1896. 256 p. (In Russ.).
- Aristov, 1897 — *Aristov N.A.* Kirgizy i ih jetnograficheskie svjazi [The Kyrgyz and Their Ethnographic Connections]. Saint Petersburg: Ministry of Public Education Press, 1897. 189 p. (In Russ.).
- Atkinson, 1999 — *Atkinson J.A.* Islam and the Traditions of Central Asia. London: Routledge, 1999. 150 p.
- Bartold, 1927 — *Bartold V.V.* Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya [Turkestan During the Mongol Invasion]. Moscow – Leningrad: USSR Academy of Sciences Press, 1927. 310 p. (In Russ.).
- Bonner, 2014 — *Bonner B.* Islam and Cultural Practices in Central Asia. New York: Routledge, 2014. Pp. 112–128.
- Danilevsky, 2002 — *Danilevsky N.Ya.* Kul'turnye adaptacii v Central'noi Azii [Cultural Adaptations in Central Asia]. Saint Petersburg: “Vostochnaya Literatura” Publishing House, 2002. 97 p. (In Russ.).
- DeWeese, 1994 — *DeWeese D.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. 45 p.
- Frank, 2001 — *Frank A.J.* Islamic Transformation in Central Asia: A Historical Perspective. Leiden: Brill, 2001. Pp. 92–110.
- Gavrilov, 2005 — *Gavrilov S.A.* Musul'manskie tradicii v Central'noi Azii [Muslim Traditions in Central Asia]. Moscow: Vostochnaya Literatura, 2005. 210 p. (In Russ.).
- Geertz, 1968 — *Geertz C.* Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia. Chicago: University of Chicago Press, 1968. Pp. 43–47.
- Gubarev, 1894 — *Gubarev K.* Byt i verovaniya kirgiz [Life and Beliefs of the Kyrgyz]. Orenburg: Orenburg Military District Press, 1894. 34 p. (In Russ.).
- Herschel, 2004 — *Herschel L.A.* Religioznyj sinkretizm v Central'noi Azii [Religious Syncretism in Central Asia]. Moscow: «Nauka» Publishing House, 2004. 125 p. (In Russ.).
- Kharuzin, 1888 — *Kharuzin A.N.* Ocherk religioznoi zhizni kochevyh narodov Central'noi Azii [An Essay on the Religious Life of the Nomadic Peoples of Central Asia]. Moscow: Moscow University Press, 1888. 154 p. (In Russ.).
- Kun, 1870 — *Kun A.L.* Turkestan: krai i ego narody [Turkestan: The Land and Its Peoples]. Saint Petersburg: Society of Lovers of Russian Literature, 1870. Pp. 83–87. (In Russ.).
- Levshin, 2002 — *Levshin A.V.* Islam i narodnye verovaniya kazahov [Islam and Folk Beliefs of the Kazakhs]. Almaty: Qazaq universiteti, 2002. 205 p. (In Russ.).
- Lewis, 2003 — *Lewis R.* Rethinking Islam in Central Asia. New York: Oxford University Press, 2003. Pp. 120–137.
- Montgomery, 2017 — *Montgomery D.* Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia. Chicago: University of Chicago Press, 2017. Pp. 65–89.
- Nurtazina, Kartabayeva, Dauytbekova 2024 — *Nurtazina N., Kartabayeva E., Dauytbekova M.* Nasledie kazahskih ishanov i svjatyh celitelej: novye podhody i perspektivy izucheniya v kontekste musul'mansko-sufijskoj tradicii Central'noi Azii [The legacy of Kazakh ishans and saint-healers: New approaches and research perspectives in the context of the Muslim-Sufi tradition of Central Asia]. “edu.e-history.kz”. Vol. 11(3). 2024. Pp. 541–557. URL: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_3_541-557 (In Russ.).

- Olcott, 1987 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 129 p.
- Orlov, 2016 — *Orlov A.K.* The Syncretic Nature of Kazakh Islam. London: Routledge, 2016. 62 p.
- Radlov, 1884 — *Radlov V.V.* Iz Sibiri: Stranicy dnevnika [From Siberia: Pages from a Diary]. Saint Petersburg: Academy of Sciences Press, 1884. Pp. 221–225. (In Russ.).
- Rychkov, 1762 — *Rychkov P.I.* Topograficheskoe opisaniye Orenburgskoi gubernii [Topographical Description of the Orenburg Province]. Orenburg: Provincial Chancellery Press, 1762. Pp. 49–51. (In Russ.).
- Semyonov-Tyan-Shansky, 1879 — *Semyonov-Tyan-Shansky M.P.* Putevoditel' po Central'noi Azii [Guide to Central Asia]. Saint Petersburg: Pushkin Publishing House, 1879. 145 p. (In Russ.).
- Shmurlo, 1899 — *Shmurlo E.F.* Musul'manstvo v stepyah: Istoriya i sovremennost' [Islam in the Steppes: History and Modernity]. Kazan: University Press, 1899. 213 p. (In Russ.).
- Smit, 2015 — *Smit J.B.* Islamic Traditions in Central Asia: A Western Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 88 p.
- Spassky, 1823 — *Spassky G.I.* Etnograficheskie ocherki aziatskikh narodov [Ethnographic Sketches of Asian Peoples]. Saint Petersburg: Russian Academy of Sciences Press, 1823. 109 p. (In Russ.).
- Toleubaev, 1972 — *Toleubaev A.T.* Perezhitki domusul'manskikh verovanij i obryadov v semeinom bytu kazakhov v konce XIX – nachale XX vekov [Survivals of Pre-Islamic Beliefs and Rituals in the Family Life of Kazakhs in the Late 19th – Early 20th Century]. Moscow, 1972. 213 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* Sobranie sochinenij v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Vol. 4. 2nd ed., revised and expanded. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. Pp. 71–76. (In Russ.).
- Zeland, 1885 — *Zeland N.* Materialy po etnografii kirgizskikh stepei [Materials on the Ethnography of the Kyrgyz Steppes]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences Press, 1885. 67 p. (In Russ.).
- ZIRGO, 1869 — *ZIRGO.* Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Notes of the Imperial Russian Geographical Society]. Vol. XVIII. SPb., 1869. Pp. 112–115. (In Russ.).

Литература

- Абашин, 2019 — *Абашин С.* «Моё мировоззрение» Владимира Наливкина: взгляды российского социалиста на имперской окраине // Центральная Азия в эпоху средневековья и нового времени. Ташкент: Akademnashr, 2019. С. 146–165.
- Алекторов, 1879 — *Алекторов А.Е.* Ислам в Казахстане: историко-этнографический анализ. Казань: Типография Казанского университета, 1879. 104 с.
- Аристов, 1896 — *Аристов Н.А.* Очерки этнографического состава тюркских народов и статистические данные о численности их. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1896. 256 с.
- Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Киргизы и их этнографические связи. Санкт-Петербург: Типография Министерства народного просвещения, 1897. 189 с.
- Бартольд, 1927 — *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1927. 310 с.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 2-е изд. доп. и переработанное, 1985. С. 71–76.
- Гаврилов, 2005 — *Гаврилов С.А.* Мусульманские традиции в Центральной Азии. Москва: Восточная литература, 2005. 210 с.
- Гершель, 2004 — *Гершель Л.А.* Религиозный синкретизм в Центральной Азии. Москва: Издательство «Наука», 2004. 125 с.
- Губарев, 1894 — *Губарев К.* Быт и верования киргиз. Оренбург: Типография Оренбургского военного округа, 1894. 34 с.
- Данилевский, 2002 — *Данилевский Н.Я.* Культурные адаптации в Центральной Азии. Санкт-Петербург: Издательство «Восточная литература», 2002. 97 с.
- Зеланд, 1885 — *Зеланд Н.* Материалы по этнографии киргизских степей. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1885. 67 с.
- ЗИРГО, 1869 — *ЗИРГО.* Записки Императорского Русского географического общества, вып. XVIII. Санкт-Петербург, 1869. С. 112–115.
- Кун, 1870 — *Кун А.Л.* Туркестан: край и его народы. Санкт-Петербург: Общество любителей русской словесности, 1870. С. 83–87.
- Левшин, 2002 — *Левшин А.В.* Ислам и народные верования казахов. Алматы: Qazaq universiteti, 2002. 205 с.
- Нуртазина, Картабаева, Дауытбекова, 2024 — *Нуртазина Н., Картабаева Е., Дауытбекова М.* Наследие казахских ишанов и святых целителей: новые подходы и перспективы изучения в контексте мусульманско-суфийской традиции Центральной Азии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 2024. Вып. 11(3). С. 541–557. URL: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_3_541-557
- Радлов, 1884 — *Радлов В.В.* Из Сибири: Страницы дневника. Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1884. С. 221–225.

- Рычков, 1762 — *Рычков П.И.* Топографическое описание Оренбургской губернии. Оренбург: Типография губернской канцелярии, 1762. С. 49–51.
- Семёнов-Тян-Шанский, 1879 — *Семёнов-Тян-Шанский М.П.* Путеводитель по Центральной Азии. Санкт-Петербург: Издательство «Пушкин», 1879. 145 с.
- Спасский, 1823 — *Спасский Г.И.* Этнографические очерки азиатских народов. Санкт-Петербург: Типография Российской Академии наук, 1823. 109 с.
- Толеубаев, 1972 — *Толеубаев А.Т.* Пережитки домусульманских верований и обрядов в семейном быту казахов в конце XIX – начале XX веков. Москва, 1972. 213 с.
- Харузин, 1888 — *Харузин А.Н.* Очерк религиозной жизни кочевых народов Центральной Азии. Москва: Типография Московского университета, 1888. 154 с.
- Шмурло, 1899 — *Шмурло Е.Ф.* Мусульманство в степях: История и современность. Казань: Университетская типография, 1899. 213 с.
- Atkinson, 1999 — *Atkinson J.A.* Islam and the Traditions of Central Asia. London: Routledge, 1999. 150 p.
- Bonner, 2014 — *Bonner B.* Islam and Cultural Practices in Central Asia. New York: Routledge, 2014. Pp. 112–128.
- DeWeese, 1994 — *DeWeese D.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. 45 p.
- Frank, 2001 — *Frank A.J.* Islamic Transformation in Central Asia: A Historical Perspective. Leiden: Brill, 2001. Pp. 92–110.
- Geertz, 1968 — *Geertz C.* Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia. Chicago: University of Chicago Press, 1968. Pp. 43–47.
- Lewis, 2003 — *Lewis R.* Rethinking Islam in Central Asia. New York: Oxford University Press, 2003. Pp. 120–137.
- Montgomery, 2017 — *Montgomery D.* Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia. Chicago: University of Chicago Press, 2017. Pp. 65–89.
- Olcott, 1987 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 129 p.
- Orlov, 2016 — *Orlov A.K.* The Syncretic Nature of Kazakh Islam. London: Routledge, 2016. 62 p.
- Smit, 2015 — *Smit J.B.* Islamic Traditions in Central Asia: A Western Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 88 p.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 589-602, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_589-602

AKTOBE – A POLY-ETHNIC CITY (1869–1946): HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC STUDY

Nurlankyzy Gauharshahnaz^{1*}, *Beknazarov Rahim Agibaevich*²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, crossroad of Aliya Moldagulova, 30000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0001-9419-8940>. E-mail: shahnazsanzhar@gmail.com
*Correspondent author

²K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, crossroad of Aliya Moldagulova, 30000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Nurlankyzy G., Beknazarov R.A., 2025

Abstract. Introduction. The scientific article examines the features of the historical and ethnographic development of the city of Aktobe in western Kazakhstan from 1869 to 1946. Founded in 1869, the city of Aktobe, due to its geographical location, became one of the centers of rapprochement of the ethnic groups of Central Asia and a unique example of a multinational community. *Goals and objectives.* To study the formation and transformation of the ethnic composition of the city of Aktobe, the processes of migration and integration of various ethnic groups. Also analyze the mutual influence of cultures of various ethnic groups and their impact on the historical and social structure of the urban environment. The study identified the main factors that influenced the multiethnicity of the city, and analyzed their impact on the historical and demographic dynamics. The formation and development of Aktobe is closely connected with such historical processes as the colonial policy of the Russian Empire, industrialization during the Soviet Union, forced collectivization, political repressions, evacuation during the Second World War. These events have radically changed the ethnic composition of the city population, promoting mutual adaptation and cultural integration of different peoples. The methodology of the scientific research is based on classical methods of historical science, in particular, historical-comparative, structural-functional and interdisciplinary approaches. In addition, archival documents, written historical sources and oral history materials were studied through historical and ethnographic analysis. These methods allow us to reveal the features of interethnic relations in the city of Aktobe and recreate the historical experience of city residents. *Results.* The main historical factors that influenced the multiethnicity of the city of Aktobe are identified. The colonial policy of the Russian Empire, industrialization and collectivization in Soviet times, political repressions, evacuation during the Great Patriotic War led to significant changes in the ethnic composition of the city population and intensified cultural interaction between peoples. *Scientific novelty of the study.* A comprehensive analysis of ethnic, demographic and cultural changes

in the city of Aktobe in the period from 1869 to 1946 is carried out. At the same time, the impact of these changes on the processes of urbanization of the region is systematically studied for the first time. *Conclusion.* The features of the formation of the multinational urban culture of Aktobe, the processes of social and cultural exchange between ethnic groups, their role in the development of modern regional identity are described. Thanks to a comprehensive analysis of historical data and ethnographic materials, the article contributes to a deeper understanding of the historical and cultural dynamics of the city of Aktobe.

Keywords: History, ethnography, poly-ethnic city, Aktobe, ethnicity

For citation: Nurlankyzy G., Beknazarov R.A. Aktobe – a poly-ethnic city (1869–1946): historical and ethnographic study // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 589–602. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_589-602

АҚТӨБЕ – ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚАЛА (1869–1946 ЖЖ.): ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Нұрланқызы Гауһаршахназ^{1*}, Бекназаров Рахым Агибаевич²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Алия Молдағұлова қиыл., 30000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-9419-8940>. E-mail: shahnazsanzhar@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Алия Молдағұлова қиыл., 30000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.д., профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Нұрланқызы Г., Бекназаров Р.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ғылыми мақалада Қазақстанның батысындағы Ақтөбе қаласының 1869–1946 жылдар аралығындағы тарихи-этнографиялық даму ерекшеліктері қарастырылады. 1869 жылы негізі қаланған Ақтөбе қаласы өзінің географиялық орналасуына байланысты Орталық Азиядағы этностардың тоғысу орталықтарының бірі болып, көпұлтты қауымдастықтың бірегей үлгісіне айналды. *Мақсаты мен міндеттері.* Ақтөбе қаласындағы этникалық құрамның қалыптасуы мен трансформациясын, әртүрлі этностардың көші-қоны мен интеграциялану процестерін зерттеу. Сондай-ақ, әртүрлі этностардың өзара мәдени ықпалы мен қалалық ортаның тарихи-әлеуметтік құрылымына тигізген әсерін талдау. Зерттеу барысында қаланың полиэтникалық сипатына әсер еткен негізгі факторлар анықталып, олардың тарихи-демографиялық динамикаға ықпалы сараланады. Ақтөбенің қалыптасуы мен дамуы Ресей империясының отарлық саясаты, Кеңес Одағы кезеңіндегі индустрияландыру, күштеп ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі эвакуация сияқты тарихи процестермен тығыз байланысты. Осы оқиғалар қала халқының этникалық құрамын түбегейлі өзгертті, әртүрлі халықтардың өзара бейімделуіне және мәдени тоғысуына ықпал етті. Ғылыми зерттеудің әдістемесі тарих ғылымының классикалық әдістеріне, атап айтқанда, тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық және пәнаралық тәсілдерге негізделген. Сонымен қатар, тарихи-этнографиялық талдау арқылы архив құжаттары, жазбаша тарихи дереккөздер мен ауызша тарих материалдары зерттелді. Бұл әдістер Ақтөбе қаласындағы этносаралық қатынастардың ерекшеліктерін ашып көрсетуге және қала тұрғындарының тарихи тәжірибесін жаңғыртуға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Ақтөбе қаласының полиэтникалық сипатына әсер еткен негізгі тарихи факторлар анықталды. Ресей империясының отарлық саясаты, Кеңес дәуіріндегі индустрияландыру, ұжымдастыру, саяси

куғын-сүргін мен Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі эвакуация – қала халқының этникалық құрамына елеулі өзгерістер енгізіп, халықтар арасындағы мәдени өзара ықпалды күшейтті. *Зерттеудің ғылыми жаңалығы.* Ақтөбе қаласының 1869–1946 жылдар аралығындағы этникалық, демографиялық және мәдени өзгерістерін кешенді түрде талдау. Сонымен қатар, осы өзгерістердің өңірдің урбанизациялық үдерістеріне ықпалы алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып отыр. *Қорытынды.* Ақтөбенің көпұлтты қалалық мәдениетінің қалыптасу ерекшеліктері, этностар арасындағы әлеуметтік және мәдени алмасу үдерістері, олардың қазіргі заманғы аймақтық сәйкестікті дамытудағы рөлі сипатталады. Тарихи деректер мен этнографиялық материалдарды жан-жақты талдау арқылы мақала Ақтөбе қаласының тарихи-мәдени динамикасын тереңірек түсінуге үлес қосады.

Түйін сөздер: Тарих, этнография, полиэтникалық қала, Ақтөбе, этника

Дәйексөз үшін: Нұрланқызы Г., Бекназаров Р.А. Ақтөбе – полиэтникалық қала (1869–1946 жж.): тарихи-этнографиялық зерттеу // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 589–602 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_589-602

АКТОБЕ – ПОЛИЭТНИЧЕСКИЙ ГОРОД (1869–1946): ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Нурланқызы Гауһаршахназ^{1*}, Бекназаров Рахым Агибаевич²

¹Актюбинский Региональный Университет им. К. Жубанова
(д. 34, перекрест. Алии Молдагуловой, 30000 Ақтөбе, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-9419-8940>. E-mail: shahnazsanzhar@gmail.com

²Актюбинский Региональный Университет им. К. Жубанова
(д. 34, перекрест. Алии Молдагуловой, 30000 Ақтөбе, Республика Казахстан)

Д.и.н., профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>. E-mail: r.beknazarov@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Нурланқызы Г., Бекназаров Р.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В научной статье рассматриваются особенности историко-этнографического развития города Ақтөбе на западе Казахстана в период с 1869 по 1946 годы. Основанный в 1869 году, город Ақтөбе в силу своего географического положения стал одним из центров сближения этносов Средней Азии и уникальным примером многонационального сообщества. *Цели и задачи.* Изучить формирование и трансформацию этнического состава города Ақтөбе, процессы миграции и интеграции различных этнических групп. Также проанализируйте взаимовлияние культур различных этнических групп и их воздействие на историческую и социальную структуру городской среды. В исследовании выявлены основные факторы, повлиявшие на полиэтничность города, и проанализировано их влияние на историческую и демографическую динамику. Становление и развитие Ақтөбе тесно связано с такими историческими процессами, как колониальная политика Российской империи, индустриализация в годы Советского Союза, насильственная коллективизация, политические репрессии, эвакуация в годы Второй мировой войны. Эти события кардинально изменили этнический состав населения города, способствуя взаимной адаптации и культурной интеграции разных народов. Методология научного исследования базируется на классических методах исторической науки, в частности, историко-сравнительном, структурно-функциональном и междисциплинарном подходах. Кроме того, посредством историко-этнографического анализа изучались архивные документы, письменные исторические источники и материалы устной истории. Данные методы позволяют раскрыть особенности

межэтнических отношений в городе Актобе и воссоздать исторический опыт жителей города. *Результаты.* Выявлены основные исторические факторы, повлиявшие на полиэтничность города Актобе. Колониальная политика Российской империи, индустриализация и коллективизация в советское время, политические репрессии, эвакуация в годы Великой Отечественной войны привели к значительным изменениям в этническом составе населения города и активизировали культурное взаимодействие между народами. *Научная новизна исследования.* Проведен комплексный анализ этнических, демографических и культурных изменений в городе Актобе в период с 1869 по 1946 год. При этом впервые систематически изучается влияние этих изменений на процессы урбанизации региона. *Вывод.* Описаны особенности формирования многонациональной городской культуры Актобе, процессы социального и культурного обмена между этносами, их роль в развитии современной региональной идентичности. Благодаря комплексному анализу исторических данных и этнографических материалов статья способствует более глубокому пониманию исторической и культурной динамики города Актобе.

Ключевые слова: История, этнография, полиэтнический город, Актобе, этническая принадлежность

Для цитирования: Нурланкызы Г., Бекназаров Р.А. Актобе – полиэтнический город (1869–1946): историко-этнографическое исследование // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 589–602. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_589-602

Кіріспе

Қазақстанның батысында орналасқан Ақтөбе қаласы ежелден жарқын космополиттік орталық ретінде танылды. Мақаланың мақсаты – маңызды демографиялық, әлеуметтік және саяси өзгерістерге толы 1869–1946 жылдар аралығындағы Ақтөбенің тарихи-этнографиялық аспектісін зерттеу. Ақтөбедегі этникалық әртүрліліктің күрделі ландшафтын зерттей отырып, біз қаланың өзіндік келбетін қалыптастырған мәдени динамиканың өзара әрекетін жарыққа шығаруды мақсат еттік.

Ақтөбенің көп ұлтты қала ретінде дамуы 1869 жылы көші-қон мен қоныс аудару толқынын тудырған орыс әскери бекетінің құрылуынан қарқынды түрде басталды. Кейінгі онжылдықтарда қала әртүрлі этностардың, соның ішінде қазақтардың, орыстардың, украиндардың, татарлардың, немістердің жайлы мекеніне айналды. Мәдениеттердің бұл бірігуі дәстүрлердің, тілдердің және қауымдастық арасындағы өзара әрекеттесудің бай мозаикасымен сипатталатын бірегей әлеуметтік құрылымды құрады. 1946 жылға дейінгі кезең Ақтөбенің демографиялық және мәдени ландшафтына әсер еткен Ресей революциясы, Кеңес өкіметінің орнауы және Екінші дүниежүзілік соғыстың салдары сияқты маңызды оқиғаларды қамтиды.

Ақтөбенің көп ұлтты тарихына қатысты қазіргі ғылыми әдебиеттер салыстырмалы түрде сирек, зерттеулердің көпшілігі қаланың нақты тарихи-этнографиялық контекстінен гөрі кеңірек аймақтық динамикаға бағытталған. Қолданыстағы еңбектер негізінен Ақтөбедегі этносаралық қатынастар мен мәдени алмасулардың ньюанстарына аз назар аударып, Қазақстандағы саяси және экономикалық өзгерістерге бағытталған. Кейбір тарихи деректер мен мұрағат материалдары құнды мәліметтер бергенімен, осы кезеңдегі Ақтөбедегі әртүрлі қауымдардың күнделікті өмірін, салт-дәстүрін және әлеуметтік құрылымдарын зерттейтін жан-жақты, мақсатты зерттеулерде айтарлықтай олқылық бар.

Ақтөбенің тарихи-этнографиялық дамуын түсіну бірнеше себептерге байланысты өте маңызды. Біріншіден, ол аймақтың көпмәдениетті мұрасын тереңірек түсінуге ықпал ете отырып, Қазақстандағы этностық өзара әрекеттестік пен интеграцияның кеңірек процестерінің микроғарыштық көрінісін береді. Екіншіден, бұл зерттеу ұлттық бірегейлік пен мәдени әртүрліліктің өзекті мәселелеріне қатысты тарихи перспективаларды ұсына отырып, этникалық қатынастар мен әлеуметтік бірлік туралы қазіргі пікірталастарды хабардар ете алады (Султанғалиева, 2005: 178). Ақтөбедегі әртүрлі этностардың өмір тәжірибесін құжаттау

және талдау арқылы бұл зерттеу қала тұрғындарының мәдени жады мен мұрасын сақтауға, олардың тарихына қосқан үлесін тереңірек түсінуге бағытталған.

Мақаланың ғылыми болжамы: 1869–1946 жылдар аралығында Ақтөбенің полиэтникалық қала ретінде пайда болуына мемлекеттік саясаттың, экономикалық мүмкіндіктердің және қала тұрғындарының әлеуметтік өзара әрекеттестігінің үйлесімі айтарлықтай әсер етті. Бұл факторлар бірнеше этностардың қатар өмір сүруіне ықпал етіп қана қойған жоқ, сонымен бірге дәстүрлердің өзара бейімделуімен және будандастыруымен сипатталатын ерекше қалалық мәдениеттің пайда болуына әсер етті.

Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан Ақтөбе қаласының іргетасы қаланған 1869 жылдан бастап XX ғасырдың ортасына дейінгі бірнеше даму кезеңдерін қамтитын бай және сан қырлы тарихы бар. Ақтөбенің тарихын зерттеу облыста болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік-демографиялық өзгерістер жағдайында қаланың қалыптасу және қайта құрылу процесін бақылап отыруға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың аяғында темір жол қатынасының дамуымен қала белсенді түрде дами бастады, бұл халық санының өсуіне және экономикалық базаның кеңеюіне ықпал етті. Темір жолдың пайда болуы Ақтөбені Ресей империясының басқа да ірі қалаларымен байланыстырды, бұл жаңа қоныс аударушылардың ағылып келуіне және сауданың дамуына өз әсерін тигізді.

Ақтөбенің басты ерекшеліктерінің бірі – оның көп ұлтты құрамы. Қала өзінің өмір сүрген уақытында әртүрлі этностарды, соның ішінде қазақтар, орыстар, украиндар, татарлар, немістер, еврейлер және т.б. қабылдады. Көші-қон процестері, әсіресе XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында, қаланың демографиялық көрінісін айтарлықтай өзгертті.

Столыпиндік аграрлық реформа, азамат соғысы және ұжымдастыру сияқты саяси және экономикалық оқиғалар көші-қон ағыны мен халықтың этникалық құрамына айтарлықтай әсер етті. Осы процестердің нәтижесінде қала әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлер шоғырланған орынға айналды, бұл Ақтөбенің бірегей полиэтникалық бейнесін қалыптастыруға ықпал етті.

Қала халқының көпұлтты құрамы Ақтөбенің мәдени мұрасының байлығы мен алуан түрлілігіне әсерін тигізді. Әрбір этнос қаланың қайталанбас атмосферасын қалыптастырған өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, мәдениетін байытуға өз үлесін қосты.

Этникалық және діни дәстүрлермен байланысты мерекелер мен рәсімдер қаланың мәдени өмірінің маңызды аспектісіне айналды. Түрлі халықтардың қолөнері, музыкасы, биі, тағамдары күнделікті өмірде, мәдени шараларда көрініс тапты. Бұл мәдени мұраның сақталуына және ұрпақтан ұрпаққа берілуіне ықпал етті.

Ақтөбе қаласының тарихы бойынша негізгі еңбектердің бірі – Мусиннің «Ақтөбе қаласының тарихы», онда қаланың негізі қаланғаннан бастап XX ғасырдың ортасына дейінгі дамудың негізгі кезеңдері егжей-тегжейлі қарастырылады. Мусин қаланың құрылуының саяси және экономикалық алғышарттарын талдайды, сонымен қатар көші-қон процестерінен туындаған демографиялық өзгерістерді қарастырады.

Басқа елеулі еңбектерге Басин мен Сағалаевтың жұмыстары жатады. Олар облыстағы түрлі этностардың қоныс аудару және бейімделу процестерін зерттейді. Олардың еңбектері көші-қон ағындары мен жергілікті және жаңадан келген этникалық топтар арасындағы өзара әрекеттесу туралы маңызды деректер береді.

Ақтөбе қаласының дамуының демографиялық аспектілері Артюхов зерттеулерінде көрініс табады. Ол халық санағы мәліметтері мен статистикалық есептерді талдай отырып, зерттеліп отырған кезеңдегі қала халқының этникалық құрамындағы өзгерістерді және осы өзгерістерге әсер ететін әлеуметтік-экономикалық факторларды қарастырады. Сонымен қатар, Әбішева мен Нұрмағанбетова жалпы Қазақстандағы демографиялық процестер туралы құнды деректер келтіреді, бұл өңірдегі жалпы тенденциялар аясында Ақтөбенің даму контекстін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді (Мендикулова, 1997: 211).

Ақтөбе қаласының мәдени-этнографиялық аспектілері Бекмаханова мен Әбділдина еңбектерінде сипатталған. Бекмаханова әртүрлі этностардың мәдени мұрасын, олардың қала мәдениетін дамытуға және салт-дәстүрді сақтауға қосқан үлесін талдайды. Әбділдина көп

ұлтты қоғамдағы интеграция мен ассимиляция процестерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік беретін этносаралық қатынастар мен мәдени алмасуды зерттейді.

Зерттеу үшін маңызды дерек көзі – Қазақстанның мемлекеттік және муниципалдық мұрағаттарында сақталған мұрағаттық құжаттар. Бұл құжаттарға Ақтөбе қаласының тарихи дамуына қатысты қызметтік хат-хабарлар, әкімшілік хаттамалар, заңнамалық актілер және басқа да материалдар жатады. Бұл құжаттарды талдау қалада болып жатқан демографиялық және әлеуметтік процестер туралы неғұрлым толық және объективті түсінік алуға мүмкіндік береді (Тәжібаев, 1999: 54).

Батыс Қазақстан аумағы ұзақ уақыт бойы, XX ғасырдың соңғы он жылдығына дейін зерттелмеген аймақ ретінде ежелгі тас дәуірі зерттеушілерінің «табула раса» археологиялық картасында сақталды. Мұның себебі – біріншіден, өлкенің палеолит дәуірін жіті зерттейтін мамандардың жетіспеушілігі, екіншіден, республиканың оңтүстік аумақтарымен салыстырғанда өңірдің «перспективасының» төмендігі. Сондықтан ұзақ жылдар бойы палеолит туралы түсініктер жеке заттар мен қазба материалдары негізінде жинақталып, геологиялық экспедициялар арқылы облыстық музейлерге тапсырылды (Султанғалиева, 2005:78).

Батыс өңір тарихына алғаш назарын Медоев зерттеген. Ғалым Ақтөбенің оңтүстік өңірлерінде анықталған аялдамаларды геохронологиялық шкалаға енгізген.

Торғай облысының тұңғыш әскери губернаторы генерал-майор Лев Федорович Баллюзек (1869–1877) болды. Оның басшылығымен қазақ даласына «Уақытша ережені» енгізу басталды. Лев Федорович өз заманының білімді тұлғаларының бірі еді. 1868 жылы Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінің төрағасы болып сайланды. Оның қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы туралы білімі «Кіші Қырғыз Ордасында ішінара және қазір заң күші бар халық әдет-ғұрыптары» атты зерттеуінде көрініс тапқан (Торғай облысы, тарихи жылнама, 1916).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы мұрағат құжаттарымен жұмыс істеу және тарихи дереккөздерді талдауды қамтитын тарихи әдіске негізделді.

Мемлекеттік және муниципалдық мұрағаттардың құжаттары, оның ішінде 1869–1946 жылдардағы хат-хабарлар, әкімшілік есептер, заңнамалар және басқа да ресми құжаттар зерттелді. Демографиялық өзгерістерге, көші-қон процестеріне және әртүрлі этностардың мәдени қарым-қатынасына қатысты құжаттарға ерекше назар аударылды.

Ақтөбе қаласының тарихи дамуының негізгі тенденциялары мен ерекшеліктерін анықтау үшін құжаттарды сыни талдау, мәтіндік талдау және деректерді жүйелеу әдістері қолданылды. Жарияланған тарихи материалдар, оның ішінде естеліктер, хаттар, газет мақалалары мен сол кездегі ғылыми басылымдар сараланды. Бұл қаланың әлеуметтік және мәдени өмірін, халықтың этникалық құрамы мен өзара әрекеттесуіне әсер еткен ұлтаралық қатынастар мен саяси оқиғаларды білуге мүмкіндік берді.

Ғылыми мақаланы жазу барысында санақ деректері, статистикалық есептер және басқа демографиялық дереккөздер зерттелді. Бұл мәліметтер зерттеу кезеңінде Ақтөбе қаласы халқының этникалық құрамындағы өзгерістерді сандық талдау үшін пайдаланылды.

Сонымен қатар, мұрағат қорынан «Ақтөбе қалалық вестнигі» шаруашылық газеті және әр жылдардан шығарылған Ақтөбе қаласындағы мерзімді басылымдары басты назарда болды.

Тарихи әдісті қолдану Ақтөбеде болған күрделі тарихи үдерістерді зерттеуге терең бойлап, оның көп ұлтты болуына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Тарихи деректерге сүйенсек, 1869 жылы Ақтөбе уезі аумағы сегіз болысқа бөлінген: Ақтөбе, Аралтөбе, Теректі, Тұзтүбі, Бөртін, Қаратуғай, Ұйсылқара және Қобда болыстары.

Бұл округтердің әрқайсысының этникалық құрамында өзіндік ерекшеліктер болған. Жергілікті халықтың негізін қазақтар құрағандықтан, олардың үлесі айтарлықтай жоғары

болған (Сдыков, 2004: 178). Алайда уақыт өте келе бұл аймақтарға орыстар, украиндар, немістер және басқа да этностар қоныс аударды. Олар негізінен егіншілікпен, қолөнермен және саудамен айналысып, жергілікті қазақ халқымен тығыз араласқан.

Сурет 1: Ақтөбе аймағының көрінісі
[Figure 1: View of the Aktobe region]

Полиэтникалық аймақ ұғымы – бір аумақта әртүрлі этностар мен мәдениет өкілдерінің қатар өмір сүруін білдіреді. Мұндай этникалық алуан түрлілік әлеуметтік, экономикалық және мәдени процестерге тікелей ықпал етеді. Этностар арасындағы өзара әрекеттестік мәдени айырмашылықтар, жер мәселесі, саяси өзгерістер секілді факторларға байланысты бейбіт те, шиеленісті де сипат алуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл әртүрлілік ұлттар мәдениеті мен әдебиетінің өзара ықпалдаса дамуына жол ашады.

Экспедиция басшысы Ф. Щербин атап өткендей, Ақтөбе уезінде әкімшілік бөліністердің ауылдарды жазғы және қысқы жайылымдарға сәйкестендіріп бөлуі жиі кездескен. Мұндай бөліністер қазақ отбасыларының бұл жерлерде 150 жылдан астам уақыт бойы тұрақты мекен еткендігін көрсетеді (Бекмаханов, 1957: 98). Болыс құрамында орта есеппен 1474 шаруашылық тіркелгенімен, нақты сан 900-ден 2320-ға дейін жеткен. Болыстар шаруашылық тұрғысынан жақын әкімшілік бірліктер ретінде қалыптасқан.

Уездің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Аралтөбе (Ор өзенінің төменгі ағысы, Жайық өзенінің солтүстік-батыс жағалауы) және Үйсылқара болыстары Қостанай уезінің Құмақ болысымен шектескен. Бұл аймақтарда Жағалбайлы, Шөмекей, Қаракесек, Төртқара, Шекті руларының көшпелі ауылдары орын тепкен (Сдыков, 2008: 257).

Ф. Щербиннің мәліметінше, Бөрті болысында Орта жүздің уақ руы мекендеген. Сондай-ақ, бұл аумақ Кіші жүз ханы Шырғазы Айчуваковтың ұрпақтары – Нұрмұхамед Шырғазиев пен Темірболат Мұхамедқазиевтің көшпелі тұрақтары орналасқан тарихи маңызы зор өңір болды (Бекмаханова, 1986: 157).

Қобда болысы солтүстікте Темір уезінің Қалмаққырған болысымен және Орал облысының Орал округімен шектескен. Қазақ көшпелілері Қобда өзені мен оның салалары – Терсақан, Тамды, Қарағанды, Құмсай бойында орналасты. Қобда болысы мен Темір уезінің солтүстік-шығысындағы Темір-Уркачка болысы су айрық үстіртінде орналасып, әкімшілік-географиялық тұрғыда маңызды аймақ болды.

1869–1946 жылдары аралығында Аралтөбе, Қаратуғай секілді болыстар этникалық тұрғыда алуан түрлі халықтың мекені болды. Қазақтар бұл аймақтың байырғы тұрғындары болғанымен, Ресей империясының отарлау саясаты нәтижесінде орыстар, украиндар, немістер сияқты өзге этностар да қоныстанды. Немістер егіншілік пен фермерлік дағдыларын әкеліп, аймақтың ауыл шаруашылығын дамытуға үлес қосты.

1930-жылдары жүргізілген ұжымдастыру саясаты қазақтарды отырықшылыққа көшіріп, колхоздарға бірігуге мәжбүр етті. Ал Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес үкіметі әртүрлі

этностарды (шешендер, ингуштар, татарлар, немістер) Қазақстанға күштеп қоныстандырды. Этностардың араласуы мәдени алмасуға жол ашып, қазақтар жаңа шаруашылық әдістерін меңгеріп, көптілділік пен ұлтаралық қарым-қатынас қалыптасты.

Ақтөбе полиэтникалық сипаттағы ерекше аймаққа айналды. Өртүрлі этникалық топтардың қатар өмір сүруі мәдениет, тіл, білім, діни және тұрмыстық тәжірибелерде өзара ықпалға әкелді. Көптілділік, ұлтаралық некелер, ұлттық тағамдар мен колөнер бұйымдарының өзара танылуы – бұл этностардың бейбіт қатар өмір сүруінің көрінісі.

Ақтөбе қаласының дамуына көлік инфрақұрылымы айрықша ықпал етті. 1869 жылы әскери бекініс ретінде іргесі қаланған қала XX ғасырдың басында темір жол желісінің жүргізілуімен экономикалық дамудың жаңа кезеңіне өтті. Темір жол желілері аймақты Ресейдің басқа бөліктерімен байланыстырып, Ақтөбені ірі өнеркәсіп және сауда орталығына айналдырды. Кеңес кезеңінде индустрияландыру мен халық санының артуы бұл процесті одан әрі жеделдетті.

]

Нәтижелер

Ақтөбенің әлеуметтік-экономикалық дамуына темір жолдың салынуы ерекше ықпал етті. Темір жол қатынасының іске қосылуы сауда айналымының артуына, көліктің қолжетімділігінің жақсаруына және өндірістік, ауыл шаруашылық әлеуеттің дамуына түрткі болды. Сонымен қатар, темір жол желісі жұмыс күшінің, түрлі мамандар мен техниктердің келуін қамтамасыз етіп, урбанизация процесін жеделдетті. Бұл өзгерістер қала халқының қарқынды өсуіне және еңбек нарығының кеңеюіне алып келді.

1869–1946 жылдар аралығы Ақтөбе қаласының қалыптасуы мен дамуы үшін шешуші кезең болды. Темір жол құрылысы әскери бекініс ретіндегі шағын елді мекеннің ірі өндірістік және көліктік орталыққа айналуына жол ашты. Жаңадан пайда болған темір жол инфрақұрылымы қала экономикасының кейінгі онжылдықтардағы өсіміне негіз болды.

Ақтөбенің индустриялық деңгейге көтерілуіне ерекше ықпал еткен фактор – Орынбор–Ташкент темір жолының салынуы еді. Бұл желі арқылы халықтың көші-қоны жанданып, жаңа жұмыс орындарына бейімделген тұрғындар саны артты. Аталған темір жол Қазақстан аумағы арқылы өтетін алғашқы халықаралық темір жол ретінде де маңызды (Нұрланқызы, Бекназаров, 2022: 154).

Темір жол салынғаннан кейінгі алғашқы онжылдықтарда қаланың индустриялық бейнесі қалыптаса бастады. Мәселен, 1903 жылы Ақтөбе локомотив депосының ашылуы және «Темір жол шеберханаларының» іске қосылуы өндірістік инфрақұрылымның дамуында айрықша орын алды. Бұл өзгерістердің нәтижесінде 1905 жылға қарай қала халқы 8,5 мың адамға жетіп, Ақтөбе өңірдің маңызды көлік-логистикалық және өндірістік торабына айналды.

Строители Ташкентской ж. д.
1903 г.

Строители Ташкентской ж. д.
1903 г.

Сурет 2: Темір жол құрылыс барысы (1903 жыл)
[Figure 2: Progress of railway construction (1903)]

Теміржол желісімен бір мезгілде локомотив депосы, вокзал, екі қабатты бастауыш мектеп бой көтерді. Осы кезеңде осы теміржол желісінің бойында орналасқан шағын станцияларда «Мәскеу уақыты» тіркесі қолданыла бастады. Мысалы, Шалқар станциясында теміржол рельстерін бақылау «Мәскеу уақытымен» сәйкес жүргізілді (Шалқар энциклопедиясы, 2009: 127).

Ақтөбе қаласы 1869–1946 жылдары түрлі этностар араласқан көп ұлтты өлке болды. Бұл табиғи көші-қон процестерінің де, Кеңес үкіметінің ұжымдастыру, жер аудару сияқты саяси шешімдерінің де нәтижесі болды. Бұл әртүрлілік көптілділікпен, мәдени алмасумен және әртүрлі этникалық дәстүрлердің өзара ықпалымен сипатталатын бірегей әлеуметтік-мәдени ортаны құрады.

Сурет 3: Ақтөбе аймағының көрінісі
[Figure 3: View of the Aktobe region]

Ақтөбе қаласының түрлі болыстарға бөлінуінің өзі аймақтағы полиэтникалық саясаттың дамуына өз әсерін тигізді. Тарихи деректер көрсеткендей, XIX ғасырда қазақ жерлеріндегі шығыс-славян этностарының миграциялық ағынның күшеюіне байланысты қаладағы әлеуметтік-этникалық көрініс те айтарлықтай өзгерді. Тарихшы Бекмаханов Н.Е. 1870–1897 жылдар аралығында Қазақстан бойынша жалпы қазақ халқының көрсеткіші 5,72 %-ға азайғанын атап өткен.

1-кесте – Торғай облысының (1897 ж.) ресми деректердегі этникалық құрамы
[Table 1 – Ethnic composition of the population of the Turgai region (1897) according to official data]

Облыстар, уездер	Барлығы	Қазақтар	Орыстар	Татарлар	Башқұрлар	Мордва
Торғай облысы	453416	410904 (90,6)	30438 (6,7)	3197 (0,7)	1598 (0,4)	1431 (0,3)
Қостанай	152556	117559 (77,4)	17744 (19,2)	1735 (1,2)	1151 (0,9)	1401 (0,9)
Ақтөбе	115215	109489 (95,1)	1986 (12,2)	584 (0,7)	291 (0,24)	28
Ырғыз	98097	96599 (99,3)	296 (2,5)	204 (0,5)	-	2
Торғай	86948	85905 (99)	583 (1,5)	22 (0,2)	17	

Кестеден көріп отырғанымыздай, уездер бойынша халықтың орналасу ерекшеліктеріне табиғи, климаттық және тарихи жағдайлар белгілі бір әсер етті. Қазақтардың, орыстардың, татарлардың және башқұрттардың барынша бірге тұратын аймағы Орынбор губерниясының Верхнеуральск, Троицкий, Орск уездерімен шектесетін Ақтөбе және Қостанай уездері болды. Бұл ең алдымен аудандардың географиялық орналасуына және халықтардың шекаралық аймақтан қазақ даласына «бірқалыпты» өту мүмкіндігіне байланысты. Екіншіден, Ақтөбе және Қостанай уездері Торғай облысының егіншілікпен айналысатын орыс және татар халқы қоныстанған ең құнарлы аудандары болды. Мысалы, Ырғыз ауданында сазды сортаң және

құмды жазықтар алып жатқан жердің барлығы дерлік егіншілікке жарамсыз еді. Егістік жер округтің жалпы көлемінің 0,02 %-ын құрайтындықтан, отырықшы халық уездің екі елді мекеніне, Ырғыз мен Қарабұтаққа ғана шоғырланған.

1915–1917 жылдардағы Ақтөбе уезіндегі этникалық жағдайдың ерекшеліктері орыс және украин халқының саны мен үлес салмағының арақатынасы өзгерді. Украинадан келген иммигранттар ағынының артуы украиндардың 23,7 % (57,5 мың адам) құрап, 1917 жылғы 21,7 % (52,6 мың адам) орыс халқының сан жағынан озып кетуіне ықпал етті. Бұл кезең орыс, украин және татар шаруаларының Қазақстанға жаппай қоныс аударуымен ерекшеленді.

1869–1946 жылдар аралығындағы Ақтөбе қаласында мәдени өмірі әр түрлі этностардың күрделі қарым-қатынасын және саяси өзгерістерді көрсететін бай және көп қырлы болды. Көшпелі өмір салтының өзіндік мәдени ерекшеліктері мен әдет-ғұрыптары, соның ішінде қазақтың Наурыз (Шығыс күнтізбесі бойынша жаңа жыл) мейрамдары, сондай-ақ отбасылық рәсімдер (баланың дүниеге келуі, шілдехана, үйлену тойы, жерлеу рәсімдері) қоғамдық өмірде маңызды рөл атқарды.

Наурыз мейрамы жаппай тойланып, сайыстар, қазақ музыкасы мен поэзиясы мәдениеттің ажырамас бір бөлігі болды. Халық ақындары (ақындар мен әншілер) домбыраның сүйемелдеуімен (қазақтың дәстүрлі ішекті аспабы) тоқымашылық, кілем тоқу, зергерлік бұйымдар жасау және тері өңдеу өнері арқылы эпостық жырлар мен жырларды орындады. Бұл өнімдер пайдалы ғана емес, сонымен қатар мәдени және көркемдік мәнге ие болды, орыстар мен украиндар мәдени алмасуға ықпал ететін мектептер мен шіркеулер салды. Рождество және Пасха сияқты православиелік мерекелер мен рәсімдер кеңестік кезеңде білім беруді дамытуға көп көңіл бөлді. Ауылдар мен қалаларда мектептер, кітапханалар, мәдениет ошақтары ашылып, оларда лекциялар, театрландырылған қойылымдар, кинофильмдер көрсетіліп, кеңестік клубтар мен мәдениет ошақтары мәдени өмірдің орталықтарына айналды, онда концерттер, билер, фильмдер көрсетіліп, дәрістер оқылды.

1930–1940 жылдары аймақтан шешендер, ингуштар, немістер, қырым татарлары және т.б. түрлі этностар жер аударылды. Олар өздерінің мәдени дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, тілдерін әкелді, бұл өлкенің мәдени ландшафтын байытты. Дәстүрлі қазақ мәдениеті орыс, украин, неміс және басқа да мәдениеттермен астасып, сан алуан тілдермен, әдет-ғұрыптармен және дәстүрлермен байытылған бірегей мәдени орта құрады. Кеңестік кезең мәдени қызметтің жаңа түрлерін әкелді, бұл да өлкенің мәдени дамуына айтарлықтай әсер етті.

«Ақтөбе қалалық хабаршысы» («Актюбинский Городской Вестник») журналы маңызды ақпараттық және мәдени дереккөз бола отырып, Ақтөбе өңірінің көпмәдениетті аспектілерін дамытуда маңызды рөл атқарды.

Сурет 4: «Актюбинский Городской Вестник» журналы
[Figure 4: Magazine “Aktobe City Herald”]

Журналда қала мен облыс өміріндегі маңызды оқиғаларды қамтитын жаңалықтар тұрақты жарияланып тұрды. Бұл барлық этностардың болып жатқан өзгерістер мен оқиғалар туралы хабардар болуына ықпал етті, бұл фестивальдер, көрмелер, концерттер және театрландырылған қойылымдар сияқты мәдени іс-шаралар туралы ақпаратқа ие болды, әртүрлі этностардың тұрғындарына оларға қатысуға және білім алуға мүмкіндік берді. бір-бірінің мәдениеті туралы көбірек білім беру тақырыптарындағы жарияланымдар, соның ішінде тарих, әдебиет және ғылым туралы мақалалар халықтың сауаттылық деңгейін арттыруға ықпал етті. Бұл әртүрлі этностардың өкілдерін ортақ білім мен білім беру мақсаттары төңірегінде біріктірді.

Журналда барлық этностардың білім алуына ықпал ететін жаңа мектептер және білім беру бағдарламалары туралы ақпарат берілді, бұл журналда тұрғындардың хаттары мен пікірлері жарияланды аудан бойынша өз ойлары мен ұсыныстарын білдірді. Бұл әр түрлі этностар мен билік өкілдерінің арасындағы диалогқа ықпал етті, аймақты дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар мен бастамалар туралы жарияланымдар бұл бағдарламаларды түсінуге және оларға қатысуға көмектесті, бұл журналда қазақ, орыс және басқа тілдерде мақалалар жарияланды. Бұл өз кезегінде түрлі этностар үшін тілдік әртүрлілікті және ақпараттың қолжетімділігін сақтауға ықпал етті. Ол өзінің ақпараттық, мәдени және білім беру мазмұны арқылы аймақта тұратын түрлі этностардың өзара түсіністік, мәдени алмасу және әлеуметтік интеграциясына ықпал етті. Журнал Ақтөбе өңіріндегі көпмәдениетті қоғамның дамуына елеулі үлес қосқан түрлі мәдени-ағартушылық және әлеуметтік мүдделер тоғысқан алаңға айналды.

1869–1946 жылдардағы Ақтөбе өңіріндегі көпұлтты өмірдің қыр-сырлары өлкенің мәдени-ағартушылық дамуына айтарлықтай әсер етті. Қазақтардың орыстармен, украиндармен, немістермен және жер аударылған халықтармен қарым-қатынасы мәдени алмасу мен баюға, көпұлтты және көпмәдениетті ортаның қалыптасуына әкелді. Кеңестік ұжымдастыру саясаты мен оқу-ағарту ісін дамыту түрлі этностардың бірігуіне, халықтың сауаттылығы мен мәдени деңгейінің артуына ықпал етті.

2-кесте – 1916 ж. басындағы Ақтөбе қала халқының ұлттық құрамы
[Table 2 – 1916 Ethnic composition of the population of Aktobe at the beginning]

Ұлттардың атауы	Ақтөбе
Орыстар	12870
Поляктар	247
Басқа славян халықтары	114
Немістер	568
Қазақтар	390
Татарлар	956
Башқұрттар	66
Бұхарлық, т.б. азиялықтар	143
Еврейлер	33
Армяндар, т.б. кавказдықтар	104
Басқа халықтар	349
Барлығы	15840
Ерлер	7691
Әйелдер	8149

Ақтөбе қаласының демографиялық құрамы туралы тарихи мәліметтер оның көп ұлттылығын көрсетеді. Өлке тұрғындарының құрамына әр уақытта орыстар, қазақтар, татарлар, немістер және басқа ұлт өкілдерінің едәуір бөлігі кірді, бұл бірегей мәдени-әлеуметтік орта қалыптастырды. Орыстар аймақтағы ең үлкен этникалық топты құрады. Олардың болуы Ресей империясының қоныс аудару саясатымен және одан кейінгі кеңестік отарлаумен байланысты болды. Поляк халықы өздерінің дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын және ауылшаруашылық тәжірибесін енгізіп, аймақтың мәдени және экономикалық дамуына айтарлықтай әсер етті. Неміс халқы ауыл шаруашылығы мен қолөнерді дамытуда маңызды рөл атқарды. Олардың мәдени мұрасы мен салт-дәстүрі өлкеге айтарлықтай әсер етті және

өздерінің мәдени ерекшелігін, дәстүрі мен тілін сақтап, өлкенің көпұлтты байлығына маңызды үлес қосты. Татарлар өздерінің мәдени және діни дәстүрлеріне үлес қосты. Кавказ халықтарының болуы Кавказ мәдениетінің элементтерін, әр түрлі елдер мен этникалық топтар мәдениетінің араласуын байыта түсті.

Ақтөбедегі түрлі этностар арасындағы экономикалық және мәдени алмасуда жәрмеңкелер маңызды рөл атқарды. Олар әртүрлі аймақтар мен этникалық қауымдастықтардың саудагерлері мен қолөнершілерін тартып, экономикалық өркендеу мен мәдени өзара әрекеттестікке ықпал етті. Жәрмеңкелер сауда және тауар алмасу форумын қамтамасыз етті, бұл жергілікті экономиканы ынталандырып, қалада және оның айналасында тұратын әртүрлі этностар арасындағы байланысты нығайтты.

Ақтөбе арқылы өтетін Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы қаланың өнеркәсіптік өркендеуіне ұйытқы болды. Темір жол көліктің қолжетімділігін жақсартты, бұл Ресей империясының, кейінірек Кеңес Одағының әртүрлі бөліктерінен жұмысшылар мен мамандарды тартты. Бұл халықтың және оның этникалық әртүрлілігінің айтарлықтай өсуіне әкелді. Мысалы, темір жол инфрақұрылымы дамыған сайын қалада теміржол шеберханалары мен деполары дамып, жұмыс орындарымен қамтамасыз етіліп, түрлі этностардың көші-қонын ынталандырды.

Ақтөбеде көпұлтты қоғамның қалыптасуына жәрмеңкелердің, темір жол құрылысының және заңнамалық өзгерістердің әсері де маңызды орын алды. Қаланың этникалық әртүрлілігі байытылған мәдени өмірге, көптілді ортаның құрылуына және қала тұрғындары арасында толеранттылықтың дамуына әкелді. Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы және темір жолдағы бірлескен жұмыс әртүрлі этнос өкілдері арасындағы әлеуметтік байланысты нығайтуға көмектесті.

Өңірдің көпұлтты құрамы дәстүрлер, тілдер мен әдет-ғұрыптармен белсенді өзара әрекеттесу және алмасу болған бірегей мәдени ортаның дамуына ықпал етті. Осындай әртүрлі этностардың бірігіп өмір сүруі өзара түсіністік пен мәдени байытуға ықпал етті, бұл 1869-1946 жылдары Ақтөбе қаласында көптілді және көп мәдениетті білім беру жүйесінің дамуына әсер етіп, әртүрлі этникалық топтардың бірге өмір сүруі мен өзара әрекеттесуі бай және алуан түрлі мәдени орта, көпұлтты аймақты және полиэтникалық дамуды қалыптастырды. Бұл өзара мәдени алмасуға, әлеуметтік даму мен білімге ықпал етіп, аймақты көпұлтты ынтымақтастық пен интеграцияның үлгісіне айналдырды.

Қорытынды

Тарихи-этнографиялық зерттеу аясында Ақтөбе қаласы халқының көпұлтты құрамының қалыптасуы мен дамуының негізгі аспектілері және оның мәдени-тұрмыстық жағдайға әсері, өңірдің әлеуметтік өміріне талдау жасалды. Зерттеу және талдау нәтижесіндегі ғылыми болжамдар:

1. Демографиялық эволюция

Ақтөбе 1869–1946 жылдар аралығында айтарлықтай демографиялық өзгерістерге ұшырады. Қаланың көпұлтты келбетін қалыптастыруға негізгі этностар, оның ішінде орыстар, қазақтар, татарлар, немістер, украиндар және басқа ұлт өкілдері үлес қосты. Ресей империясының, одан кейін Кеңес Одағының қоныс аудару саясаты, сондай-ақ депортациялар мен көші-қон толқындары аймақтың этникалық ландшафтын айтарлықтай өзгертті.

2. Мәдени әртүрлілік

Этникалық топтардың әртүрлілігі бірегей мәдени ортаның қалыптасуына ықпал етті. Орыс және украин қоныстанушылар өздерінің егіншілік және тұрмыстық дәстүрлерін, немістер егіншіліктің озық әдістері мен қолөнер дағдыларын, татарлар мен башқұрттар өздерінің мәдени және діни әдет-ғұрыптарын әкелді. Қазақ мәдениеті отырықшылық пен ұжымдастыру процестеріне қарамастан, өзінің дәстүрі мен тілін сақтап, қаланың мәдени ландшафтын байыта түсті.

3. Білім беру саласы

Ақтөбе қаласының білім беру жүйесінің дамуына халықтың көпұлтты құрамы айтарлықтай әсер етті. Әртүрлі этникалық топтар құрған мектептер, медреселер және басқа да оқу орындары сауаттылық деңгейі мен мәдени алмасудың жақсаруына ықпал етті. Кеңестік білім беру саясаты түрлі тілде білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы түрлі этностарды біріктіруде де шешуші рөл атқарды.

4. Әлеуметтік интеграция

Кеңестік ұжымдастыру және индустрияландыру саясаты әртүрлі этностардың әлеуметтік интеграциясына және біртұтас экономикалық және әлеуметтік жүйенің қалыптасуына ықпал етті. Әртүрлі ұлт өкілдерінің ортақ еңбек әрекеті мен ұжымдық өмір жағдайында өзара әрекеттесуі мен ынтымақтастығы өзара құрмет пен мәдени алмасу қағидаттарына негізделген көпұлтты қоғамды құруға ықпал етті.

5. Ақтөбе арқылы өтетін Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы қаланың өнеркәсіптік өркендеуіне әсер етті. Темір жол көліктің қолжетімділігін жақсартты, бұл Ресей империясының, кейінірек Кеңес Одағының әртүрлі бөліктерінен жұмысшылар мен мамандарды тартты. Бұл халықтың және оның этникалық әртүрлілігінің айтарлықтай өсуіне ықпалын тигізді.

Тарихи-этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, Ақтөбе 1869–1946 жылдар аралығында көп ұлтты қаланың үлгісі болған, онда әртүрлі этностардың бірлесе өмір сүруі мен араласуы өлкенің мәдени-әлеуметтік дамуына әсерін тигізді. Ақтөбенің көпұлтты ортасы қаланың мәдени мұрасын байытып, салт-дәстүрге, өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа негізделген бірегей көпұлтты мәдениетті қалыптастырды. Бұл тарихи аспектілер қазіргі қоғамдағы этносаралық өзара әрекеттесу және мәдени интеграция процестерін дамытуда маңызды рөл атқарды.

Дереккөздер

АОММ — Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты

Sources

AOGA — Aktobe regional state archive

Әдебиеттер

Ақтөбе тақыр демографиялық жылнамалығы, 2010 — *Ақтөбе тақыр демографиялық жылнамалығы*. Ақтөбе: Статистика басқармасы, 2010. 117 б.

Ақтөбе тақыр демографиялық жылнамалығы, 2012 — *Ақтөбе тақыр демографиялық жылнамалығы* // Статистика Ақтөбе, 2012. 181 б.

Ақтөбе, 2004 — *Ақтөбе*. // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2004. 158 б.

Асылбеков, Жаркенова, 2001 — *Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М.* Население Казахстана (1897–1917). Алматы: Өркениет, 2001. // URL: <https://iie.kz/?p=4615>

Бекмаханов, 1957 — *Бекмаханов Е.Б.* Қазақстанның Ресейге қосылуы. Алматы: Ғылым, 1957. 190 б.

Бекмаханов, 1986 — *Бекмаханов Е.Б.* Капитализм дәуіріндегі Қазақстан мен Қырғызстанның көп ұлтты халқы (19 ғ-дың 60-жылдары – 1917 ж.). М.: Наука, 1986. 244 б.

Бекназаров, Нұрланқызы, 2021 — *Бекназаров Р.А., Нұрланқызы Г.* Ақтөбе қаласының тарихына тарихнамалық шолу. Тарих журналы, 2021. Б. 150–159. // URL: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.16>

Бисембаев және т.б., 2006 — *Бисембаев А.А., Ерофеева И.В., Көбенова Г.И., Медеубаев Е.И., Сұлтанғалиева Г.С.* Ақтөбе облысының тарихы. Ақтөбе, 2006. 698 б.

Мендікұлова, 1997 — *Мендікұлова Г.М.* Қазақ диаспорасының тарихи тағдырлары. Пайда болуы және дамуы. Алматы: Дайк-Пресс, 1997. 343 б.

Сдықов, 2004 — *Сдықов М.Н.* Батыс Қазақстан халқының тарихы. Алматы: Ғылым, 2004. 408 б.

Сдықов, 2008 — *Сдықов М.Н., Аман А.Б., Мәден А.Т., Шерғалиев М.Т.* Батыс Қазақстан территориясында және жақын шетелдердегі этнодемографиялық процесс. Ауызша тарих жобасы, 2008. 328 б.

Сұлтанғалиева, 2005 — *Сұлтанғалиева Г.С.* Ақтөбе уезінің тарихы (1869–1917): оқулық. Ақтөбе, 2005. 264 б.

Тәжібаев, 1999 — *Тәжібаев М.Қ.* Ақтөбе облысының тарихы (1864–1991). Ақтөбе, 1999. 80 б.

Шалкар энциклопедия, 2009 — *Шалкар энциклопедия*. Шалқар, 2009. 337 б.

1915 жылға Торғай облысына шолу, 1916 — *1915 жылға Торғай облысына шолу*. Орынбор, 1916. 5 с.

References

- Aqtöbe taqır demografiyalıq jılnamalıǵı, 2010 — *Aqtöbe taqır demografiyalıq jılnamalıǵı* [Aktobe fruitless demographic chronicle]. Aktobe: Department of statistics, 2010. 117 p.
- Aqtöbe taqır demografiyalıq jılnamalıǵı, 2012 — *Aqtöbe taqır demografiyalıq jılnamalıǵı* [Aktobe demographic yearbook]. Aktobe statistics, 2012. 181 p.
- Aqtöbe, 2004 — *Aqtöbe* [Aktobe] // Qazaqstan. Ǫlttyq ensiklopedia. [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Almaty: “Qazaq ensiklopedialary”, 2004. 158 p. (In Kaz.).
- Asylbekov, Jarkanova, 2001 — *Asylbekov M.H., Jarkanova A.M.* Naselenie Kazahstana [Population of Kazakhstan], (1897–1917). Alma-Ata: Orkeniet, 2001. (In Kaz.).
- Bekmahanov, 1957 — *Bekmahanov E.B.* Qazaqstannyń Reseige qosyluy [The Annexation of Kazakhstan to Russia]. Almaty: Nauka, 1957. 190 p. (In Kaz.).
- Bekmahanova, 1986 — *Bekmahanova N.E.* Kapitalizm däuırindeǵı Qazaqstan men Qyrǵyzstannyń köp ǵıltty halqy (19 ǵ-dyń 60-jyldary – 1917 j.) [Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism]. M., 1986. 244 p. (In Kaz.).
- Beknazarov, Nurlanqyzy, 2022 — *Beknazarov A., Nurlanqyzy G.* Orynbor – Taşkent temir joly jáne onyń HH ǵasyrdyń basyndaǵy Aqtöbe qalasynyń polietnikalyq ortasynyń qalyptasuyna áseri [The Orenburg-Tashkent Railway and its Impact on the Formation of the Multiethnic Environment of Aktobe at the Beginning of the 20th Century]. Tarıx jwrnalı, 2021. Pp. 150-159. // URL: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.16> (In Kaz.).
- Bisembayev, et. al, 2006 — *Bisembayev A.A., Erofeeva I.V., Kobanova G.I., Medeubayev E.I., Sultangaliyeva G.S.* Aqtöbe oblysynyń tarihy [History of the Aktobe Region]. Aktobe, 2006. 698 p. (In Kaz.).
- Mendykulova, 1997 — *Mendykulova G.M.* Qazaq diasporasynyń tarihi taǵdyrlary. Paida boluy jáne damuy [Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development]. Almaty, 1997. 343 p. (In Kaz.).
- Şalkar ensiklopedia, 2009 — *Şalkar ensiklopedia* [Shalkar Encyclopedia]. Shalkar, 2009. 337 p. (In Kaz.).
- Sdykov, et. al, 2008 — *Sdykov M.N., Aman A.B., Maden A.T., Shergaliyeva M.T.* Batys Qazaqstan territoriasy synda jáne jaqyn şetelderdeǵı etnodemografiyalıq proses [Ethnodemographic processes in the territory of Western Kazakhstan and adjacent countries]. Oral history project, 2008. 328 p. (In Kaz.).
- Sdyqov, 2004 — *Sdyqov M.N.* Batys Qazaqstan halqynyń tarihy [History of the peoples of Western Kazakhstan]. Almaty: Nauka, 2004. 408 p. (In Kaz.).
- Sultangaliyeva, 2005 — *Sultangaliyeva G.S.* Aqtöbe ueziniń tarihy (1869–1917) [History of the Aktobe district (1869–1917)]: textbook. Aktobe, 2005. 264 p. (In Kaz.).
- Tazhibayev, 1999 — *Tazhibayev M.Q.* Aqtöbe oblysynyń tarihy (1864–1991). [History of the Aktobe region], Aktobe, 1999. 80 p. (In Kaz.).
- 1915 jylǵa Torǵai oblysyna şolu, 1916 — *1915 jylǵa Torǵai oblysyna şolu* [Survey of the Turgai Territory for 1915]. Orynbor, 1916. 5 p. (In Kaz.).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 2, pp. 603-623, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_603-623

KIPCHAK AND RELATED CLANS (TRIBES) OF THE BASHKIRS ACCORDING TO GENETIC RESEARCH DATA

Eduard Khabibullin¹, Albert Asylguzhin², Azamat Ryskildin³

¹UNESCO Geopark “Yangan-tau”
(village of Maloyaz, Salavatsky district, Republic of Bashkortostan)
Research
 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

²Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15 B, Pushkin Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student, research associate
 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

³Institute of State History
(8, MangilikElAven., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Post-doctoral fellow and researcher
azamat.ryskildin@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Khabibullin E., Asylguzhin A., Ryskildin A., 2025

Abstract. *Introduction.* The complex study of clan structure and gene pool allows to clarify the debatable issues of Bashkir ethnogenesis, to reveal historical and genetic ties with neighbors – Kazakhs and other Turkic, as well as Finno-Volga peoples. The aim and objectives of the study are to elucidate the origin of Kipchak clan groups within the Bashkirs and related clans on the basis of the gene pool study using Y-chromosome markers. *Materials and methods.* The source base of the study is the results of genetic research (dna-materials) of the Bashkir Kipchaks, including those processed by the results of field expeditions. The main methods were: historical and forensic. *Results:* The descendants of the most part of Bashkir Kipchaks and related Tamyans are mainly carriers of the lines – R1a1-SUR51, being a branch of subclade R1a1-Z93 of haplogroup R1a1-M198. The common ancestor of Bashkir and Arpadov subclade (genetic lines), most likely, lived in times of Huns or early Turks 1850–1450 years ago. In representatives of the genus Karagai-Kipchak, as well as a small part of Tamyans prevails line R1b-Y14051(BY17657) of subclade R1b-M478 of haplogroup R1b-M73, which is represented first of all in the bearers of ethnonym Kypchak among Kazakhs, Bashkirs, Nogai, Kyrgyz, Karakalpaks. The parallel lineage R-Y20756 of subclade R1b-M478 in Karatavly and Teliau Turkmen-Tyrnakly, Merkit is also characteristic of the Turkic peoples from the Altai to Turkey. *Conclusion:* The ancestors of the Bashkirs of the Karagai-Kipchak clans, as well as the Tamyans part, lived in the Altai at the beginning of our era, then, in the era of the Kimak and Kypchak states, migrated westward through Kazakhstan and relatively recently, apparently from the 12th century, moved to the Southern Urals, as indicated by the low occurrence of this lineage among the

Bashkirs, as well as the general age of the subclade falling on the 11th – 13th centuries. The ancestors of the Bashkirs Karatavly, Merkit, Turkmen-Tyrnakly, Teleu of subclade R-Y20756 are apparently closely related tribes, but they came to the Urals earlier than in the XI–XIII centuries, most likely in the pre-Ordyn period, rather than the Kipchak clans - representatives of the line R1b-Y14051. The stay of the genetic ancestors of most of the Bashkir Kipchaks (subclade R1a-Sur52) in the Volgo-Yaitsa interfluvium is confirmed by the legends of the Bashkir Kipchaks and paleogenetic data from Hungary. The genetic ancestors of the Bashkirs of these clans could belong to one of the Ogur (Khazar) tribes that lived in the VIII–IX centuries on the Bugulminsko-Belebeyevskaya uplands.

Keywords: Kimaks, Kipchaks, haplogroup, genetic line, Kipchak state, Bashkirs, Hungarians, ishteks

Acknowledgements: The research was conducted within the framework of the project “Kypchak component in the ethnogenesis of Kazakhs, Kyrgyz, Bashkirs, Nogais and Karakalpaks (AP19579400)”.

For citation: Khabibullin E., Asylguzhin A., Ryskildin A. Kipchak and related clans (tribes) of the Bashkirs according to genetic studies // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 2. Pp. 603–623. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_603-623

ГЕНЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР БОЙЫНША БАШҚҰРТТАРДЫҢ ҚЫПШАҚ ЖӘНЕ ТУЫСҚАН РУЛАРЫ (ТАЙПАЛАРЫ)

Эдуард Илдарович Хабибуллин¹, Альберт Рифгатович Асылгужин², Азамат Хурматович Рыскильдин³

¹Геопарк ЮНЕСКО «Янган-тау»

(Малояз аулы, Салават ауданы, Башкортостан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты

(156-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

³Мемлекет тарихы институты

(8-үй, Мәңгілік ел даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Пост-докторант, ғылыми қызметкер

azamat.ryskildin@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Хабибуллин Э.И., Асылгужин А.Р., Рыскильдин А.Х., 2025.

Аңдатпа. *Kipicne.* Рулық құрылым мен генофондты кешенді зерттеу башқұрт этногенезінің пікірталас мәселелерін нақтылауға, көрші қазақтармен және басқа да түркі, сондай-ақ фин-Еділ халықтарымен тарихи-генетикалық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Y-хромосома маркерлері бойынша генофондты зерттеу негізінде башқұрттар мен оларға қатысты кландар құрамындағы қыпшақтардың рулық топтарының шығу тегін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің қайнар көзі – башқұрт қыпшақтарының генетикалық зерттеулерінің нәтижелері (ДНҚ материалдары), оның ішінде далалық экспедициялардың нәтижелері бойынша өңделген. Негізгі әдістер: тарихи және сот-медициналық. *Нәтижелер:* Башқұрт қыпшақтарының көпшілігінің ұрпақтары және олармен байланысты тамьяндар негізінен R1a1 – M198 гаплогруппасының r1a1-Z93 субкладаының тармағы болып табылатын - R1a1-SUR51 желілерінің тасымалдаушылары болып табылады. Башқұрт және Арпад субкладаының (генетикалық тектер) ортақ атасы, бәлкім, 1850–1450 жыл

бұрын ғұндар немесе ерте түріктер кезінде өмір сүрген. Қарағай-Қыпшақ тұқымдасының өкілдерінде, сондай-ақ Тамьянның шағын бөлігінде R1b-M478, R1b-M73 гаплогруппасының R1b-Y14051 (BY17657) желісі басым. Ол ең алдымен қазақтар, башқұрттар, ноғайлар, қырғыздар, қарақалпақтар арасында қыпшақ этнонимінің тасымалдаушыларында ұсынылған. Қаратавля мен түрікмен-Тырнақлы Телауындағы R1b-M478 субкладының R-Y20756 параллель сызығы да Алтайдан Түркияға дейінгі түркі халықтарына тән. *Қорытынды:* Башқұрттардың ата-бабалары Қарағай-қыпшақ рулары, сондай-ақ Тамьянның бөліктері біздің дәуіріміздің басында Алтайда тұрды, содан кейін Кимак және қыпшақ мемлекеттері дәуірінде олар Қазақстан аумағы арқылы батысқа қоныс аударды және салыстырмалы түрде жақында, шамасы, XII ғасырдан бастап Оңтүстік Оралға қоныс аударды. Бұл башқұрттар арасында осы жолдың төмен кездесетіндігімен көрінеді, сондай-ақ субкладтың жалпы жасы XI–XIII ғасырларға жатады. Башқұртстанның Қаратавлы, Меркит, түрікмен-Тырнақлы, Телеу субкладының ата-бабалары R-Y20756 бір-бірімен тығыз байланысты тайпалар болып табылады, бірақ Орал өңірінде бұрын, XI–XIII ғасырларда, ең алдымен, қыпшақ руларына қарағанда, Орда алдындағы кезеңде – R1b-Y14051 желісінің өкілдері. Башқұрт қыпшақтарының көпшілігінің генетикалық ата-бабаларының (R1a-Sur52 субкладасы) Еділ-Яицкий мезорегионында болуын башқұрт қыпшақтарының аңыздары мен Венгриядан келген палеогенетика деректері растайды. Башқұрттардың осы тектердің генетикалық ата-бабалары VIII–IX ғасырларда Бугульма-Белебеев тауларында өмір сүрген оғур (Хазар) тайпаларының біріне тиесілі болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Қимақтар, қыпшақтар, қыпшақ мемлекеті, гаплотип, башқұрттар, көші-қон, естектер

Алғыс. Зерттеу «Қазақтардың, қырғыздардың, башқұрттардың, ноғайлардың және қарақалпақтардың этногенезіндегі қыпшақ компоненті (АП19579400)» жобасы аясында жүзеге асырылды.

Дәйексөз үшін: Хабибуллин Е.И., Асылғожин А.Р., Рыскильдин А.Х. Генетикалық зерттеулер бойынша башқұрттардың қыпшақ және туысқан рулары (тайпалары) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. 603–623 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_603-623

КИПЧАКСКИЕ И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ КЛАНЫ (ПЛЕМЕНА) БАШКИР ПО ДАННЫМ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Эдуард Илдарович Хабибуллин¹, Альберт Рифгатович Асылғужин², Азамат Хурматович Рыскильдин³

¹Геопарк ЮНЕСКО «Янган-тау»

(с. Малояз, Салаватский район, Республика Башкортостан)

научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

²Научный институт изучения Улуса Джучи

(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Докторант, научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

³Институт истории государства Комитета науки МНВО

(д.8, просп. Мәңгілік ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Пост-докторант, научный сотрудник

azamat.ryskildin@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Хабибуллин Э.И., Асылғужин А.Р., Рыскильдин А.Х., 2025

Аннотация. *Введение.* Комплексное изучение родовой структуры и генофонда позволяет уточнить дискуссионные вопросы этногенеза башкир, выявить историко-генетические связи с соседями – казахами и другими тюркскими, а также финно-волжскими народами. *Цель и задачи исследования* – выяснение происхождения родовых групп кипчаков в составе башкир и родственных им кланов на основе изучения генофонда по маркерам Y-хромосомы. *Материалы и методы.* Источниковой базой исследования выступают результаты генетических исследований (днк-материалы) башкирских кыпчаков, в том числе обработанные по итогам полевых экспедиций. Основными методами стали: исторический и судебно-медицинский. *Результаты:* Потомки большей части башкирских кыпчаков и родственных им тамьян являются, в основном, носителями линий – R1a1-SUR51, являющихся ветвью субклада R1a1-Z93 гаплогруппы R1a1-M198. Общий предок башкирского и Арпадовского субклада (генетических линий), скорее всего, жил во времена гуннов или ранних тюрков 1850–1450 лет тому назад. У представителей рода Карагай-Кипчак, а также небольшой части Тамьян превалирует линия R1b-Y14051(BY17657) субклада R1b-M478 гаплогруппы R1b-M73, которая представлена прежде всего у носителей этнонима кыпчак среди казахов, башкир, ногайцев, кыргызов, каракалпаков. Параллельная линия R-Y20756 субклада R1b-M478 у Каратавлы и Теляу Туркмен-Тырнаклы, Меркит также характерна в основном для тюркских народов от Алтая до Турции. *Заключение:* Предки башкир родов Карагай-Кипчак, а также части Тамьян в начале нашей эры проживали на Алтае, затем, в эпоху кимакского и кыпчакского государств, мигрировали на запад через территорию Казахстана и относительно недавно, видимо с XII в., переселились на Южный Урал, на что указывает низкая встречаемость этой линии среди башкир, а также общий возраст субклада попадающий на XI–XIII вв. Предки башкир Каратавлы, Меркит, Туркмен-Тырнаклы, Телеу субклада R-Y20756 видимо являются близкородственными племенами, но попавшие в Приуралье ранее XI–XIII вв., скорее всего в преордынский период, нежели кыпчакские роды – представители линии R1b-Y14051. Пребывание генетических предков большей части башкирских кыпчаков (субклад R1a-SUR52) в Волго-Яицком междуречье подтверждают предания башкирских кыпчаков и данные палеогенетики из Венгрии. Генетические предки башкир этих родов могли принадлежать к одному из огурских (хазарских) племен, проживавшему в VIII–IX веках на Бугульминско-Белебеевской возвышенности.

Ключевые слова: Кипчаки, кимаки, кыпчакское государство, гаплогруппа, башкиры, венгры, генетическая линия, иштеки

Благодарность: Исследование проведено в рамках проекта «Кыпчакский компонент в этногенезе казахов, кыргызов, башкир, ногайцев и каракалпаков (AP19579400)»

Для цитирования: Хабибуллин Е.И., Асылгожин А.Р., Рыскильдин А.Х. Кипчакские и связанные с ними кланы (племена) башкир по данным генетических исследований // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 2. С. 603–623. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_603-623

Введение

Со времен державы гуннов, Тюркского, Хазарского, Кангарского каганатов, кимакских и кипчакских объединений племен, Улуса Джучи (Золотой Орды) большая часть тюркских народов степной Евразии имело клановую (родовую) структуру социальной организации, память о которой у многих из них сохранилась до наших дней. Родовые (клановые) объединения башкир, основанные на вотчинном самоуправлении того или иного рода, включая права на определенную территорию, в средние века были устойчивыми социальными группами, правовой статус которых закреплялся соглашениями с внешними суверенами (ханами), которые предусматривали взаимные права и обязанности: признание власти, обязанность воинской службы, уплату незначительного (1–2 %) служилого ясака, в обмен на признание свободы самоуправления, вероисповедания, наследуемого землевладения, ряда судебных, управленческих и налоговых иммунитетов, а также права на участие в разделе

военных трофеев. Эти соглашения оформлялись ханскими ярлыками (жалованными грамотами), с указанием получателей и перечислением свобод, привилегий и вотчин, и встречными шертями (от слова шарт– договор). Обмен невестами между родовыми группами создавал основу для объединения кланов в союз племен, общность вероисповедания, применимого права и исторической памяти – создавала основания для объединения и инкорпорации родов в народ.

Родовое деление башкир поддается историко-этнографической реконструкции. За последние 20 лет в Башкортостане произошел всплеск интереса к своим родовым корням, были проведены учредительные курултаи (съезды) всех башкирских родов (племен).

Генетические маркеры, как результаты вспомогательных исторических исследований, позволяют раскрыть существенные аспекты прошлого относительно родства и миграций родоплеменных групп, если рассматривать такие кланы как сложноорганизованные системы. Анализ собранных материалов по генетике кипчакских и родственных им кланов Тамьян, Каратавлы, Теляу, Меркит, рассматриваемых в совокупности с известными историческими свидетельствами, позволяют с определенной уверенностью закрыть ряд «белых пятен» в понимании их этнополитической истории, установить, в какой мере родственны между собой представители разных ответвлений объединения Кипчак; в каком родстве они находятся с другими родами башкир и тюркскими народами. Опираясь на эти данные, установить некоторые пути миграций, где проживали древние предки одного из крупнейших родовых объединений башкир.

Цель статьи – уточнение этногенетической истории башкирских кипчаков и близких к ним в этнополитическом и генетическом планах родах – Каратавлы, Теляу, Тамьян, Меркит. Предполагается анализ нарративных источников, в сопоставлении с результатами этногенетических исследований и материалами археологических памятников. Исследование призвано способствовать лучшему пониманию этногенеза башкир и других тюркских народов.

Материалы и методы

Проект предполагается междисциплинарным, что востребует системные методы в организации связи и анализе данных естественных и гуманитарных наук. Поэтому в нашем проекте использованы следующие подходы:

1. Метод исторических реконструкций. С его помощью нами планируется осуществить репрезентацию этнополитической истории кипчакских родов и связанных с ними в этногенетическом плане кланов Теляу и Каратавлы в составе башкир.

2. Судебно-медицинский (forensicgenetics) метод исследования STR-маркеров. В рамках которого будут использованы методы изучения полиморфизма STR-маркеров, а также SNP-маркеров Y-хромосомы. Не исключено, что будут исследованы аутосомные маркеры и полиморфизм митохондриальной ДНК собранных образцов.

Междисциплинарный подход эффективно обеспечивает системный анализ исторической памяти и генофонда того или иного народа с учетом его дифференциации на этнографические (родовые, племенные) группы.

Обобщаются ранее полученные результаты генетических исследований (ДНК-материалов), собранных среди представителей (потомков) башкирских кипчаков, каратавлинцев и телявцев, а также вводятся в научный оборот сведения самостоятельных генетических исследований авторов, с целью уточнения происхождения, путей миграции, степени родства кипчакских и связанных с ними родов, а также для выявления степени этногенетической близости с другими родовыми и территориальными группами (кланами) тюркских и не-тюркских народов. Принадлежность к тому или иному клану определялась по данным семейной исторической памяти и в соотнесении с однородной клановой принадлежности поселений, зафиксированной на протяжении последних столетий (около 250 лет) по материалам учета населения в XIX–XXI вв. («Ревизские сказки», метрические записи ОДМС, Земский учет, советские (российские) переписи).

Важная часть работы заключается в историографическом анализе имеющихся нарративных источников, родословных (шежере), археологических сведений относительно кипчакских и родственных им родов в составе башкир.

В 2012 г. в рамках проекта Медико-генетического научного центра и Института гуманитарных исследований Республики Башкортостан, нами были собраны 65 маркеров ДНК от представителей кипчакских родов, и более 50 маркеров от родственных кипчакам представителей рода тамьян. В ходе указанной экспедиции также были получены образцы почти всех башкирских родов, в том числе у близких к кипчакам представителей родов Теляу, Каратавлы и других. Позже были дополнительно проведены частные научные экспедиции Б. Муратова и Р. Суюнова, ими собрано более 50 образцов ДНК среди кипчаков и тамьянцев. В августе 2023 г. и в августе-октябре 2024 г. в рамках реализации проекта «Кыпчакский компонент в этногенезе казахов, кыргызов, башкир, ногайцев и каракалпаков (AP19579400)» нами также была проведена экспедиционная работа, в результате которой было сделано несколько генетических анализов на big-Y (именно анализ на big-Y помогает обнаружить точную генетическую ветку с уровнем разделения около 1000 лет) кипчакских башкир (подразделений Кара-Кыпчак, Санкем-Кыпчак и др.), а также у представителей рода Каратавлы и рода Меркит.

Таким образом, материалы статьи включают результаты популяционно-генетических исследований, нарративные источники, археологические и демографические данные, свидетельства семейной и родовой исторической памяти.

Обсуждение

В числе важнейших параметров социальной организации этноса, широко используемых в популяционной генетике и для историко-этнографических реконструкций, выступает клановая структура. В башкирской номенклатуре родов они именуются как ырыу или ұлыс. Родовая структура башкирского народа стала основой административно-территориального деления Башкирского края в российский период его истории (с конца XVI в.). На территории расселения башкир установилась уникальная для России волостная система, основанная на вотчинном землевладении башкир. Сохранение родового деления способствовало устойчивости как родовой, так и обще-башкирской идентичностей. В российской номенклатуре термин волость (производный от термина улус), применительно к землям башкир, в отличие от общероссийского деления определял владения башкир-вотчинников как административно-территориальную единицу региона. Наиболее подробно характер отношений между царской администрацией и башкирами описали историки Б.А. Азнабаев (Азнабаев, 2005) и А.З. Асфандияров (Асфандияров, 2010). Длительная устойчивость социальных границ, в статусе родовой и соседской общины, является важным условием сохранения идентичности, упругости исторической памяти. Все это относимо и к башкирским родовым группам в составе кипчак.

Сведения о распределении кипчаков среди нескольких тюркских народов упоминает, в частности, в своих работах государственный деятель и историк В.Н. Татищев: «*Кипчак, род знатный кайсак, и обитают с ними, но не мешаяся. Оных, почитают, до 9000 войско собрать могут. Сего рода, яко и Табынь, находится немало в Крыму, Нагаях и Башкирии*» (Татищев, 1994: 238).

Раньше всех на территории исторического Башкортостана, как можно полагать, появились кимакские группы, проникшие в северо-восточную часть края еще в X–XII вв. с территории Прииртышья (ИБР, 2019: 76). Так же и археологи склоняются к мнению, что единичные случаи проникновения кипчаков на территорию исторического Башкортостана имели место уже в XI–XII вв., массовое же переселение кипчаков относится к периоду не ранее середины XIII в. (Иванов, Кригер, 1988: 70)

После событий, связанных с кровопролитной войной и поражением в борьбе с монголами в XIII в., немалая часть кипчаков нашла прибежище в отрогах Южного Урала, постепенно инкорпорируясь в состав башкир. В этой связи представляется ценной

информация, оставленная хивинским историком XVII в. Абу-лГази описавшего события, связанные с разгромом монголами племен Дешт-и-Кыпчака – ильбари/ольберы, токсоба, а также кай, йылан, уран и отступлением последних на север, на территорию Южного Урала «...Джучи с приданными ему нукерами пошел в Дешт-и-Кыпчак. Кыпчакский народ собрался, и произошла битва. Джучи-хан победил и перебил [всех] попавших [ему] в руки кыпчаков; те из них, которые спаслись, ушли к иштякам. Большая часть иштяков теперь является потомками тех кыпчаков» (Кононов, 1958: 44). Часть половцев-куман и кунов, не пожелавших покоряться Бату-хану, укрылась на территории Венгерского королевства, Болгарского царства Асеней и Валахии.

Тем не менее, согласно средневековому сочинению «Кысса-и Чингиз-хан» (входившему в состав сборника «Дафтар-и Чингиз-наме»), в числе десятков вождей башкирских племен, свои вотчины и символы власти (уран, т.е. боевой клич, онгон, т.е. тотемное животное, птица или дерево и тамга), получил также и глава башкирских кыпчаков – Кыпчак-бей (قىچاقى) (Хальфин, 1822: 54). Надо сказать, что сам сборник «Дафтар-и Чингиз-наме» составлен сеидом Идрисом по материалам древних преданий в XVII в. в ответ на притязания ойратов на верховенство в Улусе Джучи после разгрома ногайцев, и отражает в категориях идеологии чингизизма порядок башкирской самоорганизации на тот период.

Таким образом, группа кыпчаков укрылась в Башкирии, чьи правители в результате определенных договоренностей с монгольскими ханами добились автономного (вассального) статуса.

Позже, уже в XIV в. произошел наплыв в Башкирию т. н. «кыпчаков» из улусов Джучи и Чагатай или кыпчакизированных тюрко-монгольских племен (табын, минг, салжиут, барын, катый и др.), вызванный междоусобицами внутри Золотой Орды. Среди них были онгуты, нуратинские туркмены, кереиты, вошедшие в состав кыпчаков Башкирии. С момента миграции в Приуралье и на Южный Урал они представляли собой не племя, а совокупность родов и родовых групп, этническая история которых восходила к средневековому Дешти-Кыпчаку» (Кузеев, 2010: 113). Инкорпорация в башкирский этнос в этот период кыпчакских кланов (родов) носила зачастую конфликтный характер. В XIV в. кыпчаков сильно потеснили племена Улуса Джучи (минг, табын, салжиуты, кереит, кунграт и др.), также вошедшие в состав башкир. В башкирском народном эпосе «Кусяк-бий» нашло отражение ожесточенная борьба башкир бурзянцев с кыпчаками. В сохранившихся версиях эпоса – бурзянской и кыпчакской, по-разному интерпретирующих образы кыпчакского батыра Бабсак-бея и бурзянского батыра Каракулумбета.

По всей вероятности, сначала все кыпчаки входили в нераздельную Кыпчакскую волость, несмотря на большой географический разброс ее анклавов. В Реестре башкирских волостей 1730 г. уфимские чиновники указали районы ее расположения: «...волость Кыпчацкая по Белой реке, и по Икам и по Мендиму, а вверху и по Белой, тележного пути нет». Кроме Кыпчакских волостей Ногайской дороги упоминается отдельная Сарыш-Кыпчакская волость Казанской дороги: «...волость Сарыш-Кыпчацкая по Ику и по Сюне, больша степи, а леса дубровные, а черных лесов малое число» (МИБ, Ч.1, 136–137). Однако в 1664 г. она упоминается среди «Ицких волостей» просто как Кыпчакская (МИБ, Ч.1:192). Начиная с 1649 г. на страницах документов появляется Чанким-Кыпчакская волость.

Судя по всему, выделение из нераздельной Кыпчакской волости Ногайской дороги родовых подразделений в отдельные волости началось уже в первой половине XVII в. Во владенной памяти башкирам Кыпчакской волости 1702 г. упоминаются Сарыш-Кыпчакская и Суун-Кыпчакская волости (Азнабаев, Буляков, 2015: 137). В «Росписи разделения Уфимского уезда по волостям» 1735 г. числятся Бушман (Бушмас)-Кыпчакская, Чанким-Кыпчакская, Суун-Кыпчакская, Сарыш-Кыпчакская и Гирей-Кыпчакская волости (МИБ. Т. III, 495). Карагай-Кыпчакская волость упоминается в 1736 г. (МИБ. Т. VI)

Род Кары-Кыпчак. Род Кары-Кыпчак упоминается в XVIII в., например, в документе от 1767 г. (Документы и материалы, 2012: 173) Название рода Кара-Кыпчак есть видоизмененное со временем Кары-Кыпчак (баш. КарыйКыпсак), т. е. «Старый Кыпчак». Слово Qarī

по-тюркски значило ‘старый’ (Древнетюркский словарь, 2016: 453). То, что род Кары-Кыпчак среди остальных кыпчакских подразделений считался главным свидетельствует то обстоятельство, что Кара-Кужак-бей, принимавший русское подданство от лица всех кыпчаков, был представителем этого рода. Род Кары-Кыпчак своим происхождением восходит к половецкой орде токсобичей. В одном из ранних памятников башкирской литературы «Кысса-и Чингизхан» воспроизводится легендарный сюжет о том, как башкирские беи пришли на помощь к преследуемому своими братьями Чингизу и провозгласили его ханом. В благодарность за оказанные услуги будущий «Потрясатель Вселенной» сказал вождю кыпчаков: *«Эй, Кыбчак-бей! Пусть твоим деревом будет вяз (карама), птицей – беркут (бөркөт), ураном – “Туксаба (طوق صبا)”!», тамгой – гребень (тарак). Вот ее свойство: توكسا »* (Рашид-ад-Дин, 1960: 38). Историк Р. Г. Кузеев, видимо, с учетом концепции Ибн Халдуна, делает вывод об этническом происхождении башкирских кара-кыпчаков «от средневекового половецкого племени Токсаба – одного из древних племен Дешт-и-Кыпчака, имевших тюрко-монгольское происхождение» (Кузеев, 2010: 178). По мнению Б. Кумекова этническая группатоксоба выступает однозначно как тюркский этнос, а семантика этого термина связана с «токс/токуз «девять»+оба» (патронимический формат, восходящий к тюркскому оба «племя, род»), также он считает токсоба частью племенного состава кыпчаков Западного объединения: «главствующим династийным племенем конфедерации западных кыпчаков XIII в. было племя токсоба, вместе с тем к ведущим племенам объединения относились иетиоба, бурджогли, борили» (Кумеков, 1990: 120).

Род Бушма (Бошман)-Кыпчак. Этноним кыпчаков рода Бушман (Бошман) Р. Г. Кузеев выводил от имени эмира Бачмана, возглавившего вооруженную борьбу кыпчаков против монгольских завоевателей (Кузеев, 2010: 179). По данным персидского историка XIV в. Рашид ад-Дина Бачман происходил из кыпчакского племени олбурлик (Рашид-ад-Дин, 1960: 38) т. е. ольбер или ильбари. Б. Кумеков также упоминает род “албури (олборли) ابرلى “борили” в составе Западных кыпчаков (Рашид-ад-Дин, 1960: 119). Принимая во внимание относительную фонетическую соотносимость имен Бачман и Бушман можно сделать предположение о происхождении башкир рода Бушман-Кыпчак от кыпчаков-ильбари.

Согласно башкирскому преданию, Бошман-Кыпсак-батыр оказал сопротивление некому хану: *«...не повиновался, не склонял головы перед ханом – подался на север, в горы, леса. Там он собрал войско и дал бой ханскому воинству. Говорят, он долго воевал. Однако из-за одного предателя его войско было окружено и уничтожено, а самого батыра хан приказал казнить. Перед казнью хан велел доставить Бошмана к себе. Он хотел все-таки перетянуть его на свою сторону, предложив стать военачальником. Но батыр не согласился. “Верблюд не сгибает колен, сокол не умирает, склоняя голову”, – сказал он»* (БНТ, 1987: 167). События из отмеченного предания коррелирует с информацией из китайского источника: *«Некогда он (Менгу. – авт.) напал на поколение Кыпчак, старейшина коего Бацимак бежал на морской остров. Хан, услышав о сем, немедленно пришел туда с войском. По счастью, сильный ветер согнал морскую воду с мелких мест, так, что можно было переправиться. Хан, обрадовавшись, сказал: “Само Небо открывает дорогу мне”. После сего пошел далее, изрубил войско Бацимаково, и самого его взял в плен. Хан приказал ему стать на колени: но Бацимак сказал: “Я был обладателем государства и могу ли дорожить жизнью? Сверх сего я не верблюд: для чего мне становиться на колена?”»* (История монголов, 2008: 303–304).

Относительно происхождения родов Сарыш, Чанким (Сэнкем) Суун пока ничего сказать определенного нельзя. Скорее всего, данные подразделения выделились из самой же кыпчакской среды.

Подрод Туркмен в составе кыпчакских родов. Р. Г. Кузеев предположил этническую связь этой родовой группы, а также подрода туркмен в составе племени Кудей, с нуратинскими туркменами современного Узбекистана. Легендарные предки указанных родов Акман и Караман, по преданию, жили близ города Туркестан, но были якобы изгнаны оттуда шейхом Ходжа-Ахмедом Ясави (Агаджанов, 1969: 228) и появление нуратинских (по названию –Нуратинские горы) туркмен в Башкирии Р. Г. Кузеев относит к периоду Золотой Орды:

«Кыпчакизация сырдарьинских туркмен завершилась в центре Золотоордынской империи, в Волго-Яицком междуречье, хотя и здесь они сохранили старый этноним. Башкирские туркмен-кыпчаки являются потомками одной из этих групп» (Кузеев, 2010: 177–178). Род туркмен вместе с сары и ногай, как полагал Р. Г. Кузеев, входил в многосоставное объединение ак-кыпчак, с течением времени оказавшись в этнически смешанном районе, растворилась, преимущественное в составе кара-кыпчаков (Кузеев, 2010: 113). То, что древнее название туркмен-башкир является ак-кыпчак упоминается также у М.В. Лоссиевского (Лоссиевский, 1883: 18–20).

Род Карагай-Кыпчак. Название рода по всей видимости происходит от этнонима племени гирей/гэрэ/кереит, которое на заре политической карьеры Чингиз-хана стало его главным соперником в борьбе за гегемонию в Центральной Азии. Исторические кереиты (керей + монг. суффикс мн. ч. -ут) в этническом отношении состояли из родов тюркского и монгольского происхождения. Кереитский хан Тогрул (Ван-хан) потерпел поражение в войне с Чингиз-ханом, и все кереиты вошли в состав Улуса Джучи и других частей YekeMongolUlus (Великое монгольское государство). Часть кереитов влилась в состав башкир, образовав аймак Гирей-Кыпчак, а в низовьях р. Белой (Ак-Идель) дав свое имя местному автохтонному населению, благодаря чему было сформирована Гирейская (Гарейская) волость. По преданиям башкир-гирейцев, их предок «Гэрэ-баба» был «из рода мангол» и кочевал «вместе с Кыпчаком» на Волге (Кузеев 2010: 360). В силу своей малочисленности группа кереитов основала одноименный аймак, при этом не оставив генетических следов своего присутствия в составе башкирских гирейцев (кереитов).

Подразделение Карагай-Кыпчак, или, по интерпретации Д. Н. Соколова, «*Сосновые кыпчаки*» (Соколов, 1904: 56), имеет собственное шежере, которое отличается от шежере кары- и бушман-кыпчаков, восходящего к Огуз-хану (Кара-хану), затем к Кыпчак-бею и его потомку Лач-бею (Башкирские шежере 1960: 104). Предком карагай-кыпчаков значится некий мудрец Лукман Хаким, что говорит о смутности их представлений о собственной родословной. В любом случае, они были иного происхождения, чем кары-, суун- и бушман-кыпчаки. В документе «Разделение башкирского народа по волостям и родам» П.И. Рычкова Герясь-Кипчатский и Карагай-Кипчатский аймаки упомянуты по отдельности (Рычков, 1887: 94).

В XV–XVI вв. в состав башкирских кыпчаков инкорпорируются ногайцы, образовавшие подразделение ногай-кыпчак. Этот подрод стал позднейшим этническим вкраплением в состав башкирских кыпчаков, поскольку Ногайская Орда распространила свою власть на башкир лишь в конце XV в. Согласно ногай-кыпчакских шежере, «*все ногайцы живут в стране Кыпчак*», потомки родоначальника Ямгурчи-бея, поселившиеся при впадении Сакмары в Яик, стали именоваться ногай-кыпчаками, а потомки его брата Кушкар-бея – бурзян-кыпчаками (Cosmographie, 1866). Отметим, что подразделения ногай имелись в составе других волостей Ногайской дороги – Мингской, Юрматынской, Бурзянской.

Семь кыпчакских родов, а также род Тамьян сформировали башкирский союз «*семиродцев*» - *Етеырыу*. Окончательное утверждение названного союза, по всей видимости, относится к золотоордынскому периоду. В пользу данного утверждения говорят башкирские шежере, которые фиксируют «*жиде руг*» (Етеырыу – Семь родов) до присоединения башкир к Московскому государству (Юсупов и др., 2023). Племя (волость) Тамьян в составе Ете-ырыу отмечено по документу, так называемого Генерального межевания: «*семиродные башкирцы, как издревли, тако и поныне, то есть ныняшнего 1802-го г., кары-кипчатской, тамьянской, усярганской, бушман-кипчатской, сувун-кипчатской, санким-кипчатской и бурзянской имели владение без всякого между собою формального раздела...*». (РГАДА. Ф. 1324. Оп. 1. Д. 243) Отметим, что семисоставные родо-племенные объединения были присущи многоэтно-политическим образованиям Дешт-и Кыпчака. Подобные «числовые» по названию объединения были распространены у кочевников: едисан – у ногайцев, у половцев – «жеты-оба» (етобичи, четеевцы в древнерусских летописях). Этническое объединение с сакраментальной цифрой семь (семь родов) зафиксированы и у других

тюркских народов: у туркмен племени салор (салыр) проживавших на левобережье Аму-дарьи был род жетиурук; у кыргызов племени сарыбагыш (сэры багыш) - едиуруг (джеты уругу, жетиурук); у каракалпаков - ети уруг. Казахское Жетыру - один из трех купных племенных союзов, наряду с объединениями алимулы и байулы, в составе Младшего жуза.

Нарративные свидетельства, предания генеалогической памяти, следы материальной культуры в археологических раскопках, - предоставляли данные для реконструкции этнических процессов на территории Дешт-и-Кипчака, в ходе которых вследствие политической конъюнктуры формировались, преобразовывались, распадались и пересобирались различные группы, связывавшиеся себя маркером кипчак. В последние десятилетия круг источников дополнился новым вспомогательным источником – данными популяционной генетики. Которые позволяют сопоставить генетический материал, собранный от современников, которые генеалогически связывают себя с родовым маркером, с палеогенетическими данными, которые обнаруживаются при раскопках.

По данным палео-ДНК население синташтинской культуры (Mortén E. Allentoft, et al., 2015) принадлежало к генетической линии R-Z2124, предковой линии SUR51, к которой принадлежат около 3/4 представителей кипчакских родов башкир и близких к ним кланов (JensBlöcherets., 2023). Ответить на вопрос – являются ли башкиры прямыми потомками синташтинцев и поселились ли они на Южном Урале уже более 4000 лет назад довольно сложно. Однако, сделаем предположение, что предки линии SUR51 принадлежали к индоиранским племенам, которые в конце I тысячелетия до нашей эры и в начале нашей эры занимали обширную территорию степей Северной Евразии и Средней Азии, и которые в основном были потомками носителей синташтинской, андроновской и родственных им культур. По, так называемым Y-STR-маркерам к башкирским кыпчакам, тамьянцам и теляу этой линии близки узбеки из Ферганы и Ташкента. Возможный вариант миграции из Казахстанского Прииртышья на запад в Волго-Яицкое междуречье, а затем на территорию Исторического Башкортостана, уже с этой территории, в ногайский либо уже постногайский период, часть населения ушла в Поволжье и осела среди мишарей (ИБР, 2019; ИБР, 2018).

На пребывание генетических предков башкирских кыпчаков в Волго-Яицком междуречье указывают предания башкирских кыпчаков и палеогенетические данные из Венгрии (Péter L.ets., 2020). Генетические предки башкир могли принадлежать к одному из хазарских/огурских племен и проживать в VIII-IX веках на территории к западу или юго-западу от Башкортостана. Именно в этот период вероятно произошло вхождение этой группы в состав ранних правенгров. Как и представителей ветви R1b-KMS89, характерной элитному венгру из Панонии X–XI вв., так и современным башкирам из рода Бурзян, Сынгрян, Тангаур и части казахов из рода Аргын.

Так венгерские ученые установили близость останков ранних венгров в Паннонии с генетическими материалами, зафиксированными на раскопках в Уелга Челябинской области. Собранные нами результаты YДНК анализа от представителей нескольких башкирских родов, включая Кипчак, Тамьян, Каратавлы, Теляу. Тунгаур и ряда других, показывают с ними прямое родство.

Кроме того, анализ генетических мутаций позволяет приблизительно определить дальность хронологических расстояний, что дает возможность оценить разницу во времени между источниками. Из чего становится возможным выстроить филогенетическое древо, образно суммирующие эти дистанции, предложив соответствующую легенду объяснений. Что позволяет критически оценить те или иные сведения, известные из нарративов или генеалогий.

Результаты

Принимая во внимание новые сведения, в том числе результаты генетических исследований, обнаруживается тесная этногенетическая связь башкирских тамьянцев с кыпчакским этническим и политическим союзом. Собственно, кипчакские рода (Бошман, Карый, Суун, Санкем, и др.), а также племя Тамьян большей частью (ок. 75 %, по полученным на настоящее время сведениям) относятся к гаплогруппе R1a1-M198 (линия

Y2633/SUR52субклада R1a1 – Z93), согласно базе генетических данных Yfull (База данных Yfull).

Генетическая линия R1a1- Sur52 встречается в основном среди башкир. По значениям Y-STR-маркеров к кыпчакам, тамьянцам и телю этой линии близки узбеки из Ферганы и Ташкента (Zhabaginet al., 2017). При этом, общий возраст этого башкирского субклада составляет 1000-1100 лет.

Примечательно, что параллельная линия R-SUR51 (База данных Yfull: <https://www.yfull.com/tree/R-ARP5/>), характерна также для первых мадьярских королей, из династии Арпадов (правящая династия князей Венгрии с 889 г. по 1301 г.). В ходе палеогенетических исследований, данная линия была обнаружена у Бела III (венгерский король из династии Арпадов, правил с 1172 г. по 1196 г.) и в неидентифицированном захоронении HU52, а также относительно недавно у Ласло I Святого – венгерского короля из династии Арпадов, правивший с 1077 г. по 1095 г. (Péter, et. al, 2021).

Общий предок башкирского и Арпадовского субклада скорее всего жил во времена гуннов или ранних тюрков 1850–1450 лет тому назад. Отметим здесь, что согласно венгерской исторической традиции, Арпад – потомок Аттилы, а венгры-секеи (секлеры) – особая этнографическая группа венгров, по преданиям являются потомками одного из сыновей Аттилы, и все вместе венгры называются гуннами в нескольких хрониках.

На территорию Южного Урала предки современных кипчаков из линии R1a Sur 52 пришли уже в IX–X вв. Задолго до этого башкиры задолго уже были отмечены на территории Предуралья. Остается открытым вопрос, когда маркер Кипчак приняла часть современных башкир, носителей субклада R1a – Sur52 – в IX–X вв., когда наблюдается рост количества носителей этой линии среди башкир, или позднее, в оордынское и ордынское время.

Обработанные в лабораториях материалы собственных экспедиционных выездов в 2024 г. и 2025 г. по генетическому исследованию башкирских кипчаков и родственных им кланов (родов) показали следующие результаты:

Генетическая линия R-SUR51>SUR52>SUR2>SUR95>FTF33427>FTE65045 выявлена у представителей Кара-Кыпчак (в д. Бекешево Кугарчинского р-на РБ – у представителя фамилии Салиховы, относящиеся к подразделению Алтара, а также в д. Рыскул Саракташского р-на Оренбургской обл. у представителей фамилий Рыскуловы, Куватовы, Исергаповы, Сыртлановы). По данным сервиса FTDNA представители субклада R-FTE65045 разошлись около 300 лет назад.

Далее, генетическая линия R-SUR51>SUR52>SUR72>BY146377 выявлена у представителя племени Тамьян из с. Тамьян-Таймас Миякинского р-на Р.Б (фамилия Башировы).

Субклад R-SUR51>SUR52>SUR72>FT353683>FT122851 выявлен у представителя рода *Санкем-Кыпчак* из с. Тавакан Кугарчинского р-на РБ – среди фамильного рода Мурзашевы, относящиеся к подразделению Башмак.

Генетическая линия R-SUR51>SUR52>SUR72 выявлена у Рахимовых – фамильный род первого Президента Республики Башкортостан – Муртазы Рахимова, они относятся к подразделению *Барамес*. Документально шежере Мурзашевых и Рахимовых известно до начала XVIII в. По данным ресурса FTDNA представители субклада SUR72 разошлись на рубеже 1550 гг., что, по нашему мнению, является заниженной цифрой, разделение, вероятно, произошло несколько раньше.

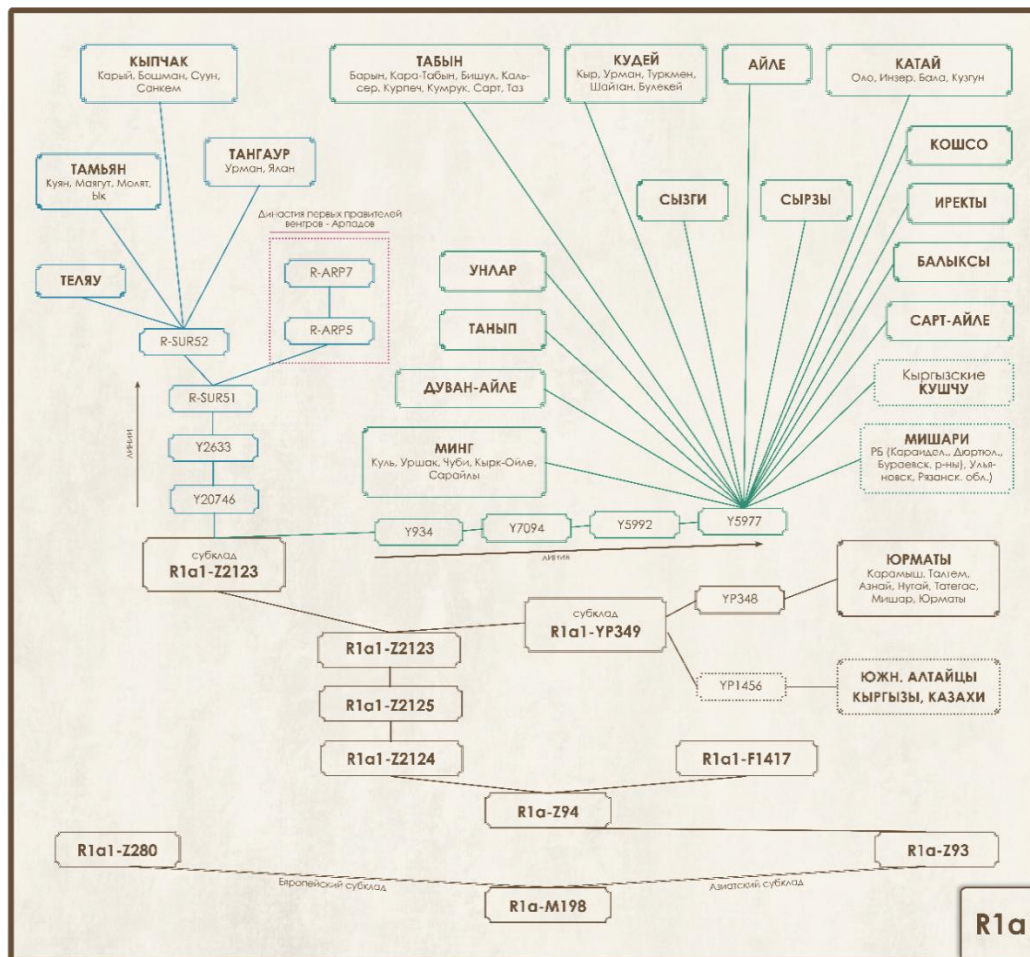

Рис. 1. Филогенетическое древо субклада R1a1 – Z93
 [Fig. 1. Phylogenetic tree of the R1a1 – Z93 subclades]

С большим отставанием у потомков башкирских кипчаков и тамьянцев представлена субклада R1b-M73 гаплогруппы R1b-M343. Причем среди башкир представлены две ветви этого субклада: DYS 390=19, DYS 390=22.

Наиболее близкими башкирским кипчакам, тамьянцам и телю по указанной линии DYS 390=19 оказались казахские кипчаки. Этот субклад- второй значимый компонент мужского генофонда родоплеменного объединения Кипчак, он представлен у кипчаков с частотой около 5 %. Субклад R1b-M73 указанной гаплогруппы R1b-M343 показывает средневековые связи башкирских и казахских кипчаков. Наиболее близкими генетическими родственниками башкирских кипчаков (Карагай- и Гирей-Кипчак) линии R1b-Y14051 являются тамьянцы, а чуть более дальними – ногайские и каракалпакские кипчаки. (см. Рис.2 Филогенетическое древо субклада R1b-M343).

Порядок Y-STR-маркеров DYS390=19

Каракалпак. Род Кипчак (экспедиция Б.Муратов)

13 19 14 10 13-13 12 12 13 14 1330.

Башкиры. Род Карагай-Кыпсак (экспедиция Б.Муратов)

1319141013-131212141313 29

Казах. Род Кара-кипчак (экспедиция Ж.Сабитов)

13 19 14 11 13-13 12 12 14 14 13 30

Также гипотеза о том, что у венгерских куман региона Куншаг где также присутствует R1b-M73, подтверждается последними этногенетическими исследованиями. Как известно, в XIII в. произошли события, когда тюркские племена половцев под натиском монголов были вынуждены отступать на запад, вплоть до дунайской долины и Паннонии. В «Тайной истории монголов» сказано, что полководец Субедей-багатур во время своего знаменитого похода

1220–1224 гг. в страны Восточной Европы «встречал сильное сопротивление со стороны тех народов и городов, завоевание которых ему было поручено еще при Чингис-хане, а именно – народов Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Орусут, Асут, Сесут, Мачжар, Кашемир, Сергесут, Булар, Келет» (Козин, 1941: 191–192). Как видно из текста, в одном ряду с канглы или кангарами, кыпчаками, башкирами, русскими, асами (осетинами), черкесами, билярами (булгарами) названы и мадьяры. Местные венгры (мадьяры) дали наименование этой, спасшейся от монголов группе тюрков, – куны. Данный вопрос был подробно исследован венгерским ученым Юлиусом Неметом (Németh, 1967) и другими исследователями. Историческая венгерская область Куншаг носит их название. Примечательно, на северо-восточной окраине расселения башкир, на границе земель племени Катай и племени Сальджиут (Сальйют) имеется небольшое озеро Көншэк или Коншак. Некоторые значения слова “шак” в башкирских диалектах – звериный след, например, бүрешағы – волчий след; твердый; снасть – например, рыбная снасть; а этимология слова “кон” – месть (кононалыу – отомстить), «кон» – расплата за убийство, стоимость мести). От названия озера произошло одноименное село и название муниципалитета в Челябинской области – Кунашак, Кунашакский район. На карте Венгрии можно обнаружить регионы Верхняя Кумания и Нижняя Кумания. Привлекает внимание запись арабского географа и историка XIII века Ибн Са‘ида аль-Магриби, «...страна аль-Хункар (т. е. Hungaria – авт.). Они – тюрки, братья башкурдов (...). И достигли ее татары (т.е. – монголы – авт.), и собрались там против них хункары, башкурды и алманы. И нанесли они им (монголам – авт.) поражение...» (al-Magribi, 1958: 117).

По данным Эрика Мольнара, из семи венгерских племен только два (мадьяр, ньек) носили первоначальное финно-угорское название, а остальные пять ((кюрт-дьярмат, тарьян, ену, кер, кеси) были тюркского происхождения (Мольнар, 1955: 134). Вопрос о кипчакско-тюркском происхождении части мадьяр (венгров), и в частности, башкиро-венгерских этногенетических связей, требуют дальнейшего уточнения.

Для целей нашей работы безусловный интерес представляют результаты по венграм из региона Kiskun, которая была изложена в материалах статьи венгерских ученых-генетиков «Исследование популяции Bodrogeköz на северо-востоке Венгрии по Y-хромосомным гаплотипам и гаплогруппам». Оказалось, что у венгров в местности Бодрогкеза (Bodrogeköz) различные подгруппы субклада R1b-M343 составляли 15 %.(HorolmaPamjavets., 2017)

Порядок Y-STR-маркеров субклада R1b-M73 венгерских образцов:

Венгр, образец из местечка Малая Куна(Kiskunstudygroup, представленыTiborFeher)

13	19	14	11	11-13	*	*	*	14	13	29

Венгр, образец из местечка Bodrogeköz (представленыTiborFeher и ErzsébetFóthy)

13	19	14	11	13/13	*	*	15	14	13	30

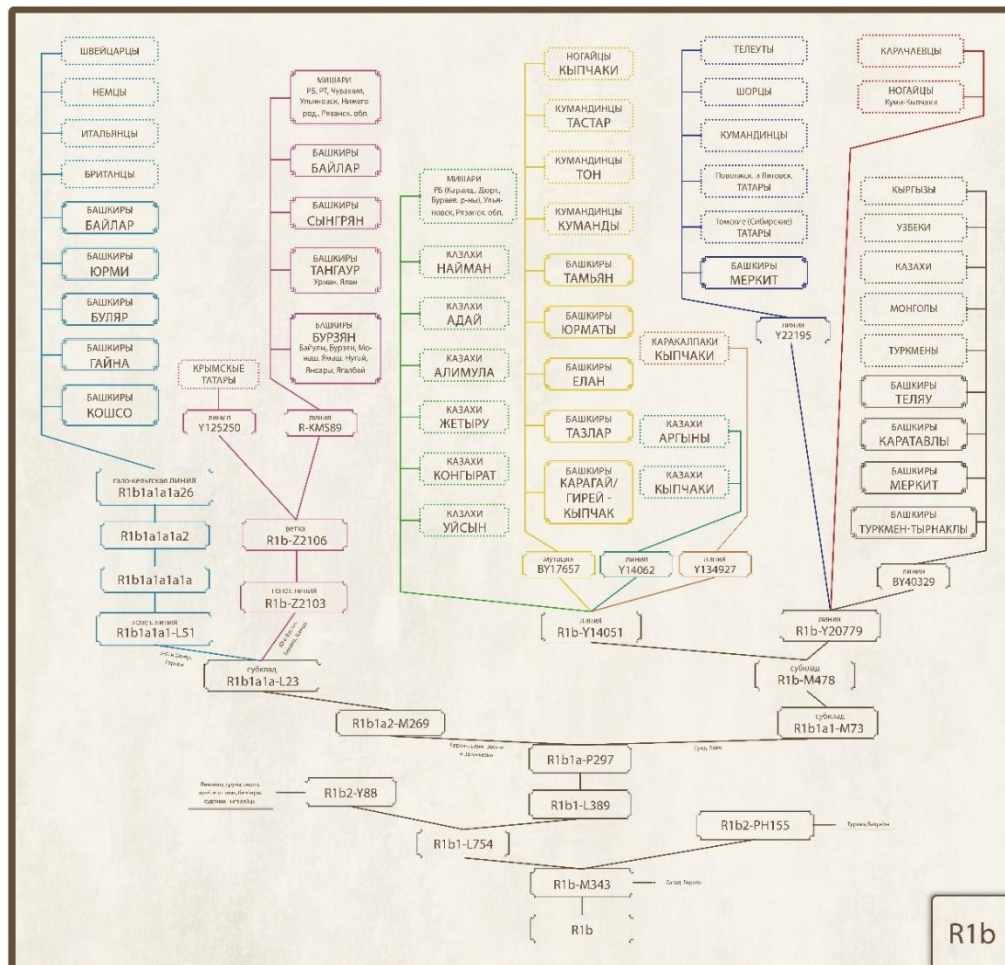

Рис. 2. Филогенетическое древо субклада R1b-M343
[Fig. 2. Phylogenetic tree of the R1b-M343 subclades]

Третьим значимым компонентом мужского генофонда башкирских кыпчаков, а также родственных им родов тамьян, теляу и каратавлы выступает гаплогруппа N1b-P43, среди собственно кыпчакских родов преобладающая у туркмен-кыпчаков. Не случайно ветвь N1b-VL73 (База данных Yfull) указанной гаплогруппы с большой частотой представлена среди турков и азербайджанцев, что может указывать на тесную связь этой линии с огузами (см. Рис.3 Филогенетическое древо субклада N1b-P43).

Учитывая изложенное выше, можно сделать вывод о том, что суждение этнографов Р.Г. Кузеева и Н.В. Бикбулатова о вхождении огузской группы, носившей имя туркмен, в состав кыпчаков, а затем совместной их миграции на территорию Башкортостана (Кузеев, 2010: 169, 177–178) объясняет появление генетической линии N1b-VL73 в составе башкирских кыпчаков. Башкирские туркмен-кыпчаки являются потомками одной из групп туркмен, которые в большом количестве в тот период пребывали на Сырдарье, которых в начале XIII в. застали монгольские завоеватели. Скорее всего, в отличие от большей части туркмен, которые вследствие монгольского нашествия либо остались в Приаралье и либо направились на запад южнее Каспия, эта группа ушла на Южный Урал к иштекам, где продолжила сопротивление монголам и с кыпчаками вошла в состав башкир. Кыпчакизация сырдарьинских туркмен завершилась в центре Улуса Джучи, в междуречье Идель-Яика, хотя и здесь они сохранили старый этноним, ставший генонимом.

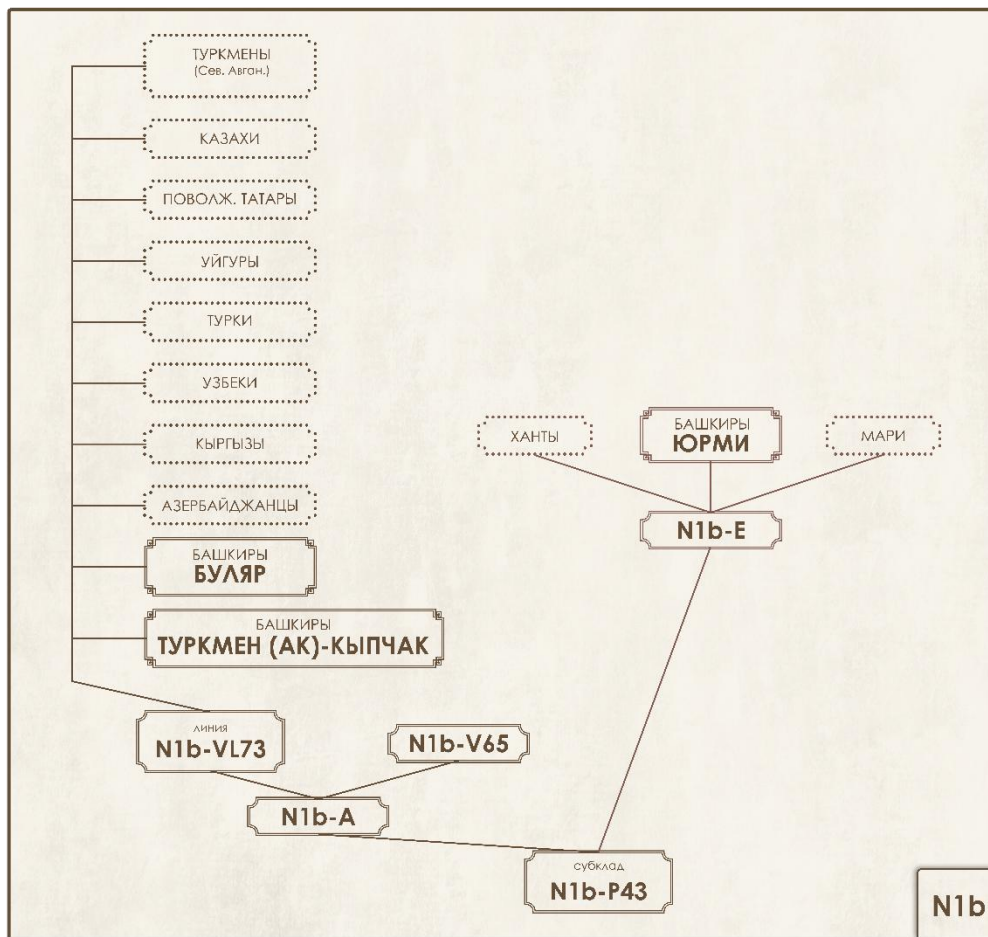

Рис. 3. Филогенетическое древо субклада N1b-P43
[Fig. 3. Phylogenetic tree of the N1b-P43 subclades]

Представляют интерес для целей нашего исследования результаты генетических исследований одного из самых малочисленных родов в составе башкир- Каратавлы. Этот род закрепил за собой земли между долинами рек Салдыбаш и Юрюзань в Нуримановском и Салаватском районах Башкортостана. Этноним «каратавлы» происходит от оронима Каратау – одного из хребтов Южного Урала на левобережье реки Юрюзань. В предании о происхождении рода Каратаулы племенного объединения Айле также содержится сюжет о том, как однажды мурзаларцы (башкиры племени Мурзалар) нашли одного ребёнка, который имел небашкирское происхождение. Вырастив, они женили его на девушке из рода Кудей, затем ему дали отдельный земельный участок. Впоследствии его потомки составили отдельный род Каратаулы в составе племени Айле. (Исянгулов, 2018)

Каратавлинцы явно относились к кыпчакской этнической среде или близкой кыпчакам тюркской общности, этот род – группа кыпчаков/тюрков, поселившаяся у подножия хребта Каратау, на нынешней границе Республики Башкортостан и Челябинской области. Указанное подтверждает генетический маркер потомков клана Каратавлы (а также родов Теляу и Туркмен-Тырнаклы) – субклад R1b-M73, точнее ее подветвь (линия) линия DYS390 = 22 по специфическим значениям Y-STR (чуть далее располагаются башкиры рода Меркит. DYS390 = 21)

Порядок Y-STR-маркеров DYS390=21

Башкиры, род Меркит (экспедиция Б. Муратова)

13 21 14 11 13-16 12 12 13 14 13 31

Башкиры, род Минг (экспедиция Ж. Сабитова), линия R-Y22195

13 21 14 11 13-16 12 12 13 14 13 31

Порядок Y-STR-маркеров: DYS390 = 22

Башкиры, род Каратавлыпо гаплогруппе R1b (субклад M73) (экспедиция Э. Хабибуллина)

13	22	14	11	13–17	12	12	13	13	13	30
15	9-9	11	11	23	15	20	29	12–15–15–16		
11	10	19–24	15	14	18	17	35–39	12	10	

Указанная линия также распространена среди небольшого башкирского племени Теляу. Отметим, что этноним теляу зафиксирован в родовой номенклатуре целого ряда тюркских народов: башкир, казахов, каракалпаков (тилеукусши), ногайцев (телеу), кочевых узбеков (тилау *تېلاو*). Близка к указанной выше генетической линии (DYS385 = 13 17) – линия R1b-M73 (DYS390=19). С высокой частотой она представлена:

- среди небольшого ныне народа в составе алтайцев –кумандинцев (сеоки (кланы) Куманды, Тон, Тастар - которых многие исследователи связывают с известным в истории народом Куман и которые расселены в основном на востоке Алтайского края и на севере Республики Алтай);

-среди казахских кыпчаков,

- среди башкирских и каракалпакских кыпчаков.

Эта линия маркирует не просто миграции тюрков, а миграции именно кыпчаков или родственных им групп. Башкиры родовых групп Теляу и Каратавлы вместе с литовскими татарами входят в одну группу R1b-BY40329(База данных Yfull).

Кроме того, впервые публикуем образец представителя подрода Туркмен в составе рода (племени)Тырнаклы. Судя по маркерам, они из того же субклада, что и Каратавлы/Телеу.

Порядок Y-STR-маркеров:

Башкиры, род Кара-Телеу(экспедиция Б.Муратова)

1322141113-17121213131330

169- 911112315202912-15- 15-17

111019-241514181736-401210

Порядок Y-STR-маркеров

Башкиры, род Туркмен-Тырнаклы (экспедиция Э. Хабибуллина).

13	22	14	11	13–16	12	12	13	13	13	31
14	9–9	11	11	23	15	20	30	12–15–15–17		
11	10	19–24	15	14	18	17	35–39	12	10	

Необходимо обратить внимание на то, что параллельная линия рода Телеу–линияR1b-Y14051 субкладаR1b-M478(База данных Yfull) представлена у целого ряда иных казахских родов (Аргын, Найман, Жетыру, Адай, Конырат и др.), ногайских и каракалпакских кыпчаков, а также, как отмечалось выше, у алтайского племени Куманды (сеоки (т.е подроды)Куманды, Тон, Тастар). Носителями гаплогруппы R1b-M478 является значительная доля казахских кыпчаков (ок. 40 %).

Косвенными доводами вышеотмеченного выступают результаты палеоДНК образцов из Монголии в местности Таван-Толгоя датируемые XIII в. (1130–1250 гг.).(GavaachimedLkh.ets. 2016)

Порядок Y-STR-маркеров MN0104:

13	22	14	11	13–17	12	13	13	30
15	15	20	10	15	10			

В свете вышеизложенного отметим, что результаты генетическихисследований подтверждают, что кыпчакская группа кланов формировалась в составе башкир не одновременно. Выделим следующие пласты:

1. Условно *старо-огурская* часть, родственные венгерским Арпадам, которые присутствуют на Урале около середины I тыс. н.э. В период кимако-кипчакской гегемонии вошли в кипчакский союз как этнический субстрат.

2. *Домонгольские* (предордынские) кипчаки времен кимако-кипчакской гегемонии X–XII вв. – остатки родов ильбори и связанных с ними, оказывавших сопротивление монголам и принятых на Урал башкирами в XIII в. В том числе Бошман-кипчаки, связанные с ильбори.

3. *Ордынские* кипчаки, в основном Карагай-кипчаки, связанные родством с каракалпакскими и казахскими кипчаками. Которые могли войти в состав башкир либо в конце XIII в. в годы борьбы тюрко-мусульманской партии Ногай и тюрко-монгольской партии хана Тохты, либо в период Замятни Улуса Джучи XIV в.

4. *Позднеордынские* включения в сложившуюся структуру кипчакских кланов, начиная с XV в., почему они входили в качестве более мелких подродов. С XIV в. наблюдается наплыв к башкирам, располагавших автономией самоуправления в отношениях с ордынскими ханами, т. н. «кыпчаков» из улусов Джучи и Чагатай, иначе «кыпчакизированных» тюркских племен и союзов (ногай, табын, минг, салжиут, барын, катый и др.), вызванный междоусобицами внутри Золотой Орды. Среди них были онгуты, нуратинские туркмены, керейты, вошедшие в состав кыпчаков Башкортостана.

Заключение

Вопрос происхождения кыпчаков, ставших значительной частью казахов, башкир, кыргызов, ногайцев, крымских татар, узбеков, алтайских тюрков, является одним из самых сложных, но одновременно и важным, принимая во внимание роль, которую они сыграли в истории не только тюркских народов, но и целого ряда иных народов Евразии – венгров, украинцев, нетюркских народов Северного Кавказа.

Формирование и внутренняя структура кипчакского союза родов в составе башкир не были случайными. Клановая структура кыпчаков, по всей видимости, отражает исторические этапы вхождения тех или иных групп в состав башкирского народа в целом, и в состав кипчакского союза срежи башкир, что находит отражение в шежере-генеалогиях и подтверждается генетическими маркерами. Более поздние включения в состав башкир иных тюркских родов, как правило, маркируются под иными, своими гомогенными именами, даже если в XI–XII вв. входили в состав кипчакского союза.

Генетическая линия R-SUR 51 гаплогруппы R-M198, превалирует (около $\frac{3}{4}$ доли) у представителей (потомков) башкир разных родов: Кыпчак (подразделений Кара-Кыпчак, Санкем-Кыпчак, Суун-Кыпчак и Бушман-Кыпчак), Тамьян, Ногай-Бурзян, части Теляу, единичные образцы обнаружены в составе родов Усерган, Юрматы, Кыргыз и др. Данная линия является доминирующей у Кыпчаков, значительный процент у Тамьян, Теляу, Ногай-Бурзян. Единичные случаи встречаются у татар-мишарей. Один образец у серба и три палеоДНК династии мажарских королей Арпадов. На территорию Южного Урала предки современных кыпчаков из линии R1a – Sur 52 пришли, по всей видимости, задолго до IX–X вв. Мы можем условно определить эту линию как *старо-огурскую*.

Появление носителей субклада R1a-Sur 52 отмечается на Урале в IX–X вв. Наблюдается рост количества носителей этой линии среди башкир и в доордынское и в ордынское время (XIII в.). Эта группа условно маркируется домонгольским пластом, которая сформировалась как ядро башкирских кыпчак и сохранилась среди башкир в период и после монгольских завоеваний.

Исходя из имеющихся в настоящий момент данных, можно предположить, что предки башкир рода Каратавлы, Туркмен-Тырнаклы а также родовой группы Телеу в начале нашей эры также проживали на пограничье российского Алтая, Казахстана, Монголии и Китая, затем, в эпоху кимацкого и кыпчакского государств, на территории Казахстана и переселились на Южный Урал относительно недавно. На что указывает низкая встречаемость этой линии среди башкир, вероятнее всего, в эпоху усобиц в Улусе Джучи (Золотой Орды).

У потомков родовой группы Карагай-Кипчак, а также у родовых групп Каратавлы и Теляу превалирует субклад R1b-M478 гаплогруппы R1b-M73, которая представлена не только, в целом, у тюркских народов, но прежде всего у носителей этнонима кыпчак среди казахов, башкир, ногайцев, кыргызов, каракалпаков. Интересны данные впервые публикуемых образцов представителей подрода Туркмен в составе рода Тырнаклы, а также результаты этно-генетических экспедиций по изучению родов Каратавлы, Теляу, Меркит и Кара-Кипчак. Эта группа, скорее всего, связана с ордынскими и поздне-ордынскими включениями в состав башкирских кыпчаков.

Частью мужского генофонда башкирских кыпчаков, а также родственных им родов тамьян, теляу и каратавлы, также является гаплогруппа N1b-P43, среди собственно кыпчакских родов превалирующая у туркмен-кыпчаков N-VL77. Концепция историков Р.К. Кузеева и Н.В. Бикбулатова о вхождении огузской группы, носившей имя туркмен, в состав кыпчаков, а затем их совместной миграции на территорию Башкортостана, хорошо объясняет появление генетической линии N1b-VL73 в составе башкирских кыпчаков.

Источники

База генетических данных Yfull
База генетических данных Family Tree DNA палеоДНК
РГАДА — Российский государственный архив древних актов

Sources

Family Tree DNA palaeoDNA genetic database
RGADA — Russian State Archive of Ancient Acts
Yfull Genetic Database

Литература

- Агаджанов, 1969 — *Агаджанов С.Г.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад: Издательство «Ылым», 1969. Академия наук Туркменской ССР. Институт истории им. Ш. Батырова. 297 с.
- Азнабаев, 2005 — *Азнабаев Б.А.* Интеграция Башкирии в административную структуру Российского государства (вторая половина XVI – первая треть XVIII в. Уфа, РИИЦ БашГУ, 2005. 210 с.
- Азнабаев, Буляков, 2015 — *Азнабаев Б.А., Буляков И.И.* Башкирское общество конца XVI–XVII в. по документам Уфимской приказной избы: сборник документов. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. 204 с.
- Асфандияров, 2006 — *Асфандияров А.З.* Башкирия после вхождения в состав России (вторая половина XVI - первая половина XIX в.). Уфа: Китап, 2006. 502 с.
- Башкирские шежере 1960 — *Башкирские шежере* / сост., пер., введ. и комм. Р.Г. Кузеева. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1960. 304 с.
- БНТ, 1987 — *Башкирское народное творчество*. Т. 2. Предания и легенды / сост. Ф.А. Надршина. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1987. 304 с.
- Документы и материалы, 2012 — *Документы и материалы по истории башкирского народа (1574–1798 гг.)* / сост. И. М. Гвоздиков (рук. группы), Б.А. Азнабаев, И.И. Буляков, И.М. Васильев, Н.С. Корепанов, В.С. Тольц. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012. 548 с.
- Древнетюркский словарь, 2016 — *Древнетюркский словарь* / под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. Астана: Ғылым баспасы, 2016. 760 с.
- ИБР, 2018 — *История башкирских родов*. Тамьян. Том 32 / С.И. Хамидуллин, Б.А. Азнабаев, И.Р. Саитбатталов, И. З. Султанмуратов, Р.Р. Шайхеев, Р.Р. Асылгужин, В.Г. Волков, А.А. Каримов, А.М. Зайнуллин. Уфа: НОЦ «История башкирского народа» ИИГУ БашГУ; Китап, 2018. 728 с.
- ИБР, 2019 — *История башкирских родов*. Кыпчак. Том 34. Ч. 2 / С.И. Хамидуллин, Б.А. Азнабаев, Р. Саитбатталов, И.З. Султанмуратов, Р.Р. Шайхеев, Р.Р. Асылгужин, В.Г. Волков, А.А. Каримов, А.М. Зайнуллин, М.Г. Акиров. Уфа: НОЦ «История башкирского народа» ИИГУ БашГУ; Китап, 2019. 736 с.
- Иванов, Кригер, 1988 — *Иванов В.А., Кригер В.А.* Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). М.: Наука, 1988. 91 с.
- История монголов, 2008 — *История монголов: История первых четырех ханов из дома Чингисова* / Н. Я. Бичурин (о. Иакинф); История монголов / Джованни дель Плано Карпини. М., «Алгоритм», 2008. 336 с.
- Исянгулов, 2018 — *Исянгулов Ш.Н.* Семья и брак у башкир в период средневековья. Уфа: Мир печати, 2018. 162 с.
- Козин, 1941 — *Козин С.А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Monggol-un niᡩᠠᠳᠤ tobᡅᠢᠭᠠᠨ*. Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии / Ответственный редактор А. П. Баранников. Предисловие Н. Н. Поппе. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. 619 с.

- Кононов, 1958 — *Кононов А.Н.* Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана Хивинского. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. 193 с.
- Кузеев, 2010 — *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2010. 560 с.
- Кумеков, 1990 — *Кумеков Б.* Об этническом составе кыпчаков XI–нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. II. История и археология. 1990. С. 118–130.
- Лоссиевский 1883 — *Лоссиевский М.В.* Былое Башкирии и башкир по легендам, преданиям и хроникам. «Справочная книжка Уфимской губернии», отд. V. Уфа. 1883.
- МИБ, Ч.1 — *Материалы по истории Башкирской АССР. Ч. 1.* Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII вв. Издательство Академии наук ССР. М.-Л., 1936. 631 с.
- МИБ. Т. III — *Материалы по истории Башкирской АССР. Том. III.* Экономические и социальные отношения в Башкирии в первой половине XVIII в. Составлена старшим научным сотрудником ЦГАДА Н.Ф. Демидовой, под редакцией Н.В. Устюгова. Издательство Академии наук СССР. М.-Л., 1949 г. 692 с.
- МИБ. Т. VI — *Материалы по истории Башкортостана. Т. VI.* Оренбургская экспедиция и башкирские восстания 30-х гг. XVIII в. / Авт.-сост. Н.Ф. Демидова. Уфа: Китап, 2002. 230 с.
- Мольнар, 1955 — *Мольнар Э.* Проблемы этногенеза и древнейшей истории венгерского народа. Т. 13. Budapestini: Academia Scientiarum Hungarica. 1955. 137 с
- Рашид-ад-Дин, 1960 — *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. Т. II / пер. с перс. Ю.П. Верховенского. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 248 с.
- Рычков, 1887 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургская. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1762. Оренбург: изд. на средства Ф.И. Базилев. Оренбург. отд. Рус. геогр. о-ва, 1887. 406 с.
- Соколов, 1904 — *Соколов Д.Н.* О башкирских тамгах // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XIII. Оренбург: Типо-литография П. А. Порхунова, 1904. 90 с.
- Татищев, 1994 — *Татищев В.Н.* Собрание сочинений в восьми томах. Том. I. История российская. Часть 1: Репринт с изд. 1962 г. М.: Ладомир, 1994. 500 с.
- Хальфин, 1822 — *Хальфин И.И.* Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура. Казань: Типография Казанского университета, 1822. 165 с.
- Юсупов и др., 2023 — *Юсупов Ю.М., Асылгужин Р.Р., Сабитов Ж.М.* Башкирские етеьрыу и казахские жетыру по данным этногенетических легенд и преданий и по результатам генетических исследований // Проблемы Востоковедения, 2023. С. 22–28.
- al-Magribi, 1958 — *Ibn Said al-Magribi.* Libro de la extension de la tierra en longitud y latitud / Edition critica y notas del Dr. J. Vernet Gines. Tetuan, 1958.
- Cosmographi, 1866 — *Cosmographie de Chems-ed-din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui* (text arab published apres l'edition commence par M. Fraehn et d'apres les manuscrits de St.-Petersbourg, de Paris, de Leyde et de Copenhague par M. A. F. Mehren). SPb., 1866.
- Gavaachimed Lkh., et al., 2016 — *Gavaachimed Lkhagvasuren, Heejin Shin, Si Eun Lee, Dashtseveg Tumen, Jae-Hyun Kim, Kyung-Yong Kim, Kijeong Kim, Ae Ja Park, Ho Woon Lee, Mi Jin Kim, Jaesung Choi, Jee-Hye Choi, Na Young Min, Kwang-Ho Lee.* Molecular Genealogy of a Mongol Queen's Family and Her Possible Kinship with Genghis Khan, 2016. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0161622>
- Horolma Pamjav, et al., 2017 — *Horolma Pamjav, Á. Fóthi, T. Fehér, Erzsébet Fóthi.* A study of the Bodrogeköz population in north-eastern Hungary by Y chromosomal haplotypes and haplogroups // Molecular Genetics and Genomics, 2017.
- Jens Blöcher, et al., 2023 — *Jens Blöcher, Maxime Brami, Isabelle Sofie Feinauer, Joachim Burge.* Descent, marriage, and residence practices of a 3,800-year-old pastoral community in Central Eurasia. August 21, 2023 [Ссылка на электронный ресурс: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2303574120>]
- Morten E. Allentoft, et al., 2015 — *Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Göran Sjögren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, Hannes Schroeder, Torbjörn Ahlström, Lasse Vinner, Anna-Sapfo Malaspinas, Ashot Margaryan, Tom Higham, David Chivall, Niels Lynnerup, Lise Harvig, Justyna Baron, Philippe Della Casa, Paweł Dąbrowski, Paul R. Duffy, Alexander V. Ebel, Andrey Epimakhov, Karin Frei, Mirosław Furmanek, ... Eske Willerslev.* Population genomics of Bronze Age Eurasia, 2015. URL: <https://www.nature.com/articles/nature14507>
- Németh, 1967 — *Németh J.* Die Volksnamen quman und qûn // Kőrösi Csoma Archivum. Ed. by Gyula Németh. Vol. III. 1941–1943. Leiden: E.J. Brill, 1967.
- Péter L., et al., 2021 — *Péter L. Nagy, Judit Olasz, Endre Neparáczi, Nicholas Rouse, Karan Kapuria, Samantha Cano, Huijie Chen, Julie Di Cristofaro, Goran Runfeldt, Natalia Ekomasova, Zoltán Maróti, János Jeney, Sergey Litvinov, Murat Dzhaubermesov, Lilya Gabidullina, Zoltán Szentirmai, György Szabados, Dragana Zgonjanin, Jacques Chironi, Doron M. Behar, Elza Khusnutdinova, Peter A.* Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. Underhill & Miklós Kásler. European Journal of Human Genetics, 2021. Vol. 29. Pp. 164–172.

References

- Agadzhanov, 1969 — *Agadzhanov S.G.* Ocherki istorii oguzov i turkmenov srednej Azii IX–XIII vv. [Essays on the history of the Oghuz and Turkmens of Central Asia in the 9th–13th centuries]. Ashkhabad: Izdatel'stvo “Gylym”, 1969. Akademiyanyauk Turkmenstana. Institut istorii. Sh. Batyrova. 297 p. (In Russ.).
- al-Magribi, 1958 — *Ibn Said al-Magribi*. Libro de la extension de la tierra en longitud y latitud / Edition critica y notas del Dr. J. Vernet Gines. Tetuan, 1958. (In Span.).
- Asfandiyarov, 2006 — *Asfandiyarov A.Z.* Bashkiriya posle vkhoda v sostav Rossii (vtoraya polovina XVI – pervaya polovina XIX v.) [Bashkiria after joining Russia (the second half of the XVI – the first half of the XIX century)]. Ufa: Kitap, 2006. 502 p. (In Russ.).
- Aznabaev, 2005 — *Aznabaev B.A.* Integratsiya Bashkirii v administrativnuyu strukturu Rossiyskogo gosudarstva (pervaya polovina 16 – pervaya tret' 18 veka [Integration of Bashkiria into the administrative structure of the Russian state (second half of the 16th – first third of the 18th century)]. Ufa, RSCI BashSU, 2005. 210 p. (In Russ.).
- Aznabaev, Bulyakov — *Aznabaev B.A., Bulyakov I.I.* Bashkirskoe obshchestvo konca XVI–XVII v. po dokumentam Ufimskoy prikaznoy izby: sbornik dokumentov [Bashkir society of the end of the XVI–XVII century. according to the documents of the Ufa command hut: a collection of documents]. Ufa: IIAL UNC RAN, 2015. 204 p. (In Russ.).
- Bashkirskieshezhere, 1960 — *Bashkirskieshezhere* [Bashkir shezheres] / sost., per., vved. ikomm. R.G. Kuzeeva. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izd-vo, 1960. 304 p. (In Russ.).
- BNT, 1987 — *Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo*. T. 2. Predaniya i legendy [Bashkir folk art. Vol. 2. Legends and legends] / sost. F. A. Nadrshina. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izd-vo, 1987. 304 p., ill (In Russ.).
- Cosmographi, 1866 — *Cosmographie* de Chems-ed-din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui (textearabepublié apres l'édition commence par M. Fraehn et d'apres les manuscrits de St.-Petersbourg, de Paris, de Leyde et de Copenhague par M. A. F. Mehren). SPb., 1866.
- Dokumenty i materialy, 2012 — *Dokumenty i materialy po istorii bashkirskogo naroda (1574–1798 gg.)* [Documents and materials on the history of the Bashkir people (1574–1798)] / sost. I. M. Gvozdkova (ruk. gruppy), B. A. Aznabaev, I. I. Bulyakov, I. M. Vasil'ev, N. S. Korepanov, V. S. Tol'c. Ufa: IYAL UNC RAN, 2012. 548 p. (In Russ.).
- Drevnetyurkiskiy slovar', 2016 — *Drevnetyurkiskiy slovar'* [Ancient Turkic Dictionary] / pod red. D. M. Nasilova, I. V. Kormushinai dr.; sost. T. A. Borovkova, L. V. Dmitrieva, A. A. Zyrin, I. V. Kormushini dr. 2-e izd., persmotr. Astana: “Gylym” baspasy, 2016. 760 p. (In Russ.).
- Gavaachimed Lkh., et al., 2016 — *Gavaachimed Lkhagvasuren, Heejin Shin, Si Eun Lee, Dashtseveg Tumen, Jae-Hyun Kim, Kyung-Yong Kim, Kijeong Kim, Ae Ja Park, Ho Woon Lee, Mi Jin Kim, Jaesung Choi, Jee-Hye Choi, Na Young Min, Kwang-Ho Lee*. Molecular Genealogy of a Mongol Queen's Family and Her Possible Kinship with Genghis Khan, 2016. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0161622>
- Horolma Pamjav, et al., 2017 — *Horolma Pamjav, Á. Fóthi, T. Fehér, Erzsébet Fóthi*. A study of the Bodrogeközü population in north-eastern Hungary by Y chromosomal haplotypes and haplogroups // Molecular Genetics and Genomics, 2017.
- IBR, 2018 — *Istoriya bashkirskikh rodov*. Tamyan [History of Bashkir Clans. Tamyan]. Volume 32 / S. I. Khamidullin, B. A. Aznabaev, I. R. et al. Ufa: REC “History of the Bashkir People” IIGU BashGU; Book, 2018. 728 p. (In Russ.).
- IBR, 2019 — *Istoriya bashkirskikh rodov*. Kipchak [History of Bashkir clans. Kipchak]. Volume 34. Part 2 / S. I. Khamidullin, B. A. Aznabaev et al. Ufa: REC “History of the Bashkir people” IIGU BashGU; Kitap, 2019. 736 p. (In Russ.).
- Istoriya mongolov, 2008 — *Istoriya mongolov: Istoriya pervykh chetyrekh hanov vizdoma Chingisova / N. Ya. Bichurin* (o. Iakinf); *Istoriya mongolov / Dzhovanni del' Plano Karpini* [The History of the Mongols: The Story of the first Four Khans from the house of Genghis / N. Ya. Bichurin (O. Iakinf); History of the Mongols / Giovanni del Plano Carpini]. M.: “Algoritm”, 2008. 336 p. (In Russ.).
- Isyngulov, 2018 — *Isyngulov Sh. N.* Sem'ia brak u bashkir v period srednevekov'ya [Family and marriage among Bashkirs in the Middle Ages]. Ufa: The world of Printing, 2018. 162 p. (In Russ.).
- Ivanov, Kriger, 1988 — *Ivanov V. A., Kriger V. A.* Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII–XIV vv.) [Mounds of the Kipchak period in the Southern Urals (XII–XIV centuries)]. M.: Nauka, 1988. 91 p. (In Russ.).
- Jens Blöcher, et al., 2023 — *Jens Blöcher, Maxime Bami, Isabelle Sofie Feinauer, Joachim Burge*. Descent, marriage, and residence practices of a 3,800-year-old pastoral community in Central Eurasia, 2023. // URL: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2303574120>
- Khalfin — *Khalfin I. I.* Zhizn' Dzhingiz-hana i Aksak-Timura [The life of Dzhingiz Khan and Aksak Timur]. Kazan: Printing house of Kazan University, 1822. 165 p. (In Russ.).
- Kononov, 1958 — *Kononov A. N.* Rodoslov naiturkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi, hana Hivinskogo [The pedigree of the Turkmen. The work of Abu-l-Ghazi, Khan of Khivinsky]. M.–L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1958. 193 p. (In Russ.).
- Kozin, 1941 — *Kozin S. A.* Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniem Monggol-un nigučatobčiy. Yuan' chao bi shi. Mongol'skiy bydennyj izbornik. Tom I. Vvedenie v izucheniye pamyatnika, perevod, teksty, glossarii [Hidden Tale. Mongol chronicle of 1240, entitled Monggol-un niučatobčiy. Yuan chao bi shi. Mongolian customary izbornik. Volume I. Introduction to the study of the monument, translation, texts, glossaries] /

Otvetstvennyj redaktor A.P. Barannikov. Predislovie N. N. Poppe. M.; L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1941. 619 p. (In Russ.).

Kumekov, 1990 — *Kumekov B.* Ob etnicheskomsostave kypchakov XI–nach. XIII vv. po arabskim istochnikam [On the ethnic composition of the Kipchaks of the XI–beginning of the XIII cc. according to Arab sources] // Problemy etnogeneza i etnicheskoj istorii narodov Srednej Azii i Kazahstana. Vyp. II. Istoriya i arheologiya, 1990. Pp. 118–130. (In Russ.).

Kuzeev, 2010 — *Kuzeev R.G.* Proiskhozhdenie bashkirskogo naroda. Etnicheskiy sostav, istoriya rasseleniya [The origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement]. Ufa: Dizajn Poligraf Servis, 2010. 560 p. (In Russ.).

Lossievskij, 1883 — *Lossievskij M.V.* Byloe Bashkiri i bashkir po legendam, predaniyam i hronikam. «Spravochnaya knizhka Ufimskoj gubernii» [The past of Bashkiria and Bashkirs according to legends, legends and chronicles. "Reference book of Ufa province"], otd. V. Ufa, 1883. 188 p. (In Russ.).

MIB Ch. 1, 1936 — *Materialy po istorii Bashkirskoj ASSR. Ch. 1.* Bashkirskie vosstaniya v XVII i pervoj polovine XVIII vv. [Materials on the history of the Bashkir ASSR. Part 1. Bashkir uprisings in the XVII and the first half of the XVIII centuries]. Izdatel'stvo Akademii nauk SSR. M.-L., 1936. 631 p. (In Russ.).

MIB T. VI, 2002 — *Materialy po istorii Bashkortostana. T. VI.* Orenburgskaya ekspeditsiya i bashkirskie vosstaniya 30–h gg. XVIII v. [Materials on the history of Bashkortostan. Vol. VI. The Orenburg expedition and the Bashkir uprisings of the 1930s] / Avt.-sost. N. F. Demidova. Ufa: Kitap, 2002. 230 p. (In Russ.).

MIB Tom. III, 1949 — *Materialy po istorii Bashkirskoj ASSR. Tom. III.* Ekonomicheskie i social'nye otnosheniya v Bashkirii v pervoj polovine XVIII v. [Materials on the history of the Bashkir ASSR. Volume III. Economic and social relations in Bashkiria in the first half of the 18th century]. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. M.-L., 1949. 692 p. (In Russ.).

Mol'nar, 1955 — *Mol'nar E.* Problemy etnogeneza i drevnej shej istorii i vengerskogo Naroda [Problems of ethnogenesis and ancient history of the Hungarian people]. T. 13. Budapeštini: Academia Scientiarum Hungarica, 1955. 137 p. (In Russ.).

Morten E. Allentoft, et al., 2015 — *Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Göran Sjögren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, Hannes Schroeder, Torbjörn Ahlström, Lasse Vinner, Anna-Sapfo Malaspinas, Ashot Margaryan, Tom Higham, David Chivall, Niels Lynnerup, Lise Harvig, Justyna Baron, Philippe Della Casa, Paweł Dąbrowski, Paul R. Duffy, Alexander V. Ebel, Andrey Epimakhov, Karin Frei, Mirosław Furmanek, ... Eske Willerslev.* Population genomics of Bronze Age Eurasia, 2015. // URL: <https://www.nature.com/articles/nature14507>

Németh, 1967 — *Németh J.* Die Volksnamen quman und qûn // *Kőrösi Csoma Archívum*. Ed. by Gyula Németh. Vol. III. 1941–1943. Leiden: E.J. Brill, 1967. (In Hung.).

Péter L., et al., 2021 — *Péter L. Nagy, Judit Olasz, Endre Neparáczki, Nicholas Rouse, Karan Kapuria, Samantha Cano, Huijie Chen, Julie Di Cristofaro, Goran Runfeldt, Natalia Ekomasova, Zoltán Maróti, János Jeney, Sergey Litvinov, Murat Dzhaubermesov, Lilya Gabidullina, Zoltán Szentirmay, György Szabados, Dragana Zgonjanin, Jacques Chiaroni, Doron M. Behar, Elza Khusnutdinova, Peter A.* Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. Underhill & Miklós Kásler. *European Journal of Human Genetics*, 2021. Vol. 29. Pp. 164–172.

Rashid-ad-Din, 1960 — *Rashid-ad-Din.* Sbornik letopisej [A collection of annals] T. II / per. s pers. Yu. P. Verhovenskogo. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1960. 248 p. (In Russ.).

Rychkov, 1887 — *Rychkov P.I.* Topografiya Orenburgskaya [Topography Orenburg]. Ch. 1. SPb.: Imp. Akademiya nauk, 1762. Orenburg: izd. nasredstva F.I. Bazilev. Orenburg. otd. Rus. geogr. o-va, 1887. 406 p. (In Russ.).

Sokolov, 1904 — *Sokolov D.N.* O bashkirskikh tamgah [About Bashkir tamgas] // *Trudy Orenburgskogo uchenoj i zhurnal'noj komissii*. Vyp. XIII. Orenburg: Tipo-litografiya P.A. Porhunova, 1904. 90 p. (In Russ.).

Tatishchev, 1994 — *Tatishchev V.N.* Sbranie sochinenij v vos'mi tomah. [Collected works in eight volumes. Part 1. Russian History]. chast' 1: Reprint from the 1962 edition of M.: Lodomir, 1994. 500 p. (In Russ.).

Yusupov, et al., 2023 — *Yusupov Yu.M., Asylguzhin R.R., Sabitov Zh.M.* Bashkirskie etyry i kazahskie etyry po dannym etnogeneticheskikh legend i predanii po rezul'tatam geneticheskikh issledovanij [Bashkir etyry and Kazakh etyry according to ethnogenetic legends and legends and the results of genetic studies] // *Problemy Vostokovedeniya*, 2023. Pp. 22–28. (In Russ.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Алпысбес М.А. ШҮРШТҚЫРЫЛҒАН ШАЙҚАСЫ ХАЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫСЫНДА.....	327
Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т. КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	343

ТАРИХ

Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҚАРҚАРАЛЫ ПЕТИЦИЯСЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....	356
Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р. ГЕРЖОД ІСІ: АШЫЛМАҒАН АҚИҚАТ.....	367
Алпыспаева Г.А., Жұман Г., Аубакирова Х.А. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–80-ші ЖЖ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕКТЕП БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІНГЕ ҚАРСЫ ТӘРБИЕ: ТАРИХИ ТАЛДАУ.....	382
Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А. 1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ «ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАТЕЛІКТЕР».....	399
Белялова А., Қаипбаева А.Т. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ (1931–1933 жж.).....	415
Дүйсембаева Н.Б., Жұматай С. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ «МАМАНИЯ» МЕКТЕБІНІҢ ОРНЫ.....	427
Жолсеитова М.А. ОТАРЛЫҚ БІЛІК КОНТЕКСТІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: САЯСИ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫҢ ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУЫ.....	442
Қаипбаева А.Т., Әбікей А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖАППАЙ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	456
Легкий Д.М., Турежанова С.А., Нурушева Г.К. ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕГІ МҰҒАЛІМДЕР ДАЯРЛАУ ТАРИХЫНАН (1950 ЖЫЛДАРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ).....	471
Мәлікова С.З., Абуов Н.А. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ АШТЫҚ ТАРИХЫ.....	488
Мұқанова Г.Қ., Ахметжанова А.Т. ДАЛА ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ҰЕЗДІК БАСҚАРМАСЫ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ НАРАЗЫЛЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫ. XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ.....	501
Мұхатова О.Х. АШТЫҚ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОРҒАНСЫЗ БАЛАЛАР ЖАҒДАЙЫ.....	516
Сағнайқызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. ТҰРАҚТЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕТ ДАЙЫНДАУ МЕН ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ (1927–1932).....	531
Сүлейменова Қ., Дауытбекова М.Қ., Құрманалина Н.Н. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ОРНЫ (XVIII ғ.).....	543
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ НАРАЗЫЛЫҒЫ (1928–1932 жж.).....	559
Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М. ИМПЕРИЯЛЫҚ МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІНИ ТРАНСФОРМАЦИЯ.....	575

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Нұрланқызы Г., Бекназаров Р.А. АҚТӨБЕ – ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚАЛА (1869–1946 ЖЖ.): ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ.....	589
Хабибуллин Е.И., Асылғожин А.Р., Рыскильдин А.Х. ГЕНЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР БОЙЫНША БАШҚҰРТТАРДЫҢ ҚЫПШАҚ ЖӘНЕ ТУЫСҚАН РУЛАРЫ (ТАЙПАЛАРЫ).....	603

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Алпысбес М.А. БИТВА ШУРШУТКЫРЫЛГАН В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ НАРОДА.....	327
Ногайбаева М.С., Шакирбаева И.Т. ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ...	343

ИСТОРИЯ

Адилова Ф.А., Колумбаева З.Е., Серубаева А.Т. РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОПРОС В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КАРКАРАЛИНСКОЙ ПЕТИЦИИ (конец XIX – начало XX вв.).....	356
Азирбекова А.Ж., Абишева Ж.Р. ДЕЛО ГЕРЖОДА: НЕРАСКРЫТАЯ ПРАВДА.....	367
Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Аубакирова Х.А. АНТИРЕЛИГИОЗНОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА В 50–80-Е ГГ. XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	382
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимоланова А.А. «ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОШИБКИ» В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В 1950-Е ГОДЫ.....	399
Беялова А., Каипбаева А.Т. ПОЛОЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП В КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ ГОЛОДА (1931–1933 гг.).....	415
Дуйсембаева Н.Б., Жуматай С. МЕСТО ШКОЛЫ «МАМАНИЯ» В ОБРАЗОВАНИИ НАЧАЛА XX ВЕКА.....	427
Жолсеитова М.А. МУСУЛЬМАНСКАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ ВЛАСТИ: НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	442
Каипбаева А.Т., Абиkey А.М. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ МАССОВОГО ГОЛОДА 1931–1933 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ.....	456
Легкий Д.М., Турежанова С.А., Нурушева Г.К. ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСКИХ КАДРОВ В КАЗАХСКОЙ ССР (ПЕР. ПОЛ. 1950-Х ГГ.).....	471
Маликова С.З., Абуов Н.А. ИСТОРИЯ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ГОЛОДА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	488
Муканова Г.К., Ахметжанова А.Т. ПРОТЕСТНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ КАЗАХСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВОБ УЕЗДНОМ УПРАВЛЕНИИ СТЕПНЫХ ОБЛАСТЕЙ. РУБЕЖ XIX–XX ВЕКОВ.....	501
Мухатова О.Х. ПОЛОЖЕНИЕ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В ГОДЫ ГОЛОДА.....	516
Сагынайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. УСТОЙЧИВОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО: СВЯЗЬ МЕЖДУ ЗАГОТОВКОЙ МЯСА И ПРИНЦИПАМИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ (1927–1932).....	531
Сулейменова К., Дауытбекова М.К., Курманалина Н.Н. РОЛЬ КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ В ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (XVIII В.).....	543
Хайдаров Е.Е. КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И НАРОДНЫЕ ПРОТЕСТЫ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928–1932 гг.).....	559
Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев Е.М. РЕЛИГИОЗНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В УСЛОВИЯХ ИМПЕРСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ.....	575

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Нурланкызы Г., Бекназаров Р.А. АКТОБЕ – ПОЛИЭТНИЧЕСКИЙ ГОРОД (1869–1946): ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ.....	589
Хабибуллин Е.И., Асылгужин А.Р., Рыскильдин А.Х. КИПЧАКСКИЕ И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ КЛАНЫ (ПЛЕМЕНА) БАШКИР ПО ДАННЫМ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	603

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Alpysbes M.A. THE BATTLE OF THE SHURSHITQYRYLGAN IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE PEOPLE.....	327
Nogaybayeva M.S., Shakirbayeva I.T. PROBLEMS OF SOCIAL STATUS IN LATE MEDIEVAL KAZAKH SOCIETY.....	343

HISTORY

Adilova F.A., Kolumbaeva Z.E., Serubayeva A.T. THE PROBLEM OF RELIGION THE KARKARALIN PETITION IN THE KAZAK STEPPE (late XIX-early XX th centuries).....	356
Azirbekova A.J., Abisheva J.R. GERZHOD'S CASE: THE UNREVEALED TRUTH.....	367
Alpyspaeva G., Zhuman G., Aubakirova H. ANTIRELIGIOUS UPBRINGING IN THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN IN THE 1950–1980s OF THE 20th CENTURY: HISTORICAL ANALYSIS.....	382
Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Bimolanova A.A. “IDEOLOGICAL MISTAKES” IN SCHOOL TEXTBOOKS OF KAZAKH LITERATURE IN THE 1950S.....	399
Belyalova A., Kaipbayeva A.T. THE SITUATION OF ETHNIC GROUPS IN KAZAKHSTAN DURING THE FAMINE (1931–1933).....	415
Duisembayeva N.B., Zhumatay S. THE PLACE OF THE “MAMANIYA” SCHOOL IN EDUCATION IN THE EARLY XX CENTURY.....	427
Zholseitova M. MUSLIM EDUCATION SYSTEM IN THE CONTEXT OF COLONIAL POWER: A SCIENTIFIC ANALYSIS OF POLITICAL STRATEGIES AND IDEOLOGICAL DISCOURSE.....	442
Kaipbayeva A.T., Abikey A.M. HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE PROBLEM OF MASS FAMINE IN 1931–1933 IN KAZAKHSTAN.....	456
Legkiy D.M., Nurusheva G.K., Turezhanova S.A. FROM THE HISTORY OF TRAINING TEACHERS IN THE KAZAKH SSR.....	471
Malikova S.Z., Abuov N.A. HISTORY OF COLLECTIVIZATION AND FAMINE IN NORTHERN KAZAKHSTAN.....	488
Mukanova G.K., Akhmetzhanova A.T. PROTEST PUBLICATIONS OF THE KAZAKH INTELLECTUALS ABOUT THE DISTRICT ADMINISTRATION OF THE STEPPE REGIONS. THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES.....	501
Mukhatova O.Kh. THE SITUATION OF STREET CHILDREN DURING THE YEARS OF FAMINE.....	516
Sagnaikyzy S., Sartaev S.A., Nusupbaeva S.A. SUSTAINABLE FARMING: LINKS BETWEEN MEAT PROCUREMENT AND GREEN ECONOMY PRINCIPLES IN KAZAKHSTAN (1927–1932).....	531
Suleimenova K., Dautbekova M.K., Kurmanalina N.N. THE ROLE OF KAZAKH BATYRS IN DIPLOMATIC RELATIONS (XVIII CENTURY).....	543
Khaidarov E.E. COLLECTIVIZATION AND POPULAR PROTESTS IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION (1928–1932).....	559
Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev Ye.M. RELIGIOUS TRANSFORMATION IN KAZAKH SOCIETY UNDER IMPERIAL MODERNIZATION.....	575

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Nurlankyzy G., Beknazarov R.A. AKTOBE – A POLY-ETHNIC CITY (1869–1946): HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC STUDY.....	589
Khabibullin E., Asylguzhin A., Ryskildin A. KIPCHAK AND RELATED CLANS (TRIBES) OF THE BASHKIRS ACCORDING TO GENETIC RESEARCH DATA.....	603

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (2)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй